

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENNEGYEDIK KÖTET

(496., 497., 498. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

A M. KIR. GY. SZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

CDLXCVI. SZÁM.

	Lap
A BOLGÁROK ÉS MAGYARORSZÁG. — Berzeviczy Alberttől — — —	1
EGY ELFELEJTETT NAGY EMBERÜNK, THESSEDIK SÁMUEL EMLÉKEZETE. — Gaal Jenőtől — — — — — — — — — — —	17
VÁLASZTÓJOGUNK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE. — Barabási Kun Józseftől — — — — — — — — — — — — — — — — —	43
AMERIKA BELSŐ ÉLETE. (II.) — Gróf Vay Pétertől — — — — —	67
CORNÉLIA. (III.) — Elbeszélés. — Cervantes után, spanyolból Király Györgytől — — — — — — — — — — — — — — — — —	104
KÖLTEMÉNYEK: <i>Papirhajó</i> . — Lévy Józseftől. — <i>Kevés a vetés</i> . — <i>Kora tél</i> . — Vargha Gyulától — — — — — — — — — — —	121
SZEMLE: <i>Színházi szemle</i> . (Shakespeare: <i>A hogy tetszik</i> . — Magyar darabok felújítása. — Lengyel Menyhért: <i>Charlotte kisasszony</i> . — Kisbán Miklós: <i>Az erősebb</i> . — Bíró Lajos: <i>Hôtel Imperial</i> .) — V. G.-től — — — — — — — — — — — — — — — — —	126
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Don Juan mondája</i> . (Heinrich Gusztáv: <i>A Don Juan- monda</i> .) — lyg.-tól	
2. <i>Surányi Miklós új regénye</i> . (Surányi Miklós: <i>A szent hegy</i> .) — r. r.-tól	
3. <i>A magyar nemzet története angol nyelven</i> . (A. B. Yolland: <i>Hungary</i> .) — Bolgár Elektől	
4. <i>Claude Farrère: Nyugati bestiák</i> . — Bárány Wlassics Tibortól	
5. <i>Két kötet irodalmi kritika</i> . — (Schöpflin Aladár: <i>Magyar írók</i> . — Babits Mihály: <i>Irodalmi problémák</i> .) — s.-től — — — — —	136

CDLXCVII. SZÁM.

	Lap
A NÉPMŰVELÉS BUDAPESTEN. — Gróf Klebelsberg Kunótól — — —	161
A LENGYEL KÉRDÉS KÖZJOGI VONATKOZÁSAI. — Polner Ödöntől — — — — — — — — — — — — — — — — —	177
A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL. (I.) — Moldován Gergelytől — — — — — — — — — — — — — — —	197
KÖLCSEY, A KRITIKUS. — Császár Eleméértől — — — — — — — — —	227
MUNKÁS-KAMARÁK. — Pereszlényi Páltól — — — — — — — — — — —	259

	Lap
EMBEREK ÉS ISTENEK. — Elbeszélés. — Scholem Asch jiddisch nyelven írt eredetijének német átírása után. — V.-től	281
ŐSZ UTÓLJÁN. — I. A <i>palimpsest</i> . II. <i>Idegenben</i> . III. <i>Szúk aratás</i> . — Költemények. — Radó Antaltól	288
SZEMLE: <i>Tárlat</i> . (Az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulat kiállítása. — Deák Ébner Lajos. — Hagyatéki és egyéb tárlatok.) — D.-től	291
ÉRTESETŐ: 1. <i>Egy közgazdasági mű</i> . (Ifj. Leopold Lajos: <i>Elmélet nélkül</i> .) — Kovács Gábortól	
2. <i>Neugebauer Petőfi-fordítása</i> . (L. von Neugebauer: <i>Gedichte von Alexander Petőfi</i> .) — rf.-től	
3. <i>Két kötet novella</i> . (Kiss Jenő Sándor: <i>A gép</i> . — Biró Lajos: <i>Lilla</i> .) — r. r.-től	
4. <i>Budapest gyári iparának bölcsőkorából</i> . (Siklóssy László: <i>Kuny Domokos, egy budai keramikus</i> .) — D.-től	
5. <i>Willmann Didaktikája</i> . (Willmann: <i>A műveltség, művelődés és oktatás elmélete</i> . I.) — Dékány Istvántól	
6. <i>Észrevételek Zempléni Árpád bírálatára s a magyar vers- idomhoz</i> . — Vikár Bélától	298

CDLXCVIII. SZÁM.

	Lap
THALY KÁLMÁN EMLÉKEZETE. — Márki Sándortól	321
A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA. — Báró Wlassics Gyulától	336
FINNORSZÁG JÖVŐJE. — Paasonen Henriktől	346
SZÉCHENYI HATÁSÁNAK TITKA. — Ravasz Lászlótól	361
A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL. — (II.) Mol- dován Gergelytől	375
VERANCSICS ANTAL, MINT MŰPÁRTOLÓ. — Siklóssy Lászlótól	394
MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. — (I.) Divéky Adorjántól	421
A GYÉMÁNT. — Elbeszélés. — Jizchok-Lejbe Perez után, a jiddisch nyelven írt eredetinek német átírásából v.-től	437
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az élet vize. Örök rejtély. Ne tovább</i> . — Vargha Gyulától	442
SZEMLE: 1. <i>Az Akadémia újabb feladatai</i> . — Illosvay Lajostól	
2. <i>Jövők és a tudomány</i> . — Bleyer Jakabtól	445
ÉRTESETŐ: 1. <i>A magyar irodalom bölcselete</i> . (Beöthy Zsolt: <i>A ma- gyar irodalom kis-tükre</i> .) — Császár Elemértől	
2. <i>Sik Sándor költemény-kötete</i> . (Sik Sándor költeményei.) — k. l.-től	
3. <i>Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről</i> . (Strausz, A.: <i>Das osmanische Reich. — Groszbulgarien</i> .) — Bán Aladártól	
4. <i>Az életbiztosításról</i> . (Havas Miksa: <i>Az életbiztosításról</i> .) — Goldziher Károlytól	460

A BOLGÁROK ÉS MAGYARORSZÁG.¹

A Magyar Keleti Kultúr- és Gazdasági központ, valamint a Magyar Bajtársi Szövetség — engedve az önök baráti meghívásának — engem küldtek ki, hogy megnyissam azt az előadás-sorozatot, a mely osztrák barátaink hasonló vállalkozásával kapcsolatosan azt a feladatot tűzte maga elé, hogy szép fiatal fővárosuk rokonlelkű és nagyműveltségű közönsége előtt különböző szempontból megvilágítsa a bolgár-magyar vonatkozásokat és kapcsolatokat.

E feladat teljesítésében, mint előttem már több tekintélyes személyiség tette, én is német nyelven fogok önökhöz szólni. Minthogy nagy sajnálatomra az önök nemzeti nyelvét nem bírom s fel kell tételeznem, hogy az én nemzeti nyelvemet illetőleg önöknél ugyanaz a helyzet, hogy megértessem magamat, a legtermészetesebbnek találom, ha ez alkalommal nagy és hatalmas szövetségesünknek világnyelvét használom. A német nyelvnek e megokolt előnyben részesítése az itt — jól tudom — nagyon elterjedt francia nyelvvel szemben, teljesen független attól a boycottól, a melyben ellenségeink, különösen a német szellemi munkának a háború kitöréséig oly készségesen elismert kincseit részesítették. Ily elvakultságnak mi sohasem engedjük át magunkat s a jövőben sem fogjuk tenni ezt; a szellemi művelődés terén e háborúnak tapasztalatai és szenvedései sohasem vezettek bennünket olyan tettekre, a minőket Chlodwig királynak, megkereszteléskor szent Remigius köteletségévé tett: elégetni, a mit eddig imádtunk és imádni, a mit eddig máglyára ítéltünk. Egy egyenlő értékű művelődésnek politikai gyűlöletből fakadó boycottját, a XX. század háborús lelki-

¹ Szófiában 1918 márczius 8-án tartott előadás.

állapotának e szomorú jelenségét teljesen átengedjük azoknak, a kik kitalálták, a ma még az ententeban egyesült nemzeteknek, a melyek — meg vagyok róla győződve — ha a szenvedélyek lecsillapultak, szégyelni fogják magukat ezen eltévelyedésük miatt.

Ez alkalommal azonban nem a jelenlegi háború jelenségeiről akarom nézeteimet elmondani; nem lehet feladatomból újból bizonyítgatni, a mi már oly gyakran bebizonyosodott, hogy a mi szövetségünk számban oly túlnyomó ellenfeleinkkel szemben, nemcsak katonailag, hanem a háború erkölcsi jogosultságát is tekintve, meg lehet győződve felsőbbbségéről. Nekünk nincs szükségünk arra, hogy szövetségünk keretein belül rábeszéléssel vagy a szenvedélyek felbujtásával ösztönözzünk harci készségre bárkit is, mert mi magunk épp úgy készek vagyunk a ránk támadók elleni védekezésre, mint a becsületes és jogos békére.

Fejtegetéseim annak az összetartásnak megerősítését szolgálják, a melyet Bulgária és Magyarország közt a háború diadalmas befejezése után is meg kell őriznünk a békének alkotó, fejlesztő és áldásthozó munkájában. Népeinknek mélyen gyökeredző lelki közössége szilárd alapul szolgál e kapcsolat-hoz. Vajon fajrokonság-e ez? Nem akarom kétségbevonni, de nem tudnám bebizonyítani. A turáni fajnak volt egy kiáradása, a mely becsapott az árja-szláv népségbe s hatalmas nemzetet teremtett, egy nemzetet, a mely, mint a bolgárok egy barátja a távoli nyugaton dicséretül oly találóan mondta, «oly régi s mégis oly fiatal», «a Balkán-félsziget poroszsága». És ugyancsak turáni faj volt az, ugyanabból az őshazából való, a mely «a Kárpát szent bérczéről» a Duna középső folyásánál elterülő medenczébe leereszkedvén, az ott talált és később magába olvasztott népelemekkel elvegyülve megteremtette a most már ezer éves magyar államot. Később még visszatérek erre a párhuzamra, hogy bebizonyítsam, mennyire hasonlóan alakul a nemzeti lélek hasonló történeti fejlődés folyamánaképpen.

De a fajnak, a természeti és történeti viszonyoknak ez a rokonsága egymagában bizonyára nem volna elegendő ahhoz, hogy szövetségünknek megadja azt a mély tartalmat, a mely

csak a mi létérdekeink valódi és megrendíthetetlen közösségének őszinte felismeréséből fakadhat. Ezt az érdekközösséget már fegyveres szövetségünk előtt is éreztük; összetartozásunk azonban egészen sajátosképen ebben a háborúban nyert bebizonyítást dicső és közösen végrehajtott fegyvertényekkel akkor és azóta, a mikor az első magyar huszár-járőrök az első bolgár lovas járőrökkel szerb területen összetalálkoztak. Talán el sem tudják képzelni, mekkora felzúdulást váltott ki a magyar közvéleményben, mikor annak idejében értésünkre esett, hogy Bulgária az utolsó balkán-háború után orosz álnokság, román és szerb kapzsiság által, véresen kivívott diadalainak gyümölcseitől a bukaresti békeszerződésben hitványul megfosztatott. Még bizonyára fognak rá emlékezni, hogy a bolgár országgyűlési küldöttségnek budapesti látogatása alkalmával Magyarország akkori vezető államférfia beszédében nagy igazságtalanságnak és súlyos politikai hibának nevezte a bukaresti békét. Sajnos, akkor monarchiánk egyedül maradt tiltakozásával, de önkkel együtt éreztük az orvoslásnak és a visszatörlésnek elmaradhatatlan szükségességét s ezzel a kívánsággal szorosan összefonódott az ösztönszerű vágyódás Bulgáriához földrajzi közeledés és szomszédi viszony megteremtése után; ezt a szomszédi viszonyt, mindkét fél javára, a jelen háború fogja megteremteni.

Az érdek- és érzésközösségnek összes támaszpontjai felesleges uralkodóknak személyében testesülnek meg, a ki egy magyar huszárezred kötelékéből lépett a bolgár czári trónra, a ki az új nagy bolgár birodalomnak Istentől küldött megteremtője, egyúttal egész Magyarország legrajongóbb tiszteletének tárgya!

Előbb már rámutattam arra, hogy a bolgár és magyar nemzet fejlődését a történeti események analog módon alakították és hogy ennek következtében a népléleknek szükségképpen bizonyos hasonló fejlődése következett be. Néhány jellemző momentum kiemelésével szándékom ezt bizonyítani. Természetesen, hogy tiszta képet nyerhessünk, a hasonlóságokon és találkozási pontokon kívül nem szabad szem elől tévesztelnünk az eltéréseket és ellentéteket sem.

Már említettem a keletről való beköltözésnek közös eredetét, a mely itt is, ott is az első államalakításokhoz vezetett. Ez a kezdetleges államalakulat a bolgár népnél már a VII. században

bekövetkezett, s ugyanebben a korban megkezdődnek Byzancz ellen folytatott harczai ; Kroum czár már a IX. század kezdetén mint hódító lépett föl, míg a magyar honfoglalás Árpád alatt ugyanennek az évszázadnak csak a végén következik be. A bolgárok a keresztyénség fölvetelésében is megelőzték a magyarokat ; náluk a keresztyén vallás elterjedése már a IX. század második felében elkezdődik, míg nálunk Magyarországon csak a X. század végén. Mindkét nép ugyanazokról a keleti pusztákról vándorolt el, mindkettőt a hunok leszármazottjának tekintették ; a nyelvtudósok azon a véleményen vannak, hogy már az őshazában okvetlenül összeköttetésben állottak ; mindkét nép a Duna mentén telepszik meg ; sőt a bolgárok a magyarok megérkezése előtt rövid ideig hatalmuk alatt tartják az úgynevezett Pannóniát is ; mint harczos népek szükségképen hamarosan egymásra bukkannak s az új hazában mindketten hamarosan elhagyják régi isteneiket, hogy a keresztyénséghez csatlakozzanak.

De már ekkor beáll közöttük az első nagy, mindkettőjük sorsára döntő hatású ellentét : a bolgárok az új tanokat Byzancztól veszik át s ez által mind vallási, mind művelődési és politikai tekintetben byzanczi befolyás alá kerülnek ; a magyarokat ellenben nyugati hittérítők keresztelik meg, nyugati befolyás alá kerülnek, a mely azonban természetét illetőleg sokszor hasonlított ahhoz a befolyáshoz, a melyet Byzancz a bolgárok fölött gyakorolt.

A középkorban mindkét nemzet politikai és katonai hatalmának két fénykorszakára tud rámutatni. A bolgár czári birodalom Simeon és Boris fejedelmek alatt már a IX. és X. században hatalma alá hajtotta majdnem azt az egész nagy területet, a melynek a mostan folyó háború után Bulgáriának kell jutnia ; azután nehéz harczok következnek és zsarnoki byzanczi uralom, míg — a XIII. század végén — Bulgária ismét talpra áll és rövid időre újra magához ragadja régi hatalmát. A középkor folyamán Magyarország is két ízben jutott hatalmas szerephez : első ízben még az Árpád-házi királyok nemzeti uralma alatt, különösen Szent László, Könyves Kálmán és III. Béla királyok alatt, tehát a XI. század végétől a XII. század végéig ; azután ismét az Anjou-házból származó Nagy Lajos király uralkodása alatt, a mikor Magyarország királya Litvániától Ruméliáig s a

Fekete-tengertől az Adriai tengerig kiterjesztette jogarát. Megemlíthetjük még a XV. század végén Corvin Mátyás uralkodását, a ki alatt hasonló fénykor tűnt föl, ha csak rövid időre is.

De míg a magyarság országa határain kívül elsősorban csak mint hadviselő nép, mint értékes szövetséges vagy félelmetes ellenség tette ismertté nevét, a bolgarság a hadakozáson kívül már a középkorban kereskedelemmel foglalkozó nép is volt; kereskedői az összes világtájak felé szétutaztak s egy ideig Magyarországon is mint a kereskedelemnek jellegzetes képviselői szerepelnek.

Általában mindkét nép már a középkorban sűrűbben érintkezett egymással, hol békés, hol ellenséges módon. Hol egymás ellen, hol egymásért hadakoztak: a magyaroknak a törökök felett aratott diadalai voltak első indítékai a bolgár nemzet felszabadulási törekvéseinek. Bolgár földön Várna mellett folyt le az a véres ütközet, a melyben egy magyar király, I. Ulászló, életét vesztette s a hadvezér, Hunyady János, menekülni volt kénytelen. Magyarország királyai czímeik közé fölvetették a «Bulgária királya» czímet is; de másfelől össze is sógorosodtak a váltakozó bolgár uralkodó családokkal; mert a régi bolgár történetnek különös ismertető jele, a mely által lényegesen különbözik a magyar történelemtől, az, hogy a régi bolgároknál a dynastikus érzés kevésbé volt kifejlődve, mint a magyaroknál, a mi részben talán okozója is volt az ország változatos sorsának.

Különben a két nép életében a hasonló történeti eseményeknek egész sorát hozhatjuk föl. Az első magyar király, Szent István II. Sylvester pápától kapta koronáját, két évszázaddal később Káloján ezárt Leo bibornok a III. Incze pápától kapott koronával koronázta meg. Nem sokkal azután, hogy Magyarországot Batu és Kadan tatár hordái elpusztították, Bulgáriát is hasonló sors érte utól. A legendakör, a mely mindkét nép hadi tetteit körülfonja, szintén mutat föl hasonlóságokat; például a bolgárok történetében azt olvassuk, hogy a mikor Dolianosz cár Szalonikit ostromolta, a monda szerint e városnak a székesegyházában nyugvó Szent Demeter szelleme lóra kapott, a védők élén az ostromlókra vetette magát s megfutamította őket. Teljesen hasonló módon beszéli el a magyar legenda, hogy a

tatároknak egy későbbi betörése alkalmával Szent László kikelt Nagyváradon lévő sírjából, fölkapott szobrának ércből való paripájára s megjelenésével riadalmat keltve a tatároknak, diadalra vezette a magyar csapatokat. Ezt a szép legendát a mi legnagyobb nemzeti költőnk, Arany János dolgozta fel költői elbeszélésben.

A vajdák olygarchiája, a bojárok hűbér-uralma, a röghöz kötött jobbágság, a földbirtok, mint a társadalmi tagolódás alapja, bizonyos fajta törvényhatósági szervezet: mindezek olyan jelenségei a középkori Bulgáriának, melyekhez hasonlókat Magyarország történetében is találkozunk. De katonai fejlődésünk tekintetében is számtalan érintkezési pontot találunk. Jól látjuk itt azt a lényeges különbséget, hogy míg a magyarok elsősorban mindig lovas nép voltak s a legszabadabban síkságon mozogtak, a bolgárok megszokva hegyes-völgyes hazájukat, már korán kiképezték magukat a hegyi hadviselés művészetében s különösen mint gyalog nép múlták felül ellenségeiket. Egyébként a fegyverzet meglehetősen egyező és bizonyos rokon elnevezések arra mutatnak, hogy a két nép a hadviselésben talán egyet-mást kölcsönzött is egymástól. Hadi eredetű nemzeti süvegüknek «kalpag» a neve: a miénknek szintén; az önök története «martialóczok»-ról beszél, — a határőröknek egy fajtájáról — nálunk martialóczoknak eredetileg azokat a magyar zsoldosokat nevezték, a kiket a török hódító várainak védelmezésére használt. Önöknel a «pandur» szó török poroszlokat jelentett, a kik a bolgár népet igában tartották; nálunk ez a név egészen a legújabb időkig a többnyire lovas megyei rendőrök elnevezésül volt használatos, a kik főképen a rablóvilág kiirtásában játszottak nagy szerepet. Bulgáriában a «hajdúk» mint a török uralom idején szervezett nemzeti fölkelő guerilla csapatok tagjai maradtak emlékezetben; a magyarban ugyan eredetileg ez az elnevezés a «hajtók», marhahajtsárok elnevezéséből származik; de később a hajdúk népe megtelepült gyalog harcos néppé alakult s nevüktől sok magyar város kapta a hajdú előnevet (Hajdúnánás, Hajdú-Böszörmény, Hajdú-Dorog stb.) és a magyar Alföldön az egyik megyét róluk Hajdú-megyének nevezik. A nemzeti fölkelésekben ezek is résztvettek. Nevüket később a megyei méltóságok mellé rendelt díszőrség és végrehajtó szerv megnevezésére vitték át.

Történetünknek legjelentékenyebb párhuzamos eseménye azonban — kétségkívül — a törökvesz. Bulgária jóval Byzancz eleste előtt, már a XIV. század végén harcban állott a törökökkel, a kiktől ekkor első ízben hódítottatott meg; egészében több, mint négyszáz éven keresztülszenyvedt a többé-kevésbé mindig nyomasztó török uralom alatt és ez idő alatt mindenféle nemzeti és autonóm önállóságtól meg volt fosztva. Magyarország e csa nem volt ennyire keserves. Nem tekintve egyes betöréseket és egyes csatolt országrészek elvesztését, csak 1526 után, a mohácsi katastropha után jutott az ország legnagyobb része Erdélylyel és Horvátországgal együtt a félholdnak közvetett vagy közvetlen uralma alá, úgy hogy nálunk a török hódoltság körülbelül 170 esztendőre terjedő időszakot ölelt föl. El kell azt is ismernünk, hogy a török uralom egy s más tekintetben nem volt nyomasztóbb, mint a mely közvetlenül utána következett. Buda várának visszafoglalása után, a XVII. század végén és a XVIII. század elején sikerült a törököket Szent István koronájának országaiból elűzni. De nálunk is ép úgy, mint önöknél, — a hol ez a felszabadulás csak a múlt század hetvenes éveiben következett be, — e csapásnak utószele még sokáig érezhető volt. Mint annak idején a keresztény vallásnak és az európai művelődésnek közvetítése itt és ott életre keltette azt a törekvést, hogy a fiatal ország politikailag és nemzetileg más hatalom gyámsága alá helyeztessék, a magyarságnak épen úgy, mint a bolgároknak fölszabadított nemzeti erejüket arra kellett fordítaniok, hogy szembeszálljanak azokkal az elnyomási törekvésekkel, a melyek a török iga alól való felszabadítás czimén, más hatalmakban fölébredtek. És valamint az elnyomott Bulgária úgyszólván évszázadokon keresztül valósággal szervezte az emigrációt Romániába és Besszarábiába, a mi sok nemzeti fölkelésnek lett előidézőjévé, nálunk is minden fölkelést egy-egy a külföldi emigránsoktól színtott propaganda követett, a kik — mint Rákóczi és társai, később Kossuth és a szabadságharcnak többi száműzött vezetői, — arra törekedtek, hogy idegen országok kormányait nemzeti ügyünknek megnyerjék. A mi emigránsok tevékenysége bizony még kevesebb eredményt tudott fölmutatni, mint az önöké; a XVIII. századnak és a XIX. század ötvenes éveinek

absolutismusa után alkotmányunknak visszanyerése minden alkalommal egy-egy bölcset uralkodónk belátása és a nemzetnek jogai mellett való szilárd kitartása eredményezte.

S itt érintenem kell egy körülményt, a mely annak idején talán alkalmas volt arra, hogy Magyarország rokonszenvét illetőleg szabadságuk kivívásáért folytatott küzdelmeik iránt bolgár barátainkban kételyeket támaszson. A magyaroknak arra a le nem tagadható élénk rokonszenvére gondolok, a melylyel a múlt század hetvenes éveinek küzdelmeiben a törökök győzelmeit kísérték, a tüntetésekre, kivilágtításokra, és diák-deputatiókra, a melyeknek a monarchia hivatalos politikájához semmi közük nem volt ugyan, de a magyar közvéleménynek mégis kétségtelenül kifejezői voltak. Azt mondhatnám talán: önök akkoriban Oroszország mellett állottak, mi pedig, ha csak rokonszenvünkkel is, Törökország oldalán; de ne felejtsek el, hogy azok az érzések, a melyek Törökország ügye iránt nyilvánultak, élükkel egyedül Oroszország ellen irányultak és ne felejtsek el azokat az összes előzményeket, a melyek a rokonszenvnek és ellenszenvnek ezt a megoszlását megmagyarázzák és bizonyos fokig igazolják is.

Az 1848—49-iki szabadságharc után orosz fegyverek segítségével vertek le bennünket; Oroszország — nem a nép, hanem Oroszországnak titokban ható vezető körei — évtizedeken keresztül gyámola volt minden olyan törekvéseknek, a melyek azt tűzték ki czéljokul, hogy a szláv nemzetiségi elemeket Magyarország egysége és integritása ellen fölbujtogassák. Ellenben Törökország 1849-ben erélyesen védelmébe vette a magyar emigránsokat, kiszolgáltatásukat megtagadta, az ő érdekeik védelmezése miatt két császári udvar haragját magára vonta, kitette magát annak a veszélynek, hogy háborúba bonyolódik s ezen bátor és állhatatos magatartása által sok magyar hazafiúnak szabadságát, sőt életét mentette meg, a kik akkoriban a nemzet reményeinek és büszkeségének megtestesítői voltak, közöttük olyanokét is, a kik — mint az idősebb gróf Andrassy Gyula is — később az egész osztrák-magyar monarchiának megbecsülhetetlen szolgálatokat tettek.

Mindezeket szem előtt kell tartanunk, hogy Magyarországnak a hetvenes évek balkán háborújában kialakult

hangulatát helyesen ítélhessük meg. Mi ezekben a harcokban főképen az orosz hatalomnak Törökországgal való összeütközését, Oroszországnak a Balkán fölött való korlátlan fennhatóságra törekvését láttuk; pedig ha ez sikerül neki, Bulgáriára ez épen olyan súlyos, sőt talán még súlyosabb veszedelmet jelentett volna, mint Magyarországra. De hogy mi az önök felszabadulási törekvéseit soha sem kísértük ellenséges indulattal, azt eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy a Balkán-államok függetlenségéncz alapelvét negyven évvel ezelőtt először egy magyar államférfiú nyilvánította ki, a ki akkor a monarchiának első, vezető állását töltötte be.

A népeink élete folyására vetett futólagos pillantás is eléggé mutatja, hogy mind a ketten egyformán hosszú és kemény harcokat voltunk kénytelenek vívni nemzeti létünkért. Nehéz harcok és megpróbáltatások aczélozták meg a bolgár népleket, de a magyart is és valahára kiküzdött nemzeti javaik iránt önfeláldozó, örök szeretetet oltottak beléjük. Ez az a nagy lelki rokonság, melyet a történelem teremtett közöttünk.

Az önök harcrai még tovább tartottak, mint a mieink és önöket önállóságuk és alkotmányos életük új korszakában esalódásoktól, visszavonásoktól s pártküzdelmektől ép oly kevéssé kimélte meg a sors, mint minket, de viszont nemzeti önállóságukat tökéletesebben sikerült megteremtienök, mint a mennyire ez nálunk a történeti fejlődés és az adott viszonyok között elérhető volt. Irigységtől mentes örömmel és reménnyel szemléljük, mint látnak hozzá, hogy saját hősi elszántságukkal és szövetségseik segítségével föltegyék az összes bolgárokat egyesítő nagy nemzeti birodalmukra a zárókövet.

És most, mielőtt a mi és az önök hazájának politikai kialakulása fölött való elmélkedésemet befejezném, hangsúlyoznom kell valamit, a miről talán föltételezhetném, hogy ismeretes önök előtt, a miről azonban, sajnos, még mindig megvan a szándék, hogy gyakran egészen téves fölfogást terjeszsenek el.

Már az előzményekből is láthatják, hogy Magyarországnak mint államnak ezer éves multja van és hogy ez alatt az idő alatt államiságát jogos formában soha senki vitássá nem tehetette. Igaz ugyan, hogy közel 400 év óta, de különösen az ú. n. *pragmatica sanctiónak* a XVIII. században

törvénybe iktatása óta a legmagasabb Habsburg-dynastiának örökös tartományaival és a XIX. század kezdete óta az osztrák császársággal szoros kapcsolatban vagyunk, a mely kapcsolat az uralkodónak állandó közössége, továbbá a külpolitikai képviselőletnek és védkötelezettségnek közössége által jut kifejezésre. Mind a két állam gazdasági egyezményei határidőhöz vannak kötve. Nyilvánvaló tehát, hogy Magyarország a dualistikusan alakult Osztrák-magyar monarchiának egyik egyenrangú részét alkotja, azonban mint állam és mint nép Ausztria fogalmába egyáltalán nem tartozik bele és abba bekebelezni nem lehet.

Országaink politikai fejlődésének összehasonlítása után hátra van még, hogy néhány szót szenteljek a két nép nemzeti kulturája kifejtésének, a mikor is szeretném megragadni az alkalmat, hogy Magyarország nemzeti kialakulásáról és művelődési törekvéseiről elterjedt néhány téves nézetet helyreigazítsak, hogy ez által is elősegítsem a kölcsönös megértést tartózkodás nélküli együttműködésünk érdekében.

A mi Bulgáriát illeti, nemzeti művelődésének problémája sokkal egyszerűbb, mint Magyarországé, mert amaz nemzetiségileg sokkal egységesebb ország, mint a mienk. Önöknek is vannak ugyan — nevezetesen az egykori Kelet-Ruméliában, valamint egy néhány ujonnan odakapcsolt országrészekben — görög, török, sőt albán, szerb és román nemzeti-ségeik is, de ezeknek száma a bolgár fajhoz tartozók száma mellett elenyészik. Másfelől azonban az önök törekvése nemzeti szellemi műveltség kifejtése iránt a sokáig tartott török uralom következtében természetesen sokkal újabb keletűek, mint a magyaroké. Állami újjászületésük óta, körülbelül 40 év alatt szellemi téren szinte mesébe illő előmenetelt tettek s a legrövidebb idő alatt serényen munkához láttak, hogy helyre pótolják azt, a mit önhibájukon kívül kénytelenek voltak elmulasztani és hogy nemzeti műveltségüket az európai népcsaládok körében elismerésre méltó fokra emeljék. Tudjuk, hogy itt a XVIII. században a tanult elemek műveltsége tulajdonképen görög volt és nemzeti nyelvüket régi egyházi jelentősége ellenére is csak népnyelvnek tekintették és ez az iskolákba csak a XIX. században talált utat; nemzeti irodalmuk is — az Athos-hegyi

barátok emlékezetre méltó kezdeményezése következtében — csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdett sokoldalúan kifejlődni; nemzeti ujság-irodalmuk pedig csak az állami újjáalakulás hatása folytán ébredt életre. Ezeket a tényeket ki kell emelni, hogy mostani hatalmasan föllendülő műveltségük tekintetében a teljesítményeket való értékükben becsülhessük meg.

A mi a nemzeti műveltséget illeti, sok tekintetben hasonlóképen állanak a dolgok Magyarországon, de több tekintetben lényegileg különböznek is.

A mi népességünk — a művelődésileg teljesen önálló Horvátországot figyelmen kívül hagyva — az utolsó népszámlálás adatai szerint kereken 18.000.000-ra rúg és ebből csak 10.000.000 a magyar anyanyelvű; a többi 8.000.000 azonban annyira szétforgácsolódik, s azonfelül egymással és a magyarsággal annyira össze van keveredve, hogy számszerint sem alakulhatnak külön nemzeti testté, sem területileg a többitől el nem határolódhatnak. Ez az oka annak, hogy Magyarország csak mint egységes állam állhat fenn, az összes, elkülönítésre és széttagolásra irányuló kísérletek az eddigi tapasztalatok szerint még a nemzetiségek közt is csak elégtelenséget támasztottak, és hogy az állam egységének megfelelően mint általános érintkezési nyelv, mint a törvényhozásnak, igazságszolgáltatásnak nyelve csak a nemzeti többség nyelve érvényesülhet, a mely mellett azonban az iskolában, de a hivatalos és törvényszéki érintkezésekben is a legmesszebb menő engedékenységgel vagyunk a másnyelvű lakosok irányában.

Ez a nemzeti és különösen nyelvi széttagoltság természetesen lényegesen befolyásolja nemzeti műveltségünk fejlődését is. Nagy tévedés azt hinni, hogy Magyarországon a nem magyar nemzetiségűek az ő sajátlagos műveltségük fejlesztésében bármiféle módon is akadályozva vannak, vagy épen-séggel elnyomást szenvednének. Külön népiskoláik, középiskoláik, papnevelő intézeteik vannak, a melyekben a tanítási nyelv az ő anyanyelvük, de gyermekeik saját érdekükben magyarnyelvi oktatásban is részesülnek; külön sajtójuk, irodalmuk, egyleteik, sőt nemzetiségi pénzületeik is vannak, a melyek olykor tekintélyes eredményeket érnek el. Gazda-

sági culturánktól egészen eltekintve, a szellemi culturának is vannak egyes ágai — csak a képzőművészeteket, zenét említem, — a melyekben a nyelvileg különböző lakosok minden nehézség nélkül együtt működhetnek. Persze a mi a nemzeti műveltségnek nyelvhez kötött ágait illeti, a más nyelvűek szellemi munkája Magyarországon mindig csak alárendelt jelentőségű lehet. Ezek valójában Magyarország határain kívül élő fajtestvéreik műveltségeért dolgoznak; azokhoz a folyókhoz hasonlóak ők, a melyek magyar forrásból buggyannak elő, de rövid kanyargás után elhagyva az ország földjét, idegen folyamokba ontják vizüket és nem azokat a folyamokat gazdagítják, a melyek Magyarország életereiül szolgálnak. Vagy, — hogy egy más hasonlattal éljek, — olyan fa ágaihoz hasonlítanak, a mely magyar földre is ráteríti árnyékát, de törzse idegen talajban gyökeredzik. Olykor-olykor termelhetnek az ő nemzeti műveltségük számára értékes dolgokat is, ez a műveltség azonban — csak a németeket és olaszokat hozom föl például, mert olasz polgáraink is vannak Fiumében, — tulajdonképeni kifejlődését soha sem ezeknek a kívül eső, itt-ott szétszóródó munkatársaknak köszönheti, hanem csak az illető nagy nemzeti állam hatalmas szellemi föllendülésének. A sajtóképeni nemzeti magyar műveltség azonban csak éppen Magyarországon fejthető ki és virágoztatható föl és ezért is különös kötelessége a magyar államnak, hogy e nemzeti műveltség fejlődését elsősorban és minden rendelkezésre álló eszközzel előmozdítsa.

Ez semmi esetre sem azt jelenti, hogy Magyarországon csak a tulajdonképeni tiszta magyarfajúak részeseik e művelődés munkájában. Inkább nagyon is könnyen bebizonyítható, hogy valamint a legújabb idők áldatlan nemzetiségi torzalkodásai előtt, — a melyeknek célja nemcsak a mi államunkat, hanem Európának valamennyi többnyelvű államát túlhajtott és gyakorlatilag keresztül nem vihető tanok szerint darabokra szaggatni, — a politikai közhangulat a magyar nemzetnek nyelvileg legkülönbözőbb elemeit a külellenségük ellen vívott háborújában úgy mint a belső szabadságharcokban évszázadokon keresztül egyesítette, épúgy táplálkozott nemzeti műveltsége is évszázadokon keresztül, csaknem az ország valamennyi különböző nemzetiségi elemeinek munkájából.

Valamint tehát a tulajdonképeni magyar, a magyar nyelvhez kötött nemzeti műveltségnek kialakulásán kezdettől fogva együtt munkáltak nemcsak a tiszta magyarok, hanem a magyar nemzetnek összes elemei is, úgy ez nem is pusztán az újabb nemzeti föllendülésnek, hanem több évszázad munkájának eredményét tünteti föl.

A mi először is a művelődésnek leglényegesebb szervét, a nyelvet illeti, már a középkori magyar nyelvnek is bírjuk néhány írott emlékét, igaz ugyan hogy csak csekély számban, de Marzio Galeottinak, a Corvin Mátyás udvarában hosszabb időt eltöltött olasz humanistának tanuságtétele is reánk maradt a XV. század második feléből és e szerint a magyarok nemzeti nyelve már akkoriban fejlett, jóhangzású és minden árnyalat kifejezésére képes volt. Ezt annyival is inkább el kell hinnünk, mert különben nemzeti irodalmunknak a következő, tehát a XVI. században bekövetkezett gyors föllendülése egyáltalán nem volna megmagyarázható. Ezt az első föllendülést mi — épen úgy, mint önök is — főként egyházi befolyásnak köszönhetjük. A protestantizmusnak Magyarországon való gyors elterjedése épen annak a körülménynek tulajdonítható, hogy ez a népnyelvén írt és beszélt s ezzel a katholicizmust is kényszerítette, hogy a reformatio elleni küzdelemben ugyanígy cselekedjék. Bibliafordítások keletkeztek, a melyek ma is mint a magvas, tősgyökeres magyar nyelv példái, nem becsülhetők meg eléggé; egyházi beszédek, vitairatok jelentek meg, a melyek a nyelvet épen egy olyan területen fejlesztették a leggazdagabbá, a melyen azelőtt a latin nyelv uralma egészen kizárólagos volt. Hogy a magyar nyelv a XVI. században már mint a diplomatiának és levelezésnek szerve is nagy fejlettségű volt, azt az abból a korból reánk maradt számos nagyon értékes leveleken kívül az a körülmény is bizonyítja, hogy a Magyarországon uralkodó török pasák magyar íródeákokat alkalmaztak, a kik összes levelezéseiket magyar nyelven végezték. Közben kifejlődött a történetírás és a költészet is; csak példaképen említem meg Magyarországnak a XVI. században Heltai Gáspár, erdélyi szász lelkésztől magyar nyelven írott történetét, a hősi lelkű bárdnak, Balassa Bálintnak változatos dalait, gróf, Zrinyi Miklósnak XVII. századbeli eposzát, az első magyar eposzt.

melyben ő a XVI. században élt ősenek, Szigetvár védelmezőjének hősi tetteit énekelte meg.

Lassankint az irodalomnak összes többi ágai is fölvirágoznak. A levélformában írott memoire-oknak egy igazán classikus példájával dicsekedhetünk, a melyet szerzője, gróf Mikes Kelemen, hű kísérője a bujdosó II. Rákóczi Ferencznek, a XVIII. század első felében írt.

Meg sem kísérlem ez alkalommal, hogy Magyarország művelődéstörténetének, ha még oly rövidre fogott vázát is adjam, s csak arra az utalásra szorítkozom, hogy nálunk a tudomány, valamint a szépirodalom és a színművészet már a múlt század közepéig teljes virágzásra fejlődött. Magyarország nagy hercegprimása, Pázmány Péter már a XVII. században megvetette egy egyetemünk alapját, a melyet dicsőséges királynőnk, Mária Terézia Budára helyezett át és négy facultásra terjesztett ki; most Magyarországnak két teljes és két fejlődő egyeteme van, ezek azonban, a budapestit kivéve, mind újabb keletűek, azaz részben a múlt század végén, részben a mostani elején keletkeztek. 1830-ban megalakult — főként gróf Széchenyi Istvánnak, a nagy hazafinak buzgólkodása folytán — Tudományos Akadémiánk, a mely a tudománynak összes ágait magyar nyelven műveli. Ugyanebben az időtájban indult virágzásnak nemzeti játékszínünk is, fejlődött ki hirlapirodalmunk, a mely az 1848-iki nagy politikai újításoknak leghatalmasabb támogatója volt és egyidejűleg a törvényhozásban és a közéletben a latin nyelvet a magyar váltotta fel. Szépirodalmunknak mai állapotát kiváltképen az a körülmény jellemzi legjobban, hogy legnagyobb költőinket: Petőfit, Aranyt, Madáchot, Jókait, Mikszáthot a legtöbb élő nyelvre lefordították és hogy modern drámairodalmunk olyan elterjedtségnek örvend, hogy például mostanában nincs nap, a mikor Bécsben az ottani színházak valamelyikében legalább egy magyarból fordított darabot ne játszanának.

E fejlődési folyamatra és tényekre való rövid utalással nem akartam dicsőhymnust zengeni nemzeti műveltségünkről és különösen irodalmunkról; hiszen az önök barátságos rokonszenvé és talán érdeklődése ezt fölöslegessé is teszi. Csak azt akartam bizonyítani, hogy az a műveltség, a mely szervéül a ma-

gyar nyelvet ismeri, a Magyarországon otthonos culturák között nemcsak a legszélesebben elterjedt, hanem — a németet kivéve, a mely a lakosság csak egy kilenced részénél uralkodó és a Fiumére korlátozott olaszt — kétségkívül a legrégebbnek és a leghatalmasabban kifejlettnek is tekintendő.

A rokonyonás, a mely a mi nemzeteink között megvan s sziveinket közelebb hozza egymáshoz : annak átértése, hogy legfőbb és legszentebb javainkért sok harczot és veszélyt, sok visszavonást és akadályt kellett legyőznünk, nemcsak végrehalára elért politikai önállóságunkra és szabadságunkra érvényes, érvényes az nemzeti műveltségünk birtokára nézve is. Ezért nekünk is harczokat kellett kiállnunk nemcsak annyiban, a mennyiben a politikai szabadság és önállóság az alapja minden igazi művelődési fejlődésnek, hanem más értelemben is. Valamint a bolgár népnek, nemzeti nyelve és irodalma fejlesztése érdekében először a görög műveltség nyomasztó öleléséből kellett kiszabadítania magát, miként a nyugatnak szellemi kincseit magáévá tenni törekedett a nélkül, hogy szellemi fejlődésének nemzeti jellegét feláldozta volna : úgy nekünk magyaroknak is le kellett törnünk a közéletben és tudományban a latin nyelv uralmát, ellene kellett állnunk a két ízben nagyon elhibázott módon, sőt gyakran nem is igazi német organumok által megkísérelt, Magyarországot teljesen elnémetesíteni szándékozó törekvéseknek, merítenünk kellett más idegen culturák gazdag forrásából, de a mellett nemzeti egyéniségünket a magunk szellemi életében is fönntartanunk és kifejlesztenünk kellett.

Ez a sorsközösség tartsa ébren örökre kölesönös érdeklődésünket további nemzeti létünk iránt, támogassa és éleszsze szellemi közlekedésünket. Mi magyarok bizonyára mindig készséggel fogjuk ápolni a Bulgáriával való politikai, szellemi, és gazdasági vonatkozásokat eleven személyes érintkezés által is ; s biztosíthatom önöket, hogy önök nálunk mindig olyan vendégszerető fogadtatásra fognak találni, a melyet csak egy nem csupán szövetséges, hanem baráti érzésektől is áthatott néptől várhatnak. A mi országunk talán sok olyat nyujthat önöknek, a mi önöket érdeklis a mit önök több megértéssel fognak szemlélni, mint az olyan népek, a melyek számára a sors a mieinktől inkább

eltérő életösvényt írt elő. Önök bizonyára szívesen fognak megismerkedni multunk emlékeivel, újabb törekvéseinkkel, mezőgazdaságunk eredményeivel, iparunkkal és művészetünkkel; kölcsönösen arra fogunk törekedni, hogy nemzeti nyelvünkben és irodalmunkban közelebb jussunk egymáshoz. És a mi Magyarországnak sokat magasztalt természeti szépségeit illeti, egy olyan vezetőt ajánlhatok önöknek, a kit minden bolgár ember bárhová is, a véres csataterekre is lelkesedéssel szokott követni: felséges uralkodójukra gondolok, a ki a magyar földet, a magyar természetet már kora ifjúságában szívébe zárta, fáradalmait, dicsőséges uralkodásának harczeit és gondjait között oly gyakran talál a mi földünkön üdülést és enyhületet.

Bennünket a történelem tanításai és a jövő ígéretei kapcsolnak együvé s a mi szövetségünket és a mi barátságunkat a legerősebb kötelék tartja össze, a mely népeket egyáltalán összetarthat: fiainknak és testvéreinknek nemzeti létünkért s nemzeti fölvirágzásunkért közösen hullatott vére!

BERZEVICZY ALBERT.

EGY ELFELEJTETT NAGY EMBERÜNK, THESSEDIK SÁMUEL EMLÉKEZETE.

Az emberi nagyság fogalmának megállapítása nem tartozik az egyszerű feladatok közé. A siker, mely előtt a felületes köznapi felfogás oly könnyen meghajlik, nem lehet elismeretésének egyik legfőbb feltétele. Ebben a két mondásban: *victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*, továbbá: *in magnis iam voluisse sat est*, mély bölcsesség rejlik.

A fenkölt felfogás által áthatott magasabbrendű eszményi törekvés, a mennyiben nem mozog az üres képzelgés ködös körében, ha az a korviszonyok megítélésében netán tévedett, vagy különösen, ha az adott helyzetben egyébként lehetséges feladatok kielégítő megoldását az erre kedvezőtlenül alakult körülmények megghiúsították is, az igazi emberi nagyság alapját alkothatja. Az ily nagy lelkek *tragicuma* azután minden jobb embert meghat és vele szemben a romlatlan erkölcsi érzés valamely elégtétel nyújtását látszik követelni. Mélyen bennünk gyökeredzik az osztó igazság, de vele csodálatos harmoniában egyszersmind alkotó és gyarapító társadalmi erő is jelentkezik. A nagyratörő, de hajótörést szenvedett szellemek feltűnő egyhangúsággal a balsikereik okozta sebek balzsamát a jövő igazságosabb ítéletétől remélik. Így találkozhatnak e kölcsönös lelki vágyak, melyek a vigasz enyhítő hatásáért keresik egymást. És hogy találkozzanak, az nagyon kívánatos, sőt szükséges. Hiszen az eszményi törekvéseknek kulturánk mégis legtöbbet köszönhet; ezeknek pedig propagatív hatását nagy mértékben fokozza az, ha a jelen által cserben hagyott nemeseink jövőbe vetett bizalma nyilvánvalóan meg nem csatlakozik.

Thessedik Sámuel is, 1768-tól kezdve több mint ötven éven át szarvasi ágostai hitvallású evangélikus lelkész, egyike

volt azoknak a fenkölt lelkű, szent hivatásuka megértő és nagyrabecsülő egyházi férfiakkal, a kik az élet nemes felfogása, helyes világnézetök és ragyogó saját példájok által is a haladás terén természetes vezetői és irányítói nemcsak közvetlen környezetöknek, hanem sok tekintetben az egész társadalomnak is. Emlékének felelevenítése éppen napjainkban, midőn a nemzet valamennyi alaperőit minden irányban hatványozni — élet- és versenyképességünk biztosítása érdekében — multhatatlanul szükséges, nem csupán az írói kedvtelésnek szolgáló munka. A tanulások, melyek hosszú, tapasztalatokban gazdag életének majd sikeres, majd sikertelen, egészben véve pedig korukat jóval meghaladó éleslátással és bámulatraméltó erkölcsi erővel folytatott nagy és nemes küzdelmeiből mintegy maguktól adódnak, oly becsesek, hogy azok folyásának lehetően hű előadása és megszívlelése bőven megérdemli a ráfordított időt és fáradságot.

«Thessedik Sámuel szabadelvű, felvilágosodott és mindenek felett munkás ember volt, a ki hazája elmaradottságát élénken érezvén és fájlalván, egyedül a honfiak erkölcsös értelmességétől és szorgalmától várta a jobb jövőt. A külföld jeles nevelőivel és nemzetgazdáival személyes ismeretségben állott, elveiket, tanácsait elfogadta, sokban ki is javította. Mint pap sokat tett egyháza felvirágoztatására is. De az ő lelke szélesebb munkakört teremtett magának, s kiválóan a tanügy és az ország anyagi helyzetének javítására fordította figyelmét, mert meg volt győződve, hogy a természettől annyira megáldott Magyarország csak akkor fog a többi művelt országok színvonalára emelkedni, ha népe át fogja érteni saját érdekét és ha — a nagy költő szavaival élve — azt, a mit ember ész és kéz kivívhat, nem várja mástól, mint szerencsedíjat. Ehhez képest akarta átalakítani az iskolákat is. Sürgette az életre való tanítás behozatalát, a nélkül azonban, hogy a humanizmust teljesen mellőzte volna. A mit a mostani nemzedék kezd komolyan sürgetni, azt ő már Mária Terézia korában nemcsak szóval és tollal követelte, hanem tettleg is valósította.

De a politikai és társadalmi viszonyok nagy akadályokat gördítettek útjába s ezen akadályok nagyságához képest nagyok és rendkívüliek voltak küzdelmei is. Ez a körülmény teszi különösen érdekessé és tanulságossá Thessedik életleírását.

Az ő küzdelmeiből tanulhatja meg a mai nemzedék, mint kell a megrögzött előítéletekkel bátran szembeszállni, s miként kell a szellemi és anyagi érdekeket okosan egyesíteni, az egyházat és a hazát takarékos, kitartó munkásságban és az ifjúság nevelésében tetteleg szeretni.¹

Emlékének felfrissítése soha sem volt korszerűbb, mint napjainkban.

Thessedik Sámuel 1742. évi április 20-án, akkor született Albertiben, midőn hasonló nevű atyja, a ki szintén tanult, kiváló, lelkes s igen erélyes férfiú volt, még ott működött, mint lelkész. Azután ez csupán két évig élt az említett pestmegyei faluban, mert 1744-ben már Békéscsabára hívták. Még öt évig volt tevékeny hasonló minőségben itt, a hol 1749-ben halt meg. A kis Sámuel akkor két nőtestvérével együtt pozsonyi polgári származású édes anyjuk, Lang Erzsébet, gondjaira maradt. Hogy a fiatal özvegy gyermekeit jobban nevelhesse, szülővárosába költözött és a hét éves Sámuel ott kezdte látogatni az iskolákat. Úgy látszik, Lang Erzsébet nagyon okos és jó anya volt. Fia önéletrajzában azt írja róla, hogy özvegységében nemcsak a saját gyermekeit gondozta odaadással, hanem kenyerét is mások gyermekeinek nevelésével kereste meg. Sokszor nyolcz, tíz gyermeket fogadott evégből magához és több előkelő család áldotta őt a gyermekei iránt tanúsított jóságáért még sírjában is. Derék fia azt vallja, hogy az anyának tanítása és példája nyomán fogamzottak meg az ő lelkében a gyermeknevelésnek főbb elvei. Tanácsára, a mint a középiskolai tanulást elvégezte, házi nevelőnek szegődött el előkelő pozsonyi polgári házakba. E révén nemcsak megkönnyítette szegény jó anyjának gondjait, hanem a jobbmódú iparos, kereskedő és ügyvédi házak szokásaival, gondolkozásmódjával, háztartásával, továbbá hibáival és erényeivel is alaposan megismerkedett. Mindezt a nyilvános iskolákban nem tanulhatta volna meg.

De tanítványainak képességeit és jellemét is tanulmányozta és pedig úgy, hogy azok eredetét és fejlődését lélektani alapon kutatta. Továbbá figyelme minden házban kiterjedt

¹ *Önéletrajza.* Fordította Zsilinszky Mihály 1873-ban. A fordító előszava.

a vendégekre, sőt a cselédekre is, miáltal már ifjúkorában oly világ- és életismerethez jutott, mely később közhasznú működése közben üdvös törekvéseit nagyban elősegítette. Különben első jó házi nevelésén kívül nagyon javára vált, hogy szerencsés temperamentuma az öntanulásra, önmérséklésre és önfegyelmezésre képessé tették.

Olvasmányaiból már kora ifjúságában a tárgyias ismereteket igyekezett elsajátítani. (Tollert iratai és beszélő állatai voltak azok, melyekből fáradhatatlan szorgalommal merítgette természetrajzi, gazdasági és vallás-erkölcsi első ismereteit. Egy tanárának ez nem tetszett, hanem azt ajánlotta neki, hogy mindenek felett a logikával barátkozzék meg, mert akkor minden dologról helyes ítéletet fog mondhatni (de omnibus rebus scies recte judicare). De neki sehogy sem ment a fejébe, miként lehessen valakinek helyes ítélete oly tárgyakra, melyeket jól nem ismert még, vagy a melyekről talán fogalma sem volt azelőtt? A logika hasznosságát persze nem akarta tagadni, csak egyedül üdvözítő voltát vonta kétségbe, mert gyakran tapasztalta, hogy a formalistikus képzettségű ifjak az iskolából haza menve, ott mindent jobban akarnak tudni, mint azok, a kik egy-egy dologgal hosszabb ideig, talán egész életükön át alaposan foglalkoztak. Hiába beszélnek az ilyen ú. n. «tanult embernek», mert az igazán okos szóra elbizakodottságában nem is hederít. Ő ellenben korán felismerte a gyakorlás útján szerzett ismeretek igen nagy becset. Szülei már gyermekkorában kerti munkára fogták, a mi által a kertészet és gazdaszat iránt nagy kedvet ébresztettek benne. Ez magyarázza meg azt, hogy mint lelkész is szenvedélylyel kertészkedett es gazdálkodott s e foglalkozások áldásait minél szélesebb körökben terjeszteni igyekezett.

De ép oly határozottan idegenkedett a haszontalan munkától. Legnagyobb kínt fejének és szívének az értelmetlen és az életben szükségtelen dolgok könyv nélkül tanulása okozott. Önállóan gondolkozni, a dolgokról szabadon vizsgálandni, ez volt életeleme. De pezsgő vére és egészséges teste nem tűrte a hosszas egy helyben üldögélést. Ő a gondolatok, de egyúttal az erélyes cselekvés embere is volt. Már korán bizonyos önérzet, áldozatkészség, de határozott erély és kitartás is jellemezték.

Fiatal korában Thessedik Sámuel jól tulajdonkép csak németül tudott. Azt a kevés tót nyelvismeretet, melyet Békéscsabán szerezhetett gyermekkorában, Pozsonyban, édesanyjának akkor csaknem egészen német szülővárosában, legnagyobb-részt elfeledte, a magyar nyelvet pedig ott csak hiányosan sajátíthatta el. De érezte, hogy arra nagy szüksége lesz, azért tizenkilencz-húsz éves korában Debreczenbe ment és ott közel két évig a collegiumban tanult.

Debreczenben egy esztendeig a collegium beneficiumát is élvezte. Barátságot is kötött ott magyar ifjakkal, a kiknek neveit önéletrajzában megőrizte. Hogy a magyar nyelvet később sem kezelte oly könnyen, lendülettel és hibátlanul, mint anyanyelvét, a németet, annak bizonyítéka az, hogy semmit sem írt magyarul és itt-ott olvasható idézeteiben egyes hibák is fedezhetők fel, de azt igen jól értette és becsülte. Lelkületére azonban a debreczeni tartózkodás főleg annyiban gyakorolt nagyobb befolyást, mert hazafias érzését megnövelte és megerősítette, úgy hogy azt a több évi külföldi tartózkodás sem volt képes meggyöngíteni.

Az ágostai hitvallású evangélikus lelkészekre nézve úgyszólván kötelező németországi tanulmányútra 1763-ban kelt. Az egyetemi város, melyet választott, Erlangen volt, mivel azt hallotta, hogy ott akkor nagyon sok kitűnő tudós tanárkodott. Két évet töltött e városban, mely alatt ösztöndíjat vagy más pénzbeli segítséget sem élvezett, mint azt, melyet derék édesanyja juttatott neki. Egy pozsonyi zsidó asszony által ez minden negyedévben 15–18 aranyat küldött kedves fiának, a mivel ő minden észszerű szükségletét fedezni tudta, sőt rendszeren az említett időszakok végén maradt is egy-egy kevés takarítmánya. Így tanult meg bánni a pénzzel. Már Erlangenben személyes ismeretséget szerzett tanáraival, de sorba járta ott a kiválóbb iparosok, főleg gyárosok, azután a művészek telepeit és műtermeit is. Átment e célból tanuló évei alatt Nürnbergbe is. Azok elmúltával pedig az a vágy keletkezett benne, hogy más német egyetemi városokat szintén meglátogasson. Mindenekelőtt Jenába ment és pedig gyalog. Ott jól körülnézvén magát, hasonló módon utazott Lipschébe és Halleba. Az apostolok lován jutott el azután több más város érintésével

Berlinbe. Mind e városokban megnézett minden akkori nevezetességet.

Nemcsak a tudomány és emberiség intézményei, mint az egyetemek és árvaházak, hanem a technika alkotásai is érdekelték. Jenában megbámulta például a vízszabályozási munkákat, Berlinben pedig a csatornázást. Megfogamzik benne a mindent hasznosítás gondolata. Azért szólalt fel azután otthon a szolnoki és szegedi Duna-Tisza-közi, még ma sem létező csatorna ügyében, persze mindhiába. Innen eredt a faszegény Alföld befásítására való lankadatlan törekvése, a magyar folyók és mocsarak szabályozása és az előbbieik rendezése iránt érdeklődése, a mit az is bizonyít, hogy hasonnevű fiát vízszabályozó mérnöknek képezte ki.

Miután külföldi tanulása végett ért, itthon állást egy protestáns nagybirtokos kastélyában kapott, mint udvari lelkész. Ez alkalmul szolgált neki arra, hogy e helyen, miként Pozsonyban a városi polgárok, úgy most a magyar földesurak életviszonyait, felfogását és elveit közvetlen szemlélet és érintkezés útján tanulmányozza. Itt azonban csak egy fél évet töltött, mivel megválaszották Szarvasra segédlelkésznek. De egy év múlva már rendes pap lett. Ott azután több mint félszázadig nagyon áldásos köztevékenységet folytatott mint lekipásztor, tanító, iskolaalapító, fenntartó és igazgató s mint az okszerű gazdálkodás és társadalmi haladás buzgó apostola, s mint a nép önfeláldozó barátja és egy nagy falu rendszeres gondozója.

Új állásában vizsga szemmel tekintett maga körül. Kereste a költők által oly elragadó színezéssel festett falusi élet egyszerű, de vonzó képét. És mit talált? Együgyűséget, bizalmatlanságot még a leghasznosabb javaslatok iránt is, hamisságot, gonosz-ságot, megrögzöttséget és hiányt még a legszükségesebb dolgokban is. Kereste a cselekvő keresztyénséget és talált a vallás álarcza alatt borzasztó zavart, hamis néphitét, babonáságot, előítéletet, ferde nézeteket, melyek a földművelő nép lelkében sötétséget, szívében aggodalmat és az életben nyomort terjesztenek.

Első neje a nagyérdemű Markovicz Mátyás első szarvasi lelkész leánya, nagyon jeles hölgy volt, a kinek híre ép úgy, mint férjeé, országszerte, sőt az ország határain túl is elterjedt.

Már tíz gyermek anyja volt ez, midőn a selyemtermelés tanulmányozása végett legidősebb leányával Mazzúcattóhoz felment Budára. Később kitünő Teréz leányának korai halála után férje őt, midőn egyik fiát gazdasági, különösen mezőgazdasági vegyészeti ismereteinek gyarapítása végett Németországban helyezte el, méltó mély bánatának enyhítése végett magával vitte ez útra. Ekkor egy német hirlapi cikkkíró mondta róluk, hogy átutaztok alkalmával személyesen is megismerkedett a jeles házaspárral. Meghatotta őt annak egyszerű patriarchalis, de példás viselkedése, nagy műveltsége és lelki jósága. Úgy a férfi, valamint a nő magasztos felfogását nem győzi dicsérni és például ajánlani. Thessedik e nő oldalán egész lélekkel látott magasztos hivatásának betöltéséhez. Működésének volt is látszatja. Ennek leírását nagyon megkönyítik az ő saját, teljesen megbízható feljegyzései.

Thessedik főgondját eleinte az képezte csupán, hogy a szarvasi egyháznál és iskoláknál tapasztalt hiányokat pótolja és a hibákat kiigazítsa. Sok tévedést és mulasztást kellett jóvátennie. E végből minden rendelkezésre állott eszközt és módot megkísérelt. Ott kezdett a munkához, a hol a legegésőbb szükség volt reá. A házi nevelés nagy munkáját a nála kosztban levő gyermekeknél indította meg. Nejét és később idősebb leányát oktatta ki e részben, hogy utóbb nagy vállalkozásánál munkatársai lehessenek. Ez neki kitünően sikerült. Híveit is folyton gondozta. A beteglátogatásokat arra használta fel, hogy nemcsak a betegeket, hanem a jelen volt egészséges családtagokat is lelki épülésen vigye keresztül s a jóra, szépre, hasznosra felbuzdítsa őket. Nyilvános előadásaiiban a babonának, az uralkodó előítéleteknek, az esztelen szokásoknak káros voltát igyekezett feltüntetni és kézzelfoghatóvá tenni. Kifejtván hallgatói előtt, hogy az emberi nyomorúságnak melyek a kútfjei, azokat betömni igyekezett és pedig úgy, hogy kimutatta a természetben megnyilatkozó nagyot, szépet és hasznost. Külön beszédeket tartott a szülőknek és másokat a gyermekeknek. A kathechetikai leczkékben, a felolvasások és reggeli könyörgések alkalmával fejtegette a gazdák és cselédek, a felsőség és alattvalók, a tanítók és tanítványok, a szülők és gyermekek, a gazdagok és szegények kötelességeit. Mikor fenn-

említett működése közben Thessedik meggyőződött arról, hogy a korosabbak igen nehezen hajlíthatók és javíthatók, főgyekezete oda irányult, hogy az ifjúságot nevelje. E végből a tanítókat józanabb pædagogiai elvek ismeretéhez kívánta juttatni. Megszerezte a legkitünőbb neveléstani munkákat, hogy elolvasás és megszívlelés végett azokat egyik-másik arravaló tanítónak adja kezébe. Majd tisztársaihoz fordult. Olvasó-egylet alapítását javasolta kétszer is, de mind a kétszer megbukott terveivel. Ezért kettős buzgalommal tért vissza a falusi parasztgyermekhez, a kik még kevésbbé voltak romlottak. De a népiskolák rettenetes állapotban leledtek. Ezt az állapotot ő *A paraszt ember Magyarországon* című munkájában, melyet 1784-ben írt és gróf Széchenyi Ferencz fordítottatott s adatott ki magyarul 1787-ben, élénk színekkel ecsetelte.

Egész lélekkel hozzá is látott annak javításához. Megírta a gyermekek szükségleteinek megfelelő és a magyarországi evangélikus népiskolákban a maga nemében első olvasókönyvet. Nemsokára a békésmegyei evangélikus iskolák felügyeletével, a decanatussal bízott meg. Mikor e részben utasítást kért, azt a választ kapta, hogy legjobb belátása szerint szabadon intézkedjék mindaddig, míg az alkalmas utasítások elkészíthetők lesznek.

Ekkor történt, hogy a trónra lépett, de magát, hogy szabad keze legyen, meg nem koronáztatott II. József azt a kérdést intézte a protestánsokhoz, hogy szabad vallásgyakorlatuk épségben tartása mellett miként lennének a Ratio Educationis rendelkezései az ő iskoláikban is végrehajtandók. Az akkori evangélikus egyházi főfelügyelő, báró Prónay Gábor, Thessediket bízta meg azzal, hogy erre a kérdésre egy emlékiratba foglalja a feleletet. Ezt ő el is készítette, a mi utat nyitott neki a Pozsonyban székelő királyi iskolai bizottságba, melynek Škerlecz Miklós híres nemzetgazdánk, valóságos belső titkos tanácsosnak, Zágráb vármegye egyik követének elnöklete alatt ő is tagjává lett. S mintilyen, nagy befolyást gyakorolhatott a magyar iskolaügyre, melynek emelése — ezt maga hangsúlyozza — gondjainak legfőbbike volt mindenben. Ő a pædagiában mestereinek Comeniust, Pestalozzit, de különösen Salzmann-t vallotta és azok tanításait tartotta szeméi

előtt mindig, de különösen akkor, midőn a felügyelete alá került 14 iskolát gondozta. Azonban fájdalmasan észlelte a «slendrianismus» által okozott pusztulást, s meggyőződött arról, hogy ott a legszentebb törekvés is hiú s a legvilágosabb okoskodás is falra hányt borsó lesz.

Elhatározta azért magában, hogy az ő hosszas tanulmányok- s tapasztalatokból kialakult eszményének megfelelő mintaiskolát fog felállítani. Sokáig gondolkozott azon, hogy mily eszközökkel és mi módon érheti el legjobban ebbeli célját. Belátta, hogy tetemesebb költség és más áldozatok nélkül ez nem fog menni. Folyamodott a Harruckern örökösök gyulai közös uradalmi igazgatóságához, hogy a jelzett célra hat hold székes, úgy sem jövedelmező földet engedjenek át neki. A kedvező válasz 1780. évi május 8-iki kelettel megérkezvén, az ő iskolájának a saját költségén való létesítéséhez látott. Azt minden szükséges tanszerrel, a megfelelő könyvtárral és a földműveléshez, később bizonyos iparágak folytatásához szükséges minden anyaggal, eszközzel, szerszámmal és géppel ellátta. Beállott maga tanítónak is s lelkeszi teendőinek lelkiismeretes ellátása mellett a szarvasi mindkét nembeli ifjúságot négy éven át ő maga oktatta. Nagy segítségére volt derék felesége, a ki összes magasztos törekvéseinek buzgó, fáradhatatlan és nagyon okos részese volt. Valószínűleg hozományával is előmozdította azokat. De segítségére voltak külföldön és később beható tanulmányozás útján itthon szerzett gazdasági ismeretei is, melyeket folyton öregbített és mélyített. Gyakorlati érzéke és éleslátása nem lévén kisebb, mint idealismusa, gyorsan sokat tanult, hogy különféle tárgyat alaposan sikerrel taníthasson. Ez a haszonkeresés nála valóban sacro egoismo volt, mely őt azután rendkívüli alkotásokra képesítette. Németországi utazásai alatt mély benyomást tett reá a parasztok sok helyen észlelt nagy jóléte, mely mellett egyszerűen, minden fényűzés nélkül élnek és ruházkodnak. Nem egy német községben látta, hogy ott az emberek a saját kezeikkel készített ruhákban járnak. Innen iparban szegény faluink iparosításának eszméje. A kupferzelli parasztok erkölcsössége és az is mély benyomást tett reá, hogy azok vagyonságuk mellett mégis változatlanul parasztok maradtak. A koldusok, részegesek,

adósságcsinálók teljes hiánya is feltűnt neki. Tüzetesen tanulmányozta a trágyakezelést és a gipsz hatását a mezőkre. A szántóföldeken ültetett alma- és körtefák, az ezek gyümölcséből készített bornak kezelése, a sófőzés, a takarmányszinek, a csűrök berendezése, a marhák szabályszerű etetése, a rendes cselédek, a répával, lóherével, szecsakával és darával való takarmányozás, a gabonatisztítás és ennek eszközei, a marhaistállók rendkívüli tisztasága és a hizlalt ökrök roppant súlya, a sikeres zöldségtermelés, a gyönyörű káposztafejek, melyekből néha 4—5 nyomott egy mázsát, a heti marhavásárok, melyeknél nagyobbakat sohasem látott: ezek mind megragadták figyelmét. Mindennek okait kutatta és rájött, hogy hasonló alkotások és eljárások Magyarországon is lehetségesek, ha értenénk hozzájuk. De erre tanítani és nevelni kellene földművelőinket. Ennek a szükséges volta hatotta át, midőn a falusi iskolai tanítás útján a realis mezőgazdasági és ipari ismereteket igyekezett elterjeszteni, hogy azok révén terjedhessen a javulás és a jólét. Tanítványait tehát értelmesen és gyakorlatiasan gondolkozó emberekké akarta nevelni. Azt gondolta, hogy a siker biztosítása céljából ezt az ő rendszerét II. József császárnak is be kell mutatnia. A bécsi Staatsrath foglalkozott is vele, de előzetes bizottsági tárgyalás után, mely alatt kiemeltetett, hogy olyasmit kíván, a mi megvalósíthatatlan, mert igazán platói állapotokat akar teremteni, továbbá mert sok már létező és bevált intézkedéssel jön összeütközésbe, habár buzgalma elismerést, jutalmat érdemel, javaslata az 1786. évi május 6-án kelt resolúcióban használhatatlannak jelentetett ki. Pedig ő nagyon óvatos volt. Az adott nagy politikai, társadalmi és közgazdasági kereteket nem akarta megbolygatni, hanem a létezőkön belül az iskolai tanítás útján kívánta a felsőség rendeleteit, melyek az alattvalók javát célozták, jól megmagyaráztatni, megértetni s a honpolgárokat ama rendeletek készsleges követésére buzdítani. Azt akarta, hogy ezt már a gyermekek megszokják.

A legtöbb gazdasági és ipari tárgyra szemléltető módszerrel oktatta tanítványait. Az összes műveletek a gyermekek kezén mentek keresztül. Ez által ők az egész eljárást könnyen felfogták és gyakorlatilag elsajátították. Ezt tette a selyem.

termelés s a Magyarországon terméketlennek tartott székes föld művelésénél. Azt gyakori szántás, más földdel való keverés és észszerű termelés által oly használható állapotba hozta, hogy már az első két esztendő alatt ötvenhárom különféle termény volt képes rajta felmutatni. Később a környéken több ezer hold székest javítottak meg így. Mindezen terményeknek a háztartásban, a kereskedelemben, a különféle iparágakban és gyárakban való felhasználását is lehetőleg szemléltető, gyakorlati módon mutatta meg.

Csaknem lehetetlen volt még a Thessedik korában is, hogy ennyi jó és ily buzgó törekvés az első visszautasítás után sokáig homályba rejtve maradjon. Őt közhasznú törekvéseiért, mikor még annak kézzelfogható eredményei nem is lehettek nagyok, sok elismerés, de azok nyomán egy bizonyos idő múlva sok gáncs és ádáz fenekedés is érte. 1787. évi szeptember 2-án jelent meg Szarvason, II. József rendelete folytán, Békés vármegye kinevezett alispánja a főjegyzővel és más kitünőségekkel együtt. A nép a szarvasi nagytemplomban, éppen vasárnap lévén, isteni tiszteletre gyűlt volt össze. A főjegyző az oltár elé lépett és ünnepélyes hangon felolvasta a német nyelven szerkesztett királyi leiratot. Majd az alispán erőteljes magyar beszédben ecsetelte az ünnepély okát és fontosságát. Ezután egy arany gyűrűn és vörös szalagon függő huszonöt arany értékű érmet „Virtute et exemplo felirattal nyujtott át neki mint intézete alapítójának és egy másik ugyanolyat nejjének, mint az intézet létesítése és fejlesztése körül fáradhatatlan segédjének. Ez a kitüntetés, melyet nem kis részben a selyemtenyésztés és a lóheretermelés előmozdításáért kaptak, természetesen igen fokozta Thessedikék igyekezetét s fáradtságban és pénzben mutatkozott áldozatkészségét. Az ország első gyakorlati gazdasági és ipariskolája annak nyomán teljesen ki is alakult, sőt annak fennmaradhatását veszélyeztető nagy arányokat öltött; volt 900-at jóval meghaladó tanítványa is. Hogy ez miként történt és az intézet mivé lett, később pedig hogyan és miért szűnt meg, azt *A falu gondozásáról* írt művem külön fejezetében adom elő.¹ E helyen csupán személyi visszahatásával kell foglalkoznom.

¹ Gaal Jenő: *A falu gondozása*. Thessedik Sámuel élete, alkotása és művei. A M. Tud. Akad. kiadása. 1918.

Thessedik, a ki annak és abban élt, midőn intézete emelkedőben volt, boldognak érezte magát és családja is virult. Első felesége csak ezt látta és férje sikerei őt is emelték, valamint gyermekeinek szaporodó száma is csak azért szomorította el, mivel azok nagyobb része az akkor még igen veszélyes ragályokban, nevezetesen himlőben halt el és pedig tizenhárom közül kilencz. Talán mégis ez törte meg az ő anyai szívét, mert nemsokára, 1790 kezdetén, elhunyt, nagy ürt hagyva maga után nemcsak szerető férje és életben maradt gyermekei szívében, hanem fontos munkakörében is.

Ez az ür azonban nem maradt sokáig betöltetlenül, mert Thessedik Sámuel adott viszonyai közt nem élhetett házastárs nélkül. Sem hivatását, sem azonkívül vállalt hatáskörét nem tölthette be s gyermekeit nem gondozhatta feleség nélkül. Ekkor azonban már 48 éves volt és kor, valamint külső körülmények tekintetében neki való életpárt kellett keresnie. Ezt meg is találta még ugyanazon évben, midőn második feleségével, Lissovinyi Karolinával, kelt egybe. Boldog volt vele a reánézve most már terhesebbé és koronként válságossá váló idők folyama alatt is. Hálás is volt iránta. Két gyermekét a magáénak fogadta, s végrendeletében a többiekkel egyenlő örököséivé tette. Húsz gyermekét nevelte Thessedik a saját módszere szerint. Öröme telt lelki és testi fejlődésökben. Volt sok öröme abban is, ha látta, hogy munkásságának van valamely sikere. Sohasem szerette a zajos mulatságokat és kedvteléseket. Ellenben gyönyörködött a természet szépségeiben, kertjének, vetéseinek, szőlejének virágzásában. Szerette a mások gyermekeit is és azokért minden áldozatra kész volt, mivel az Úr vetéseinek tartotta őket. Mindig vidor és elégedett volt, ha ezek vagy amazok körében működhetett. Nemcsak a pénzt, hanem az időt is meg tudta becsülni és gyakran hajtogatta, hogy nincs kevés időnk, hanem csak sokat vesztegetünk el belőle (*non parum temporis habemus, sed multum perdimus*).

Nagyon lehangolta koronként, hogy felettes papi hatóságai, a superintendensek, az ág. hitv. evangélikus püspökök is oly nézeteknek hódoltak, melyek az ő felfogásával és meggyőződéseivel, eszméivel és tapasztalataival a pädagogia, a gazdaszat, a politika, a theologia, az ipar, egyház és iskola terén

homlokegyenest ellenkeztek. Ezért vigaszt a szentírásban és lelkiismeretének tisztaságában keresett. «Én — írja — még a legkeserűbb csalódások és ellenműködések között is folyvást szemeim előtt tartottam azt, hogy hazámnak és az emberiségnek használnom kell. És az Úr megsegített annyira, hogy minden ellenmondást, ellenműködést, rágalmat, gyanúsítást és ármányt ki birtam állani, le tudtam győzni és ellensúlyozni képes valék.»

A legtöbb kellemetlenséget és bajt azonban nem az idegenek és a felettesek, hanem az ő befolyása s ajánlata folytán tisztttársává lett Boczkó Dániel okozta neki.

Ennek rosszindulatú szakadatlan agitációja egy bizonyos idő múlva tönkre tette Szarvason a Thessedik Sámuel igazán közhasznú működésének hatását és üdvös befolyását. Az általa szerencsével folytatott okszerű földművelés, de főleg a földjavítás és ennek céljából eszközölt földkeverés az ő áskálódása folytán a «vakondok» gúnynevet szerezte meg neki, mert állítólag haszontalanul mindig csak a földet turkálja és hivatalát elhanyagolja.

A lakodalmakra, keresztelések- és temetésekre vonatkozó nézetei folytán azok alkalmával a lakmározást, dorbézolást, torozást teljesen el kellett hagyni a parasztnak, mert azok következtében közülök számosan tönkre mennek. Ezt a *Parasztról* írott nagy munkájában, mint általában a falu akkori képét, bőven, megkapó színekkel és meglepő adatokkal festi, illetve bizonyítja. Azonban Thessedik egyes tisztttársai, lelkészek és tanítók, a torokat és dáridókat szerették lá'ogatni, az ő tanácsait és tanításait tehát különczkedésnek, őt magát pedig úgy tüntették fel, mint a ki gőgös és megveti a szegény parasztnépet.

Felsőbb rendeletre az ő iskolájába minden tankerületből két-két tanítóképezdei tanítványt kellett volt küldeni, a kik között persze katolikusok is voltak. A túlbuzgó, elfogult és rosszakaratú rajongók e miatt nagy zajt ütöttek és az evangélikus lakosság között azt az aggodalmat keltették, hogy most már ennek következtében az ő kárukra veszélyes vallási keveredés fog beállani. A díszfák ültetése miatt kicsúfolták, sőt a hasznosnak bizonyult nemes gyümölcsfák neveléseért is kinevették. Egyszer szép és drága faiskolájában és gazdasági

kertjében hat napon át hét községi bika rombolt és pusztított. Mikor ez ellen oltalmat kért, feleletül azt a hatósági kijelentést kapta, hogy a bikáknak nem lehet parancsolni; továbbá, ha nem ültetett volna fákat, akkor a bikák nem pusztították volna el. Mikor a templom építéséhez szükséges jobb felszerelést és egyes szakértőket Pozsonyból hozatott, a helybeli zsaroló ügyetlen mesteremberek e miatt megharagudtak rá. Később ugyanaz történt vele az iskola épületének emelése alkalmával is. A régi rossz épületet eladták 20,000 forintért, az újat, jót, szépet és czélszerűt felépítették 13,000 forintért, a hívek megterhelése nélkül. A helybeli úgynevezett értelmiség ezt felfoghatatlannak mondta, s csak azt az egy magyarázatát engedte meg, hogy ez a bűvös pap kincset talált valahol. Mikor a két nagy épület készen állott, díszére a mezővárosnak és hátrányait sem az egyesek, sem a köz nem érezte, mégis azt a hitet terjesztették a nép között, hogy a mezőváros azok miatt kimerül és nem lesz képes fizetni.

Ő volt az első hazánkban, a ki az egészségtant a népiskolákban tanította és taníttatta. A nép fiai azelőtt tudatlanságból súlyos betegségekbe estek és ezek folytán gyakran a halál fiaivá lettek. Azért a legközönségesebb betegségek okairól, azok esetén a helyes étrendről és eljárásról, általában az egészséges életmódról felvilágosítást nyújtott és az egészség fenntartásának szabályait a tanítványok által leíratta, hogy emlékezetükben könnyebben megtarthassák azokat. A feltünőbb haláleseteknél prédikációjába a pusztító betegségek elhárítására vonatkozó nézeteit is beleszótt. Fájdalmat kellett éreznie, mikor megérte és el kellett tűnnie, hogy az általa oly szépen felemelt népiskolák felügyeletét kivették kezeiből és egy csizmadíára ruházták, a kinek első dolga volt az egészségtan kiküszöbölése onnan.

Mikor iskolai olvasókönyvét a legjobb minták szerint megszerkesztette, mivel abban csak olvasmányok s nem a miatyánk és hiszekegy voltak, — hiszen nem is voltak odavalók, — ezt a vallástalanság jelének tüntették fel, s könyvét a 10—12 éves gyermek kezében veszélyesnek hirdették. Thessedik az iskolai épület homlokzatára az ipart és földművelést jelképező szobrokat hozatott Pestről. A parasztok közt csakhamar elter-

jesztették annak a hírét, hogy ő bálványokat vagy miféle idegen isteneket állíttatott fel. Mikor észrevette, hogy az épület előtt elhaladó népség folyton káromkodott és őt szidalmazta e miatt, néhány év múlva levétette a szobrokat és a torony alsó részén helyezteté el. Minthogy hívei mindig könyv mellett találták, azzal kezdték gyanúsítani, hogy még mostanáig sem tanulta meg azt, a mit mint papnak tudnia kellene, mert ime, a többi tanító urak mindig csak pipálhatnak s lakodalmakra, keresztlőkre és disznótorokra járnak. Még II. József uralkodása alatt megbízták a katonaság részére való szállításra kirendelt fuvarosok összeírásával. Ezek azonban a teljesített szolgálatért nem kapták meg — miként a szomszédos községek — a megígért fuvardíjat. Ő e miatt felszólalt s a valahol elsikkadt díj csakugyan megkerült. De azért nem köszönet, hanem az a vád volt jutalma, hogy ő alávaló áruló és feladó.

Ezt a hihetetlen gyűlöletet, irigységet, keserű szemrehányást és árnányt egyénileg Thessedik mind könnyen eltűrte volna, mert lelkiismerete tiszta volt és tudta, hogy őt méltatlanul érik, s hogy azok milyen forrásból erednek. De nagyon fájlalta, hogy hasznos működését bénítják meg vele, és hogy nagy áldozattal létesített tanintézetének fennmaradását is veszélyeztetik. A szarvasi nép ugyanis kezdte rossz szemmel nézni, azt teljesen czéltévesztett vállalkozásnak, gyermekei odajárását nemcsak haszontalannak, hanem károsnak is, a reáfordított községi támogatást pedig attól elvonandónak tekinteni. Ezt a község vezetői ezután határozatban is, melyet az uradalommal és felettes megyei, később ennek útján az országos hatóságokkal is hivatalosan közöltek, formászerűen ki is mondták. Mikor ugyanis gazdasági tanintézete erőteljes fejlődésnek indult, ez sokak irigy szemeinek nem tetszett; rosszul esett nekik a siker szemlélete. Sokan annak bizton várható összeomlását jósolgatták. Többen voltak, a kik a földművelők felvilágosodásától tartottak, mert — szerintök — az majd nem lesz engedelmes és könnyen kihasználható. Ezt persze nem vallották be, hanem azt hirdették, hogy a mit most Thessedik mint önkéntes adományt vagy áldozatot kíván az emberektől, azt és a hasonlókat később mint kötelezettséget fogják követelni tőlük. Könyvemnek a tanintézetről szóló fejezetében mind-

ennek következményeit tüzetesen kimutatom, mert ez volt az első és legfőbb oka megszüntének, melyet a franczia háborúk alatt a legfőbb állami tényezők — köztük maga a király sem tudtak megakadályozni.

Nem csoda, ha ez Thessediket is alkotásának elejtésére bírta. Ő magát több, nyomtatásban is megjelent irataiban igazolta úgy annak első, valamint később második és végleges megszüntetése miatt, de lelke soha be nem hegedt sebet kapott, melynek sajkását a további elismerések és a nemesítés sem tudták megszüntetni.

Pedig a rágalmak és bántalmak mellett sok dicséretben is volt része. Így a Szarvason 1787. évi május 2. és 3-án tartott esperesi gyűlés, mely a pest- és békésmegyei egyházi felügyelő elnöklete alatt tanácskozott, Thessedikre nézve igen hízelgő határozatot hozott. Ebben kiemeltetik az a sok és akkor újszerű ismeret, melyeket a tanítványok a kitünő módszerű oktatás révén bámulatos könnyűséggel sajátítanak el és biztosan megtartanak. Az eredményeket hallatlanoknak mondja. Ennek az oktatásnak keretében a realis tudományok s a gazdaságtan és ipari technologia is nagy tért foglaltak el.

Ugyanily elismerés nyilvánul a II. Lipót király parancsára kiküldött vizsgáló és jelentést tevő bizottságok véleményeiben és az azok alapján érkezett jóváhagyó, sőt magasztaló leiratokban is. Midőn hazánk több vidékén szóba jött a gazdasági tanintézetek felállítása, onnan tanácsért Thessedikhez fordultak. Így gróf Festetics György, mikor annak gazdasági tanintézete már néhány évi fennállása után meglepő virágzásnak indult, elhatározta magában, hogy Keszthelyen hasonló intézetet fog létesíteni. Levelezésbe is bocsátkozott vele, a melynek során az ott tanítandó tantárgyakról és az alkalmazandó tanítókról kérdezősködött. Sajnos, ennek a levelezésnek és később kelt emlékiratainak a mai hercegi könyv- és levéltárban a kéresemre folytatott kutatás útján nem sikerült nyomára jönnöm. Először gazdatiszteknek való ifjakat küldött a gróf Thessedikhez, hogy Szarvason az ő uradalmaiban leendő hasznosítás céljából megfelelő ismereteket szerezzenek maguknak. Azután, hogy ez az ügy minél hamarább és minél jobban legyen nyélbe-üthető, kívánságára Thessedik néhány növendéke kíséretében

személyesen ment át Keszthelyre, a hol a hazafias nemes gróf több napon át maga vezette őt végig uradalmain, megmutatván neki azok természetes előnyeit s elbeszélvén terveit, óhajait és szándékait. Néhány gyűlést is hívott akkor össze, melyeken a felállítandó intézet tantervéről tanácskoztak. Végre felszólította Thessediket, hogy igen előnyös feltételek mellett, melyek közt az is szerepelt, hogy munkaképtelensége esetén róla és családjáról gondoskodni fog, vállalja el az alapítandó intézet igazgatóságát. De ő lehetetlennek tartotta, hogy fellendülőben levő saját iskoláját és egyházát elhagyja, azért javaslatait eleinte csupán élő szóval, majd pedig írásban terjesztette a gróf elé. Később tizenegy más tudós férfival együtt megválasztották őt is a Georgicon ülnökévé. Abban a kitüntetésben is részesítették az 1817. évi május hó 20. és 21-én tartott nyilvános keszthelyi gazdasági vizsgálat alkalmával, hogy őt vallották az első gazdasági iskola alapítójának Magyarországon. Az erről szóló oklevelet 1817. évi december 9-én nyújtották át neki azzal a kérelemmel együtt, hogy a keszthelyi tanintézetet a gazdasági tudományok és kísérletek mezején tanácsaival és útmutatásaival tovább is segítse.

Mint a Georgicon tanácsának tagja is teljesíteni kívánta kötelességét. Egy pályakérdést tűzött ki, a melynek a gyakorlati tapasztalt gazdák által való megfejtése szerinte sok szép eredménnyel kecsegtet. A második hazai gazdasági tanintézet, melynek alapításánál hathatósan közreműködött, a nagyszentmiklósi földművesiskola volt, melyet új birtokán a Macedóniából bevándorolt dúsgazdag görög Nákó Kristóf tisztán az ő tervét és tanácsait követve létesített. Az oroszországi gazdasági tanügyek rendezésének elvállalására kétszer is felszólították. József nádor, kinek, miként kisjenői és aicsúti uradalmainak mintaszerű berendezése és felszerelése által bebizonyította, különös érzéke volt a mezőgazdasági ügyek intézése iránt, két nappal előbb történt bejelentés után 1805. évi június 16-án tényleg meglátogatta a Thessedik gazdasági és ipari tanintézetét. Csak rövid ideig tartózkodhatott Szarvason, de azalatt ott nagyon sokat megtekintett és megmagyaráztatott magának. Thessedik felhasználta ezt a becses alkalmat és több fontos akkori gazdasági problémára vonatkozó nézeteit és javaslatait

adta elő a nádornak, a miket ő rendkívüli figyelemmel hallgattott meg és szakavatott kérdéseivel segítette elő azok tisztázását. Végül magas megelégedésének adott kifejezést. Thessedik a saját és összes, név szerint felemlített családtagjai nemességének később bekövetkezett adományozását nem kis részben a nádor befolyásának vélte köszönhetni, a ki a nála tett tanulságos látogatás maradandó emlékét óhajtotta ez által biztosítani.

Ferencz király Thessediket szintén mindig nagyrabecsülte, ép úgy, mint atyja, II. Lipót. Az utóbb nevezett király egy személyes kihallgattatása alkalmával mondotta 1792-ben Thessediknek, hogy igaza van, midőn gazdasági tanintézetét alapította és fejleszteni kívánja, mert hiszen «Magyarország az ilyen iskolák nélkül soha sem fog boldogulhatni». Fia pedig a szarvasi gazdasági iskola működésének szünetelése alatt 1798 augusztus 10-én királyi dicsérő oklevéllel és egy 26 aranyat nyomó díszéremmel tüntette ki, melynek egyik lapján a király arczképe, a másikon pedig ez a körirat volt: *Lege et fide*. Ennek megvolt nagy hatása Thessedikre, mert őt az újabb keserves pénzáldozattal, a már elvesztett 17,000 forinthez még 5000 forintjának beruházásával intézetének ismételt megnyitására indította. Ez is hiábavalónak bizonyult.

A nádor látogatása után megindult a tárgyalás az ő nemesítése ügyében, miután, a mi lényeges lett volna és Thessediket bizonyára jobban megörvendeztetni vala, annak céljaira eleendő anyagi támogatást nem adtak neki. Évekig tartott, míg magát a nemesi oklevelet megkapta. Az 1917. év május havában behatóan tanulmányoztam az országos levéltárban található és Thessedikre vonatkozó érdekes összes kir. udvari magyar cancellariai, a helytartótanácsai, a királyi magyar udvari kamarai és az arad-pécskai kincstári jószágigazgatósági, a *cameralis præfecturatusi* latin-német iratokat. Később megkaptam a bécsi Staatsrath idevágó ügyiratait is. E kutatások során állapítottam meg azt a huzavonát és tehetetlenséget, mely a szarvasi gazdasági tanintézet bukására vezetett. Jellemző, hogy mikor már kifogytak minden újabb ürügyéből a támogatás iránti kérelem teljesítése halogatásának, a cancellaria azt javasolta, hogy hallgattassék meg gróf Festetics György, a kinek gazdasági tanintézete ime, mily szépen virágzik, hogy mit kellene a

Thessedik intézetének fellendítésére tenni, a ki pedig — miként láttuk — az előbbi felépítéséhez bölcs tanácsai révén annyival járult. Ezt a bölcs javaslatot a Staatsrath ugyan nem pártolta, de a segélyezés elől az is újabb jelentéstételek szorgalmazásával tert ki.

Miután 1806-ban a tanulmányi alapból hat éven át intézete czeljaira kapott összesen 1300 forintnyi segély megígért nyújtásának időtartama lejárt és ezt a csekély támogatást sem voltak részére hajlandók biztosítani, Thessedik ugyanazon év végén beadványt adott be a helytartótanácsához, melyben intézete megszüntének bejelentése után kérte, hogy legalább a gyulai uradalom által neki átengedett szikes talajú kert birtokában ő és családja meghagyassék. Az ennek birtoklásában való megerősítése végett a már kilátásba helyezett módon ő nemesíttessék. Továbbá az aradmegyei Madrizesty — a Drocsa-Hegyes hegységben fekvő félreeső kis község — engedtessek át neki birtokul és pedig árának félévi részletekben való törlesztése mellett.

Végül kérte, hogy hű munkatársa, az egyik tanár, valamely cameralis gazdasági hivatalban alkalmazást kapjon. Válaszul a helytartótanács azt ajánlotta a cancellariának: Minthogy a k-rtre nézve a Thessedik birtoklását megerősítő uradalmi és megyei határozat már létezik, további eziránti intézkedésre szükség nincsen. A nemességgel járhat a madrizestyi birtok adományozása is.

A nemesség pedig a Thessedik nagy érdemeire való tekintettel neki kegyelmesen megadandó lenne, mert valóban közhasznú tevékenységet fejtett ki, melylyel a hazai gazdasági culturát csakugyan szolgálta és az ő nemesítése másoknak is hathatós ösztönzésül szolgálhat.

Ez az ügy 1807-ben került a király elé, a ki az iratok közt levő sajátkezűleg aláírt elhatározása szerint azonban megint mindenféle újabb jelentést kívánt.

Ennek folytán 1808-ban február 17-én a helytartótanács, ugyanazon év augusztus 15-én pedig a cancellaria felterjesztik jelentéseik kapcsán Thessedik két munkálatát. Az egyikben intézetének tömör, rövid történetét adja elő az 1779—1806. évekről. E dolgozat felette becses, mert e részben pontos hiteles

adatokat tartalmaz. A másikban pedig, a felhívásnak engedve, szerényen, de a valóságnak megfelelően saját érdemeit, melyekre a nemesség iránti kérelmét alapítja, sorolja fel. Magát a czímeres levelet 1809 február 17-én írta alá I. Ferencz király.

Az elismerések és kitüntetések között azonban intézetének romjain és törekvéseinek lehet mondani csődje mellett, melyet a tudatlan rosszakarat idézett elő, csak Istenbe vetett hitével tudott Thessedik vigasztalódni. Fájt neki, mikor látta, hogy a vásott gyermekek minden foglalkozás nélkül ismét az utcán kóborolnak, mint azelőtt, a hol csak rosszat látnak, hallanak és tesznek. Fájt, mikor az egyházban és iskolában oly sok káros és szegyenletes dolgot tapasztalt és nem bírt rajta segíteni. Vagy mikor az a sok visszásság, a mit ő teljes ereje megfeszítésével nagynehezen megszüntetett, ismét visszaállított és azt a jót, a mit ő behozott, dacból ellene beszüntették, a visszaélések pedig az egész vonalon megújultak. A nép gazdasági tudatlanságával és annak mélyreható következményeivel lépten-nyomon találkozott. Most már amazok ellen sem tehetett többé semmit. Tizenöt esztendeig dolgozott egy falusi rendőrségi szervezeten, mely a főbb visszaélések és bajok elejét vette volna. Javasatai felhasználatlanul maradtak és neki hajmeresztő rendetlenségeket kellett tapasztalnia, mert mezővárosában rendőrség egyáltalán nem létezett. Maga az előjáróság rovottmultú, tudatlan, tapasztalatlan emberek kezébe került és ezer még ezer ember kénytelen volt tehetetlenül túrni vakmerő, durva, sértő és káros arczátlanságaikat. Aggkorában sem engedte azonban magát az élet viszontagságai által teljesen leveretni és lelkipásztori hivatását, a meddig csak testi ereje végkép ki nem merült, a mindenkori lehetőséghez képest betöltötte. Ifjabb korából ezerszámra voltak szóról-szóra, minden alkalomnak megfelelően kidolgozott egyházi beszédei. Azokban nemcsak a homeletika és rethorika szabályait, hanem az ethikai és a gyakorlati élet parancsait is szem előtt tartotta. E fiatalkori előkészületei tették lehetővé, hogy hivatala terhét egy 12—13,000 lelket számláló egyházban 77—78 éves korának gyengeségei mellett is elbírt. De a sok hajsza, melylyel üldöztek, a számtalan csalódás, mely érte, a folytonos megaláztatás, melyben oly emberek is részesítették, a kik nem voltak arra

sem méltók, hogy saruit megoldják, az ő vasszervezetét is megtörte végre. Azelőtt sokat vétkezhetett túlbuzgósága által az ellen. De az értelmes orvosok mindig kirántották súlyos bajai-ból. Különböztet lehet mondani, hogy erős egészséges, munkabíró és folyton újabb és újabb munka után vágyó ember volt. Midőn azonban főragalmazója, Boczkó Dániel lelkésztársa, nem szünt meg őt a templomi szószékről becsteleníteni s híveit ellene lázítani, ennek folytán ő nagy lelki szenvedések és töprengések marta-lékává lett. Három héten keresztül habozott, hogy e minősít-hetetlen eljárással szemben, melyet igazságtalannak, alapnél-külinek, méltatlannak talált, hallgasson-e vagy pedig erélyesen lépjen fel ellene? E nehéz gondok közt nem birt aludni, vére erős hullámlásba jött és szervezete oly válságos helyzetbe jutott, hogy családja Békés vármegye legjelesebb akkori orvosát hívatta el. Ez Józsa István orvos és bölcsész tudor volt, a ki súlyos bajának igazi okát felismervén, az ág. hitv. evangélikusok egyházi főfelügyelőjéhez fordult támogatásért rágalmozott nagy-betege javára. Ő buzgó katolikus lévén, levele semmiféle egy-oldalúságból nem származhatott. Annak főbb részei így szólnak: «Mint orvos járulok nagyságod elé életet vagy halált kérnem egy nagyon sérült betegem számára... Thessedik Sámuel-t értem, a ki vallásának ernyedetlen híve, hallgatóinak buzgó lelkipásztor, minden tudományokban jártas, a közjó elő-mozdításában fáradhatatlan férfiú, a ki erejét, életét és minden szellemi és vagyoni tehetségét a hívei iránti szeretetből áldozza fel; ő az államgazdászati tudományokban igen nagy érdemeket szerzett magának. Ez a férfiú egészen oda van, s ha csupán ellenségeitől függne, el is halhatna. Mint ártatlan esnék áldozatul néhány elvetemült... gazembernek dühétől. Nagy lelki gyötrel-m miatt szenved elannyira, hogy félt, miszerint... elme-háborodás fogja érni. Sokkal feltünőbbek e férfiúnak a jelen nemzedéket túlélő érdemei, semhogy tisztársainak irigykedése alááshatná azokat. A szentegyházban, a hol a vétket irtani, az erényt oltogatni és az istent imádni kellene, Thessedik ellen villámok szórtnak, gyűlöletszülte rágalmozások hintetnek, a nép lázítottatik, zendülés támasztatik s az egyház romlásba vezet-tik. Ezek döntötték őt ágyba. Még most is veszélyesen beteg. Egész őszinteséggel hozom ezeket nagyméltóságod tudomására,

együttal tehetségeim szerint ama férfiú életéért és javáért, megtartásáért hathatós és gyors oltalomért, minden ellenségeivel szemben védelemért és atyai pártfogásáért a legforróbban könyörgök. Még sokat tudnék írni, de csak azt az egyet kérem végül, hogy erről a szeretetből származott lépésről senkinek, különösen Thessediknek ne legyen tudomása.»

Thessediknek azonban mégis tudomására jutott e levél, mely őt és állapotát a valósághoz híven jellemezte. Az nagyon jól esett neki. Emlékirataiban megindultan, hálával beszél róla. «Így írt — mondja — egy buzgó katolikus orvos az ő protestáns betegének egészsége és élete érdekében. Áldja meg érte az Isten! Oh! mily fenséges szent összhangja nyilatkozik meg benne a kedélynek. Ha ez a harmonia egykor általános lesz, akkor az ég leszálland a földre, és az Isten akaratja itt is teljesülni fog.»

Valószínűleg az a meleg emberiség, mely a kiváló orvos eljárását is áthatotta, nagyobb hatással volt a Thessedik lelki egyensúlyának helyreállítására, mint a távolról jött felséges, de hideg kitüntetések. Ádáz ellensége is elhárult életpályája utolsó szakaszáról, mert Boczkó Dániel másnemű viselkedése által is lehetetlenné válván, hivataláról kénytelen volt lemondani. Mikor Thessediket nemesítették 1809-ben, ugyanakkor amaz itthagya az életét is.

Thessedik utolsó évei nyugodtabban teltek el. A magasztos kötelességek hű teljesítésének tudatában az istenes, igazi lelkészhez illő öregség utolsó évtizedét csendesen morzsolta le. Tiszta lelkiismeretén és hozzá méltó öntudatán kívül a keresztyéni önmegadás és fenkölt alázat, továbbá családjának meleg szeretete, a multaknak hanyatló napja által megaranyozott emlékei elviselhetővé, koronként még erkölcsi élvezettől sem idegenre tették reá nézve a patriarchák korát.

Aggkori törődöttségéhez 1817-ben még szemgyöngeség is járult. Balszeme egészen elhomályosodott, jobb szemével is, kivált borús időben, alig volt képes a betűket és három lépésnyire az embereket fölismerni. Ő maga kilátásait a jövőben nagyon aggasztóknak és szomorúaknak ismerte föl. A szentírás idevágó szavaival igyekezett magát vigasztalni és további jótettekkel imádkozva remélte enyhe végét.

De nem szünt meg apostoloskodni utolsó pillanataíig. Sőt miután legnagyobb alkotását, hazánk első gyakorlatias gazdasági és ipari tanintézetét, rajta kívül esett okok miatt és a rendkívül kedvezőtlen körülmények közt már nem volt képes fenntartani, iratai által törekedett áldásos eszméit még halála után is terjeszteni. E műveknek itt csak szellemét emelem ki, a melyeknek mintegy foglalatát látom a nép erkölcsi javításának és anyagi jólétének emelésére irányuló azon tanácsaiban és mondhatni esdekléseiben, melyeket tisztársaihoz és általában a hazafiakhoz intézett, akkor, midőn emlékirataiban az élettől búcsúzott. E tanácsokban is az a mély és szent meggyőződése nyilatkozik meg, hogy még a legnehezebb közviszonyok közt is sokat lehet a nemzet legalsóbb, legszélesebb, tehát legfontosabb rétegének emelésén lendíteni. Hogy e végből a létező politikai és azokkal kapcsolatos közgazdasági nagy keretek adott terén belül miként kell az erre hivatottnak eljárni, hogy méltó lelki dispositiókkal kell feladataik megvalósításához látni, hogy minő irányban kell haladniok, mily módokat és eszközöket alkalmazniok, mindez dióhéjban megvan tanácsaiban, melyeket ő azonban nemcsak szavakkal, hanem hosszabb életre és fejlődésre szánt intézményekkel kívánt a maga részéről megvalósítani.

Ha Thessedik érdemeit igen röviden akarom összefoglalni, a következőket kell mondanom: Eszményi pædagogiai alapon akarta népoktatásunk és népnevelésünk impozáns épületét felemelni már Mária Terézia és II. József korában. Az első nagy mezőgazdasági és ipari tanintézetet ő létesítette hazánkban és pedig a saját okszerű terve s módszere mellett a maga költségén, holott szegény ember volt. Hogy az ő idejében a reáfordított 22,000 pengő forint mily összeg, az legjobban kiderül, ha meggondoljuk, hogy hiteles történeti adatok szerint akkor egy hold kitünő szántóföld hasznobére nem volt több 30 krajczárnál. Ő terjesztette el nálunk legfontosabb takarmánynövényünknek, a lóherének, termesztését s egymaga 500 mázsa lóheremagot hozott — részben ingyen — forgalomba. Az akkori kormány magyar és német nyelven 4000 példányban osztatta szét az ő munkáját, melyben e termelésre útmutatást nyújt. Nagy sikerrel terjesztette a selyemtenyésztést,

továbbá a gyümölcsfák termelését. Több mint 15,000 csemetét osztott ki a parasztnak közt. A talajjavításnak oly példáját szolgáltatotta, melyet ma is követnünk kellene. Tanítókat és gazdatiszteket képezett ki nagyobb számmal. Iparoktatása igen észszerűnek és eredményesnek bizonyult. Négy nagyobb munkája számot tesz gazdasági régibb irodalmunkban. Számos cikket írt hazai és külföldi folyóiratokba, de vagy 120 kisebb-nagyobb becses dolgozata, továbbá 1500 értekezésszerűen kidolgozott egyházi beszéde nyomtalanul elveszett. Így a Zsilinszky Mihály által 1873-ban magyarra szépen fordított önéletrajzának eredeti kéziratát sem voltam már képes felkutatni. Megmaradt azonban nyomtatásban megjelent műveiben és az Országos Levéltárból általam kiemelt hat kéziratában az ő szelleme és azokból kidomborodó rendszere a falu tervszerű, okos és jelen viszonyainkhoz alkalmazva ma is korszerű, mert lélektani alapon nyugvó gondozásának. Ezek mind maradandó érdemei. Az ő példája és hatása nem lehet csupán a múlté, hanem emlékét hasznosítanunk kell a jelen és jövő számára is.

Dicséretét inkább nyujthatják alkotásainak képe és irodalmi műveinek szelleme, mint zenghetik azt a szavak. De ezek által is ki kell emelni, a mi emlékezetének dicsóságára szolgál és pedig annál inkább, mivel sem kora, sem az u ókor nem adta meg neki azt, a mit ő méltán megérdemelt. Hálátlanság a valódi nagy érdemek jutalma e földön ; csak a késő kor fiai képesek igazságosabb megítélésre. Miként ez életrajzból is kiviláglik, ő sokkal jobban járt volna egyénileg és családjára nézve is, ha elfogadja a gróf Festetics György meghívását Keszthelyre, vagy ha a lelkészi állást elhagyva, az általa alapított tanintézettel együtt, mely ellen polgártársai csak fenekedni tudtak, átköltözött volna a kinestár által neki felajánlott aradmegyei, akkor még el nem adományozott volt modenai hercegi birtokokra, melyek központján, a ma is virágzó Pankota mezővárosában intézetét országos nagy alkotássá fejleszthette volna. Szarvas ellenben akkor valóságos magyar Abdera volt, mely még sokáig nem tudta felfogni, hogy minő nagy lélek és szellem lakik rozoga falai közt és hogy mivel kínálja meg. Az abderita szellem e városon még félszázad múlva is megbosszulta

magát, midőn a tiszavidéki vasut építését megelőzőleg neki kínálkozó nagy előnyöket nem tudta, sőt nem akarta magának biztosítani és így félreeső hely maradt, melyen a később áldozattal épített szárnyvonal sem volt képes nagyobbat lendíteni. A gymnasium mellett egy országos gazdasági és ipari tanintézet annak idején csodákat művelhetett volna ott és Thessedik álma megvalósulhatott volna, mely a Hármaskörös partján fekvő helységről már az iparos emporiumot látta kibontakozni.

Ő e mostoha helyhez és szent hivatásához valóságos phantasmussal ragaszkodott, a hűségnek oly példáját mutatva, melyet az máig sem tud méltányolni. Ennek a férfiúnak porladó csontjai csaknem száz év múltán, napjainkban is egy kiscigazda magánbirtokán, a volt halásztelki határban, minden emlékeztető jel nélkül nyugszanak, — szegyenére a községnek és az egyháznak, a mely egy fenkölt nagy lélek önfeláldozását nem tudta megérteni.

Művem megírására a gyakorlati czélon kívül, hogy eszméi legalább halála után száz év múlva kezdjenek, mint ő kívánta, kamatozni honfitársainak, az a felfogás indított leginkább, hogy ezt az igazságtalanságot kötelességszerűen némileg legalább a reá következő harmadik-negyedik nemzedék enyhítse.

Midőn befejezéseül emlékirataiban búcsúzik a világtól, olyanokat mond, melyek magukban is találóan jellemzik őt és a melyekre hivatkozva én is a legméltóbban fejezhetem be emlékezetének ez igénytelen felújítását.

«Istenem iránti legforróbb hálával tekintek vissza — így ír — életem lefolyt éveire. Mily sok nagy örömben részesített engem az ő kegyelme és az ő keze mily sok nehéz fájdalmat segített elviselnem és legyőznöm! Mindezek elmúltak, mint súlyos viharteljes felhők s nem is sejtett áldásokat hagytak számomra hátra. Oh, mily szép volt, mennyi jóval bővelkedett az a nagy hatáskör, melyet én ötven esztendő alatt az utamba gördített minden akadály ellenére betölteni igyekeztem; mert ott is, a hol nem gyanítottam, nem gondoltam, bő gyümölcsöket termett a mag, melyet szóval és írással elhintettem. Áldott legyen ezért az Úrnak szent neve. Én remélem, az Isten

megadja, hogy még siromon is ki fognak kelni ama virágok, melyeknek magvait talán idő előtt, talán terméketlen földbe, jó remény fejében elvetettem. Életpályámnak isten segédelmével nem sokára vége leend és korhadt vándorbotomra támaszkodva bátran elmondhatom:

Jam tetigi portum, spes et fortuna valet
Sat mecum luditis, ludite cum aliis.¹

Szemét 1820. évi deczember 28-án hunyta be örök nyugalomra.

GAAL JENŐ.

¹ Magyarul: Már elértem a révet, remény és sors isten veletek.
Játszatok másokkal, velem bőven enyelegetek.

VÁLASZTÓJOGUNK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE.

Magyarország állami életének egyik legfontosabb kérdése van felvetve, kerül a közel jövőben megoldásra: a képviselőválasztójog kérdése. A választójog gyökeres reformja előtt állunk. Vázsonyi választójogi minister 1917 december 21-én nyújtotta be a képviselőházban az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatot s a képviselőház 1918. évi január 17-iki ülésén már kiküldte a javaslat előzetes tárgyalására hivatott 48-tagú bizottságot. A készülő nagyjelentőségű parlamenti reform eme tervezetének teljes megértése és tárgyilagos bírálata okvetlenül szükségessé teszi, előfeltételként megköveteli, hogy tisztában legyünk e reform történeti előzményeivel, választójogunk fejlődésmenetével.

Magával a Vázsonyi-féle törvényjavaslattal vagy legalább is annak részleteivel nem kívánok e helyütt foglalkozni, nem akarok e javaslatról tüzetes véleményt nyilvánítani. Czéлом csupán az, hogy lehetővé tegyem az olvasónak e reformról az ítéletalkotást: a magyar választójog történeti fejlődésének lehetőleg rövid összefoglalása, tehát a készülő reform történeti hátterének és előzményeinek megrajzolása által. Hiszen csak ily módon, a megfelelő távlatba és keretbe beállítva, ítéelhetjük meg a tervezett reform igazi jelentőségét, horderejét.

I. Az 1848. évi V. törvényzikk alkotmányjogi jelentősége

Választójogi törvényeink közül az 1848-iki nagy alkotmány-reform idejétől kezdve egészen a legujabb átfogó törvény, az 1913. évi XIV. t.-cz. keletkezéséig és ezt is beleértve, legkiválóbb jelentőségű első alapvető választójogi törvényünk az 1848: V. t.-cz. A Vázsonyi-féle törvényjavaslat általános indo-

kolása bevezető soraiban maga is elismeri, hogy «bármily gyökeres legyen ma a választójog reformja, méreteiben és hatásában, nem hasonlítható össze az 1848: V. t.-cz. jelentőségével». Mi benne az új? A gyökeres, korszakalkotó változás?

E reformtörvény rendkívüli horderejét nem a benne foglalt jogkiterjesztés mértéke, a választók számának aránylag nem is nagy emelkedése adja meg. A ki itt csak a jogkiterjesztő hatásra helyezi a súlyt, teljesen alábecsüli és félreismeri e reformtörvény igazi jelentőségét. Pedig nem az a fő, hogy e törvény több mint ötszázezer nemesi választó helyébe nyolczszázezer polgári választót teremtett.¹ Nem a szám itt a fontos, a lényeg, a gyökeresen új, hanem az elv. Az, hogy e törvény a népet «nemzetesítette»² vagyis Magyarországnak kereken 11 milliót kitevő akkori népességét, melynek nem is egyhuszadrésze volt «nemzet» (rendies elnevezéssel «politikai nemzet» vagy «politikailag jogosított nemzet») a többi 19/20-ad része pedig csak «nép», tehát alkotmányjogi szempontból merőben quantitáé négligeable: az ország egész népességét, a politikai jogok nélkül szűkölködő tizenkilencz-huszdad részt is «bevette az alkotmány sáncaiba», «nemzet»-té tette. Vagyis megadta a jogi lehetőséget, hogy az állam összes polgárai politikai jogokat szerezzenek rendi különbségre való tekintet nélkül. Tehát minden férfinemű polgár, a ki a törvényben meghatározott feltételeknek megfelel. És a mi még fontosabb, jogilag lehetővé tette, hogy a nemzetnek a nyolczszázezer polgári választón kívül álló túlnyomó nagy többsége, az a további tíz millió és néhány százezer polgár is képviselve legyen a nemzet tanácsában, a képviselőházban. Tehát ha már számokról beszélünk, nem az a fontos itt, hogy a 48-iki V. t.-cz. Fényes statisztikájá szerint kereken ötszázezer (a Vázsonyi-féle

¹ A Vázsonyi-féle javaslat indokolása csak 200,000-re teszi a 48-iki parlamenti reformot megelőző időben a «kiváltságos» választók számát, de nem mondja meg, hogy honnét veszi e feltűnően kis számot.

² Szabó Béla régi érdekes közjogászunk igen találó kifejezése, ki *A magyar korona országainak statusjogi és monarchiai állása* című nevezetes könyvében teljes joggal tiltakozik az 1848: V. t.-cz. nyomán használt «népképviselő» elnevezés ellen a logikailag és alkotmánytörténetileg nálunk egyedül helyes «nemzetképviselő» helyett.

javaslat indokolása szerint állítólag csak kétszázezer) «kivált-ságos» választó helyett nyolczszázezer «polgári» választót terem-tett, hanem az, hogy a rendi országgyűlést nemzetképviseleti alapra helyezte s ez által azt a 19/20-ad részt, azt a tíz és fél milliót is az alkotmány részesévé tette, mely kívül állott az eddigi szűkkörű rendi alkotmány sánczain.

Az 1848: V. t.-cz. — és ebben áll valódi, korszakalkotó alkotmányjogi jelentősége — az országgyűlési rendi képviselet helyébe a nemzeti képviselet elvét iktatta, az országgyűlés rendi jellegű követi tábláját a nemzet képviselőinek házává avatta, a modern állam eszméjének, fokozott követelményeinek meg-felelő nemzetképviseleti alapon gyökeresen újjá szervezte.

Hogyan és milyen módon, minő törvényes rendelkezé-
sekkel megy végbe ez a gyökeres elvi változás? Részben az
1848: V. t.-cz. két szakasza alapján. Részben, mondom. Mert
ez alapvető törvényünk sehol sem mondja ki kifejezetten a
képviseleti intézménynek legfontosabb elvét, leglelkét, a kép-
viselőnek választóival szemben való teljes jogi függetlenségét.
Kifejezetten nem rendelkezik a képviseleti elvvel szöges ellen-
tétben álló kötelező utasítások rendszerének megszüntetéséről,
hanem magától értetődőnek veszi, hogy midőn az országgyűlés
követi tábláját nemzetképviseleti alapra helyezi, ezzel együtt
a képviseleti elv szükségszerű folyamánaként a kötelező utasí-
tások addig fennálló rendszere is megszűnik minden törvényi
rendelkezés nélkül. Ellenben a szóban forgó alapvető reform-
törvény, mely a követi táblát nemzetképviseleti alapon szervezi,
az addigi jogállapottal szemben három elvi jelentőségű újítást
léptet életbe. Ugyanis 5. és 6. szakaszában kimondja, hogy a
képviselőház tagjai (a törvény ennek ellenére még mindig
«követek»-ről beszél) ezentúl választókerületenként választatnak.
mindegyik választókerület csak egy országgyűlési «követ»-et
választ s hogy a «követ»-ek mindnyájan egyenlő szavazattal
«birandnak». Választókerületenként, egy, egyenlő: e szavak
jelentik a korszakalkotó változást.

Immár a törvény kifejezett rendelkezése szerint nem tes-
tületi hatóságok (lényegileg a municipiumok) küldenek köve-
teket, hanem a választókerületek képviselőket. A magyar par-

lament alsóháza többé nem megyei követek gyülekezete, kik az illető megyék közönségének akaratát, rendi különérdekeit tolmácsolták, hanem képviselőház, a nemzet (a polgári, nem a nemesi nemzet) képviselőinek tanácskozó testülete, mely csak egy érdeket ismer: a nemzeti összérdeket, az államegész érdekét. De továbbá ezentúl nem a megyék, mint ilyenek, mint a nemesek önkormányzati testületei küldenek egyformán két-két követet, tekintet nélkül területi, népességi, művelődési és közgazdasági viszonyaikra, — hanem az ezen mérvadó szempontokra fektetett aránylagos felosztással alakítandó választókerületek küldenek egyenként egy képviselőt. Végül midőn a törvény minden képviselőnek egyenlő szavazatot biztosít, ezzel szakít a régi rendi országgyűlés követi tábláján fennállott azzal a gyakorlattal, mely szerint a vármegyék követeinek szavazatai mellett (minden megyének egy szavazata volt) a városok, szabadkerületek és az egyházi rend követeinek összesen csak egy-egy szavazata volt s így a vármegyéken kívül a követi tábla többi elemeinek szavazata semmi súllyal nem bírt.

A nemzetképviselési rendszer meghonosításával természetesen rendkívül lényeges a változás abban is, a mit az 1848-iki törvény egyenesen ki nem mond, hanem csak magától értetődőnek, a nemzetképviselési intézményben szükségszerűen benne rejlőnek, ennek elfogadásával együtt hallgatólagosan elfogadottnak tekint. S ez az, hogy a képviselő nem választóinak meghatalmazottja, megbízottja, helyettese vagy tolmácsa, hanem a nemzeti összérdek organuma; küldői akaratától jogilag független akaratú és hatáskörű állami szerv. Képviselői jogosítványait nem választóitól, hanem az állam alkotmányától nyer. A képviselő és a választók között semmiféle jogi kapcsolat nincs. A képviselő éppen úgy alkotmány-adta közjogot gyakorol az országgyűlésen, mint a választó a képviselőválasztáson. Lényeges az, hogy a képviselő választóival szemben teljes jogi függetlenséggel és jogi (persze nem erkölcsi) felelőtlenséggel működő állami szerv, kinek az országgyűlésen követett eljárását választói sem előzetes utasításokkal, sem utólagos beavatkozásokkal meg nem köthetik s a kinek szervi állása megbízatásának tartama alatt választóitól semmiféle okból el nem vonható, a képviselő választói által vissza nem

hívható.¹ Ez természetes következménye annak, hogy a képviselő igazában, szigoruan jogilag véve, senkinek sem képviselője abban az értelemben, mintha a választókerületnek avagy

¹ Hogy a kötelező utasítások rendszere következtében milyen volt a viszony a követ és választói között, másrészt arra nézve, hogy az utasításoknak minő hatása volt a követi tábla tanácskozásaira: erre a két igen lényeges kérdésre egy-egy példával kívánok szolgálni a rendi országgyűlés legutolsó szakának történetéből.

A követi tábla 1848 április 7-iki ülésén felszólal Illésy János, a jászkun kerületnek egyik követe és kijelenti, hogy «küldői szoros meghagyása következtében kötelessége felolvasni következő utasítását»: «Mi Jász és Kun kerületnek közönsége adjuk tudtára stb., miszerint Ő Felségének kegyelmes meghívó levele következtében a mult 1847. évi november 7-én sz. kir. Pozsony városában kezdett országgyűlésre kerületünk részéről küldött követeinket, jelesül: Szluha Imrét követi pályáról elutasítottuk, Kenéz Mihályt pedig visszahívtuk; helyettük országgyűlési követeinkké Illésy János Nagy-Kun kapitány és Balajthy Vendel nádori tábla bíró polgártársainkat közakarattal elválasztottuk; teljes hatalmat és szabadságot adván és engedvén nekik ezen megbízó levelünk által, hogy mindazon törvényhozási tárgyakban, melyek a fenséges uralkodó ház, alkotmányos haza és közelebbtről kerületünk érdekében a folyamatban lévő országgyűlésen fenn forognak, mit saját belátásuk és lelkiismeretes meggyőződésük szerint jónak, hasznosnak és üdvösnek találnak, a kerületnek mostani politikai szellemében intézhessék, előmozdíthassák és minden törvényes módok igénybe vételével eszközölhessék; tetteiknek elfogadását, jóváhagyását és magunkévá tételét ezennel részünkről ajánlván és igérvén.» «Tekintetes KK. és RR! mi az összes Jász-Kun népnek választott követei lévén, küldőink meghagyása következtében kötelességünk e ház előtt kinyilatkoztatni, hogy ők az előbbeni jász-kun követei szavazatait mint az adott utasítással ellenkezőket magukénak el nem ismerik, azokat visszavonják és megsemmisítik, kérve e házat, hogy az előbbeni szavazatokat a KK. és RR. ne a jász-kun kerületnek, hanem a visszahívott követei egyéni véleményeinek tekintsék. Igazolásom végett kérem e nyilatkozatomat az országos naplóba tételni.»

A kötelező utasítási rendszernek az országgyűlési tanácskozásokra gyakorolt hatását igen jól világítja meg Szabó Antal temesmegyei követnek az alsótábla 1847 decz. 1-én tartott ülésén tett következő nyilatkozata: «Mint Magyarország egyik törvényhatóságának követe, utasítással lévén ellátva, különös helyzetben vagyok. A hol utasítás van, ott minden capacitatio megszűnik és minden felszólalás szükségtelennek látszik; azonban épen utasításunknál fogva kötelesek vagyunk felszólalni, mert kijelentéseink után szoktak küldőink megfítni bennünket, vagy a tiszteletet, melylyel utasításunk iránt viseltetünk.»

magának az egész nemzetnek meghatalmazottja vagy megbizottja volna. Jogi értelemben a képviselő választása alkalomával senkitől sem nyer meghatalmazást vagy megbízást, és pedig egyszerűen azért, mert sem a választókerület, sem a nemzet, mint az állam egyik eleme, nem jogi akarat nyilvánítására képes jogalany, illetve testületi jogi személy. A képviselőnek nincs és nem lehet meghatalmazása, megbízása vagy utasítása, mert nincs oly jogalany, mely neki ilyet adhatna. Ezért közjogilag helyesen nem lehet «képviselei megbízatás»-ról, «képviselei mandátum»-ról beszélni. Ismétlem, a képviselő választóitól jogilag független, küldőitől teljesen függetlenné vált állami szerv. Ez persze nem azt jelenti, hogy a képviselő eljárásában ne legyen semmi tekintettel választóira. Igen jól mondja Szalay László publicistai dolgozatainak egyik helyén: «Távol legyen tőlünk, hogy a képviselet egyik jellemvonását a küldők nézeteinek becsméréseben s érdekeik elhanyagolásában keresnők; sőt éppen ellenkezőleg, úgy vélekedünk, hogy neki azokat kikutatni és országos szempontból felfogni s tolmácsolni főfő kötelessége.» Igen, az a szép és nehéz feladata van, hogy a különböző részszerű érdekeket a nemzeti egyetemes érdek prizmáján átterestve, az állam javával ellenkező salakjuktól megtisztítva, a nemzet egyetemes érdekeinek tolmácsa és szolgálja legyen.

Lássuk immár, hogyan alakultak ki történetileg a magyar anyagi és alaki választójog alkotmányjogi jelentőségű főelvei az első választójogi törvény, az 1848. évi V. t.-cz. alapján? És pedig ez alapvető törvény keletkezésétől, az 1913. évi XIV. t.-cz. megalkotásáig terjedő időszakban. Megjegyzem, hogy az 1848-iki törvényen kívül még kettőnek van kiváló jelentősége. Az 1874. évi XXXIII. t.-cz.-nek (az 1848. évi V. és az erdélyi 1848. évi II. t.-cz. módosításáról és kiegészítéséről), valamint az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodásról szóló 1899. évi XV. t.-cz.-nek. Ezekén kívül még csak az 1877. évi X. törvénycikknek van nagyobb fontossága a választókerületek és székhelyeik megállapításának szempontjából. Mellőzve a választójogra vonatkozó többi kisebb jelentőségű törvényt, csak erre a három törvényre leszek a következőkben különös tekintettel.

II. Az anyagi választói jog.

Választójogunk nagyban és egészben még ma is az 1848. évi V. t.-cz.-ben lefektetett alapokon nyugszik. E részben igen sajtáságos jogi helyzet áll fenn. Régi törvényünk (1874 : XXXIII. t.-cz.) az időközi választásoknál még mindig hatályosul, új törvényünk (1913 : XIV.) még ma sem. Ennek az anyagi választójogra vonatkozó rendelkezései mindaddig nem éreztették hatásukat, miután az ezen törvényezikk szerint készült választói névjegyzékek választás alapjául még nem szolgáltak. Tudvalóvóleg ugyanis e törvény értelmében (155. §) a mostani országgyűlés tartama alatt az összes időközi választások a jelenlegi (t. i. az 1914. évi XV. t.-cz. hatályosulását megelőző) választókerületekben és az eddigi törvények szerint történnek és pedig az 1874. évi XXXIII. t.-cz. rendelkezéseihez képest készített, az 1914-ik évre érvényes névjegyzékek alapján, a melyeknek évenkénti kiigazítását ugyancsak az 1913 : XIV. t.-cz. szerint mellőzni kell. Mivel tehát ez a törvény mindaddig nem ment át a gyakorlatba, anyagi választójogunk főforrása még most is az 1874. évi XXXIII. t.-cz.

Az 1848. évi V. t.-cz. nem helyezkedett az általános szavazati jog alapjára.¹ Vagyis nem mondotta ki, hogy választó minden magyar férfinemű állampolgár, ha a törvényben meghatározott életkort elérte és a kinél a politikai jogok megállapításánál általában szokásos kizárási okok fenn nem forognak — tekintet nélkül értelmi képességére vagy vagyoni helyzetére. Mert hiszen ebben áll a valódi, a teljes és tiszta általános szavazati jog, a mint azt pl. a francia, a német birodalmi vagy az osztrák törvény életbelépteti. A 48-iki törvény a korlátolt, censusos választójog alapján áll. Ugyanis az életkoron és a férfinemen, továbbá bizonyos önrendelkezési képességen

¹ E részben nagyon figyelemreméltó és 48-iki törvényhozóink politikai józansága mellett bizonyít az a tény, hogy az 1848 : V. t.-cz.-nek a márczius 31-iki országos ülésben való tárgyalása alkalmával csak egyetlen egy alsótáblai követ, a radicalis Madarász László hangoztatja egyenesen a puszta «fejhez» kötött ált. szavazati jog eszméjét, mint «az embernek» jogát. Míg egy másik követ (Szeged városé) csak annyit mond, hogy a censusnak nem barátja.

és az erkölcsi feddhetetlenségen kívül még az akkori törvényesen bevett vallásfelekezetek valamelyikéhez való tartozást is megkívánja mint a választójog általános kellékét; ezen általános kellékeken kívül pedig bizonyos vagyoni, jövedelmi, foglalkozási vagy értelmi képesítettséget is megállapított a választójognak különös kelléke gyanánt. Ilyen különös kellék nélkül, tehát vagyoni vagy értelmi census nélkül, csak azokra nézve tartja fenn életfogytiglan a választói jogot, kik mint kiváltságos választók valamely jözezimen (nemesek, szabadkerületbeli választók, sz. kir. városi polgárok illetve tanácsbeliek) addig részt vettek a követek választásában. Szóval, az addigi kiváltságos választókat (lényegileg a nemeseket) személyükre nézve meghagyja a választójog gyakorlatában. A törvény idevágó rendelkezéseiből kettőt látunk. Egyrészt azt, hogy az 1848 előtti régi magyar jog valóban ismerte a teljes és tiszta általános választói jogot. Nálunk ez legkevésbé sem a XIX. vagy XX. század individualistikus szellemének, vagy pláne a mai háborús demokratiának vívmánya. Nálunk a «nemzet» minden tagja, vagyis minden nemes ember (lettégyen bocskoros nemes vagy hitbizományos nagyúr) az «una eademque nobilitas» sarkalatos alkotmányjogi alapelvénél fogva egyaránt részt vett a megyei követek választásában.¹ Az akkori nemzet, vagyis a nemesség kebelén belül tehát 1848 előtt nálunk az általános választójog ultramodern demokratikus elve érvényesült. És pedig a teljes és tiszta általános választójogé, nem pedig a kiválasztáson alapuló, bizonyos

¹ Annak illusztrálására, hogy a 48-iki reformtörvény előtti magyar kiváltságos választók száma, melyet a fentebbiekből ismerünk, aránylag nem volt túl kevés és hogy ezért régi rendi választójogunk éppen nem mondható túlságosan szűkkeblűnek, hivatkozom Anglia és Franciaország példájára. Angliában, hol a modern képviseleti elv már a XVI. század végén érvényesült, az 1832-iki parlamenti reformot megelőzőleg alig kétszáz ezer volt a képviselőválasztók száma. Franciaországban pedig az 1817-iki választójogi törvénytől 1831-ig a választók száma mindössze 90—100,000 volt. Az 1831-iki választójogi törvény hatálybaléptétől 1848-ig, vagyis az általános szavazati jog behozataláig is csak 200—240,000 képviselő-választó volt. Tehát még mindig félfannyi «polgári» választó sem volt, mint a mi «elmaradt» középkori rendi alkotmányunk «nemesi» választóinak száma. Íme, sokak előtt mily meglepő eredményt mutat e részben is az összehasonlító módszer alkalmazása!

különös kellékek által korlátolt, ú. n. általános választójogé. És e helyütt meg akarom említeni, hogy csak ezek a «régi jogosultak» a valóban általános választók a Vázsonyi-féle törvényjavaslatban is (3. §), a mint hogy viszont az általános választók ezen kategóriája 1848 óta többi választójogi törvényünkben is szerepel, mondhatnám leltárilag van átvéve.¹ (1874 : XXXIII. t.-cz. 2. §-a és 1913 : XIV. t.-cz. 12. §-a.) De éppen ezen tényből következik az a másik tapasztalat, hogy midőn az 1848 : V. t.-cz. (1. § és 2. § e) p.) és nyomán többi választójogi törvényünk «régi jogosultság» jogcímén meghagyta a választói jog élethossziglan való gyakorlatában az 1848 előtti kiváltságos választókat, sőt az 1913. évi XIV. t.-cz. 12. §-a (és a Vázsonyi-féle javaslat 3. §-a) ezen is messze túlmenőleg személyhez és helyhez kötve mindazokat, kik az 1913. évre (illetve az 1914. évre) érvényes választói névjegyzékbe fel vannak véve : szóval, mikor törvényeink a kiváltságos és nem kiváltságos «régi jogú» választókat meghagyták, egyrészt a polgárok bizonyos csoportjának a jogegyenlőség elvével ellenkező privilégiumot adtak, másrészt pedig — legalább is e részben — annak a teljesen helytelen felfogásnak nyújtottak tápot, mintha a választójog «szerzett jog» (jus *quæsitum*) volna. Pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az alkotmányjog terén általában nem lehet szó szerzett jogokról oly értelemben, mint a magánjogban, sőt a közigazgatási jog bizonyos magánjogi vonatkozású, magánjogi existenciát teremtő viszonylataiban is. Nem lehet eléggé hangsúlyozni bizonyos rousseau-i individualistikus téveszmék ellenében, hogy miként a nemzeti képviselő, illetve az egyes képviselő jogállása nem valami magánjogi természetű meghatalmazáson alapuló helyettesítést jelent, hanem alkotmányadta állami hatáskör betöltését, azonképen a szavazati jog nem az emberi minőséghez fűződő természetes jog, hanem állami *functio* ellátása a szavazó, mint a törvényben erre feljogosított, illetőleg erre a ténykedésre teremtett állami szerv által. A választójog nem *construálható* többé a rendi állam eszmeköre értelmében magánjognak, a választó

¹ Az 1912. évi névjegyzékben a választóknak még mindig 1.6%-a «régi jogosultság» címén szerepel. Az akkori választók száma kereken 1.1 millió volt.

saját jogának. Hiszen minden szervi jog, illetve szervi hatáskör az állam egységes hatalmának alkatrésze. Miután pedig a választó nem mint ember, hanem mint polgár, illetve mint állami szerv bir szavazati joggal, nem saját jogot, nem az államtól viszonylag független és önmagába zárt egészet alkotó magánjogot, hanem csak tagsági jogot gyakorol. Ebből következik az is, hogy a választójog nem magánjogi «*jus quæsitum*», hanem mint az állami hatalom része, az állam alkotmányának változásával szükségképen módosul és meg is szünhet az egyes választók beleegyezése és kárpótlása nélkül.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a választójog nem az emberrel veleszületett jog, hanem államadta kiváltság. Politikai érdemesültség fejében járó kiváltság, habár bizonyos fokig mint politikai nevelőeszköz is alkalmazható az állam létérdekeinek sérelme nélkül. A szavazati jognak az ember korlátlan saját természetes jogaként való felfogása nemcsak elvileg teljesen hibás, hanem logikai és gyakorlati következményei is megczáfolják. Hiszen ha a választójog csakugyan ilyen természetes emberi jog volna, akkor legalább is minden állampolgárnak minden nemi, erkölcsi, értelmi és anyagi különbség nélkül egyaránt meg kellene adni. Az 1793-iki jacobinus conventi alkotmány bizonyos feltételek mellett még a Franciaországban tartózkodó külföldieknek is megadta. Ez csak nagyon logikus következménye volt a szavazati jogról mint általános emberi jogról vallott felfogásnak. De, mondom, ilyen eszmekörből folyólag választójoggal kellene felruházni nemcsak a nőket, hanem a kiskorúakat is, sőt a fegyenczeket és a vagyombukott egyéneket is: mindezt az általános szavazati jog elvének immanens következményeként és nagyobb dicsőségére. És éppen mert igen nagy gyakorlati jelentősége van annak, hogy a választójog elméleti, állambölcseleti alapjával, e jognak igazi mivoltával tisztában legyünk: a gyakorlati politikusokat egyébként nem ritkán jellemző nagy felületességnek tartom, hogy a Vázsonyi-féle javaslat általános indokolásának egyik helyén (a választójog gyökeres reformjának szükségességéről szóló fejezetben) ezt mondja: «Ma nincs már értelme azoknak a vitáknak, a melyeket Locke és Rousseau tanainak elismerésével vagy megczáfolásával folytattak: vaj-

jon természetes jog-e a választójog, vagy nem az. Az élet elsöpörte ezeket a vitákat, elintézte maga ezt a kérdést, és a tiszta általános választójog rendszere hódító útban végigvonult Európán.» Mellőzve minden polémiát, csak annyit kívánok idevonatkozólag megjegyezni, hogy az efféle, tisztán elméleti értékűnek látszó vitáknak nagyon is megvan a maga gyakorlati jelentősége és hogy annak az államférfinak is megvan a maga philosophiája, a ki látszólag minden bölcséleti megfontolást souverain felsőbbbséggel elutasít magától. Hiszen Vázsonyi minister úrnak nem «tiszta és teljes» általános választójogi javaslata is világosan azt mutatja, hogy a választójogot nem mint korlátlan, természetes emberi jogot tekinti. Hiába, mindenkinek van philosophiája. A különbség csak az, hogy az egyiké tudatos és tudományos, a másiké pedig öntudatlan és «tudomány előtti».

Mondottam már fentebb, hogy az 1848 : V. t.-cz. nem az általános választójogot léptette életbe, hanem az általános kellékeken kívül bizonyos vagyoni vagy értelmi censust állapított meg. Említettem azt is, hogy választói jogunk egészben véve ma is az 1848-ban lefektetett alapokon nyugszik, mert lényegileg mindmáig hatályos választói törvényünk (1874 : XXXIII. t.-cz.) bizonyos módosítással megtartotta azt a vagyoni és értelmi censust, a melyet a 48-iki törvény meghonosított. A leglényegesebb különbség az, hogy míg az 1848-iki törvény a vagyoni census különböző nemei közül nem ismer adócensust, nem ismeri a megadóztatott tulajdon vagy jövedelem censusát sem, hanem csak a tulajdon (föld vagy ház). jövedelem, foglalkozás vagy értelmiség censusát, addig az 1874-iki törvény a választójog alapjává az adócensust teszi : a bizonyos tulajdon, jövedelem vagy foglalkozás után való minimális adófizetést. Az 1913. évi XIV. t.-cz. megalkotásáig legfontosabb, uralkodó választói jogezím volt a földbirtok-, illetőleg a földadó-minimum. Vagyis az urbéri értelemben vett $\frac{1}{4}$ telek vagy ezzel hasonló kiterjedésű földbirtok, illetve az utóbbi után fizetett állami adó.¹

¹ Hogy ez mennyire uralkodó választói jogezím volt és az még ma is, mutatja az a tény, hogy az 1912-iki évre érvényes választói névjegyzékbe felvett választókból 60·6% ezen a jogezímen volt választó.

Az anyagi választójognál megjegyzendő, hogy Magyarországon, az erdélyi részeket nem tekintve, a választójog mindig *közvetlen* volt és minden választó egyaránt csak *egy* szavazattal van felruházva.² Említésre méltó az is, hogy Erdélyben a nők is lehettek közvetve képviselőválasztók, a mennyiben mint községi választók az illető község által választandó 2, illetve 1 közvetlen képviselőválasztó választásában férfienemű meghatalmazott útján résztvehettek. Tehát csak mint indirect választók és nem személyesen gyakorolhatták e szerény jogot. Mily nagy a különbség ezek az erdélyi női választók és az új választójogi javaslat 260,000 közvetlen női választója között! Nem is szólva arról, hogy a nők e javaslat szerint passiv választójogot is nyernek.

Választójogot csak az gyakorolhat, ki a választók névjegyzékébe fel van véve.

A passiv választójog, vagyis a választhatóság szabályozásának az activ választójog az alapja. Képviselővé választható, ki a választás idejében választó. A választhatóság előfeltétele tehát az activ választójog bírása és különleges kelleket törvényeink csupán az életkor és a magyar államnyelv tudása tekintetében állítottak fel.

Törvényeink azonban bizonyos választókat kizárnak a választhatóságból, részint erkölcsi fogyatkozások miatt, részint egyéb okokból. Vannak abszolút és relatív kizáró okok. Vagyis olyanok, a melyek bármely kerületben való választhatóságból kizárnak, és olyanok, a melyek csak bizonyos kerületben.

III. Az alaki választójog. (A választási eljárás.)

Első, előzetes kérdés itt a választókerületek alakításának es beosztásának kérdése. Idevonatkozólag alapvetőleg az 1848. évi V. t.-cz. 5—8. §-ai rendelkeznek. Miként a fentebbiekből is tudjuk, e rendelkezések az alsótábla alkotó elemeit, szerve-

² Mindkét elv tekintetében lényeges változást jelentett gróf Andrássy Gyula 1908-iki választójogi javaslata, mely az analphabetáknak csak közvetett szavazati jogot, viszont az írni-olvasni tudó közvetlen választóknak különböző politikai értéküknek megfelelően egyes vagy többes (kettes vagy hármas) szavazati jogot kívánt adni.

zetét lényegesen átalakítják. A «hatósági követek» helyébe választókerületenként választandó nemzeti képviselők lépnek. Említésre méltó, hogy Erdélyben (1848. erdélyi II. t.-cz. 7. és 8. §-ai) ezen elvvel ellentétben a képviselők az 1874. évi XXXIII. t.-cz. 111. §-ának hatálybalépte előtt választókerületek helyett hatóságoként választattak. Az 1848-iki erdélyi II. t.-cz. 7. §-a szerint ugyanis egyes városok (községek) két, illetve egy követet, a megyék (székek, vidékek) pedig egyenlően két-két követet (képviseelőt) küldenek. Az erdélyi jognak nagyfokú conservatív vonása nyilvánul e rendelkezésben, melyet csak némileg enyhít a most idézett törvény 8. §-a, mely megengedi, hogy a hol az illető törvényhatóság a szavazási rend fenntartása érdekében szükségesnek találja, minden egyes követ választására külön választókerület legyen alakítható. Az 1874. évi XXXIII. t.-cz. 111. §-a azután imperative rendel el az erdélyi részekben is minden képviselő választására külön kerület alakítását.

Alapelv, hogy minden kerület csak egy képviselőt választ. Nálunk közelfekvő politikai okokból sohasem gondoltak arra, hogy meghonosítsák a másutt felfalálható lajstromos szavazást, mely a kisebbségi képviselet vagy az arányos képviselet behozatalának az előfeltétele s a melynél fogva a kerület több képviselőt választ egyszerre s így minden választónak több szavazatra van joga. Az 1848 : V. t.-cz. az ország egész területét választókerületekre osztja. Csak az egyes városok (községek) és megyék által választandó «követek» számát határozza meg s így közvetve a választókerületek számát. Meghatározza némely megyében egyik-másik választókerület székhelyét is. Egyébként a kerületek beosztásának részleteit és a már megállapított kerületi beosztás módosítását (azt, hogy az egyes kerületek mely községekből vagy városrészekből álljanak és székhelyük kijelölését) az illető törvényhatóság képviselőtestületének szabad belátására bízta. Ezen a tarthatatlan állapoton, mely lehetővé tette, hogy a törvényhatóságok a megállapított kerületi beosztást egyoldalú helyi és pártszempontok szerint önkényesen bármikor megváltoztathassák, részben segített az 1874. évi XXXIII. t.-cz., midőn kimondá (113. §), hogy a törvényhatóságoknak a választókerületek be-

osztása és választási székhelyük iránt akkor fennálló határozatai a törvény további eltérő rendelkezéséig érvényben maradnak. Ezzel a rendelkezéssel a választókerületek és székhelyük megváltoztatása a törvényhozás hatáskörébe utaltatott. Az ily módon állandósított választókerületi beosztáson a törvényhozás csak egyes esetekben, a törvényhatósági területek rendezésével kapcsolatban tett módosítást. A legátfogóbb változtatást jelenti 1848 óta az 1876. évi XXXIII. t.-cikkkel történt nagymervű területi szabályozással összefüggésben álló 1877: X. t.-cz., mely szintén akként rendelkezik, hogy az ezen területi rendezés alá vont megyéknek és városoknak választókerületekre való felosztását és a választási székhelyek megállapítását (a mennyiben ezek magában a törvényben ki nem jelöltetnek) a megyei, illetve városi közgyűlés a belügyminister által jóváhagyandó határozattal foganatosítja és ugyancsak kimondja, hogy az ekként megállapított választókerületek és választási székhelyek a törvény további rendelkezéséig változatlanul fenntartandók. Az 1877-iki törvény óta idevonatkozólag törvényhozásilag csak kisebb jelentőségű módosítások történtek, noha a kerületek arányosítását a választók számában az egyes kerületek között támadt és magyar nemzeti szempontból is fölötte hátrányos nagy aránytalanságok sürgősen szükségessé tették volna. Végre a választókerületek számának és székhelyének megállapításáról szóló 1914. évi XV. t.-cz. alapján belügyministeri rendelettel általános új részletes kerületi beosztás létesült, a mely szintén csak törvény útján változtatható meg. Ezekből látható tehát, hogy választójogunk nemcsak anyagi részében avult el teljesen, hanem a kerületi beosztás tekintetében is. Legújabb választójogi törvényeink pedig (1913: XIV. és 1914: XV) mindezekig gyakorlatilag nem érvényesülvén, a valóságban minden a régiben maradt.

A választás minden választókerület székhelyén történik. Ez a központosított választási rendszer szinte példátlan magyar specialitás és csak szűkkörű választói jog mellett volt lehetséges. Ezért azt látjuk, hogy a választójog kibővítését tervező törvényjavaslatok (az 1905-iki Kristóffy-féle törvénytervezet és Andrássy 1908-iki javaslata, valamint az 1913:

XIV. t.-cz.) a képviselőválasztást decentralisálják, a választókerületeket szavazókörekre osztják. Az elv az, hogy minden nagyobb község, melyben a választók száma egy bizonyos számot meghalad, lehetőleg külön szavazókört alkosson; még népesebb községek persze több szavazókörre oszthatók. A decentralisált, lehetőleg községenkénti szavazás igen fontos ujítása legújabb választójogi törvényünknek (1913 : XIV. t.-cz.), mert hiszen a központosított szavazás a választási visszaéléseknek és zavaroknak igazi melegágya.

A választási eljárásnak talán legfontosabb kérdése a szavazás módja. Az a kérdés, vajjon a szavazás titkos legyen-e, vagy nyilvános? E részben első, alapvető választójogi törvényünk, az 1848 : V. t.-cz., kifejezetten nem nyilatkozik. A törvény 32. §-a ugyanis csak a szavazók nevének a szavazatszedő küldöttség általi feljegyzését és a szavazatok összeszámítását teszi kötelezően nyilvánossá, de nem magát a szavazást is. Ily módon lehetővé tette mind a nyilvános, mind a titkos szavazást. Lehetővé tette, hogy minden törvényhatóság saját körülményei szerint vagy nyilvános, vagy titkos szavazást rendeljen el a választások kitűzése alkalmával. Ennek ellenére a gyakorlatban a szavazás az 1848-iki törvény alapján is túlnyomólag nyilvánosan és pedig előszóval történt. Az 1874. törvény (76. §) azután magát a szavazást is kifejezetten nyilvánossá teszi, a nyilvános szavazás elvét kötelezőleg kimondja. Magyarország tehát a nyilvános szavazás hazája. Az még ma is. Hiszen az 1913 : XIV. t.-cz.-nek a titkos szavazás részleges életbeléptetésére vonatkozó rendelkezései tudvalóval magának e törvénynek rendelkezése következtében a jelen országgyűlés tartama alatti időközi választásokra nem érvényesülnek. Csak melleleg kívánom itt érinteni, hogy míg az általános választójog alapján álló Kristóffy-féle törvényjavaslat a titkos szavazást akarta meghonosítani, addig az ugyancsak az általános választójog elvét valló Andrássy-féle javaslat indokolása igen erős erkölcsi érvekkel száll síkra a nyilvános szavazás mellett.

Nem fogok ez alkalommal kiterjeszkedni a szavazás általános szabályaira, valamint azokra a törvényes rendelkezésekre, melyek a választójog büntetőjogi védelmére, a magáno-

sok és a hivatalos közegek (közhivatali alkalmazottak) által elkövethető választási visszaélések büntetőjogi és fegyelmi megtorlására, továbbá a választási corruptio kiirtására törekedtek. De nem hallgathatom el, hogy a legújabb választójogi javaslat fényoldalát azokban a — minden eddigi törvényünknel messzebbmenő — rendelkezéseiben látom, melyek a választások méltóságát, szabadságát és tisztaságát hivatvák biztosítani. Áttérek immár az 1913 : XIV. t.-cz.-et közvetlenül megelőző választójogi reformkísérletek, jelesen Kristóffy és Andrassy nagyfotosságú törvényjavaslatának rövid ismertetésére.

IV. A választójogi reformkísérletek.

(Az 1913 : XIV. t.-c. előzményei.)

Angliában a változott társadalmi viszonyoknak megfelelően időről-időre átalakították a választói jogot. (1832, 1867, 1884, 1917.) A szomszéd Ausztria parlamenti alkotmánya 1861 óta szintén többrendbeli mélyreható és jogkiterjesztő változáson ment át (1873, 1882, 1896, 1907). Nem így nálunk. Nemzetünknek 1848 óta nem volt igazi gyökeres, átfogó választójogi reformja. Sem az 1874., sem az 1899. törvény nem tekinthető ilyennek. Hiszen az előbbi az anyagi választójog terén nem jogkiterjesztést, hanem eredményében jogmegszorítást s így visszaesést jelentett. E törvény ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy a tulajdont, jövedelmet és foglalkozást kapcsolatba hozta egy bizonyos minimális adó fizetésével, a minek már egymagában is censusemelő s így jogmegszorító hatása volt, hanem kimondotta, hogy választójogot nem gyakorolhatnak azok, a kik az összeírást, illetőleg a választói névjegyzék kiigazítását megelőző évre a választókerületben fizetendő egyes adójukat le nem fizették. Az adóhátralékossághoz tehát jogfosztó következményt fűzött. Az 1899 : XV. törvényezikk pedig (az országgyűlési képviselőválasztások feletti bírászkodásról szóló), bármily nagyjelentőségű is a választási eljárási jog, a választások tisztasága (curiai bírászkodás) és a választási visszaélések megtorlása szempontjából, csak melleleg érinti az anyagi választójogot, noha kétségtelenül jogkiterjesztő

irányban. Az adóhátralékosság jogfosztó következményének megszüntetésével ugyanis a választók számát az 1899. évről az 1900. évre kerekén 117,000-rel szaporította. Ugyancsak kedvező befolyást gyakorolt az anyagi választójogra azáltal is, hogy részletesen szabályozza és kellő intézményes biztosítékhoz köti az uralkodó választói jogezimnek, a legkevesebbé megrótt $\frac{1}{4}$ úrbéri telek adójának pártatlan megállapítását és az úrbériséggel nem birt községekben irányadóul tekintendő szomszéd község kinyomozását.

Nem csoda tehát, ha lényegileg még mindig az 1848-ban lefektetett alapokon nyugvó s így teljesen elavult választójogi rendszerünk mind az ellenzék, mind a kormány körében főleg a jelen század eleje óta mindinkább sürgette a gyökeres reformot.

A választói reform korszakát megindítja Kossuth Ferencz, a függetlenségi és 48-as párt akkori vezére, ki 1903. december havában pártja nevében követelte különösen a census leszállítását, a választókerületek arányosítását és a községenkint való szavazást. Ennek következményeként gr. Tisza István akkori miniszterelnök a parlamenti reformra vonatkozó törvényjavaslat előkészítő munkálatainak megindítását kilátásba helyezte. Igéretének beváltásaképp mindjárt 1904. évi január havában szaktanácskozmányt hívott össze és ennek befejezése után részletes statisztikai adatgyűjtést rendelt el. Nagyon érdemes megemlíteni, hogy «az ország minden 20 évesnél idősebb magyar állampolgár férfi lakosára kiterjedő ez az ad hoc népszámlálás juttatott bennünket először mindazoknak a részletes statisztikai adatoknak birtokába, a melyek egy parlamenti reform komoly előkészítéséhez okvetlenül szükségesek.»¹

Az 1905. évi általános választások váratlan eredménye nagy politikai fordulatot szült. A nem-parlamentáris Fejérváry-kormány belügyministere, Kristóffy József, meglepetésszerűen és minden komoly előkészület nélkül hirdeti az általános választójogot. Kristóffynak az 1905. év végén közzétett «törvényjavaslat-tervezete» az általános, egyenlő, közvetlen választói jog, a titkos és decentralizált szavazás alapjára volt fektetve. A ja-

¹ L. az 1913. évi XIV. t.-cz. általános indokolásának 68. l.

vaslat választójogot ad minden 24 éves férfinemű magyar állampolgárnak, a ki írni-olvasni tud és a kinél a politikai jogok megállapításánál általában szokásos kizárási okok fenn nem forognak. A javaslat ezenfelül két országgyűlési ciklusra, vagyis 10 esztendőre, átmenetileg meg akarta hagyni választókul az akkori analphabéta választókat is. Ez eleddig nálunk leg-radicalisabb választójogi javaslat (ámbar a nők activ és passiv választójogát még nem ismeri) egy csapásra teljesen felforgatta volna a társadalmi osztályok addigi politikai erőviszonyait. A képviselőválasztók számát az akkori 970,000-ról az addigi analphabéta választók beszámításával egyszerre 2.814,000-re, majdnem háromszorosra emelte volna. Ez a szám az írni-olvasni tudók rohamos szaporodása folytán, a mit ez a javaslat bizonyára csak gyorsított volna, ma már erősen meghaladná a három milliót. Hiszen már az 1910. népszámlálás szerint írni-olvasni tudó 24 éven felüli férfinemű állampolgár 3 millión felül van.

Noha szintén az általános (de nem egyenlő) választójog alapján áll, egészen más szellemből fakadt gr. Andrássy Gyula akkori belügyminister 1908. évi törvényjavaslata, a mely Kristóffy «törvényjavaslat-tervezeté»-vel ellentétben a képviselőház elé is került, habár az előzetes bizottsági tárgyalásig sem juthatott el. Mellesleg megjegyezve, Kristóffy tervezetének nagy politikai jelentősége van, noha sohasem láttam a parlamentet. Első ízben hozza ugyanis napirendre, habár csak az alapelveket tartalmazó rövid törvényjavaslat-tervezet alakjában a magyar kormány programjának ütköző pontjaként az általános szavazati jogot s ez időtől fogva a választójog gyökeres reformja megoldatlanul a háttérbe nem szorúlhatott. Kristóffy különben Ausztriában csinál iskolát, hol az 1907 január 26-iki két választójogi törvény életbelépteti az általános választójog intézményét.¹ De Kristóffy tervezete

¹ Említésre méltó, hogy nálunk az ipari munkásság a képviselőházhoz intézett kérvény alakjában 1888 végén sürgeti először választójogát. Az iparilag sokkal fejlettebb Ausztriában az 1896-iki Badeni-féle parlamenti reform az 5-ik választói kuriában már megvalósítja a tiszta általános szavazati jogot. Ettől a reformtól még igen nagy lépés volt a választójognak 1907-ben behozott új rendszeréig.

nálunk sem maradt hatás nélkül. A Fejérváry-kormányt 1906 április havában felváltó Wekerle-kormány kénytelen volt programjába pactumszerűen felvenni azt, hogy a választójog reformját «legalább is olyan széles alapon» oldja meg mint a Kristóffy-féle tervezet.

E pactumszerű kötelezettség alapján épült fel gr. Andrássy Gyula részletesen kidolgozott választójogi törvényjavaslata. Nem a Kristóffy-féle vérbeli radicalismus rózsás optimismusa táplálja. Az általános választói jogot a magyar nemzet felsőbb-ségének, az addigi vezető elemek politikai túlsúlyának s a társadalmi osztályok fennálló erőviszonyainak megóvásával igyekszik megvalósítani. Tépelődő nemzeti és sociális aggodalom iparkodik itt minden gyökeres felfordulást elkerülni, bizonyos eszközökkel a pactumban *contre coeur* vállalt általános szavazati jog nem kívánatos eredményeit mérsékelni. Ily *correctivumok* az írni-olvasni tudás, a többes szavazati jog és a nyilvános szavazás. E biztosítékok közül a pluralitás és a nyilvános szavazás intézményének változatlan fentartása játszott volna vezetőszerepet. A fősúly a többes szavazati rendszeren fekszik. Ebben véli a javaslat az általános szavazati jog leghatékonyabb *correctivumát* megtalálhatni.

A javaslat egy szavazatot ad minden 24 éves magyar állampolgár férfinak, a kinek állandó lakása van, ha írni és olvasni tud. Az írni és olvasni tudó közvetlen választók bizonyos kategóriái pedig különböző fokú politikai értéküknek megfelelően (tehát a nagyobb értelmiségű vagy vagyoni erejű választók) többszörös szavazatot, kettős vagy hármas szavazatot nyernének. Közvetett választójoggal ruházza fel a javaslat az analphabétákat oly módon, hogy ezek tizes csoportonként választhattak volna egy közvetlen képviselőválasztót. Szóval Andrássy javaslatában az általános választójogot anyagi tekintetben az írni-olvasni tudás és főleg a pluralitás elve, a választási eljárás terén pedig a szavazás nyilvánossága mérsékli. Érdemes egy pillanatra azzal a kérdéssel is foglalkozni, hogyan alakult volna a plurális rendszer mellett a választók és a szavazatok számaránya. Lett volna összesen 2.618,501 közvetlen választó (Kristóffy tervezete szerint 2.621,000), ebből 1.084,058 választó többes szavazati joggal és ezzel szem-

ben 3.920,350 szavazat. Ez utóbbiból 2.385,907 többes szavazás eredménye.¹ Az analphabéták választotta 127,092 közvetlen képviselőválasztót is betudva, a választók összes száma 2.745,593, a szavazatoké (egyés és többes szavazatoké) pedig 4.047,442. Látszik ez összeállításból az is, hogy Andrássy plurális rendszere az általános szavazati jog (persze az írni és olvasni tudás által mérsékelt általános szavazati jog) ellenére is a pluralitás correctivumának segélyével a társadalmilag magasabb és politikailag értékesebb elemeket jelentő «többes» szavazókat (1.084,058) a csupán egy szavazattal felruházott választókkal szemben (1.534,443) 851, 464, illetve az analphabéták választotta választókat is figyelembe véve, 724,372 többlétszavazattal juttatta volna döntő politikai befolyáshoz. Feltéve persze, hogy a plurális rendszer jól működik, vagyis a többes szavazatú választók valóban gyakorolják is szavazati jogukat, a mi pedig jogilag annál kevésbé volt biztosítva, mert e javaslat a kötelező szavazás elvét nem ismerte. Szóval nagyon kérdéses, vajjon a pluralitas csakugyan corrigálta volna-e az általános szavazati jognak a választásoknál mutatkozó, nemzeti és sociális szempontból esetleg veszedelmes eredményét. De ezt leszámítva, az iskolai műveltségnek és a vagyonosodásnak országszerte való fokozatos elterjedése a pluralis rendszertől várt kedvező hatást előbb-utóbb nem kívánatos irányban elensúlyozta volna. Szóval, a mennyire helyes elméletileg a többes szavazati jognak azon alapgondolata, hogy mindenkinek politikai értéke szerint mér, mindenkinek politikai érdekességét szerint legyen politikai súlya: annál nehezebb e rendszert gyakorlatilag igazságosan és a kívánt eredménnyel megvalósítani.

De bármiként gondolkozunk is a pluralitásról és annak Andrássy javaslatában lefektetett coneret módozatairól, amnyi kétségtelen, hogy ez a javaslat alapos és úttörő műnek

¹ Szóval, míg a többszörös szavazati joggal felruházott választók (1.084,058) az összes közvetlen választók (2.618,501) 41·4%-át teszik, addig a többes szavazatok (2.385,907) az összes szavazatok (3.920,350) 60·9%-át.

tekinthető, mely különösen a választási eljárásra vonatkozó részeiben kiváló befolyással volt mind az 1913 : XIV. t.-cz., mind a Vázsonyi-féle törvényjavaslat szövegezésére.

V. A választójog gyökeres reformjának szükségessége.

A Kristóffy-féle vázlatos törvényjavaslat-tervezet nem került a képviselőház elé. Gróf Andrássy jobb sorsot érdemelt törvényjavaslata, mely a magyarság számarányának szempontjából az összes eddigi javaslatok között a legkedvezőbb, politikai okok miatt nem juthatott el a rendszeres parlamenti tárgyalásig. Függetlenül maradt tehát a mindenkitől égetően szükségesnek érzett, mélyreható parlamenti reform sorsa. Már az eddigiekből is világos, mely okok követelték a gyökeres, átfogó reformot mind az anyagi választójog, mind a választási eljárás terén. Röviden összefoglalom és részben pótlólag kifejtem a mérvadó okokat, az 1913 : XIV. t.-cz. létrejöttét közvetlen megelőzőleg fennállott helyzet alapján.

Választójogunk egészben véve az 1848. évben lefektetett alapokon nyugodott, tehát minden részében teljesen elavult.

Az activ választói jog Magyarországon a legszűkkörűbb. Az 1910. évben 18.264,533 főnyi össznépségből az 1911. évi népszámlálás szerint 1.069,480 választó volt, tehát a népességnek csak 5·8%-a. Ezzel szemben Európa főbb államaiban háromszor, négyszer annyi, sőt (Franciaországban) ennél is nagyobb a választók arányszáma.¹

Választójogunk nemcsak fölötte szűkkörű, hanem egyenlőtlen és igazságtalan. Egyrészt ugyanis a legfőbb, az uralkodó választói jogezim, vagyis a földbirtok-, illetőleg földadó-minimum rendkívüli aránytalanságokat mutat. Nemcsak az ország

¹ Az összehasonlítás kedvéért megemlítem, hogy míg a választóknak 1911-ben talált száma az ország összes népességének csak 5·8%-át tette, addig az 1913 : XIV. t.-cz. választói 10·4%-át és a Vázsonyi-féle javaslat összes férfiválasztói 19·6%-át, a férfi- és nőválasztók együtt pedig 21·1%-át teszik. (L. az 1913 : XIV. t.-cz. indokolásának 102. és a legújabb javaslat ind. 225. lapját.)

különböző részeiben, hanem egyes vármegyék, sőt egyes választókerületek területén is. Az Andrássy-féle törvényjavaslat indokolása szerint, «a földadó-minimum, mely választói jogot ad, 68 fillér és 87 korona 17 fillér között ingadozik», tehát «egyik községben már 1 K-án alóli, másokban csak 87 K-án felüli földadó adja meg a választói jogot.» Egy és ugyanazon «választókerületben is előfordul az az aránytalanság, hogy a választói jogra minősítő vagyoni census az egyik községben 10, 20, sőt harminczszor olyan magas, mint a másokban.» Ehhez járul még az a magyar nemzeti szempontból igen hátrányos körülmény, hogy a földadóminimum egészben véve épen a legmagyarabb vidékeink az országnak a legmagasabb, a nemzetiségi vidékeken pedig a legalacsonyabb.¹

De választójogunk nemcsak kirívóan egyenlőtlen hatású, hanem nagyon igazságtalan is volt. Az ipari munkásságot és általában a munkásosztályt a választójogból jóformán kizárta. Így az 1911. évre érvényes választói névjegyzék szerint a munkásosztály (őstermelési és ipari munkások) csak 6·7%-kal volt képviselve a választók között, holott az ország 24 éven felüli férfinépességének közel a fele (a Vázsonyi-féle javaslat számítása szerint csak 43·6%-a) a munkásosztályhoz tartozik. Az iparforgalmi választók arányszáma (23·2%) sem volt megfelelő a népességben elfoglalt számuknak.

Az anyagi választójog terén mutatkozó visszasságokat csak fokozta a választókerületek beosztásának aránytalansága s a választókerületek székhelyén végbemenő centralisált választási eljárás tarthatatlan volta. Ezekben a nagy fogyatkozásokon iparkodott segíteni az 1913. évi XIV. és a választókerületekről szóló 1914. évi XV. t.-cz.

Vajjon beváltotta-e ez a két törvény a hozzá fűzött vázlatokat? Tudjuk, hogy egyik sem ment át a gyakorlatba s így — csupán az 1913. évi választójogi törvényt véve — nem állanak rendelkezésünkre ez utóbbinak az életben való

¹ A földadóminimum aránytalanságaira vezethető vissza az is, hogy a régi választójogi törvény (1874: XXXIII. t.-cz.) az összes eddigi javaslatok között legkevésbé kedvezett a németeknek és viszont legjobban kedvezett a román ajkúaknak.

hatásáról szóló tapasztalatok; kivált a benne foglalt jogkiterjesztés mértékének a képviselőház személyi összetételére s így színvonalára vonatkozólag gyakorolt hatásáról. Mert hiszen utóvégre is nem az valamely választójogi törvény jóságának legfőbb kritériuma, vajjon a választók számát egy-két százezerrel szaporítja-e, vagy sem, illetve hány százezerrel szaporítja, hanem az, vajjon lehetővé teszi-e, hogy a legkiválóbb férfiak kerüljenek a parlamentbe. Azok, a kik a különböző particuláris érdekeket (Szalay László kitünő szavaival elve) «országos szempontból» képesek felfogni és a nemzet tanácsában tolmácsolni.¹

Igaz, hogy nálunk a jogkiterjesztő parlamenti reformok, a bizonyos, nem túlhosszú időközökben ismétlődő, fokozatos jogkiterjesztést jelentő választójogi reformok sajnálatos elmaradása folytán tarthatatlanul szűkkörűvé lett választójogunk. Lényeges kibővítése okvetlenül szükségessé vált. Ezen követelménnyel szemben tény az, hogy az 1913. évi XIV. t.-cz. a választóknak általa ígért 74·7%-os szaporodása helyett mindössze csak 27·8%-os szaporodását eredményezte. Az is tény, hogy ez a törvény az ipari munkások választójogát, tehát azon osztályét, mely értelmi és anyagi súlyánál fogva leginkább méltónak bizonyult arra, hogy bevételessék az alkotmány sáncaiba, nem tudta kielégítő módon megoldani. Hiszen a törvény k.b. 224,000 ipari munkásnak akart szavazati jogot adni és e helyett csak mintegy 100,000 ipari munkásszavazat jutott be az 1916-iki választói névjegyzékbe. E részben gr. Tisza István is ismételten elismerte (így legutóbb a választójogi bizottságban f. é. febr. 15-én tartott beszédében), hogy az 1913-iki törvény «egészen mást akart, mint a mi abból a valóságban lett.» Ebben a pontban nincs véleménykülönbség...

Az 1848. országgyűlésnek híres márczius 18-iki nyilatkozata «a jelen országgyűlés feladata iránt» többek között ezt mondja: «Országgyűlésünk csak a nemzet egy részének képviselője... A képviseleti tábla az országgyűlésnek oly össze-

¹ Szalay Lászlótól még mindig lehet tanulni. Ma sincs nála kiválóbb publicistánk. Eöt vös József, Kemény Zsigmond és Szalay László a legnagyobbak a magyar publicistikai irodalomban.

szerkesztését tartja szükségesnek, mely képviseleti alpra fektetve, az összes magyar nemzet többsége akaratának erőteljes, méltó organuma legyen.»

A 48-iki országgyűlés a képviseleti rendszer meghonosításától várta a nemzet alkotmányos szabadságát. Ebben látta a közszabadság főbiztosítékát.

Valóban csak az olyan választójog lehet üdvös, melynek hatásaként a magyar képviselőház «az összes magyar nemzet többsége akaratának erőteljes, méltó organuma» lehet és a képviseleti rendszer fenntartása továbbra is a nemzet alkotmányos szabadságának főbiztosítéka marad.

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

AMERIKA BELSŐ ÉLETE.

Második és utolsó közlemény.¹

VI.

A sajtó és folyóiratok.

Mielőtt Amerika szellemi életébe mélyebben hatolnánk, nem szabad tekinteten kívül hagyni a nemzet fiatalságát. Mind-ekkoráig alapításának korát, a foglalás, a küzdelmek, heroikus napjait éli és eposát csak a későbbi nemzedékek fogják megírni. Mint láttuk, irodalma még vagy naiv, vagy csiszolatlan. Könnyen utánoz idegen termékeket és inspirációit kiapadt forrásokból meríti. Európa felé tekint és az ismert classikusoknál keres támaszt. Ez végre is megbocsátható, sőt természetes. Nem keresi-e századokon keresztül Róma is Athénében mestereit, hogy hűséges tanítványként léphessen nyomdokaikba? A formahiány, a mit nem kevésbé gyakran vetnek szemére, elsősorban a külső körülményekben találja magyarázatát. Az úttörő telepedők, a puritán zarándokok és később fiaik elsősorban az eszmére vetették a súlyt. Gondolataik népszerűsítése mindenkéltt fontos; hogy e gondolatoknak csiszoltabb külsőt adjanak, erre, ha nem volt is mellékes előttük, nem volt még idejük.

Ha szépirodalmi szempontból sajnálatos is e darabosság, de viszont publicistikai és politikai műveknél gyakran épp a szokatlan kifejezésmód és váratlan fordulatok ragadják meg a figyelmet. A yankee fegyverrel, szerszámmal avagy tollal a kezében harczol egyaránt. Talán azért veszik nálunk oly ritkán tekintetbe e döntő körülményt, mert az Atlanti-tenger választ el és partjai száz és száz mérföldre esnek tőlünk. Az új világrész mindekkoráig a küzdelmek tere. A kialakulás, a forma érzéke, mindenekelőtt a finomulás csak későbbben nyilatkozhatik és

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 495. számában.

pedig rendszerint akkor, a midőn az eredeti, az őserő hanyatlásnak indul.

Elvégre is nem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy az olvasó közönség mindenekelőtt tanulni óhajt és ösmereteket kíván szerezni. Itt még az a fontos, hogy mit tartalmaz a kötet; hogy aztán milyen művészi készséggel vannak a gondolatok kifejezve, az csak másodsorban jön tekintetbe. A tudásvágy és szorgalom mélyen gyökereznek ezen emberek természetében. Mindenki egyaránt törekszik tehetsége szerint művelődni. A kiknek fiatalságukban erre nem nyílt alkalmuk és iskolázásuk hézagos volt, későbbi évek alatt pótolja a hiányt. A tudomány és egyéb tanulságos művek mindenkor nagy kelendőségnek örvendenek. Nem kevésbé elterjedtek a szaklapok, folyóiratok és végezetül alig találunk olyan szerény községre, a melynek ne volna legalább egy helybeli ujsága.

Az amerikai sajtó szervezete, hatalma minden tekintetben kivételes. Szabadsága korlátlan és befolyása nagyon gyakran döntő. Ez a hatalmi állás mindjárt szembetűnik, az egyes vezető lapok szerkesztőseit látva. A *New-York Herald* márvány palotája, az aranykupolás *World* szerkesztősége, vagy a *Times* negyven emeletes tornya — megannyi erőd a maga értelmében. A hadsereg mindenikben egyaránt számos. Szerkesztők, reporterek, írnokok légió-számra töltik meg az óriási helyiségeket, a hova a távírók és távbeszélők szövevényes hálózata éjjelnappal röpíti a világ különböző részeiből a híreket.

A mennyire általános és megérdemelt az amerikai sajtó bámulatatos technikai vívmányainak elismerése, épp oly sajnálatos alacsony irodalmi és még inkább erkölcsi színvonala. Mindjárt New-Yorkba érkezve, még ki se köthetett hajónk és partra se szállottunk, máris a reporterek egész tömege vesz körül. Nincs olyan lap, mely ne lenne képviselve. Fájdalom, e képviselőket igen szerény. Megannyi tapasztalatlan, rendszeren nagyon fiatal ember, kiknek iskolázottságuk és alapösmereteik felette hiányosak. Pár szavuk elárulja, mennyire tájékozatlanok a kérdéseket illetőleg, melyekről hasábokat fognak közölni. Ez egyébként mellékesnek is látszik. A kik a lapokat másnap elolvassák, valószínűleg még homályosabb ösmeretekkel rendelkeznek. De hiszen a főcél nem is a komoly alaposság, hanem egyszerűen

a pénzszerzés. Az úgynevezett *Jellow Press* zsarolásaival e tekintetben a legtöbbre vitte és üzletei jövedelmezőbbnek bizonyultak a legszerencsésebb tőzsdei vállalatoknál. Ilyen viszonyok mellett nagyon érthető, ha az Egyesült-Államok sajtója általában véve kevés elismerést érdemel.

A folyóiratok minden tekintetben magasabb színvonalon állanak. A legelterjedtebbek a rövid elbeszéléseket tartalmazó füzetek. Az ünnepeelt szerzők művei rendszeren egyik vagy másik *Magazine* lapjain látják meg a napvilágot. Elterjedésük így eleve biztosítva van, jövedelmük is nagy; de hogy mennyiben szolgál az írói tehetség fejlesztésére, azt már nehéz lenne eldönteni. Minél lebilineselőbb, minél érdekfeszítőbb a történet, annál jobban fizetik. A vezető folyóiratok, melyek közül többet kitűnő illusztrációk díszítenek, sokszor mesés árakat adnak, csakhogy egy-egy felkapott regényíró megnyerhessenek. Egyes vállalatoknak, mint a *The Century*, *M'Clure* vagy *Munsey's Magazine*, füzeteit milliók és milliók olvassák. A legkomolyabbak és vezető szerepüket napjainkig megőrizték a *North American* és az *Atlantic Review*.

Bár Amerika többsége, a mint láttuk, nem válogató és a yankee-közönség irodalmi tápláléka meglehetősen nyers, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nemcsak ez idő szerint, hanem kezdettől fogva voltak eszményibb kiválmái is. Az úgynevezett intellectualisták élénk tevékenységet fejtettek ki. New-Englandban számos szellemi központ, mint Boston, Harvard Providence és annyi más, hagyomány szerint folytatta az elvontabb irányt. Egyes családok tagjai, mint a Lowelek, Whintropok, Jamesek, Bigelowk, Curtisek és annyi más, atyáról fiúra örökölhették ezen irányzatot. Szinte megvetettek mindent, a mit anyagiásnak vélték és büszke öntudattal néztek le honfitársaik többségére. De túlságokra, szélsőségekre ragadtatta magát e kiváltságosnak érzett csoport is. Az amerikai spiritualisták egy része merő spiritista lett.

Az új világrész bölcsészei, ha ilyenekről egyáltalán beszélhetünk, mindenkor a legszélsőbb transcendens áramlatokat követték. Minél érthetlenebbnek hangzott egy-egy tan, annál biztosabban számíthatott hívekre. Nem ösmerünk országot, melyben a mysticismus termékenyebb talajra találna. Észak-

Amerika rendkívüli munkássága, pénzvágya ellenére is, kivételes érdeklődést tanúsít mindenféle titokzatos elméletek iránt. Nem hirdethetni olyan elvont tételeket, homályos tanokat, melyeknek itt ne volna meg a maguk hosszabb-rövidebb tartamu divatja. Alig érthető, hogy a mindennapi élet kereskedelmi törekvései közepett annyira anyagiassá felfogásúvá lett közönség, mihelyest spiritualismust hall emlegetni, mily vakon követi az ünnepelt vezéreket és mennyire elveszíti minden tárgyilagos ítélőképességét. Az ily módon keletkezett társaságok (Transcendental Society) száma folyton szaporodik. Vannak mystikusok, spiritisták, úgynevezett soulok, bár a legnépszerűbb tanok ez idő szerint: a Theosophia és a Christian-Science. Az előbbi meghatározhatlan, ködös s így kevésbé érthető elméletivel elterjedt mindenfele, általánosságát elsősorban sűrű fátyollal fedett, mindenkinek saját képzeletére bízott határozatlanságának köszöni. Az utóbbiak tanai az evangelium könyveire óhajtanak támaszkodni. Állításuk szerint az apostolok hatalmával rendelkeznek és tetszésök szerint művelhetnek csodákat. Összejöveteleik alkalmával, meggyőződésük szerint, minden betegséget meggyógyíttatnak, jobban mondva, még csak a gyógyításra sincs szükség, a mennyiben a betegség, hitők szerint, nincs is. Mrs Eddy, ki csak pár évvel ezelőtt halt meg, volt a mozgalom kezdeményezője és bizonyos személyes tekintélyen kívül nagy magánvagyonra is tett szert. Ha Mrs Eddy azt hirdette, hogy betegség nincs, Prentice Mulford még ennél is tovább ment és sok feltűnést keltett könyvében egyszerűen a halált tagadja.

A különféle feltűnést okozó secták között a zionistáknak is sikerült egy időben a közfigyelmet magukra vonni. Alapítójok Mr. John Dowie, eredetileg anglicán lelkész, ki ritka szónoki tehetségével nagy hatást gyakorolt a hallgatóira. Hogy sajátos eszméit lehetőleg széles körben terjeszthesse, a chicagói világiállás alkalmával a látványosságok közepett egy nagy csarnokot emelt s délutánonként hófehér talárba burkolózva s hasonló festői öltözetet viselő tanítványaitól kísérve, ottan hirdette spiritualis tanait. A legáltalánosabban elterjedt valamennyi között és legtöbb tagot számlál a jól ösmert Údv hadserege. Jóllehet a mozgalom eredete angol, hatalmas méreteit

az Egyesült-Államokban nyerte. Ma már elszéledtek a világ legkülönbözőbb részeibe és sok helyen, részben eltérve eredeti eszméiktől, törekvésök nem annyira szellemi, mint inkább társadalmi szervezkedésre irányul.

VII.

A spiritualis áramlat.

William James neve ma talán Amerika összes intellectualis úttörői között a legünnepeltebb. Hírnévre tulajdonképpen csak az utolsó évtizedek alatt tett szert. Hosszú ideig ösmeretlen maradt. Kortársai nem tekintették komoly philosophusnak; tanait nagyon elvontaknak, sőt sok helyen, fellengősnek találták. A spiritualis iskola ujjáébredésével James művei is divatba jöttek, sőt előhírnökéül tekintik Bergson, Croce, Boutron, Kayserlingh ma uralkodó irányzatainak. Mélyebb alapon, szigorúbb logikával felépített bölcséleti művet még ez ideig nem írtak az Egyesült-Államokban.

Ha a tudományos elemzés mindekkoráig nem talált is az Egyesült-Államokban kellő visszhangra, azért, mint láttuk, a szellemi élet nem maradt tétlen. Az intellectualis irányzatoknál nem kevésbé élénk hullámokat vert a spiritualis. Ismételve halljuk a kérdést, vajjon az amerikai nép vallásos-e? Való-e, hogy az Újvilágnak hite alig van? Az első kérdés, hogy a yankeek vallásosak-e, sokkal személyesebb jellegű, hogysen határozott feleletet adhatnánk rá. Az azonban, hogy az Egyesült-Államok népe hitetlen, egyszerűen felületes megfigyelésen alapulhat. Legfeljebb e hit megnyilatkozása történik sok esetben eltérő és nagyon szokatlan módon.

Nem szabad először is figyelmen kívül hagyni ez óriási, még folyton szaporodó és mindenfelől érkező népességnek teljesen eltérő, sőt sok esetben ellentétes eredetét. A bevándorló óriási tömeg távoli szülőföldjéről hozza magával belső meggyőződéseit. A milliányi bevándorlók a körülmények folytán sokat veszítenek hitökből és nagyon sokan az új világrészben partraszállva, Isten házába többé alig teszik be lábukat. Még csak indifferentismussal sem vádolhatnók ezen embereket, legfeljebb a teljesen eltérő külső viszonyok változtatták meg belső

életöket is. A megélhetésért való küzdelem nemcsak idejük nagy részét foglalja le, hanem teljesen leköti figyelmöket is. Legtöbb esetben az érkező csoportok a nyelvet sem értik s ez szintén egyik oka, hogy egyházi szertartásoktól távol maradnak. Végre ilyen körülmények között mindinkább elszoknak a vallásos kötelességek gyakorlásától és könnyen érthető, ha a gyermekek, a második nemzedék, ily körülmények mellett közönyössé válik.

Mindezen elszomorító körülményeket tekintetbe véve, tényleg azt tapasztaljuk, hogy sehol buzgóbb, elevenebb hitélet nem található. Ha a lakosság egy része közönyös is, mint magokról mondják: «indifferent»-ek, a másik rész, a hívőké, annál szigorúbban tesz eleget a vallás parancsolatainak. A nép lelkivilágára mindenesetre felette jellemző, hogy nincsen világrész, a melynek területén többféle cultus léteznék. A hirdetési táblákra tekintve, végtelen sorozatok adják tudtul a különféle összejöveteleket. Kiváltképpen a szombat esti ujságokban olvashatjuk a számtalan felekezet vasárnapi szertartásainak hirdetését, melyek mellesleg megemlítve, rendesen nemcsak látogatottak, hanem jelentékeny gyűjtéseket is eredményeznek különféle czélokra.

A protestáns egyház, jóllehet azonos eredetű az európai-val, mai alakjában erősen átalakult. Az anglicánok korántsem foglalják el, a mint Nagybritanniában, a vezető szerepet Luther követői majdnem kizárólag a Németországból eredő kivándorlókra szorítkoznak. A methodisták és baptisták ellenkezőleg mind több tért hódítanak, így a nagyszámú néger elem rendszerint e két felekezethez tartozik. A presbiterianus és az úgynevezett Episcopalian church hívei a vezető körök családjai és a milliomosok. Mind e különböző protestans egyházak eltérő felfogása és bibliamagyarázatai a legtöbb esetben az előljárók egyéni álláspontjától függenek. Egy-egy tehetséges szónok és befolyásos pásztor külön egyházat alapít, melynek sorsa, virágzása egyéniségéhez van forrva. Így magyarázható a számos eltérés és desorganisatio, mely mind általánosabbá kezd válni. A baj orvoslására időközönként gyűléseket, tanácskozásokat hívnak egybe s hol az egyik, hol a másik áramlat látszik győzni. Az úgynevezett magas egyház tagjai nem egyszer javasolták

Róma fennhatóságának elfogadását, ezt azonban egyéb, rendszeren személyes érdekek, meggyújtották.

Az Egyesült-Államok tapasztalásból tudják, hogy mi sem veszélyesebb, mint a hitetlenség. Vallástalan tömegeket kormányozni igen nehéz. Emberek, kik nem ösmerik el Istent és egy felsőbb törvényt, a kiknek sem hitük, sem reményük, aligha lehetnek a társadalomra előnyösök. Szerencsére ezeknek száma itt sem jelentékeny. Még azok is, a kik magokat szabadgondolkodóknak vagy agnostikusoknak nevezik, keresztyén erkölcsi alapon állanak és talán tudtukon kívül is a parancsolatok, az egyház szellemében járnak el. Mint fentebb is említém, ezen elem legnagyobb része a körülmények folytán és nem saját meggyőződéséből vesztette el hitelveit. Így mindenkor azt tapasztaltam, hogy még a legelfásultabb kedélyek is inkább restelkednek, mint hivalkodnak subjectiv meggyőzések hiánya miatt. Alapjában véve mint valami testi fogyatkozást, szégyellik szellemi fejletlenségüket.

Positiv hitetlenek, istentagadók tulajdonképpen nincsenek is, habár a közönyösök száma sajnálatos. Vigasztal szolgálhat, hogy mindazok, kik valamelyik egyház kebelébe tartoznak, nem késnek azt bevallani. A lelkipásztorok tisztelete ilyen körülmények között még csak fokozott. A szigorúan fegyelmezett katolikus egyház befolyása még folytonosan növekedik. Minden fontosabb társadalmi, sőt politikai kérdésben megkérdezik a püspöki kar véleményét. A kormány vezetői, irányítói mindinkább belátják, hogy a vallásos alap a mint nélkülözhetlen az egyes egyén részére, úgy a legbiztosabb tényező a közjólét és rend megszilárdítására.

Így ünnepélyes alkalmaknál nem egyszer látjuk a köztársaság elnöke és alelnöke mellett Gibbon vagy Farley bíborosokat. Mindannyian egyaránt őszintén szívükön viselik a nép javát. Bár eltérő utakon haladva, de mind egy felsőbb cél felé igyekeznek és egyaránt számíthatnak a közvélemény jóindulatára. Az Egyesült-Államok előkelőségei nemcsak melegen érdeklődnek minden nemesebb eszmény iránt, hanem lelkesedésüknek nyíltan és bőven szeretnek kifejezést is adni. Ezen meleg érdeklődés kétségkívül bátorítólag hat minden tevékenységre. Őszinte hálával emlékezem magam is vissza,

mily közvetlenséggel fogadta a nagyközönség a kivándorlók érdekében tartott előadásaimat. Hallgatóságom a különböző alkalmakkor felette eltérő volt. A Waldorf-Astoria dísztermében az Egyesült-Államok színet-javát találtam, míg Chicago és Pittsburg munkástelepeim a napszámosok szolgáltatták a hallgatóság javarészét. De mindkét esetben, az aranyos csarnok fényes társasága avagy a külvárosok nyers közönsége, ugyanazon nagy és komoly figyelmet tanúsította. A ki itt elmegy egy felolvasásra, az figyel is. Elsősorban hasznát akarja venni, ha pedig a tárgy érdekkörén kívül esik, nem vesztegeti idejét és másfelé keres szórakozást. A figyellem, a gondolatok concentrációja az amerikai szellemi tevékenység egyik legnagyobb előnye. A technika csodálatos vívmányai, a feltalálások szakadatlan láncolata elsősorban ezen ritka tulajdonnak köszönhető.

A kivételes szellemi concentrációnak tulajdoníthatók a meglepő eredmények. Csak így magyarázható tulajdonképpen a gyors haladás. Az időnek mintha teljesen más jelentősége volna ezen a féltekén. Egy rövid emberélet elvégez oly munkákat, létesít oly változásokat, melyekről azt vélnök, hogy századok lefolyása szükséges hozzájuk. Pedig még azt sem mondhatnók, hogy az emberek tovább dolgoznak, mint nálunk, vagy hogy többet fáradsanak. A siker magyarázata egyszerűen abban áll, hogy tétovázásnak soha és sehol tere nincsen. Mindenki egész figyelmét, teljes képességét veti latba, bármi is a foglalkozása. Teljes erővel, összes képességeivel igyekszik megoldani feladatát. Ebben rejlik minden sikerük magyarázata. Téves volna azt hinni, hogy kiválóbbak itt az emberek, mint másfelé; mindössze jobban tudják alkalmazni, felhasználni előnyeiket, tehetségeiket, ebben rejlik sikereik magyarázata.

VIII.

A képzőművészetek.

Ha Amerika lázas tevékenysége méltán köti le figyelmünket, szellemi élete nem kevésbé sajtáságos. A gyakorlati érték számít minden téren. A gyermekkortól fogva az észnek első-sorban positiv előnyöket kell biztosítania. Csak kivételes esetekben irányul a tehetség speculativ terek felé. Legtehetségesebb

íróik — mint említettük is — tulajdonképen gyakorlati gondolatokat vallottak. Ezen vonás tűnik szembe a nemzet összes tevékenységeinek mezein. Irodalmi és művészi törekvései kétségkívül nagyszámú mesterművet alkottak, de mindinkább az ötletszerű, váratlan megnyilatkozás, mint mélyebb eszmék által hat. Ugyanezen megjegyzést tehetnők a képzőművészetekről is. Az utolsó évtizedek alatt a figyelmet mindinkább magukra vonó amerikai szobrászok és festők elsősorban a szokatlan forma, az eredeti gondolatok, a technika által keltik fel a figyelmet. Gondoljunk egy-egy hírneves festőre, mint Sargent vagy Whistler és szobrászra, mint St. Gaudens és Flanagan, a szokatlan felfogás, a merész, sokszor nyers kezelés bilincseli le elsősorban a szemlélőt. Valódi önállóságot, újjat csak az építészet terén találunk.

Amerika fedezte fel és értékelte először a vas és aczél jelentőségét az építészetben. A harmincz és negyvenemeletes házak, a sokszor emlegetett «felleg-karczoló», kizárólag amerikai találmány. Akár tetszenek, akár nem, az ügyes kézmű és merész tervezet egyaránt lekötik a figyelmet. A technikai fejlődés méltán kelt általános csodálatot. Mindazok, kik komolyabban foglalkoznak e nép képességeivel, e téren találják a legmeglepőbb vívmányokat. Bármennyire futó látogatások a nagy iparszarnokokban, kellőleg igazolják állításunkat. Egy-egy kiterjedt gyártelepen időzve, alig vagyunk képesek felfogni, hogy a számtalan apró kerék mind egy közös czélért forog. Szinte hihetetlen türelemmel van minden részlet kidolgozva, minden csavar feladata pontosan kiszámítva és az egész hatalmas vállalat területén minden úgyszólván egy csapásra forog, kalapál és motollál.

A mi még megragadóbb az épületek szédületes magasságánál, avagy a gyártelepek kiterjedésénél, az a gépezetek szervezete, titokzatos szerepe. Minél tovább figyelünk egy újabb találmányú motort, avagy egy-egy szövevényes sajtót, mely tizenöt-húsz kéz munkáját képes ritka ügyességgel lebonyolítani, annál inkább bámuljuk a tervező, a feltaláló eredetiségét, szellemi képességét. Mindezen gépek elsősorban tanujelei a nép feltaláló-képességének. Bármennyire csodálatos maga a gépezet is, az őszintébb csodálkozást maga a szellemi erő kelti, mely e szövevényes, titokzatos gépezeteket feltalálta. Mind e gyártele-

pek, sokszor durva és visszatetsző külső képük mellett is, megannyi lebilincselő, vonzó tanuság a nemzet tehetségének, erélyének, teljes jelentőségében való megvilágítására.

Az amerikai szellem a képzőművészetek világában az építészet terén emelte legjelentékenyebb műveit. Első látásra nem vonzó alkotások. Mások a formák és mindenekelőtt eltérő a felfogás, mint nálunk. Az óriási pályaházak, végtelennek látszó függőhidak, fellegek közé nyúló elevátorokhoz európai szem nehezen szokik. A fejlődő ipari és kereskedelmi viszonyok eddig ismeretlen igényekkel lépnek fel. A téglát vas pótolja. A telek drágasága kényszerít a felfelé terjeszkedésre és toronyszerű, harmincz és negyven emeletes házak emelésére. Az aczélkalitka vagy váz készül el elsősorban, mint a legfontosabb rész, a falakat csak azután öntik czeментből vagy töltik be más anyaggal. A lépcsőzetet felvonógépek pótolják. Van egy-egy nagyobb-szabású épületben több is és aszerint gyorsabb vagy lassúbb járatúak, hogy mely zónákra vagy, mondjuk, emeletekre közlekednek. A csak minden tizedik flat-on megálló lift-eket, miként a gyorsvonatokat, expresseknek hívják.

Máskép gondolkoznak minden tekintetben ezen emberek, mint mi, és mások szépészeti fogalmaik is. A czélszerűtlent eleve elvetik és csak a hasznos talál tetszésre. Gyakorlati rendeltetésű épületeik máris kivívták az elvitázhatatlan elsőséget. Vendégfogadók, mint a Waldorf-Astoria és Plaza, melyekben több ezer ember talál otthonra, vagy pályaudvarok, mint Pensilvanian és New-York-Central, hol százezrek közlekednek naponként, megannyi olyan alkotás, melyeket a helybeli fokozott életszükségletek követeltek és a melyeket a multban szinte elképzelhetlennek hittünk. Mindez sajátosan amerikai. A helybeli viszonyokból önként fejlődtek. Híres építészeik, mint Mc. Kem, Hunt, White, Haven, Radolnf Seabody Cope Stearns, Miles Stewardson és annyi más, kisebb-nagyobb tehetség, mindannyian hozzájárultak e városok sajátos képeinek megalkotásához.

A mennyire eredeti a tisztán gyakorlati építészet, épp annyira hagyományos keretek között mozognak fényűzési alkotásaik. A plutokratia sokat emlegetett otthonai a legtöbb esetben felette ízléstelenek. A nevezetes *Fifth Avenuen* sorakoznak egymás mellett a cifra homlokzatok. Az Astorok palotája egy

nagyobbarányú casinóra emlékeztet, míg a Vanderbilt-ház várszerű, tornyos épület. Jobb ízlésről tanuskodnak azok, kik olasz palazzókat vagy francia hoteleket utánoztak. A legkisebb részletek is hűségesen vannak ellesve s természetesen az egyéni s a nemzeti vonás ezen esetekben teljesen hiányzik.

A szerényebb otthonok kétségkívül vonzóbbak. Mind a cottage-szerű téglépületek, mind a tornáczos *Colonial styl* elnevezéssel jelzett faházak sokkal jellemzőbbek. Mindenekelőtt jobban beleillenek a környezetbe és jobban megfelelnek a viszonyoknak is. Berendezésök barátságos és sokkal előnyösebb keretet nyújtanak a tulajdonosok számára, mint a renaissance palazzo vagy barokk hôtél, a melyben a yankee háziúr olyan elszomorítóan nevetséges világításban érvényesül. A közczélokot szolgáló épületeket illetőleg minden tekintetben szerencsésebb eredményeket értek el. A föld- és tengeralatti közlekedési útvonalak a technika legesodálatosabb vívmányait tárják elének. Kitünők iskoláik és collegiumaik is. A nagy nyilvános könyvtárak pedig az egész világon egyedül állanak.

A szobrászat terén, ha nem szólhatunk is saját nemzeti jellegről, de több kitünő tehetséget találunk. St. Gaudensre legbüszkébbek honfitársai. Az elmúlt század francia mestereinek tanítványa. Macmonies már erőteljesebb. Grafty, Vonnoch, Donogue, az idősebbek közül Story ismert nevek. Nagyobb vagy kisebb tehetséggel mindnyájan nem annyira Amerika, mint inkább koruk irányát fejezték ki. Követték az általános áramlatokat és lehettek volna ép úgy az Egyesült-Államok, mint bármely más nemzet fiai.

IX.

Festők és festészet.

A festők között, kik sokkal számosabbak, közvetlenebbül jut kifejezésre az amerikai felfogás. Nem egy közöttük minden tekintetben kiváló művészi temperamentumot árul el. Arczképfestők emelkedtek kezdettől fogva vezérszerepre. Így Benjamin West, John Copley és elsősorban Gilbert Stuart, a XVIII. századi ünnepelt angol mestereknek, mint Gaimborough vagy Reynolds, méltó tanítványai. A későbbi szabadságharcok

időszaka alatt működő festők közül Peale, Pine és Trumbul a legnevesebbek. A mult század elején uralkodó romantika ide is kihatott. Walter Scott szemeivel látták a világot és Byron verseiben kerestek vigaszt. Divat volt ez is, mint annyi más irányzat, hogy aztán nyomtalanul enyésszen el, mint a többi.

A «Hudson River school»-nak nevezett iskola eredetibb. Egy csoport tehetséges fiatal művész alakította meg. Jóllehet compositióik sokszor emlékeztetnek Poussin vagy Claude Lorraine műveire, de legalább amerikai tájakat kerestek fel, helybeli jelleget, színezést, légkört óhajtva visszaadni. Cole, Asher, Doughty, Hart ezen társaság legkiválóbb festői, kik mindannyian igyekeztek a természetnek lehetőleg hű mását nyújtani. Feladatuktól távol maradtak ugyan, de vásznaik megannyi érdekes emlék az Egyesült-Államok korai festészetéből.

A heroikus irányznak is megvolt a visszhangja. Ha csekélyebb mértékben is, de az Egyesült-Államok műtermei is lelkesültek a világot átölelő, hevítő eszmékért. Trumbul csataképei fejezik ki legjellemzőbben e korszaknak nemcsak művészi, hanem társadalmi gondolkozását is. Az államok szabadságharcza mind nagyobb kiterjedést öltött. Az egyik vagy másik oldalon résztvett abban Észak-Amerika minden egyes fia. Sőt mindannyi meg volt győződve igazáról és idealis céljaiért küzdött elkeseredve yankee yankee ellen. Megérteni álláspontjukat felette nehéz. A multból visszatekintve ki foghatná fel egy örökre letűnt hősiesszellemű nemzedék gondolkozását?

A War of independance lezajlása után a művészetek áramlata is rendes medrébe tért vissza. Polgári, békés lett a felfogás. Nyugodt, kedves interieuröket és színes, napsugaras csendéletet vásároltak a műpártolók. Düsseldorf, majd München iskoláit keresték fel az ifjú tehetségek. Schadow-ot vagy Piloty-t utánozták világszerte. A ma már kevesebbre becsült mesterek mindenestre kitűnően ösmerték mesterségöket. Sokat tudtak, hibátlanul rajzolták és erre megtanították amerikai tanítványaikat is. Alexander, Shirlow, Vinton, de mindenekelőtt Chase és Duveneek a komoly német akadémiáknak köszönhatték hírnevöket.

Amerika azonban mindig szerette a változásokat. Felfogások, nézetek itt még gyorsabban alakulnak át, mint másfelé.

A mit ma ünnepel, holnap elveti. Még csak idejük sincs kedvtelésökről beszámolni. Az egymásután felkapott és megunt irányzatokat nem annyira a belső meggyőződés, mint egyszerűen az általános divat határozza meg. Egyszer mindenki naturalista, másszor idealistává lesz. Most a primitívek a keresett művészek, majd a XVIII. század finom festői a becesek, a mint éppen a nemzetközi műpiacon az ártételek állanak. Önkéntelenül, természetyszerűleg vetődik fel tehát a kérdés, vajjon még mennyi időre, hány nemzedékre lesz szükség, hogy e nép tudatára ébredjen annak, hogy minden műalkotásnál nem egy alak, a forma, a technika tökélye leglényegesebb, hanem az abban nyilatkozó művészi szikra.

Ez idő szerint Amerika Párisban keresi művészi neveltetését. Építészei, szobrászai és festői mind a Szajna partjára sietnek. A Julian, Fleury, Constant-iskolák, hogy az Ecole des Beauxarts-t ne is említsük, mind telve vannak yankee tanulókkal. A francziás irány így teljesen uralomra jutott. Befolyása alatt nagyon sok amerikai művész teljesen elvesztette nemcsak nemzeti, hanem egyéni vonásait is. La Farge-ot, ki maga is francia eredetű volt, méltán tekinthetjük e téren úttörőnek. Kiváló tehetségéhez sok ismeret járult és elsősorban ez utóbbira volt büszke. Legeredetibbek nagy üvegeképei. E téren kísérletei váratlan eredményeket értek el. Felhasználta drága fémeket, sőt ékköveket is a hatások emelésére és az annyira felkapott árnyaltos, aranyománczos amerikai üveg dísz tárgyak kezdeményezőjéül őt tekinthetjük. Az úgynevezett Tiffany fényűzési cikkek ma a legmagasabb árakat érik el, sőt a tetszetős Lookwood-keramika is ezen irányzatot követi. Igaz, hogy több keresett, mint sikerült holmit állítanak elő.

Ez a keresettség jellemzi elsősorban az amerikai műipart. Díszműveik — domború ezüst és kovácsolt érc egyaránt — szokatlan formákat keresnek és túlterheltek. Japán befolyása erősen érezhető mind e pazar edényeken. Több eredetiséggel nyilvánul a nemzeti stílus a kizárólag használati eszközökön. Üzletek berendezése, szerszámai, gépei, mind nagy leleményességre vallanak. E téren a yankee-szellem kiaknázhatlan. Leleményessége folyton új és újabb, kisebb és nagyobb gyakorlati hasznú tárgyakat eszel ki. Aesthetikai tekintetben bizonyára

hagynak sok kívánni valót, de a technikát illetőleg már is vezető szerepet vívott ki a nemzeti szellem.

Visszatérve a festészethez, a newyorki Metropolitan-museum termeiben legjobb alkalmunk van az amerikai festészet tanulmányozására születésétől fogva napjainkig. A jelen művészei rendes vendégei a nagy nemzetközi tárlatoknak, így a párisi salonnak, a müncheni Glas-palastnak, így Thayer, Meller, Martin Walker, Cushing. Mindnek a műveit elsősorban a bátor, erőteljes felfogás jellemzi. Minél nehezebb a megoldandó feladat, annál örömebb oldják azt meg. A plainair teljes varázsával hódította meg őket; a nevezetes barbizoni iskolának talán sehol sem akadtak lelkesebb követői, mint az Egyesült-Államokban.

Whistler és Sargent az a két név, mely Amerika művészetének égbőlján legfényesebben ragyog. Mindketten világhírettettek szert és műveik, ha nem is osztatlan tetszést, de annál általánosabb feltűnést keltettek. Whistler felette viharos fiatalság után lépett a festői pályára. Atyja mint mérnök, Oroszországban volt alkalmazva születésekor. Később visszatérve West-Pointba, a katonai akadémiába lépett, de rövid idő múlva belátta, hogy ez nem alkalmas pálya számára. Így más hivatalt keresett, de pontatlansága ott sem sok kilátást nyújtott neki. Végre Párisba kerülve, festeni kezdett. Első műveit azonban egy tárlat sem fogadta el és végre teljesen bátorságát veszítve, Londonban telepedett le.

Ettől a pillanattól kezdődik Whistler híre. A sok port felvert æsthetikusokhoz csatlakozott. D. Rossetti, G. Eliot, Carlyle társaságába kerülve, kritikai iratai, essay-i maró gúnyjok, sziporkázó szellemökkel még nagyobb feltűnést keltettek képeinél. A *The Gentle Art of Making Enemies* a jankee satira egyik legjellemzőbb kifejezése. Ebben az időben festette két mesterművét is, Carlyle és anyja arczképét. Mindkettőnek felfogása teljesen hasonló. Két ülő alak profilban. Tudatosan elkerült minden nehezebb feladatot. A rajz, valamint a színezés csaknem kezdetleges. A festő nagyon jól ösmerte technikai fogatkozásait s így minden erejét, egész tehetségét a kifejezés, a két ábrázolt alak belső világának kifejezésére szentelte. Feladatát teljes mértékben elérte és a két mű méltán vontta magára az egész művészvilág osztatlan elismerését.

Sargent, a másik amerikai művész, jómódú szülők gyermeke s így eltérő körülmények között nőtt fel. Fialtal éveit Firenzében töltötte és az Accademia delle belle arti-ban kezdte tanulmányait. Később Párisba jutott, majd Spanyolországba utazott, hogy Velasquez és Goya mesterműveit a helyszínén ösmerje meg. Goya modora látszik mindenekelőtt képein. A szeszélyes, fékezhetlen temperamentumú spanyol teljesen lekötötte. A Luxemburg-képtárban függő nevezetes műve (*La Carmencita*) ebben a felfogásban készült és jobbat ennél nem is festett az ünnepelet mester, kit ma nemcsak az új, hanem az egész világ első arcképfestőjének tartanak.

Amerika méltán lehet büszke festőire. Tekintve művészetének aránylag rövid életét, kivételes eredményekkel dicsekedhetik. Művészei közül nagyon sok foglalt el kiváló állást. Ha a műízlés, a nemzet átlagos æsthetikai érzéke még fejletlen, az a helybeli viszonyokból folyik. A képeket vásárlók kevésbé tekinthetők műértőknek, mint műkedvelőknek. A nagy mesterek festményei felette jó vásárra találnak. A dollárkirályok pedig csak olyan elmaradhatlan tárgyaknak tekintik házaik berendezésére, mint a többi bútortárgyat. Megveszik a legértékesebb darabokat, mindent, a mi drága, a nélkül, hogy egyébként törődnének velük.

Az amerikai gondolkozásmód e tekintetben is eltérő. Műbarátaik álláspontja határozottan más. Gyűjteményeikben a legjelesebb művek szomszédságában a legselejtesebb mázolásokat találjuk. Vajjon látják-e a különbséget — kérdezzük elcsodálkozva — és vajjon melyik — a jó-e vagy a rossz — ad nekik őszintébb meglepődést? Hogy a korai umbriai iskola finomult érzése, vagy a modern piac feltűnést keresői ragadják-e meg mélyebben kedélyvilágukat, nehéz lenne eldönteni. Valószínűleg a legtöbben teljesen közönyösek mind egyik iránt és élvezetet mindössze a birtoklás tudata okoz nekik, az az önérzet, hogy vagyona megengedte a világ leghíresebb, legdrágább műkincseinek összeharásolását.

Az új világrész műgyűjtői megérdemelnék, hogy velök részletesebben foglalkozzanak. Lelki alkatuk ép oly sajátos, mint a dollárkovácsoké, a merész vállalkozóké, vagy a fel-találóké. E kiaknázatlan föld, e vibráló légkör fejlesztette ki

mindannyit s másutt, mint az Egyesült-Államokban, szinte elképzelhetetlenek. A tengerentúli mæcenas tipikus képviselője Pierpont Morgan, ki talán érezve műveletlenségét, megbizottjainak, utazóinak milliókat bocsát rendelkezésére, hogy utazzák be a földkerekséget és vegyék meg mindazt, a mi megvehető. S a mint folyton érkeztek a csomagok, ládák, még arra sem volt ideje, hogy ezeket felbontassa és gyönyörködhessen tartalmukban.

Ösmertem számosat közülük, felkerestem valamennyi nevezetes magángyűjteményt. A legtöbb esetben nagyon megérdemlik látogatásunkat. A bostoni Gardner-ház olasz mesterei, Friar keletázsiai kakemonoi Milwakee-ban, a New-Yorkban őrzött Bishop-nefritek, vagy a newporti Davies-museum, valamennyi elsőrendű a magok nemében; meg kell azonban jegyeznünk, hogy minden egyes darabot komoly műértők válogattak össze. A tulajdonosokat legjobb esetben custosoknak, öröknek tekinthetjük, kik hűségesen vigyáznak a termekre és büszkék tartalmukra. Ha azonban szóba állunk velök, szinte hihetetlen badarságokkal árulják el leverő tudatlanságukat és elszomorodva gondolunk egy-egy Rafael vagy Fra Angelico ihlet-alkotására, itten, a meggazdagodott disznóhízlalók és californiai bányászok szemet sértő hajlékaiban.

X.

Yankee-typusok.

Mennyire másnak tűnik fel egy ország, ha nem vagyunk benne már mindössze csak átutazó turisták! Milyen eltérő ítéletünk, ha megszüntünk idegenek lenni s komoly foglalkozás és érdekközösség csatol bennünket a röghöz. Mindaz, a mit előbb úgy tekintettünk, miként egy festett színpad üres jeletereit, azon pillanattól kezdve, hogy szerepet vállaltunk magunk is, valósággá válik és életnek nevezzük. A legmellékesebb körülmények, jelentéktelen események fontossá lesznek viszonylagos vonatkozásaik folytán. Jó és rossz, bú és remény másképen hatnak és minden pillanatnak értékét személyes érzések határozzák meg.

Az Egyesült-Államok életét, első sorban belső életét meg-

értetni, átérezni csak akkor kezdtem, mikor magam is mindjobban meghonosodtam itten. Mások itt az értékek és mások a fogalmak is. Itt tartózkodásaim alatt, a legkülönbözőbb helyeken és nagyon eltérő viszonyok között, kivételes alkalmam nyílt a dolgok mélyére hatolhatni. A nagyvárosok zűrzavarában, vagy a prairiek magányában, a milliomosok között és a vándorlók tanyáin egyaránt kifejezésre jutott a nép jelleme, lelkülete.

A ma tipikussá lett yankee tulajdonképen angol-szásznak nem nevezhető. Eredetileg a hatalmas területen nomád indus népség táborozott. Mindinkább visszaszorítva, végre, mint ritka vadak az állatkertekben, a számukra kiszabott területekre lettek szorítva. Képtelenül minden nyugati értelemben vett polgárosulásra, többé-kevésbé alamizsnára vannak szorulva és nyomorogva tengetik teljes kipusztulásuk előtt utolsó napjaikat. A hatalmas kiterjedésű világrész őslakói rövid idő múltán el fognak enyészni végképen.

Amerika egyesült államait ma felette eltérő eredetű népeség lakja. Az első iberiai gyarmatosok még a XVI. században telepedtek le Floridában. Ugyanezen időtájt, bár valamivel későbbben, jöttek az angolok is. Uj-Anglia meghódítása 1570-re tehető. Más oldalról Pennsylvania, Virginia és Marylandban ezen időtájt foglalták el kiterjedt fölbirtokaikat. A vállalkozók sok esetben előkelő családok fiatalabb, avagy hajótörött tagjai, magukat nagy megalégedéssel nevezték «Cavallier»-eknek és jelenleg élő dédunokáik eredetükre büszkén nem egyszer zárják be ajtaikat a meggazdagodott és döntő szerepet játszó dollárkirályok előtt. A mai New-Yorkot, hajdani New-Amsterdamot alapító hollandusok, a sokszor emlegetett «knickerbocker»-ek unokái nem kevésbé büszkék eredetükre, de mindezen eltérő elemek között a legzárkózottabbak a puritánok utódai. Boston előkelő polgárai szinte gyermekes göggel említik, hogy őseik az első zarándok-hajón, a May-Floweren érkeztek.

Mindezen ártatlan hiúságnak szerencsére komolyabb kihatása nincsen, legfeljebb mosolyra derít, hogy e világvezető demokratia ilyen hiú aristokratikus vágyakat rejteget. Tény, hogy ha nem is kék, de felette kevert a yankee vér. A vállalkozó kelta vagy kitartó brit, heves olasz és könnyűvérű szláv kisebbség nagyobb arányban mind képviselve van e csodálatos keverék.

ben. A külső megjelenés eléggé láthatóan bizonyítja a sokfeledet. Meglepő, milyen vegyes az Egyesül-Államok népessége. Vannak szikarak és zömök testalkatúak, sötét- és világosbőrűek, de mindannyi felette szívós, erőteljes benyomást tesz. Az erő és kivált az erély kifejezése nyújt ennyi eltérés között bizonyos egyöntetű jelleget. Bármily eltérő is ez emberek származása és bármennyire különböző külsejük, a közös életviszonyok mind jobban átalakítják vagy legalább is egyforma patinával vonják be mindannyit.

A tipikus yankeet első sorban az erély jellemzi. Erély, mely könnyen fajul durvasággá. Az atyák úttörő, semmitől vissza nem riadó harczi ösztöne vérökbe ment át. Nem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy az amerikai első sorban harczos. Emberek, kik küzdeni szeretnek a küzdelemért. A távoli őserdőkben, California aranybányáinak mezején, vagy nagyvárosok túlszűfolt tőzsdéiben egyaránt heves a viaskodás. Bármely életpályára lép is a yankee, azt mindenkor úgy tekinti, mint valami tágas arénát. Hogy czélt érhessen, fokozott erőfeszítésre van szüksége és csak személyes tulajdonságai fogják számára a babérokat biztosíthatni. Így gondolkozik már minden iskolásfiú és ezen tudattal lép később a nyilvános életbe. Ha a yankee ilyen körülmények között nem rokonszenves, könnyen érthető. Az angolok rideg és önző vonásaik mellett is, a csiszolt formák következtében szívesen látott vendégek voltak világszerte; az amerikaiakat saját országuk határain kívül mindenfelé kerültek. Bárdolatlanságuk, durvaságuk szinte közmondásossá lett.

Túlságos harczi kedv, a küzdő ösztön soha sem népszerű. A harczi kedv pedig a népnél minden tulajdonságaik között a legjellemzőbb. Kezdetben, a gyarmatosító időszak alatt, csaknem életfeltételt jelentett. A gyarmat elfoglalásának napjaiban csak keserves küzdelem árán szerezhették meg az új hazát. Ha később az elemek ellen folytatott tusa mindinkább jelleget cserélt, azért nem volt kevésbé elkeseredett. A vad indiánusok helyét mások foglalták el, de az ellentétek tartottak tovább. A társadalmi átalakulás mindinkább az ipar mezejére terelte a mérkőzést. De azért a háború folyik ma is, sőt még kegyetlenebbül, mint egykoron. Mint kezdetben, úgy most is csak az erős, a bátor győzhet. A gyenge nem állhatja meg helyét. Vagy

féltre áll, vagy elesik. Ebben a titáni harcban az erősek között is csak a legerősebbek uralkodhatnak.

Nem szabad feledni, hogy a küzdelem a legzsengőbb kortól kezdődik. A legtöbb suhancz tizenhárom, tizennégy éves kora óta önállóan keresi kenyerét és tíz évvel később már sokszor milliók tulajdonosa. Csupán vasakarát és aczélidegzet képes hasonló sikereket elérni. De hogy ez embereket megért-hessük, okvetlen szükséges, hogy közöttük éljünk. A yankeeszervezet mint egy gépezet, minden egyszerűsége mellett is alkatrészeiben felette szövevényes. De miként a gépezeteknél látjuk, hogy minden alkatrész alá van vetve a kitűzött feladat lehetőleg gyors és sikeres megoldásának, így van ez a yankeeknél is. Szórakozottság, tétovázás szinte eleve ki vannak zárva; minden felesleges fáradságot elítélnék.

XI.

A munka fogalma.

Az összes fogalmak között, melyek az ó- és újvilágrészben annyira eltérők, a legeltérőbb talán épen a munka fogalma. Nálunk a munka nagyon sokszor egyértelmű a nyúggel, a teherrel, odaát egyszerűen foglalkozást jelent. Látják, hogy munka nélkül a lét szinte elképzelhetetlen. Tudják, hogy foglalkozás nélkül nem élhetnénk. Az ósdi felfogás, hogy úr nem dolgozik, reájok nézve érthetetlen, még kevésbé az az ismert álláspont, hogy ha eleget szereztem, nyugalomba vonulok. Az Egyesült-Államokban a tétlenség senkit sem csábít, a nyugalom nem életet, hanem halált jelent. E mozgékony népnek még utopiái is dolgot nyújtanak. Már a gyermek is azon gondolkozik, hogy ha majd megnő, mi mindent fog tenni, jövődő tervei csaknem korlátlan tevékenységet jelentenek.

Munkaerejét kívánja fokozni, munkájának értékét növelni mindenki, akár vagyonos, akár vagyontalan. Az otthonok vagy üzletek egyaránt ezen eszmét tükrözik vissza elsősorban. Bármennyire eltérő is a különbség a kettő közt, maga a lét mindkettőben hasonló alapokon nyugszik. Legyen bár munkaköre eltérő, részét mindenki egyaránt kiveszi abból. Nem lesz így felesleges pár Amerikában általánossá vált fogalmat tiszt-

tázni. A szavaknak mintha nem egy ízben más értelmük volna. Elsősorban feltűnő, hogy valamennyinek fokozott értéke van. A mit nálunk nagynek neveznek, náluk kicsinynek tűnik föl. Épületeiket harmincz-negyven emeletig felépítik, hídjaikat mérföldhosszúra tervezik. Milliomosok szegény-számba mennek és csak azok állanak gazdagok hírében, kiknek százszor annyijuk van.

Tér és idő új értelmezést nyertek. Így változik át az, a mit mi gyorsnak ösmertünk, lassúvá. A hajdani messze közel lett. Az Atlanti-oczeántól a Csendes-tengerig keresztül robogni ma mindössze kirándulásnak tűnik föl. Az egykor hozzáférhetlen, őserdőkkel fedett, sivatagoktól megszakított, óriási folyamokkal és tengerszerű-tavakkal tarkázott világrészen át ma szédítő gyorsasággal közlekednek a futárvonatok. Senkit fel nem tart a messzeség; munkakedvet és erőt nem gátol leküzdhető akadály.

Az általános tevékenységből persze a nők is kivesszik részüket. Felületes megfigyelés azt engedné következtetni, hogy az amerikai nő élete könnyebb az európainál, ezt azonban a viszonyok komolyabb ismerete megczáfolja. Önállóbb, de ne feledjük, hogy önállóságát épen munkájával biztosította. Gyermekeveitől kezdve dolgozott, mint férfitestvérei. És ezt nemcsak az alsóbb, hanem a felsőbb osztályokban is láthatjuk. A szegény munkásnő tevékenységénél a gazdagé gyakran még terhesebb, mert ha az előbbi pár órát tölt napszámában, az utóbbi reggeltől késő éjjelig a társadalmi kötelezettség jármát viseli. Az általános munkafelosztásban az úgynevezett «Socialduty»-k lebonyolítása a gyöngébb nemre hárul. Minél vagyonosabb a család, minél előkelőbb állása, annál többoldalúak a hitves és anya feladatai.

A sociális kérdések, jótékonyág, közművelődési feladatok reájok hárulnak. E feladatoknak tapintatos megoldása nem könnyű és nagy következetességet, kitartást igényel. Azt, hogy az amerikai nő helyét oly biztosan állja meg, ritka ügyességén kívül nagy emberösmeretének köszönheti. Mint egy finom hangszerrel, olyan elővigyázattal bánik embertársaival. Tudja jól, hogy Amerika erőszakos polgárai között csakis így érhet czélt. Érthető tehát, ha a férj feleségét mint méltó társát tekinti az.

élet egész folyamán. Megosztja minden tekintetben munkáját. Sokszor hasznos segéde vállalkozásaiban, jóllehet üzletébe, hivatalába soha sem tette be lábát, mert hiszen működésének tere, egész szerepe eltérő utakon halad, bár ugyanazon célt szolgálja.

Az amerikai leány, e tényekből is könnyen érthetően, sohasem fog vágni a férfiak munkájára, melynek sikeres megoldására már physikai képessége is hiányzik. Így a morális és szellemi tevékenység terén óhajt érvényesülni. A nap-nap mellett komolyabbá váló köznevelési törekvések terén talán alkalmat talál tehetségének érvényesítésére. Az irodalom, a művészetek nem kevésbé alkalmas foglalkozást nyújtanak. Mert ha mind-ezideig a nemzet elsősorban gazdagodni akart, mind jobban érzi a cultura szükségét és e tekintetben a hiányok pótlására legtöbbit a gyöngédebb elem munkájától vár.

Ha tovább mennénk fejtegetésünkben, arra a végeredményre jutnánk, hogy végre is nemcsak a munka neve, hanem mértéke is alapjában véve mindössze másodsorban jön tekintetbe a munka elvont értéke, vagy mondjuk, lényege mellett. Hogy a műhelyekben kisebb vagy nagyobb mennyiséget gyártanak, hogy a munkás megélhetésért izzad vagy kincseket kovácsol, háttérbe szorul a munka erkölcsi értékéhez viszonyítva. Mint látjuk, az Egyesült-Államok értékét a munka adja. A legtöbb irigyelt polgár önállását, nagyságát, hírnevét a saját munkája vívta ki. Az állam-alkotó Washington, Franklin vagy a többi nagy kiváló férfiak, mint Van Buren, Monroe, Lincoln, mindannyian az élet szorgalmas napszámosai voltak.

A munka hatalma e földrészen valóban csodálatraméltó. Az utolsó száz év vívmányaihoz hasonló eredményt az emberiség története nem ösmer. Ennyi vagyont, ilyen hatalmat aránylag rövid évtizedek alatt nem létesített egy nemzet sem. Csupán a legfokozottabb akarat és erély volt képes hasonló sikerek elérésére. Első sorban olyan nemzedékekre volt szükség, a melyek nemcsak e munkás légkörben nőttek fel, hanem ösmerték teljes mértékben a munka hatalmát is. Igaz, hogy maga a népfaj erőteljes. A kivándorlók, kik az új világrészben partra szállottak, rendesen bátor, vállalkozó emberek voltak és még ezek közül is elesett a gyengébb rész. Vagy kipusztult vagy visszatért

eredeti hazájába, a ki nem boldogulhatott. Végső sikert csak az aratott, a ki az erősek között is a legerősebbnek bizonyult.

E kiváltságos elem mind testi, mind szellemi tulajdonságait még jobban kifejlesztette és a végletekig fokozta. A fokozott képességek gyakorlati alkalmazásában rejlik tulajdonképen az Egyesült-Államok meglepő haladása és sikere. A mi első sorban csodálatot kelt, az nem annyira a vívmányokban, mint inkább a kivívásban rejlik. Bármennyire gazdag a yankee, kincseinél még többet ér szorgalma. A legirigyeltőbb milliomosok tőkéje keveset változtatott a nép sorsán. Mert a milyen utólérhetetlen mesterek ezen emberek a pénz szerzésében, ép oly járatlanok a pénz alkalmazását illetőleg. Mint gyermekek harácsolják el fáradságuk eredményét és a legkomolyabb is örül, ha fényűzését, tékozlását a napilapok dicsőítik. Így nem egyszer volt alkalman egy őszinte felkiáltást hallani: «Pénzt szerezni jobban tudunk, mint a világ bármely fia — de pénzt költeni, megfelelőleg értékesíteni még ezután kell megtanulnunk.»

A munka, melyet az egyik üzletében fejt ki, a másik egy korszakot alkotó találmány felfedezésére fordít, a harmadik pedig nemzete nagyságára áldoz, ez a munka mindenekelőtt megragadó. E lázas tevékenységben rejlik a népnek megelégedése is. A mi fáradsággal jár, csak az nyujt kielégítést. A küzdelem szerez örömet. A nyugalom és pihenés, mint beteges állapot és testi fogyatékoság, legfeljebb szánalmat kelt. Viszont bármínő foglalkozás több elismerésre és tiszteletre talál, mint az egykor előkelőnek nevezett tétlenség.

Az új világrész gondolkozása e téren is nagyon eltérő. Eleve elvet mindent, a mi ósdi és a mi gátló. Előítéleteket nem tűr, kivált ha társadalmi hátrányokat vonnak maguk után. Nagyság, előkelőség új értelmezést kapnak. Életezéljaik, foglalkozásaik mind más világítást nyernek. Az óvilágrésznek kétségkívül egyik legnagyobb hátránya, hogy oly kevesen merik azt tenni, a mit valóban óhajtanának. Sokkal ritkábban követik belső meggyőződésök hangját, mint hiú látszatokat. A közönyös tömeg tapsa még a kiválóbbakat is eltántorítja.

Az emberi érték kifejtése és érvényesülése az amerikai társadalom egyik legpositivabb előnye. Az egyéni tehetség soha egy nemzetnél sem volt jobban értékesítve, mint az Egye-

sült-Államokban. A mennyi tehetséget és erőt képvisel valaki, annyiba veszik. Hogy milyen téren alkot, aránylag kevesebb fontosságú, a lényeges az, hogy alkotása mint olyan legyen kiváló, és osztatlan elismerésre számíthat minden komoly kísérlet. Így érthető, hogy valamennyi szorgalmas munkás, legyen egyszerű napszámos vagy álljon a társadalom felső polczain, mindenkor visszhangra talál és innét magyarázható elsősorban az a sajátos vonzerő is, melyet e föld minden tevékeny emberre és értékre, minden alkotó, eredeti szellemre gyakorol.

A pénz értéke csekélynek bizonyul a munka hatalmához hasonlítva. Az összeharácsolt kincsek aránylag keveset létesítettek, párhuzamba helyezve egy-egy kivételes tehetség alkotásaival. Óriási alapítványoknak, mint az Amerika leggazdagabb polgárától, Rockefellertól, avagy a híres Carnegie-től létesített intézményeknek, az élet belső viszonyára semmiféle mélyebb hatásuk nincs, sőt a lakosok jobb létét sem biztosították. Így természetszerűleg merülhet fel a kérdés: vajon nem kölcsönzünk-e mi túlságos és minden tekintetben névleges értéket az aráynak?

Az Egyesült-Államok valóban nagy emberei korántsem voltak a köztársaság leggazdagabb fiai. A nevek, melyek tovább fognak a történelemben élni, nem a milliárdosok osztályából kerültek ki. Sőt azt tapasztaljuk, hogy a nagy vagyon itten is csaknem hátrány. Ha egyszer a lét biztosítva van, az anyagi felesleg és a feleslegessel járó gond a mentális erő rovására történik. Minden idők nagy, mély gondolkodói, feltalálói, tudósai, egyszóval, kik az emberiség sorsára, a világ fejlődésére közvetlenebb irányítást gyakoroltak, dús javakkal nem rendelkeztek, sőt rendszerint elvetették mindazt, a mi szükségtelen, a mi gátolta volna szellemi munkájukat.

XII.

Sociális problémák.

Az amerikai szellem vagy mondjuk: az amerikai mentalitás annyi lebilincselő fogalma között a legfőbb kétségkívül az energia, a munka, az emberi erély. Az erő vagy inkább erély, mely a környező és annyira új viszo-

nyokat megalkotta. A munka, mely a szegény bevándorlót milliommossá tette, avagy az állam vezető állásaira emelte. A munka, a mely az Észak-Amerikai Egyesült-Államokat a világ egyik leghatalmasabb nemzetévé fejlesztette.

A munka kifejtése, értékesítése a magánélethez vagy a társadalomhoz viszonyítva, visszahatása a gazdasági vagy politikai tevékenységre egyaránt bőséges tanulmány-tárgyat szolgáltat. A létért, vagy, ha ez biztosítva van, a jólétért való küzdelem egyaránt ernyedetlen szorgalommal és kitartással folyik és magával ragad boldogot és boldogtalant. Alig szállottunk partra, máris mint áradat sodor előre e szinte delejes erő. Az általános versengés, óriási forgalom közepett a tömeggel együtt kell haladnunk. Sikert csak a helyzet, az új viszonyok felismerése, teljes kizsákmányolása biztosíthat.

Míntha a lét maga üzletté válnék. A munka lehet felette eltérő ; de mindenkire egyaránt kötelező. Munkás és munkaadó, gazdag és szegény már korán reggel elhagyják otthonukat, hová csak estefelé térnek vissza. De míg ezek gondtalanul jönnek vissza családjuk körébe, amazok felelősségeik terhe alatt, a folytonosan váltakozó árpiafczok hullámozásai közepett, az üzleti órákon túl is üzleti munkát végeznek. Az élet egyensúlya nagyobb veszélynek van kitéve a társadalom felső osztályaiban, mint az alsókban. Ha a mindennapi szükségletek biztosítva vannak és a jómódot gazdagság váltja fel, kezdenek jelentkezni a bonyolultabb erkölcsi veszedelmek. A megélhetésért folyó munka rendesen természetes viszonyok között folyik, míg a kincsekért való hajsza, a kegyetlen dollárháborúk, rendesen sáros, iszapos medrekben zajlanak.

Nagyon érthető tehát, ha a tőke és munka között levő ellentét mind élesebb s hogy nem egyszer törnek ki a legkegyetlenebb munkaszünetések és munkáslázadások. E belső meghasonlások tesznek első sorban szükségessé egy-egy külügyi beavatkozást. A kormányzat, ha nem képes az államok nyugalmát megóvni, rendesen valamely szomszéd ország felé igyekszik a figyelmet terelni. Így támadt fel annak idején Hawaii, a Fülöpszigetek vagy C'uba zivatara és a hazai veszélyek elhárítása tette első sorban elkerülhetetlenné Mexico megszállását. Az ürügy természetesen minden esetben más és más. Egyszer

a leigázott emberiség felszabadítását, máskor a jogos megtorlás jelszavát írják a sávós, csillagos zászlóra, de a legleleményesebb és legfondorabb ürügy sem lesz képes a tények állását megváltoztatni.

Annak, hogy Amerika Európával ez idő szerint háborút visel, első és talán legdöntőbb oka épen ezen körülményben rejlik. Sajat földje felett mind sötétebb fellegek tornyosultak. Senki se kételte, hogy az államok nagy átváltozások, megrázkódtatások küszöbén állanak. Nem kevésbé döntő befolyással volt a fenyegető sárga veszély. Japán nagyhatalmi állása gátolni kezdte a Capitolium imperialistikus törekvéseit. Nemcsak a Fülöp-szigetcsoport, hanem Hawaii birtokát is veszélyeztette a rohamosan terjeszkedő erőszakos szomszéd. Mind világosabbá alakultak ki a jövőendő érdekelletétek és kétségtelenné lettek a Csendes-oczeán uralmának biztosításáért küzdendő harcok.

E jövőendő küzdelem sikeres megvívásához Amerikának első sorban Anglia szövetségére leendő szüksége. Albion flottájának segítségével vagy legalább is semlegességével győzhetnek a yankeek. A mennyire a jelen bonyodalmakból lehet következtetni, a holnap nagy mérkőzése mind elkerülhetetlenebbnek tűnik föl. Ha a világháború, ezidőszerint minden mellékkörülményei és episdjai mellett is, alapjában véve az Atlanti-tenger uralmáért folyik, a jövőendőben a Csendes-oczeán uralma fog döntés elé kerülni.

Tehát a háború ösztöne, a harzi kedv háttérbe szorítja még ezen mindenekeelőtt gyakorlati nép gondolkozásmódját, józan felfogását is. Mint látjuk, a higgadt ítélet itt sem képes dönteni. Mert ha elítéli is minden egyes honpolgár a háborúskodást és az egyén tisztában van is az öldöklések barbárságaival, vérlázító kegyetlenségeivel: a tömeg azonban itt még harcziásabb, még elvakultabban követi elemi ösztöneit.

Amerika mentalitásával részletesebben foglalkozva, így azon végeredményre jutunk, hogy a mi sajátságos, a mi eredetibb irányzatra mutat, az mindössze a lényegtelen, a felületes megnyilatkozás: a mi azonban lényeges, a mi mélyebben gyökerező, az ép olyan, mint a világ bármely más népénél. A kivételest nem tekinthetjük mérvadónak, sőt az individualis meggyőződés-

talán sehol távolabb nem áll az általános fogalmaktól, mint éppen e világrészben.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy e nép nemcsak nagyon fiatal, hanem hogy mindenekelőtt felette nyers. Az Amerikával foglalkozó művek legtöbb esetben figyelmen kívül hagyják az Unio lakóinak eredetét és folytonos újabb elemekkel való kiegészítődését. Mindenekfelett jellemző körülmény, miképen csődül oda napjainkig a földkerekség feleslege, sőt söpredéke is. Még tanulságosabb megfigyelni ez eltérő elemek eredetét és műveltségének vagy helyesebben műveletlenségének színvonalát. Az Egyesült-Államokba szakadatlanul beözönlő emberáradattal, jelentőség tekintetében csakis a középkor nagy népvándorlása hasonlítható össze.

Hogy ezen primitív lények szellemi világa megfelelően korlátolt, az természetes: jobban meglep az alacsony színvonal a vagyonos osztályok között, hol a külső máz fényes. De tekintve, hogy aránylag milyen gyorsan gazdagodnak meg az ügyesebb vállalkozók és hogy állásukat kivívták, mielőtt idejük lett volna hiányos nevelésüket pótolni, az intellectualis hézag érthető. Az amerikai nép teljes tudatában is van ennek a nemcsak személyes, hanem társadalmi hátránynak s így mindent elkövet, hogy a bajon, a mennyire módjában van, segítsen.

Amerika köznevelési törekvései minden tekintetben dicsegetések. Az e célra áldozott összeg szinte megszámlálhatatlan. A különböző természetű és irányú intézmények mind teljesen függetlenek. Az állami befolyás és vagyon csekély mértékben érvényesül, avagy egyáltalán nem is. Rendesen magán- vagy városi iskolákat találunk. Mindannyinak megvan a maga kisebb-nagyobb vagyona. A nevesebb, jelentékenyebb felső-intézetek nagyon gazdagok. Howard évi kiadása öt millió körül váltakozik. Szerencsére a polgárság bőkezűsége e tekintetben határtalan. A hirtelen megvagyonosodott dollárkirályok, kiknek nevelése olyan sok esetben hiányos, így akarják kiköszörülni a maguknál naponkint érzett hiányt.

Az újabbkeretű egyetemek mind világosan fejezik ki e személyes bőkezűség jellegét. Olyanok, mint egy-egy nagy magán-palota vagy jobban mondva, falusi kastély. Árnyas kertek,

kiterjedt parkok környezik a fényes épületesoportokat. A berendezések minden tekintetben mintaszerűek. Tanárok és tanulók lakosztályai kifogástalanok, sőt fényűzőek. A donátorok azonkívül, hogy kellemes otthont óhajtottak nyújtani a fiatalságnak, egyidejűleg hiúságukat is ki akarták elégíteni, a mint itten mondani szokták, record-ot érni el. Az elsőséget e téren is Rockefeller biztosította magának, a chicagói egyetem céljaira adományozott száz millióval. Az amerikai felfogás, mint látjuk, e téren is más, a yankeek gondolatmenete eltérő irányban halad. És mindenekelőtt eltérő az amerikai iskolák élete. Mindannyi egy-egy kis társadalmat alkot. Nem egy közölköz valóságos várossá nőtt, mint Cambridge és Jale. A tantermek, ebédlők, lakosztályok mind külön-külön épületekben vannak elhelyezve. Láttam aulákat, melyekben kétezernyi hallgató kényelmesen foglalhat helyet és éttermeket, hol ezren ülhetnek asztalhoz. A tudományos gyűjtemények, első sorban a könyvtárak, felette gazdagok. E téren az Egyesült-Államokat illeti az elsőség. A new-yorki új public library vagy a Washington és bostoni nemcsak tartalmuk gazdagságával lepnek meg, hanem s még inkább kitűnő rendszerök által. A lehető legrövidebb idő alatt kapjuk meg a kért könyveket.

A nyilvános könyvtárak itten valóban a közművelődés terjesztésére szolgálhatnak: jusson hozzá mindenki, a ki művelődni akar, lehető gyorsan és minden felesleges akadály nélkül olvasmányához. Könnyen érthető tehát, ha a könyvtárak, bármi nagyok is, reggeltől-estig zsúfolásig meg vannak telve. Mert vannak külön estéli olvasótermek, sőt találunk ottan kisebb helyiségeket az elemi tanulók számára is, megfelelő fiatalsági művekkel. Az amerikai könyvtári életéről külön fejezeteket kellene írunk. Kialakulásában és első sorban közvetett és közvetlen kihatásában teljesen új jelenség. A világhíre emelkedett Carnegie library-k jelentőségét csak így értjük meg. A dúsgazdag milliárdos, mint tudjuk, az egész kiterjedt continensen, sőt más világrészekben is létesít könyvtárakat. Rendesen egészen saját költségén vagy a költségek egy részét függőben tartja s csak akkor fedezi, ha már van kellő biztonság a közönség érdeklődéséről, hogy így mintegy kényszerítse a vezetőséget arra, hogy intézményével továbbra is foglalkozzék. E módon

e szabadkönyvtárak valódi művelődési, sőt társadalmi központokká fejlődnek.

A távoli prairie vagy épülő gyarmatvárosokban volt mindenekelőtt alkalmam ezen intézmény kitűnő hatását tapasztalhatni. Megannyi, a hely viszonyainak megfelelőleg, mint egy kényelmes club tárja fel vendégszerető ajtait. A könyvtárlátogatás ekképen gyorsan szokássá, szükségletté válik, a mint nálunk oly sok esetben csupa unalomból mennek az emberek a kávéházakba és veszik kezükbe egyik napilapot a másik után.

A kellőkép felszerelt és tudatosan összeállított könyvtárak befolyása a lehető legelőnyösebb lehet. Az amerikaiak láthatólag erre törekszenek. A népesség túlnyomó része nemcsak tudatlan, hanem teljesen nyers is. A természetes tehetség azonban nemcsak a rendes színvonal fölé emelkedik, hanem sok esetben valóban meglepő. Ritka gyors az átlagos értelem és éles az ítélőképességük.

A yankee felette büszke villámgyors felfogására. Szülőgyermekéről nem mondhat dicsérőbb bókot, mint hogy cunning. Már a szó maga is, legalább helybeli értelmezésében, kizárólag amerikai és magába foglalja mindazt is, a mi meglepő, éles és első sorban a körülményeknek megfelelő. Erkölcsi értéke a cunningnak sekélyesebb; eszmeköre első sorban önzélokot szolgál. Szellemi tulajdon, mely mindenekelőtt sikert akar elérni.

Az Egyesült-Államoknak nemesak physikai, hanem mentális értelemben is eltérő értékei vannak. E körülményt tekintetbe véve, érthetünk meg olyan típusokat, mint Buffalo Bil, Sherlock Holmes vagy Tom Sawier. Ha az első a praírek harczoza, a második a minden helyzetben uralkodó yankee, a harmadikban Mark Twain emelt maradandó emléket a helybeli, teljesen önfejlő gyermekserég eszményének. E nyolcz, kilencz éves elemista, ki a szülői házat napokra elhagyja és saját felelősségére él, mint indianus az erdők mélyén vagy csavarog tetszése szerint az országutakon, reánk nézve alig lehet rokonszenves. Az újvilágrészben azonban máskép gondolkoznak. Minél önállóbb, minél merészebb a fiatalság, annál sikeresebb jövődőt jósnak számára.

XIII.

A szabadság és egyenlőség földje.

Nagyon érthető, hogy olyan számos átutazó az első benyomások alatt lehető előnyös világlátásban ösmertette a nagy köztársaságot és kezdetben csak azt látta, a mi fényes. Tényleg van sok minden, a mi ragyog és csillog. De épen ezért nem hiányozhatik a fény nyomában az árnyék sem. Sőt minél káprázatosabb amaz, annál sötétebb lesz emez is. A csengő dollárok földjén csoda-e, ha a nyomor még gyászosabb? Onnan visszatérve, mintha feledésbe menne minden, a mi mogorva és keserves. Pedig mennyi panaszt hallunk ott is!

Csaknem sajnálom, hogy az ujság varázsa reám nézve nagyon régen megszűnt. Az utolsó két évtized alatt sokszor tartózkodtam az Egyesült-Államok területén. Ismételten felkerestem a déli köztársaságokat és meglátogattam Canada legelszigeteltebb pontjait is. A kivándorló-hajókat viszontagságos útjaikon elkísérve, különböző partokon kötöttem ki, érintkezve a társadalom legeltérőbb rétegeivel. Volt alkalmam mind a felső, mind az alsó osztályok belső életét közelebbről megösmerni s nálam a látszatok csalóka képét régen komoly tapasztalatok pótolták.

A socialis kérdések a földkerekségén sehol sem fenyegetnek közvetlenebbül, mint itt; vagyon igazságtalanabbul megosztva nem lehet, mint épen itt, az egyenlőség földjén. Mintha a sors keserű ironiája rendelte volna, hogy az úgynevezett szabadság hazájában tapasztaljuk a legszarnokibb intézményeket. Élesebb világot mi sem vethetne e nép kormányzatának szellemére, mint a végletekig vitt választási rendszer. A szavazásokat nyíltan adják és veszik a város utczáin, akár csak a tőzsde czikkeit. Ilyen körülmények között természetesen minden inkább érvényesülhet, mint a nép meggyőződése vagy szabad akarata.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy hol nyilvánul a nép akarata az Egyesült-Államokban. Pénz és erőszak uralkodik minden téren, minden irányban. A merre pillantunk, e két hatalmas tényezőt látjuk diadalra jutni. A nép alapjában véve sokkal inkább ki van rekesztve a nemzet kormányzatából, mint az

ó-világrészben. A napszámosok milliányi tömege, mint megannyi idegen pária éli egyforma napjait és hordja a terhes jármot. A négereknek, bármi hihetetlenül hangzik, politikai jogai mai napig sincsenek.

Egy-egy hatalmas gyár vagy bányaváros, mint Chicago és Pittsburg élete egyike a legelszomorítóbb látványoknak, melyeket képzelet alkothat. Megszámlálhatlan kürtő fújja a fekete füstöt és okádja a dögleletes gőzt a Monongahella völgyében. Kalapács kalapács mellett üti-veri éjjel-nappal az izzó vasat. A merre tekintünk, hámorok és huták emelkednek. Mindannyiban folyik a munka lázasan és tart a robot pihenés nélkül. Százával és ezrével tolonganak a munkások mindegyikben: izzadó, lihegő, félmeztelen alakok élesztik a tüzet, hordják a szenet, öntik az érczetek. Mert nincsen könyörület. A ki nem bírja a rettenetes erőfeszítést, azt hamarosan elbocsájtják. Napszámosokban nincsen hiány; érkeznek naponként ezrével a kivándorlók. A nehéz robotot végző elem nagyrésze idegen. A dollárok kohónak napszámosai a legrosszabbul vannak fizetve és a legnyomorultabban tengetik napjaikat az undorító külvárosokban.

A szennyes környezetnél csak a benne folyó élet szennyesebb. Nem szükséges részletekbe bocsátkoznom. Mindenkinek képzeletére bízom, hogy alkosson fogalmat. Upton Sinclair nagy feltűnést keltett könyve (*The Slum, A posvány*) épen nem ecsetelte túlzott vonásokkal a züllést. Hogy mily kérelhetetlenül folyik a kereset biztosításáért a küzdelem, mily rettenetes erővel tombolnak a szenvedélyek, az minden képzeletet meghalad. Még elszomorítóbb e vad elemek kedvtelése: a tivornya, kártya és ital mintha a hétköznapi munka egyedüli kárpótlása lenne. Szombaton esténként a keserves heti kereset pár óra alatt tékozlódik el. A gyárban, bányában verejtékkel megszolgált bért hányan szórják el undorító lebuajok mámoros légkörében! Ha könnyen kereshető a pénz, viszont könnyen is fogy el. De nemcsak a pénz, hanem minden, a mi értékes: elpusztul az egészség, elfásul a kedély, megdermed a lélek és végre áldozatul esik még az élet is.

A statisztika adatait vizsgálva megdöbbentő a munkaképtelenség, betegség és halálesetek aránya. Ha pontosan összehátszólnák azon millió és milliányi tömeget, mely az utolsó két-

három évtized alatt az Egyesült-Államokba vándorolt és számon vennék, hogy közülök mily óriási százalék pusztult el: szinte hihetetlenül magas lenne az arány. E szakadatlanul, még folytonosan alakuló és fejlődő nemzet erjedése évenként annyi áldozatot szed, hogy az kiszámíthatlan. Minél tovább tartózkodunk területén, minél közelebbről ösmerjük meg a viszonyokat, annál világosabban látjuk a kérlelhetlen tusát. A gyengének nincsen helye Amerika földjén.

E nép ma még minden tekintetben első időszakát, a küzdelem korát éli. A fiatal erő önző és erőszakos. Elnézés, ember-szeretet, részvét és szánalom érzése csak a későbbi nemzedékek-nél jelentkezhetik. Az Egyesült-Államok annyiszor emlegetett jótékony intézeteit látogatva, szomorúan látjuk, mily távol esik tőlük minden valóban charitatív érzés, és még jól felszerelt kórházaik, menházaik és egyéb pártfogó intézeteikből is mennyire hiányzik a megértés, a szeretet szelleme.

Egy úgynevezett demokráciában, hol a leggazdagabb, leg-vagyonosabb polgár is a munkások soraiból emelkedett fel, milyen kevés rokonérzéssel viseltetik a gazdag a nyomorban maradt egykori társai iránt! Mintha fájdalmas emlékeket keltene fel tudatukban a szegénység és így elkedvenülve fordulnak el tőle. Ha a sors kedvezett valakinek, főtörekvése, hogy lehető gyorsan szakítson régi szerény ismerőseivel és előnyösebb körökben keressen összeköttetést. Még a jótékonyak is, kik esetleg pénzt áldoznak, ezzel eleget vélnek tenni kötelezettségeiknek; őszinte rokonszenvet, mélyebb szánalmat ne kérjen tőlük senki se.

A fényes metropolisokban, hol fényűzésre naponkint a legmesésebb összegeket tékozzolják, a nyomorúság a legszív-facsaróbb. Szinte hihetetlen, hogy civilizált nemzet egyrésze ennyire sanyarú körülmények között tengesse napjait. Még kevésbé érthető, hogy egy és ugyanazon városnak legyenek polgárai, kiknek jövedelme több millió dollárra emelkedjék kik vakon tékozzoljanak kedvteléseikre, míg saját munkásaik, mint ázsiai kulik, vagy szerecsen rabszolgák, úgyszólván a társadalomból kirekesztve, páriák módjára tengetik reménytelen napjaikat.

Az elszomorító helyzetet látva, önkénytelenül tesszük fel

a kérdést: hol vannak, mit tesznek a sokszor leírt és világszerte ösmertetett jótékony intézetek. Kérdéseinkre azonban vagy kitérő választ kapunk, vagy reá mutatnak egy-egy pompás épületre, messziről ragyogó aranyozott-kupolás csarnokra, egy márvány-palotára és gyermekes hiúsággal magyarázzák, hogy ezt Mr. Schwab emelte muniák számára, a másik a Morgan-régiségeket őrzi. Látunk díszkutatokat és diadalíveket, de a nagy áldozatkészség ellenére még mindig nem értjük, mennyiben járulnak ezen építmények a koldusok és a sinylődők keserű sorsának enyhítéséhez. Végre is mind e hivalkodó alapítványok csak olyan távol esnek a nyomorúságos munkás-posványtól, a Slum-tól, mint a milliomosnak saját fényes otthona. Valójában megannyi pazar palota ez is és ép úgy, mint amaz, drága berendezésével, büszke homlokzatával nem annyira a szegények sorsán segít, mint inkább a gazdagokat dicsőíti. Megannyi monumentum, mely a Schwabok, Carnegiek, Rockefellererek vagy a többi dollármágnás vagyonát, szerencsáját, hatalmát hirdeti.

XIV.

A hiúság vására.

Vanity Fair, a hiúság vására mindez, hozzá a legelemibb, a legnyersebb emberi dőreség emlékei. A művelődésnek, a jóízlésnek még csak arra sem volt érzéke, hogy elpalástolja, jobb formába burkolja a feltűnési vágyat és a sértő gőgöt, mert e büszke czégek korántsem igyekeznek elrejtetni tetszelgésüket és félreösmerhetlen yankee-reclammal kürtölik világgá az alapítók neveit. Vágyukat kétségtelenül elérték. Ösmerik világszerte e nagy emberbarátokat, de a tények valódi állását annál kevésbbé ösmerik. Kevesen keresték fel a helyszínét és még kevesebben érték rá a helyzetet tanulmányozni. Érthető is bizonyos fokig, a mennyiben sem e socialis intézmények, sem a mellékkörülményei nem valami vonzóak.

Amerika plutokrátiája, melynek gazdagsága, sőt hatalma is egyedüli jelenség a világtörténelemben, a legközőnyösebb és legfukarabb a pauperismus iránt. Sőt nem csupán rideg és közömbös, hanem a legzsarnokibb módon aknázza ki a vagyonos

a vagyontalan osztályokat. A pénz varázsa ép olyan szédítő fent, mint lent. Teljesen elvakulva fut a csengő dollárok után a gazdag ép úgy, mint a szegény. A pénz vágya a vagyonnal mintha még fejlődne. A fősvénység bűne határozottan fokozódva jelentkezik a milliomosok között.

Amerika, mint kifejtém, az ellentétek átmeneti korszakát éli. Forr a társadalom minden rétege. Aránytalanság lép meg minden téren. Ha a nyomor egyfelől elszomorító, a gazdagság viszont mások kezében óriási mértékben szaporodik fel. Hogy egyes vállalkozóknak hány száz millió dollárjuk van, megállapítani nehéz lenne. A pénznek értékét azonban még korántsem tanulták megösmerni. A leggazdagabbak is mintha kincseiknek csak terhét hordoznák. Aranyozott termeik, keresett életmódjuk, merev cselédségük a tulajdonosokat látszik elsősorban feszélyezni.

Annai leverő jelenség közepett egyike a legkeserveesebbeknek annak látása, mint áldozza föl ez új társadalom meggyőződését, egész belső életét üres előítéleteknek. A díszlet, a berendezés, a jelmez, minél keresettebb a légkör, annál sértőbb. Még ottan is, hol azt remélhetnők, hogy a helyzet jobb, előbb vagy később bekövetkezik a csalódás. A nagydámáknak látszó, gyémántokkal koronázott nők és a lordokat utánzó férfiak rendszerint rettenetesen műveletlenek. E csillogó, fényes társaság lelkülete alapjában véve teljesen barbár maradt.

Az Egyesült-Államok még nagyon nyers társadalmának egy rétege se durvább, mint épen a legfelső. Bármennyire kápráztató is a külső máz, a belvilág annál sivárabb. Az amerikai high life the upper fourhandert, mint neve is mondja, négyszáz tagból áll. Tulajdonképen csak állott, mert ha összeszámolnám csak a személyesen ösmert tagokat, valószínűleg jóval meghaladnák e számot. Itt az udvarképesség szabályai ösmeretlenek; a kinek tegnap még hátat fordítottak, holnap váratlanul meggazdagodhatik és azonnal tárt karokkal fogadják. A pénz az első és utolsó kellék ahhoz, hogy vezető állást foglalhasson el az ember.

Hasonló körülmények mellett nem remélhetünk szellemi finomulást és könnyen érthető, hogy az úgynevezett felső körök gondolkozásmódja rendszeren a legalacsonyabb. Minden

fenköltebb eszmények híjján dőre szórakozások között keres kárpótlást. New-York előkelősége egyfelől a világ legpazarabb és leggazdagabb társasága, de másfelől talán sehol nem találunk, még itten, az Egyesült-Államok területén sem, leverőbb szellemi szegénységet. Nagy vagyonnal rendelkezve, mintha teljesen feleslegesnek tartanák ezen emberek a szellem ápolását, művelését s így érthető, hogy a legesillogóbb paloták légköre a legdermesztőbb.

Míg az amerikai középosztályok otthonaiban, elsősorban délen és New-England szomszédságában, nem egyszer találunk kivételes intellektuális értékeket, az irigyelt dollárkirályok mentalitása rendszeren annál primitívebb és durvább. Hány ilyen pompás csarnokban fordultam meg, hol a kifogástalan külsőségek mellett is a belső bárdolatlanság minduntalan kirítt. Sőt elsősorban éppen ezen ragyogó körökben szenvedünk, mert ha az egyszerű munkások nyersége csak formahiba, addig a tőkepénzesek eldurvulása mélyebben gyökerezik és belső.

Ezen körülményből magyarázható, hogy oly nehéz ezen milieuhoz szokni. Amerika egyik legünnepeltebb írója, E. Wharton, mesteri tollal elemzi *The House of Mirrh* című művében honfitársai virágának életmódját, gondolkozását. A számító, teljesen szívtelen alakok elszomorító képet nyújtanak. Minden legkisebb cselekvés mozgató ereje önző. Az előretörés, felfelé kapaszkodás a főcéljuk. Az eszközök megválasztása mellékes. Ha előnyösebbnek bizonyul az emberi gyengék, sőt bűnös ösztönök legyezése, tétovázás nélkül azt választják és az emberiség gyengéinek, szenvedélyeinek adva alkalmat, igyekeznek céljt érni.

E. Wharton kétségkívül jól ösmeri nemzetének felső köreit. Mélyen pillant sötét örvényeibe. A sok minden mulatságos vonásnak, mely ez ujon megvagyonosodott osztályt jellemzi és világszerte nevetség tárgyává teszi, van egy nagyon komoly és elszomorító oldala. Az államokat fenyegető socialis összeütközéseknek talán legveszélyesebb fejlesztője éppen ezen felületes, tékozló divatbábok megvetést érdemlő példája. Mert bármily nyomon is, az ügynevezett vezető társaság sokak számára mintául szolgál és ha lenézi is minden egészségesen ítélő polgár káros és felületes életmódjukat, a legtöbbnek mégis az a titkos vágya, hogy közéjük juthasson.

A meggazdagodott elem téves iránya, a pénz esztelen tekozlása egyik fő oka az amerikai forradalmi mozgalomnak. A munkások sokasága mindez ideig csaknem teljesen ki van szolgáltatva a munkaadóknak. A gyárak tulajdonosai ritka szívóssággal őrzik előnyös álláspontjukat. A mind hatalmasabb trust-ok ellen nem érvényesülhet más akarat. A tőke tulajdonosai szabják meg a törvényt, az ő érdekeiket szavazza meg a washingtoni kormány. Elméletileg lehet a nagy köztársaság bármennyire szabadelvű és állhat az egyenlőség földjének hírében, tényleg az ellenkezőt látjuk és talán sehol a földkerekségén nincsen a munkás jobban kiaknázva és sehol a szegény nincsen teljesebben kiszolgáltatva a gazdagnak.

Hosszas és ismételt ott tartózkodásaim bőven nyújtottak alkalmat ezen irányban a legalaposabb tájékozódásra s a legkülönbözőbb elemekkel való érintkezésre. Kivándorlóinkat Amerika legtávolabbi részeibe elkísérve, a munkásviszonyokat a helyszínen tanulmányozhattam. A bányatelepek és nagy iparközpontok így feltárták összes nyomorukat. A fényes nagyvilág legtöbb családját korábbról ismertem. Nagyon vendégszeretők, nagy örömmel tárják fel ajtaikat, hogy az idegennek megmutassák jólétüket, gyűjteményeiket. Kivált a kiről tudják, hogy Európa jó társaságaiban van, azzal szemben az ünneplésnek határa nincs. Egyik meghívás a másikat éri és egyik ház a másikon akar túltenni. *The lion hunting*, az «orosz-lánvadászat», mint itten nevezik, felkapott sport. Így érthető, ha művészek, írók, híres emberek szívesen gondolnak vissza a kellemesen töltött tartózkodásra és elvakulva adnak számot benyomásukról.

Az országban tovább élve, tárgyilagosabban látjuk meg a viszonyokat. A vendégszeretetnek és ünnepléseknek se tulajdonítunk nagyobb értéket a valónál. Tudjuk, hogy az nem annyira személyünket, mint inkább nevünket vagy társadalmi állásunkat illeti: e világrészben mindennek megvan a szabott értéke, akár tárgy, akár egvén s a szerint bánnak vele. Más ezen irányban is a gondolkozás. A számítás nem enged érzelmeket érvényesülhetni.

E rideg állásfoglalás teszi oly kevéssé vonzóvá ez embereket. Érdekelhetnek, de közvetlenebb, melegebb érzés ritkán fog

hozzájuk kötni. Talán ez épen egyik főoka, hogy a két continens közötti házasságok oly ritkán kielégítőek. Az amerikai nő amerikai marad és felfogását, gondolkozását, menjen bár Angliba, avagy Franciaországba férjhez, mindenkor meg fogja őrizni. Új hazájában őszintén meghonosulni sohasem lesz képes. Nem egyszer jó hitves és gondos anya válik belőle, de mindenkor hűségesen őrzi szülőföldje hagyományait. Az Egyesült-Államok intézményeit tekinti mérvadókul és ennek politikája az egyedül jogosult előtte. Minden körülmények között érvényesíteni törekszik nemzetének érdekeit. Szelleme belső élete, a mi végre is a leglényegesebb, jankee marad.

Ez elszigetelés, ridegség ad nemcsak az amerikai magán-, hanem politikai életnek is visszatetsző jelleget. Idegenek nehezen értik meg, miért van az, hogy a büszke Capitolium ragyogó kupolája alatt alig talál elvétve ismertebb neveket. Teljesen eltérve az angol parlamenttől, melynek törvényhozóit az ország színejava nyújtja, az Egyesült-Államok előkelő családjai feltűnően hátat fordítanak saját kormányzatuknak. A mint állítják — «nem tiszta mesterség». A képviselők társasága ennek folytán nagyon vegyes. A társadalom legeltérőbb rétegeiből verődnek össze emberek, kik a politikát mindenekelőtt kenyérkeresetnek tekintik. Üzlet, mint más. Hozzá a legtöbb esetben felette jó üzlet is. Ha nem egyenes, akkor kerülő utakon sok előnyt biztosít. A különböző társaságok, mérvadó trustok, nagy vállalatok mindig választanak pár bizalmi embert a képviselőházba, hogy érdekeiket megvédjék és minél lármásabb szószólóik legyenek.

Ezen egyének a leggyakrabban nagyon selejtes műveltségűek. Lehet, hogy szakismereteik kifogástalanabbak és üzletkörökben kitűnően beválnak, de általános ismereteik annál lézagosabbak. Meglepő első sorban, hogy mily teljes a tájékozatlanságuk a tengereken túli viszonyokat illetőleg. Sőt a legtöbb esetben Európának nincs is reájuk nézve közvetlenebb érdeke. Mint valami teljesen elavult intézményt, úgy tekintik. Lehetnek — mint mondják — felette festői vidékei, sok érdekes régisége, szünidők eltöltésére sok tekintetben vonzó, de más-különben idejét mullott, elaggott világrész, akárcsak Ázsia.

Az Egyesült-Államok politikusai a maguk utilitárius álláspontjukról tekintenek a föld kerekiségére. Minden elhatáro-

zásuknak alapvető oka lehetőleg anyagiás. Az egész választási rendszer a legbonyolultabb üzlet. Minden párt és minden állampolgár, kinek van szavazata, ki akarja a maga részét kapni. Közvetve vagy közvetlenül a választások a legjobb alkalmat nyújtják a könnyű pénzszerzésre. Meg van minden szavazat fizetve. A szerint, hogy kisebb vagy nagyobb horderejű «Vox»-ról van szó, csökkennek vagy emelkednek az árak. Minthogy mind a községi, mind az országos képviselőt egyaránt szavazással dől el, a vesztegetésekre, általános corruptióra így nyílik bőven alkalom, ez tetőpontját a négyévenként ismétlődő elnökválasztással éri el.

A nyereszkesedési vágy, a törekvés a hirtelen és bármi módon történő meggazdagodásra, a népnek ép úgy, mint az egész nemzetnek, legmélyebben gyökerező vágya, legdöntőbb ösztöne. A pénzszerzés, a dollár-cultus ezen emberek életecélja. A szerint, a mint több nyereséget reménylenek, maradnak békében vagy üzennek háborút. Hangozhatnak a hivatalos jelentések bármikép, az úgynevezett egyenlőség, szabadság álczája alatt a legarczátlanabbul szolgálják önző céljaikat. A jelenben elfoglalt álláspontnak, az Európával folytatott küzdelemnek lehetnek ugyan mellékes tényezői is, de az alapvető, a rejtett ok : az előre megfontolt, ridegen kiszámított nyereszkesedés.

Minél jobban megismerjük e világrésznek a miénktől annyira eltérő gondolkozásmódját, belső életét, annál teljesebben megszűnnek az a priori feltevések és szétfoszlanak, ha voltak, ideáljaink. Korántsem akarnám ezzel azt állítani, mintha nem ismerném el teljes mértékben mindazt, a mi elismerést érdemel. A nép szorgalma, erélye, törekvései minden tekintetben páratlan helyet foglalnak mind a magán, mind a nyilvános életben. A munka, mint részletesebben kifejtettem, itt szinte eddig ismeretlen fogalomná alakul és értéke meghatározódott ; hatásának lehetőségei pedig határtalanok.

Az Egyesült-Államok lakói kétségkívül a világ legszorgalmasabb, legerélyesebb, legfáradhatlanabb és leggazdagabb emberei — de vajjon a legboldogabbak is?

CORNÉLIA.

Harmadik és utolsó közlemény.¹

Másnap kora reggel ott volt Lorenzo a kapunál, Don Juan is útra készen állott, fején a híres kalap, fekete-sárga tollakkal ékesítve, de a szalagdíszot eltakarta egy fekete szegélylyel. Mikor elvált Cornéliától, az annyira meg volt rémülve, a közelben tudván a bátyját, hogy egy szót sem bírt kiejteni, mikor a két diák elbúcsúzott tőle. Először Don Juan távozott, s Lorenzóval együtt elhagyta a várost. Egy elhagyott kertnél két legény várakozott rájuk két jó lóval. Fölültek s elől a két legénynyel félreeső ösvényeken és utakon keresztül megindultak Ferrara felé. Don Antonio álruhában és közönyt színelve követte őket egy paripán. De mikor észrevette, hogy azok, kivált Lorenzo, szabadulni igyekeznek előle, elhatározta, hogy egyenes úton nekivág Ferrarának, a hol minden bizonynyal úgyis rájuk akad.

Alighogy ezek elhagyták a várost, Cornélia elmesélte a gazdasszonynak minden baját; elmondta, hogy a gyermek az övé és a ferrarai hercegé, szóval fölfedezte előtte az eddig elmondott történetnek minden apró részletét, nem hallgatva el azt sem, hogy az urak Ferrarába utaztak, bátyja Lorenzo kíséretében, s Alfonso herceget felelősségre akarják vonni. A mint a gazdasszony mindezt meghallotta (mintha csak az ördög súgta volna neki, hogy jobban összebonyolítsa, megzavarja és késleltesse Cornélia ügyének fejlődését), így szólt:

— Jaj, lelkem drága Madonnája! Ennyi bajon ment keresztül és mégis gondtalanul heverészik itt az ágyon? Hát nincs lelke, vagy ha van, hát annyira elfásult, hogy azt hiszi,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 494. és 495. számából.

csak úgy találomra megy a bátyja Ferrarába? Nem hiszi? Pedig higye meg, én mondom, hogy az csak el akarta távolítani innen a gazdáimat, hogy ne legyenek jelen, mikor ő visszatér és elveszi Madonnám életét! Meg is teheti, oly könnyen, mintha egy pohár vizet akarna meginni. Ugyan ki vigyáz reánk, ki oltalmaz? Három apród, a kik csak arra jók, hogy vakaródzzanak, a hol legjobban viszket nekik, nem hogy sarkukra tudnának állani! Én annyit mondok, hogy nekem nincs merszem, megvárni ennek a végét, e háznak fenyegető romlását. Lorenzo úr, egy olasz, a ki spanyolokba veti bizalmát! Sőt szívességet és segítséget kér tőlük! Fusson ki a szemem, ha elhiszem, (közben titokban fűgét mutatott.) Ha bízik bennem, kedves leányom, olyan tanácsot adhatok, melynek nagy hasznát veheti.

Cornélia elképedve, megrémülve, összezavarodva hallgatta a gazdasszonyt, ki oly igyekvéssel, oly őszinte ijedelemmel beszélt, hogy minden szavát igaznak vélte s már azt hitte, hogy Don Juan és Don Antonio a halál fiai s bátyja, Lorenzo, már beront a kapun, hogy őt darabokra szabdálja.

— Mit tanácsol hát, barátnóm? — kérdé. — Mit tegyek, hogy megmeneküljek és elhárítsam a fenyegető veszedelmet?

— Olyan tanácsot adok, — felelt a gazdasszony, — hogy jobbat keresve sem találhat. Én, Madonna, azelőtt egy plébánosnál szolgáltam, egy papnál, mondom, falun, két mérföldnyire Ferrarától. Ez jámbor és szent férfiú, a ki nekem mindent megtesz, a mit kérek tőle, mert nemcsak mint volt gazdám van irántam lekötelezve. Menjünk oda, majd keresek valakit, a ki mindjárt elviszi. Az a szegény asszony pedig, ki a gyermeket dajkálja, eljön velünk a világ túlsó végére is. És ha már úgy van rendelve, hogy rátaláljanak asszonyomra, jobb, ha egy véres tiszteletreméltó egyházi férfiúnál találják, mint két fiatal spanyol diák oltalma alatt, a kik — elégszer tanuja voltam — nem fogják elszalasztani az alkalmat. Még most, hogy Madonna beteg, tisztelettel viseltettek iránta, de ha meg talál gyógyúhni s egészségesen a kezök között lesz, Isten irgalmazzon! Valóban még engem is, ha meg nem véd erényem, ha megvetéssel vissza nem utasítom őket, már rég megejtettek volna, s most oda lenne a becsületem! Mert nem mind arany ám, a mi rajtuk fénylik, egyet szólnak és kettőt gondolnak. De velem fogós dolguk akadt,

velem, a ki átlát a szitán s meg tudja kötni a czipője zsinórját! Aztán jó családból való vagyok, a milanói Crivellik közül, s becsület dolgában tíz mérfölddel a felhők fölött állok. Ebből is láthatja, Madonna, mennyi szerencsétlenség ért engem, hogy most dajkálnom kell ezeket a spanyolokat, kik gazdasszonyuknak hívnak. Különbén az igazat megvallva, nincs miért panaszkodnom rájuk, áldott jó emberek, hacsak méregbe nem jönnek, és ebben úgy látszik, igazi biscájok, a minek magukat vallják, ámbár odahaza bizonyára gallegók, a mi más nemzetség, s a mint híre járja, nem oly tiszta és jó eszű faj, mint a biscáji.

Annyit és annyifélet fecsegett össze, hogy végre a szegény Cornélia megindult a szaván. Alig telt bele négy óra, a gazdasszony rendelkezett s Cornélia engedte, benn ültek egy hintóban ketten és a gyermek a dajkájával, s a nélkül, hogy az apródok észrevették volna, útban voltak a plébános faluja felé. Minden a gazdasszony intézkedése szerint történt, az ő pénze árán, mert a gazdái egész évi bérét kifizették neki s így nem volt szükség arra, hogy elzalogosítsák az egyik ékszert, melyet Cornélia följánlott. S a mint hallották Don Juantól, hogy az Lorenzóval nem az országúton haladt Ferrara felé, hanem kerülő ösvényeken, ők inkább az egyenes utat választották és lassan haladtak, hogy ne találkozzanak velük. A kocsis pedig, jól meg lévén fizetve, mindenben követte kívánságaikat.

Engedjük őket útjukra, ha már oly bátran és jól felkészülve nekivágtak, és lássuk, hogyan járt Don Juan és Lorenzo. Útközben állítólag megtudták, hogy a herczeg nincs Ferrarában, hanem még Bolognában időzik. Azért elhagyták a félreösvényt s visszatértek az országútra, abban a hiszembben, hogy a herczeg is arra fog menni, ha Bolognából visszatér. Alighogy odaértek s tekintetüket Bologna felé irányították, ha jön-e valaki arról-felől, észrevettek egy lovascsapatot. Ekkor Don Juan azt tanácsolta Lorenzónak, hogy térjen le az útról, talán azok között van a herczeg, s akkor ő beszélni szeretne vele, mielőtt még Ferrarába érnének, a mely a közelben volt. Lorenzo engedelmeskedett s helyeselte Don Juan tanácsát. Alig hogy letért az útról, Don Juan levette kalapjáról a gyémántot eltakaró fátylat, elég oktanul, a mint később megvallotta. Közben az utasok csapata odaért, köztük volt egy asszony is, kezes lovon,

utazóruhában, álarcczal eltakarva, akár védelmül a nap és szél ellen, akár azért, hogy föl ne ismerjék. Don Juan lovát az út kellő közepére igazította s födetlen arcczal várta az érkezőket. A mint közelébe jutottak, a nyalka, hetyke legény, a nemes paripa, a vitézi öltözet, a szikrázó gyémántok reáirányították mindnyájok figyelmét, kivált a herceget, a ki közöttük volt, s alig, hogy megpillantotta a kalap szalagját, rögtön rá vélt ismerni szabadítójára s ezt annyira bizonyosra vette, hogy habozás nélkül odaugratott Don Juan mellé.

— Azt hiszem, nem csalódom, vitéz lovag, ha Don Juan de Gamboának szólítlak, a mint ezt derék külsőd s e kalapdísz mondatják velem.

— Úgy van, — felelt Don Juan, — sohasem tudtam s nem is akartam nevemet eltitkolni, de mondd meg uram, ki vagy, hogy ne kövessék el valami udvariatlanságot!

— Az lehetetlen, — válaszolt a herceg. — Hitemre mondom, semmi esetben sem lehetsz udvariatlan. De meg kell val-lanom, uram, hogy Ferrara hercege vagyok, s minden áldott nap készen állok szolgálatodra, míg életem tart, melyet neked köszönhetek.

Alig hogy ezt mondta, Don Juan könnyedén leugrott, lováról, hogy megcsókolja a herceg saruját. Bármily fürge volt is, a herceg már kinn volt a nyeregből s karjaiba zárta Don Juant. Lorenzo uram, a ki a távolból szemlélte ezt a czeremóniát, nem gondolva arra, hogy mindez pusztá udvariasság, hanem abban a hiszemben, hogy haragból történik, megsarkantyúzta lovát. De hamar vissza is rántotta, a mint észrevette, hogy milyen barátságosan ölelkeztek össze. A herceg azonban megpillantotta Don Juan válla fölött Lorenzót és ráismerve, nem kis megdöbbenéssel megkérdezte Don Juant, a kit egyre átölelve tartott, vajjon Bentivoglio Lorenzo, a ki itt van, vele jött-e vagy nem?

— Vonuljunk egy kissé félre innen, — felelt Don Juan — mert fontos dolgokat akarok veled közölni, kegyelmes uram.

A herceg engedett s Don Juan így folytatta :

— Uram, Bentivoglio Lorenzónak, a kit ott látsz, nem csekély panasza van rád. Azt állítja, hogy négy éjtszakával ezelőtt megszóktetted testvérét, Madonna Cornéliát, egyik

amokatestvére házából, hogy megcsaltad és elraboltad a becsületét. Azt akarja megtudni tehát, milyen elégtételt szándékszol adni, hogy lássa, mitévő legyen. Megkért engem, hogy legyek védője és közbenjárója, s én följánlottam neki szolgálatomat, mert a mit az éjjeli párbajról elmondott, abból megtudtam, hogy te vagy, uram, a gazdája ennek a kalapnak, melyet nagy-lelkűen és készséggel nekem ajándékoztál. Látván, hogy nálam senki jobban ügyeteket el nem intézheti, a mint mondám, följánlottam segítségemet. Azért szeretném most, ha elmondanád uram, a mit az ügy körül tudsz, vajjon igazat beszélt-e Lorenzo?

— Jaj, barátom, — felelt a herczeg — annyira igaz, hogy nem merném tagadni, ha akarnám sem. Én nem csaltam meg Cornéliát, ámbár tudom, hogy eltűnt abból a házból, melyről szó volt. Nem csaltam meg, mert feleségemnek vallom őt. Nem szöktettem meg, mert nem is tudom, merre van. S ha nyilvánosan nem vettem is feleségül, ez azért van, mert várnom kell, míg édesanyám (a ki már végét járja) elköltözik egy jobb életre, az ő kívánsága ugyanis az, hogy Madonna Liviát, a mantovai herczeg leányát vegyem el és más okaim is vannak, talán nyomósabbak is, melyekről nem illenek még egyelőre beszélni. A dolog úgy történt, hogy azon éjjel, mikor segítségemre siettél, el kellett volna őt vinnem Ferrarába, mert már közeledett az idő, hogy világra hozza az ég rendelkezése szerint szerelmünk hága zálogát. De akár a viaskodás miatt, akár az én gondatlanságom folytán, csak akkor értem a házhoz, a mikor a terveinkbe avatott komorna éppen menni készült. Kérdőre vontam Cornéliától s azt válaszolta, hogy már eltávozott, de még az éjjel egy gyönyörű fiúcskát szült, a kit átadtak legényemnek, Fabliónak. Most itt van a komorna, itt van Fablio, de nyoma sincs Cornéliának, sem a gyermeknek. Két napig maradtam Bolognában, reméltem és kutattam, hátha hírt hallok felőle, de minden hiába volt.

— Így hát uram, — szólott Don Juan — ha Cornélia és a kis fiú előkerülnének, nem tagadnád meg, hogy a feleséged és a gyermeked?

— Hogy' tenném? Hiszen bár lovagnak vallom magam, keresztyén is vagyok! Különben Cornélia megérdemelné, hogy akár királynő legyen, csak találnám meg! Akár meghalt, akár

él az édesanyám, meg fogja tudni mindenki, hogy ha tudtam a kedvese lenni, akkor meg tudom tartani a titokban adott szót a világ előtt is!

— Elmondanád-e azonnal, — szólt Don Juan — a mit most nekem mondtál, testvérenek, Lorenzo úrnak is?

— Csak azt sajnálom, — válaszolt a herceg — hogy ilyen későn kell mindezt megtudnia.

Don Juan intett Lorenzónak, hogy rögtön szálljon le s jöjjön oda hozzájuk. Az megtette, nem is sejtve, mi jó hír vár rá. A herceg elébe ment, hogy tárt karokkal fogadja s első szava az volt hozzá, hogy testvérenek szólította. Lorenzo alig bírta viszonzni e szerető üdvözlést és kedves fogadtatást. S mielőtt még zavarában csak egy szót ejthetett volna, Don Juan így szólott hozzá :

— A herceg, Lorenzo uram, bevallja titkos viszonyát testvéreiddel, Cornéliával, bevallja, hogy törvényes hitestársának tekinti s a mit itt köztünk elismer, azt alkalomadtán nyilvánosságra is hozza. Beismeri, hogy négy nappal ezelőtt el akarta vinni Cornéliát unokatestvére házából Ferrarába, itt akarván bevárni a nyilvános esküvő megülését, melyet egyelőre tiszteletreméltó okokból el kellett halasztani. Elbeszélte továbbá, hogy részt vett a viaskodásban s mikor utána Cornéliáért ment, csak a komornáját, Sulpiciát találta (itt láthatod a közelben), a kitől megtudta, hogy Cornélia egy órával előbb egy gyermeknek adott életet s ő ezt a csecsemőt átadta a herceg egyik szolgájának; Cornélia maga, abban a hiszemben, hogy a herceg lenni várakozik rá, ijedtében elhagyta a házat, mert attól félt, hogy te, Lorenzo uram, megtudtál mindent. De Sulpicia tévedésből nem a herceg legényének, hanem más valakinek adta át a gyermeket. Cornélia is eltűnt s a herceg most magát hibáztatja az egészért s igéri, ha Madonna Cornélia előkerül, mint igazi hitvesét fogadja. Úgy hogy, Lorenzo uram, nincs más mondani és kívánni valónk, mint az, hogy mennél előbb ráakadjunk e két drágalátos, szerencsétlen kincsünkre.

Lorenzo leborult a herceg lábához, bár az mindenáron föl akarta emelni s így felelt :

— Nagylelkűségedtől és keresztyéni érzésedtől. Kegyelmes uram és testvérem, nem is várhattunk kisebb kegyet, én

és testvérem, mint azt, a miben kettőnket részesítettél: őt magadhoz emeled, engem pedig családotba fogadtál.

Azzal sírva fakadt. A herczeg nem tudta tovább titkolni meghatottságát és szeme könnybe lábadt. De nem akarták, hogy érzelmeik kitörése gyöngeségnek lássék, visszafojtották könnyeiket, míg Don Juan szeme csak úgy ragyogott az örömtől, szinte elárulta vele a jó hírt, hogy Cornélia és gyermeke megvan, hiszen saját házában vannak elrejtve.

E pillanatban került elő Don Antonio de Isunza, a kit Don Juan már messziről fölismert a paripáján. Közelbe érve, megállott s látva Lorenzo és Don Juan lovait, melyeket a legények kantáron vezettek az út szélén, megismerte Don Juant és Lorenzót is, de a herczeget nem. Nem tudta, mit tegyen, vajjon odamenjen-e Don Juanhoz vagy ne? Odafordult a herczeg legényeihez s megkérdezte tőlük, a herczegre mutatva, vajjon ismerik-e azt a lovagot, a ki a másik két úrral beszélget. Mikor megmondták neki, hogy a ferrarai herczeg, még nagyobb zavarba jött s nem tudta, mihez fogjon. Végre Don Juan megsajnálta s a nevéen szólította. Don Antonio leszállt lováról, látván, hogy mind gyalog vannak, s odament hozzájuk. A herczeg nagyon udvariasan fogadta, mikor Don Juan mint bajtársát bemutatatta. Mindjárt el is mondott neki mindent, a mi azóta történt, Don Antonio nagyon megörült s így szólt hozzá:

— Miért nem tetézed hát az urak örömét és meglegedését azzal, hogy jutalmat kérsz Madonna Cornélia és fia megtalálásáért?

— Megtettem volna, Don Antonio uram, ha meg nem érkezel. Így hát kérd el te a díjat, biztosítlak, hogy szíves-örömet megadják.

A mint a herczeg és Lorenzo hallják, hogy Cornélia és fia megtalálásáért jutalomról van szó, meglepődve kérdik, miről is beszélnek?

— Arról van szó, — válaszolt Don Antonio — hogy én is szerepelni akarok ebben a tragikomédiában. Én akarom a jutalmat elragadni Cornélia és gyermeke föltalálásáért: a házukban vannak elrejtve!

Azzal elmondott mindent, a mit tudott. A herczeg és Lorenzo oly kitörő örömmel fogadták a hírt, hogy Lorenzo meg-

ölte Don Juant, a herceg pedig Don Antoniót. A herceg akár országát is odaígérte volna jutalmúl, Lorenzo pedig minden vagyonát, testét, lelkét. Odahívták a komornát, a ki a gyermekeket Don Juannak átadta. Ez ráismerve Lorenzóra, reszketett minden tagjában. Megkérdezték tőle, megismerné-e azt az embert, a kire rábízta a gyermekeket? Azt felelte, hogy nem, hiszen csak azt kérdezte tőle, vajjon Fabio van-e ott, s az igennel felelvén, jóhiszeműen átadta neki.

— Ez az igazság, — szólt Don Juan — s erre te rögtön bezártad a kaput s azt mondtad, hogy tegyem biztonságba, aztán nyomban térjek vissza!

— Úgy van, uram, — válaszolt az asszony és sírva fakadt.

— Most már ne sírj, — szólt a herceg, — inkább örülj és ujjongj! Nem is megyünk Ferrarába, hanem rögtön visszafordulunk Bolognába, mert mindez csak árnyéka az örömnök, míg Cornélia látása valóra nem váltja. S a nélkül, hogy tovább beszélnének, közös akarattal visszatértek Bolognába.

Don Antonio előre sietett, előkészíteni Cornéliát, hogy a herceg és Lorenzo váratlan megérkezése meg ne rémítse. De ki volt szomorúbb és levertebb nála, mikor Cornéliát nem találta sehol és az apródok sem tudtak semmit róla? De mivel látta, hogy a gazdasszonynak sincs nyoma, mindjárt sejtette, hogy ő a ludas Cornélia eltűnésében. Az apródok azt vallották, hogy a gazdasszony aznap tűnt el, a mikor az urak elutaztak, a mi pedig Cornéliát illeti, ők soha színét sem látták. E váratlan eset egészen kihozta Don Antoniót a sodrából. Attól félt, hogy a herceg csalóknak és hazugoknak fogja őket tartani, vagy talán még rosszabbra gondol, a mi tönkreteszi az ő becsületüket és Cornélia jó hírét. Ilyeneken járt az esze, mikor megérkezett a herceg, Don Juan és Lorenzo, kik embereiket a városon kívül hagyva, járatlan és elhagyott utcákon keresztül siettek ide. Don Antoniót egy karszékben ülve találták, arcát kezébe temetve, halálsápadtan. Don Juan megkérdezte tőle, mi baja és hol van Cornélia?

— Mi bajom? — felelt Don Antonio. — Az a bajom, hogy Cornélia eltűnt s vele együtt a gazdasszony, a kinek gondjára bíztuk, ugyanaznap, hogy mi eltávoztunk.

E hír hallatára kevés híjja, hogy a herczeg és Lorenzo el nem ájult kétségbeesésében. Zavar, kétség, aggodalom fogta el mind a négyüket. Ekkor az egyik apród odalépett Don Antoniohoz és a fülébe súgta :

— Uram, Don Juan apródja, Santisteban, aznap óta, hogy ti elutaztatok, egy helyre menyecskét tart elrejtve a szobájában, azt hiszem Cornéliának hívják, így hallottam szólítani.

Don Antonio megint megdöbbsent s inkább szeretett volna semmit se tudni Cornéliáról, mert valóban azt hitte, hogy őt rejtette el az apród, semmint egy ilyen helyen találják. Mégis, szót sem szólva, észrevétlenül felosont a szobába, de az ajtót zárva találta, mert az apród nem volt odahaza. Az ajtóhoz hajolt és halkán megszólalt :

— Nyiss ajtót, Madonna Cornélia és jójj, fogadd testvére-det és uradat, a herczeget, a kik keresve keresnek!

— Ki csúfolódik velem? — felelt egy hang belülről. — Ámbár nem vagyok oly rút, sem olyan kopott, hogy herczegek vagy grófok ne járjanak utánam! Így jár az ember, ha apródokkal barátkozik!

E szavakból megértette Don Antonio, hogy nem Cornélia az, a ki beszél. Közben megérkezett Santisteban és szobájába sietve, ott találta Don Antoniót, a ki a ház összes kulcsait követelte tőle, hadd lássa, melyik nyitja az ajtót. Az apród térdre borult kezében a kulcsokkal s könyörögni kezdett :

— Nagyságtok távolléte vagy jobban mondva az én arczát-lanságom, arra bírt, hogy egy asszonyt hozzak ide, most három napja. Arra kérem nagyságodat, Don Antonio de Isunza uram, kívánom, hogy jó hírt hallj hazuról, Spanyolországból, ne szólj róla senkinek, rögtön elzavarom ezt az asszonyt!

— És hogy hívják azt a nőt? — kérdé Don Antonio.

— Cornéliának hívják, — felelt az apród.

Ekkor a másik apród, a ki fölfedezte az asszonyt s harag-ban volt Santistebannal, akár együgyűségből, akár rosszakarat-ból, megszólalt lenn, a herczeg, Don Juan és Lorenzo előtt :

— Nesze neked, jó apród! Istenemre, rajta kaptak Cor-néliával! Elrejtve tartotta, biztos volt benne, hogy nem egy-hamar térnek vissza az urak s még három-négy napig gaudea-must szeretett volna ülni!

— Mit beszélsz, barátom? Hol van Cornélia? — kérde tőle Lorenzo e szavak hallatára.

— Fönt van, — felelt az apród.

Alig hogy ezt hallotta a herceg, mint a villám, fönt termett a lépcsőn, hogy meglássa Cornéliát, abban a hiszemben, hogy előkerült. Berohant a szobába, a hol Don Antonio volt s így szólott :

Hol van Cornélia? Hol az életem jobb fele?

Itt van Cornélia, — felelt egy nő, egy lepedőbe burkolózva és az egész arcját eltakarva. Én Uram-istenem, nem vagyok én lopott jószág! Hát kell azért akkora botrányt csapni, hogy együtt töltöttem az éjtszakát egy apróddal?

Lorenzo, a ki közben szintén odaért, dühében és megvetéssel lerántotta róla a lepedőt, s előttük volt az ágyban egy fiatal menyecske, elég csincska, a ki szegyenében egyre takargatta arcját, aztán sietve magára kapta ruháit, melyeket vankosul használt, mert az nem volt az ágyban. Rögtön látták, hogy egy útszéli virágszállal van dolguk. A herceg megkérdezte tőle, vajjon igazán Cornéliának hívják-e? Azt válaszolta, hogy igaz, és igen tisztességes szülőktől származik és senki se merjen követ vetni rá! A herceg oda volt szegyenében, már-már azt hitte, hogy a spanyolok csúfot úztek belőle. De nem akarván kifejezést adni ily csúnya gyanúnak, hátat fordított és szó nélkül távozott Lorenzóval. Lóra ültek s elvágattak, ott hagyva a két diákot, a kik majd elsülyedtek szegyenükben.

Elhatározták azonban, hogy minden lehető és lehetlent megtesznek Cornélia előkerítésére: hadd lássa a herceg igaz és jó szándékukat. Elbocsátották Santistebant és kiadták az útját a másik Cornéliának is. Ekkor jutott eszükbe, hogy elfelejtettek, említést tenni a hercegnek az arany agnusról és a gyémántos keresztről, a melyet Cornélia nekik följánlott. E jelről talán elhinné, hogy Cornélia valóban ott tartózkodott házukban, s ha eltűnt, arról igazán nem tehetek. Utána siettek a hercegnek, abban a hitben, hogy Lorenzo házában találják, de hiába, nem volt ott más, csak Lorenzo, a ki azt mondotta nekik, hogy a herceg rögtön visszafordult Ferrara felé s parancsot adott, hogy mindenfelé keressék Cornéliát. Lorenzo biztosította őket, hogy a herceg hálás jóindulatukért s mindketten Cornélia eltű-

nését csak az ijedelemnek tulajdonították: a jó Isten segítségével majd előkerül, hiszen a föld csak nem nyelte el gyermektül és dajkástul. Ebben mindnyájan megvígasztalódtak. Nem akarták Cornélia eltűnését a nyilvánosság elé vinni, csak titokban keresték, hiszen az unokatestvérén kívül eddig még senki sem tudott a dologról. Mivel a herceg szándékát sem ismerte senki, kár lett volna Cornélia jó hírnevét koczkára tenni azzal, hogy eltűnését közhírré teszik. Nehéz lett volna elosztatni a sok gyanút, a mire ez alkalmat adott volna.

A herceg folytatta útját. A jó szerencse úgy akarta, hogy pihenőre ahhoz a falusi plébánoshoz tért, a kinél Cornélia, a gyermek s a tanácsosztogató gazdasszony rejtőzködött. Ezek elmondottak a jó papnak mindent s kérték tanácsát, hogy mitévők legyenek. A plébános jó barátságban volt a herceggel. Házában, melyet gazdag és műpártoló papként vezetett, gyakran megfordult a herceg, kivált, ha vadászatra készülődött. Mert nagyon becsülte a plébános ízlését és elméjét, a mely minden szavában és tettében megnyilatkozott. A plébános nem lepődött meg tehát, a mikor a herceget belépni látta, mert, a mint mondtuk, nem első ízben történt ez. De nagyon aggasztotta a herceg szomorúsága, a melyről rögtön sejtette, hogy szívét valami szenvedély tartja megszállva. A mint Cornélia tudomást szerzett a ferrarai herceg megérkezéséről, rendkívül megzavarodott, nem tudta, mire vélje, kezeit tördelve föl és alá szaladgált, mint ki esztét vesztette. Beszélni akart a pappal, de az épen a herceget mulattatta, s így nem tudott hozzáférközni. A herceg azt mondotta neki:

— Nagy szomorúság ért engem, atyám, nem is akarok ma hazatérni Ferrarába, hanem a te vendéged maradok. A kíséretem hadd menjen tovább haza, egyedül Fabio maradjon velem!

A jó plébános örömmel beleegyezett és rögtön parancsot adott a herceg ellátására és kiszolgálására. Ekkor végre Cornélia beszélni tudott vele, megragadta kezét és szólt:

— Az Isten szerelméért, uram és atyám, mit akar itt a herceg? Próbálj valamit tenni érdekemben, hátha megtudhatod, mi a szándéka! Intézkedjél legjobb tudásod és belátásod szerint!

— A herceg nagyon levert, — felelt a pap — de mindeddig nem mondotta el nekem bánata okát. Azt fogjuk tenni, hogy szépen felöltöztetjük a gyermeket. Ékesítsd föl, Madonna, minden ékszereddel, főként azokat add rá, melyeket a hercegtől kaptál! Majd én kezembe veszem az ügyet s bízom az égben, hogy ma még jó napunk lesz!

Cornélia megölelte örömeiben a jó öreget, kezet csókolt neki, aztán eltávozott, hogy felkészítse a gyermeket. A pap a herceg udvarlására sietett az ebédidő elérkeztéig. Beszélgetés közben megkérdezte a herceget, nem tudhatná-e meg bánata okát, mert arca egy mérföldnyi távolságról elárulja, hogy valami nyomja a szívét.

— Atyám, — felelte a herceg — igazad van, a szív bajai visszatükröződnek az arcon és a szemekből kiolvasható, hogy mi történik a lélekben. Legrosszabb azonban, hogy most még senkivel sem oszthatom meg bánatomat.

— Uram, — válaszolt a pap — ha volna kedved, valami szép dolgot megnézni, mutatok egyet, a mi bizonyára örömet fog okozni.

— Ostoba volnék, — szólt a herceg — ha bármit visszatükröztetnék, a mi fájdalmamat enyhíteni tudná. Lelkemre mondom, atyám, mutasd meg, mid van! Bizonyynal valami ritkaság, a mit mindig nagy örömmel szemlélek.

A pap fölkel s átment Cornélia szobájába. Ez már fölkészítette fiacskáját, nyakába akasztotta legszebb ékszereit, a keresztet s az agnust, három más értékes drágasággal, a melyeket mind a hercegtől kapott. A pap karjára vette a gyermeket s visszatért a herceghez. Odahívta egy ablakmélyedésbe és átadta neki a kis fiút. Mikor a herceg észrevette és fölismerte az ékszereket s látta, hogy ugyanazok, melyekkel Cornéliát megajándékozta, megdöbbsent s figyelmesen szemügyre vévén a gyermeket, úgy tűnt föl neki, mintha saját arczképét nézte volna. Csodálattal eltelve megkérdezte a papot, kié a gyermek, a ki külseje és ruhái után ítélve egy fejedelem gyermekének látszik.

— Én bizony nem tudom, — felelt a pap. — Csak annyit tudok, hogy nem tudom hány nappal azelőtt ideadta nekem egy bolognai lovag azzal a kérelemmel, fogadjam gondjaimba s neveljem, mert egy kiváló embernek s egy előkelő, szép asszonynak a

gyermek. Vele jött egy dajka is, a ki táplálta s a kinél kérdezősködtem a gyermek szülei felől, de az egyáltalában nem tudott semmiről. Annyi igaz, hogy ha az anya ép olyan gyönyörű, mint a dajkája, akkor Itáliának legszebb asszonya!

— Nem láthatnám azt a dajkát? — kérde a herceg.

— Dehogyan, — felelt a pap. — Jöjj velem, uram, s ha a gyermek szépsége és ruhái meglepetést szereztek, nem kisebb hatással lesz rád a dajka sem!

A pap el akarta venni a gyermeket, de a herceg nem tudott megválni tőle, hanem karjába zárta és elhalmozta csókjaival. A pap egy kissé előre ment s meghagyta Cornéliának, hogy minden elfogultság nélkül menjen a herceg elébe. Cornélia engedelmességet, de izgalomban minden pirosság az arcába szökött, a mi földöntúli szépséget kölcsönzött neki. A herceg oda volt bámolatában, míg Cornélia lábaihoz borult, hogy megcsókolja saruit. A herceg szó nélkül visszaadta a papnak a gyermeket, aztán hátat fordított és sebbel-lobbal kirohant a szobából. Cornélia ijedten fordult a plébános felé:

— Jaj, drága atyám, a herceg csak nem rémült meg a látásomtól? Csak nem gyűlöl talán? Talán elcsúfultam? Vagy elfelejtette ígéretét, mit fogadott? Még csak egy szót sem szólt hozzám! S annyira elfárasztotta a fia, hogy úgy kiengedte a karjai közül?

Minderre a plébános sem tudott megfelelni. Maga is csodálkozott a herceg hirtelen megfutasán, mert valóban inkább futásnak látszott, mint bármilyen másnak. Pedig az csak Fabiót szólította magához:

— Rohanj, fiam Fabio, siess, a hogy' bírsz, Bolognába s mondd meg Bentivoglio Lorenzónak, hogy a két spanyol úrral késedelem nélkül jöjjenek ebbe a faluba. Igyekezzél, barátom, hogy visszakerülj, de nehogy nélkülük jöjj! Az életem függ attól, hogy lássam őket!

Fabio sem volt rest, hanem rögtön teljesítette ura parancsát. A herceg pedig nyomban visszament Cornéliához, a kit könnyek között talált. Odarohant, megölelte s maga is könnybe lábadva ezer csókkal borította ajkát. Örömben szólni sem tudtak, nemes és szerető csöndben örültek egymásnak, két boldog szerelmes és igazi hitestárs. A gyermek dajkái és Crivella

asszonyosság, a mint magát nevezte, a kik a szomszéd szoba ajtajából tanui voltak a jelenetnek, örömben fejüket a falba verték, mintha eszüket vesztették volna. A plébános ezercsókkel halmozta el a gyermeket s míg azt bal karjával tartotta, jobbát kiszabadítva, szüntelen áldást hintett a két boldog szeretőre. A pap gazdasszonya, a ki nem volt ott a nagy jelenetnél, mert az ebéd elkészítésével foglalatoskodott, mikor elkészült vele, belépett, hogy asztalhoz szólítsa őket; csak ekkor hagyták abba az ölekezést s a herceg megszabadította terhétől a plébánost, karjára vette fiacskáját s el nem engedte az egész ebéd alatt, mely nem volt fényűző, de bő és ízletes. Étkezés közben Cornélia elmesélte, mi minden történt vele, míg a plébános házába nem került, a mit a gazdasszony tanácsára tett és egyre dicsérte a két fiatal spanyolt, a kik a legbecsületesebb igyekvéssel és féltő tisztelettel szolgálták, védték, őrizték. A herceg is elmondott a maga részéről mindent s kivált a két gazdasszonyt halmozta el bőkezű ajándékokkal és ígéretekkel. Mindez csak növelte örömlükét a szerencsés találkozás fölött, de még hátra volt, hogy betetőzze és még melegebbé tegye Lorenzo, Don Juan és Don Antonio érkezése. Ezek három nap mulva ott is termettek. Alig várták, hogy hírt halljanak a herceg és Cornélia felől, mert Fabio, a kit értük küldtek, nem tudott még semmit az egész ügyről.

A herceg egy teremben fogadta őket, mely Cornélia szobájával volt összeköttetésben. Igyekezett érzelmeit visszafojtani, hogy az érkezők semmit se sejtjenek. A herceg leültette őket, maga is közéjük telepedett és szavait Lorenzóhoz intézve, így szólt:

— Jól tudod, Bentivoglio Lorenzo uram, hogy sohasem csáftam meg hugodat, tanum az ég és lelkiismeretem. Tuldod azt is, mily gonddal kerestem s mennyire vágytam megtalálni, hogy ígéretem szerint elvegyem feleségül. De ő nincs sehol s az én adott szavam se szólhat az örökkévalóságra. Fiatal vagyok, nem tapasztaltam még annyit a világon, hogy most elszalaszak minden lépten-nyomon kínálkozó jó alkalmat. Ugyanaz az érzés, mely szavamot adatta, hogy Cornélia férje legyek, még ennél előtte arra vitt, hogy házassági ígéretet tegyek egy parasztlánynak itt a faluban. De Cornélia szerelméért cserb

akartam őt hagyni, bár eléggé gyötört a lelkiismeret, a mi nem kis jele szerelnemnek. De mivel senki sem vehet el feleségül egy nőt, a ki eltűnt és senki sem tesz olyan bolondot, hogy fut egy asszony után, a ki kerüli és szerelem helyett gyűlöletet táplál iránta, mondom, Lorenzo uram, lássuk, mily elégtételt adhatok neked egy sértésért, melyet nem követhettem el, mert nem is volt szándékomban, hogy elkövessem. Adj hát rögtön engedélyt, hogy beváltsam régi ígéretemet s elvegyem feleségül azt a parasztlányt, a ki már vár rám a szomszéd-szobában!

Mi közben a herczeg beszélt, Lorenzo arcza százszor is színt váltott, alig bírt ülőhelyében megmaradni. Nyilvánvaló volt, hogy a harag hatalmába kerítette összes érzékeit. Ugyanez történt Don Juannal és Don Antonióval, a kik rögtön elhatározták, hogy nem engedik meg a herczegnek akaratát véghezvinni, ha életükbe kerülne is. A herczeg leolvasta arczokról szándékukat és így szólt:

— Őrizd meg nyugalmadat, Lorenzo uram, mert mielőtt még egy szót is felelnél, látni akarom, vajjon annak a nőnek szépsége, a kit feleségül akarok, nem bírhat-e rá, hogy teljesítsd kívánságomat? Oly földöntúli szépség, hogy nagyobb vétket is meg kellene bocsátani érte.

E szavakkal fölemelkedett s átment a szobába, a hol Cornélia tartózkodott, teljes díszben, minden ékszerével felékesítve. Alig hogy a herczeg hátat fordított, fölkelte Don Juan és két kezével rátámaszkodva Lorenzo székének karjára, a fölébe súgta:

— Compostellai szent Jakabra mondom, Lorenzo uram, és keresztyén meg lovagi hitemre, hogy előbb leszek renegát, mintsem a herczegnek megengedjem, hogy tervét keresztül vigye. Itt helyben, az én kezeim között veszszen el élete vagy megtartja Madonna Cornéliának tett ígéretét, vagy legalább időt enged, míg megtaláljuk. S ha csak biztos tudomásom nem lesz róla, hogy Cornélia meg nem halt, nem fog megházasodni.

— Ez az én véleményem is, — felelt Lorenzo.

— S így vélekedik bajtársam, Don Antonio is, — tette hozzá Don Juan.

E pillanatban lépett be a terembe Cornélia, a plébános és a herceg között, a ki karon fogva vezette. Mögöttük jött Sulpicia, Cornélia komornája, a kit a herceg elhozott Ferrarából, a gyermek dajkája s a diákok gazdasszonya. A mint Lorenzo megpillantotta testvérét, alig akart először ráismerni, annyira meglepte Cornélia váratlan megjelenése. Belébotolva saját lábába, odavetette magát a herceg elé, a ki fölemelte s testvére karjai közé vezette. Cornélia kitörő örömmel szorította magához. Don Juan és Don Antonio bevallották a hercegnek, hogy ennél szellemesebb és sikerültebb tréfát még nem láttak. A herceg elvette a gyermeket Sulpicia kezéből s átnyújtva Lorenzónak, így szólt:

— Ime, testvérem uram, nesze az unokaöcséd, az én fiacskám, s mondd, megadod-e az engedélyt, hogy elvegyem ezt a parasztmenyecskét itt, a kinek először tettem házassági ígéretet!

Sohasem érne véget, ha el akarnám mondani mindazt, a mit Lorenzo felelt, a mit Don Juan kérdezett és Don Antonio érzett, a pap örömét, Sulpicia vidámságát, a tanácsadó gazdasszony büszkeségét, a dajka ujjongását, Fabio csodálkozását, egyszóval az egész társaság általános meglepődését. A plébános nyomban összeadta a két szerelmezt, Don Juan de Gamboa volt a násznagy. Megegyeztek abban, hogy az esküvőt titokban tartják, míg az öreg herceggazdasszony betegsége tart, úgysis a végét járta szegény. Addig is Cornélia visszatér bátyjával Bolognába. Így történt. Az öreg hercegné meghalt. Cornélia bevonult Ferrarába, szépségével örömbe borítva az egész várost, a gyászt csakhamar általános vigalom váltotta föl. A két gazdasszonyt bőkezűen megajándékozták, Sulpiciát elvette feleségül Fabio s ki volt vígabb Don Antoniónál és Don Juannál, hogy valamiben szolgálatjára lehettek a hercegnek? Föl is ajánlotta nekik két unokahugát feleségül gazdag hozománynyal. De ők azt felelték, hogy a biscáji lovagok csak hazájukból nőülnek, s nem gőgből, ez lehetetlen volna, hanem csak azért utasítják vissza a fényes ajánlatot, mert ragaszkodnak e dicséretreméltó nemzeti szokáshoz és szüleik akaratához, a kik bizonyára már kiszemelték a nekik való feleséget.

A herceg elfogadta ezt a mentséget és tapintatos módon,

keresve a megtisztelő alkalmat, sokféle ajándékkal lepte meg őket. S némelyik olyan gazdag volt és oly jó időben érkezett, hogy lehetetlen volt el nem fogadni, kivált mikor végkép eltávoztak Itáliából s búcsúlátogatást tettek Ferrarában. Ekkor Cornélia már három gyermeknek boldog anyja volt, a két utolsó kis leány, és a herceg szerelmesebb, mint valaha. A hercegné Don Juannak ajándékozta a gyémántos keresztet és Don Antoniónak az arany agnust. Ezuttal szabódás nélkül el kellett fogadniok. Mindketten visszatértek Spanyolországba és birtokaikra, a hol gazdag, előkelő és szép feleséget szereztek, de nem szakították meg a levelezést a herceggel, a hercegnővel és Lorenzo úrral, a mi mindnyájuknak nagy öröme szolgált.

CERVANTES után, spanyolból

KIRÁLY GYÖRGY.

PAPIRHAJÓ.

Kis patak a Nyögő patak,¹
A Bükk-hegyek tövéen fakad,
Vigan lejtő kis csörgeteg
Ritkán csapkodja fürgeteg ;
De akkor pusztító haraggal
A nagy Sajóba zúgva nyargal.

Egy játszó gyermek hajdan ott
Papirhajókat usztatott ;
A legszebbet ügyes kézzel
Utolsónak ereszté el :
«A jó Isten legyen vezéred
Míg a világ végét eléred».

Így indult, így siklott tova
A nagy világ kis vándora ;
Az ég szeméből egy sugárt
Őrző gyanánt keblére zárt,
Nyögő átadta a Sajónak,
Az megörült a csöpp hajónak.

Hátára vette szívesen
S vitte előre csendesen,
Úgy óvta, úgy kimélte őt,
Mint magaszülte csecsemőt.
Meg se billent, oldalt se fordult,
Mióta otthonról elindult.

¹ A Nyögő-patak Sajószentpéter város közepén át fut le a Sajóba.

Szólt a Sajó : te kis naszád!
 Ne menj tovább ; itt van hazád ;
 Találsz itt játszótársakat,
 Vihar s hullám el nem ragad.
 De a naszád se kért se hallott
 S pajkos kedvvel tovább sikamlott.

Megnyitván a kaput neki,
 A Tisza is dédelgeti,
 Hulláma a mélyben hever,
 Egy tükör a széles meder,
 Nyájas szellők bizalom végett
 Ölegetik a kis vendéget.

De im kizúdul a vihar
 S egyszerre mindent fölkavar.
 A partokon fegyver-zörej
 Közel s távol ágyudörej.
 A hullámok csatára szólnak,
 Vége a kis papirhajónak.

Nincs vége! Az őrző sugár
 Vezér gyanánt előtte jár,
 Fölötte elvonul a vész...
 Ő nyugodtan előre néz
 És a Tisza jóságos árja
 Rábizza az öreg Dunára.

A Duna is jól tudta már
 Hogy ki e vándor s merre jár.
 S hogy e rég úszó kis ladik
 Kormányosa égben lakik.
 A hullámok is úgy fogadják
 És a szomszéd tengernek adják.

Ott a gyermek játékszere
 Csodás fordulatot nyere :

Nagy társak közt kék ég alatt
Nagy vitorlás lett, s úgy halad;
Neki is van szép rakománya
S kincseit a hazának szánja.

Sorsát a szellő hirdeti
S vitorláját fönn lengeti.
Kik a világot ismerik
A Nyögőtől a tengerig:
Csudálva néznek a hajóra,
Hogy Isten azt még mindig óvja.

Most már nyugalmat esdekel
Az utolsó révhez közel.
Körvonalát már látja is,
Gondolja is, kívánja is,
Hogy a nagy út végét elérje,
Mint véget ért éltem meséje.

LÉVAY JÓZSEF.

KEVÉS A VETÉS.¹

Ülök szomorún a vonatban,
S egy daltöredék kísér szakadatlan,
Tört hangja egy bús, panaszos dalnak :
Kevés a vetés, sok a parlag.

Fut a táj, hegy-völgy váltja a síkot,
Nagy tábla után jönnek piczi csíkok ;
Tarlón, ugaron fel-felröppennek a varjak.
Kevés a vetés, sok a parlag.

A föld csupa gaz, csupa kóró,
Magvát a szelekbe kiszóró.
Hol a szél vet, ugyan ki arathat? —
Kevés a vetés, sok a parlag.

Kihalt a mező, elvétele ha egy-két
Gyerek zavarász kóczos teheneckét,
Vagy roskatagon öreg ember ballag.
Kevés a vetés, sok a parlag.

Szomorú ősz, a felleg a tájra
Ködesőjét egyre szitalja,
Siratja talán, kik többé nem aratnak ...
Kevés a vetés, sok a parlag.

¹ Ezt s a következő verset még 1915 őszén írtam, de akkor közzétételüket nem tartottam helyesnek, nehogy az entente-hatalmak esetleg kiéheztetési politikájuk sikerét olvassák ki belőlük. Ma már jól tudják ők is, hogy a központi hatalmakat kiéheztetéssel megtörni nem lehet.

KORA TÍÉL.

A föld csonttá fagyott,
Zord keble a magot
Már nem fogadja be ;
S a csira lent, szegény,
A föld fagyán, jegén
Áttörhet-e?

Mi lesz velünk, mi lesz?
Éhség, inség ijeszt,
Én nemzetem.
Az Isten megaláz,
Nem nő rengő kalász
Dús földeden.

Oh kínos a nyomor . . .
Az éhező gyomor
Kínos kivált,
Az ember kebliből
Midőn a meggyötört
Állat kiált.

S nemcsak a harczteren,
Itt is könyörtelen
Dúl a halál ;
Érett kalász helyett
A nyár gyermekfejet
Sárgít kasza alá.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Színházi szemle.

Nemzeti Színház. Shakespeare: *A hogy' tetszik.* — Magyar darabok fölujtása. — Lengyel Menyhért: *Charlotte kisasszony.* — **Várszínház.** Kisbán Miklós: *Az erősebb.* — **Magyar Színház.** Biró Lajos: *Hôtel Imperial.*

Classikai műsorát a Nemzeti Színház Shakespeare *A hogy' tetszik*-jével bővítette. E darab előadása nehéz feladat. Mint a bele-szótt idézetekből s czélzásokból megállapították, 1599-ből való; időrendi szomszédai a *Sok hűhó semmiért* (1598) s a *Vízkereszt* (1599); szinte ikrek. Közös bennök a lélektani mozzanat: a költő letörli kezéről az angol zsarnokok vérének s váraik komor ívei közül a képzetet, édes ligetébe menekül pihenni. Mesevilág ez, de mi lehet szebb annál, mintha *Lear* és *Hamlet* költője mesél? A *Sok hűhó* csomópontját Ariostóból vette, Ariodante episodjából (V. ének), s e dévaj szellem játszi árnya itt csapong a másik két darabban is. A szárnyas igeként röpködő Marlowe-idézet az első látásra kelő szerelemtől, mely itt négyszer is betelik; ez a szerelmi bőség a négy ifjú párban a lélek és szív más-más fokain; e boldog pásztorok s a szegényen bujdokló két hercezkisasszony, Rosalind (s később Viola), fiú-ruhában kedves közelében élve — a mi az ariostói Ricardette tréfájának fonáka, a minta helyén a selyem színes foltjaival; — az oroszán az ardenni erdőben, az egész erdei kaland; az egyszerre magába szálló bitor herceg s a megjavuló gonosz Olivér; ez a kegyes sors, mely kapóra mindent jóra fordít: mindez nem is az egyszerű népmese, hanem merőben a kalandos epos párja a színpadon, magába olvasztva a pásztor-játék és melodráma elemeit.

A mesét a költő Lodgetól vette, de új s egészen az övé három alak: Kata, Próbakó s a mélabús Jacques. Vonjuk ki ezeket; vajon akkor Lodge maga marad-e a seprő alján? Dehogy! E vígjátéki ligetbe távolról hatalmas hegyormok látszanak, ismerős shakespearei bércek. A *Sok hűhó* gyermekes rágalmozása-s gyanúsításában a *Téli rege* és *Othello* csirája lappang; az *A hogy' tetszik* derűs párja a későbbi s komoly *Vihar*-nak.

Shakespeare, mint a mesebeli gyermek az erdőben, mindenfelé magvakat szórt el maga után; egy részüket fölették a madarak, másokról ma is nyomára találunk; egyeseből virágzó bokor nőtt.

A személyeken is rajtuk van a családi vonás: Rosalind a velencei Portiánaks a *Sok hűhó* Beatrixének huga, — mint Celia Herónak. Jaques-ot messziről látva a fák között, néha úgy rémlik, mintha Hamletet láttuk volna, (Brandes «avant la lettre Hamletnek» nevezte), máskor mintha maga Shakespeare járna ott.

A költő a saját színházának jelmondatát is a Jaques ajkára adja: Totus mundus histrionem agit — az egész világ komédiát játszik; mindenki néző és szereplő egyszerre, tette hozzá egy epigrammájában. Ez is a költőre vall, ő az, a ki aljától felfelé végigpróbálta az életet, s most a hírnév és jólét verőfényén megpihen a szeszélyes tréfa ölében, de a régi, komoly leczkéket nem tudja felejtetni. Nem sok igazságot, nem sok következetességet és logikát látott az életben s most ereje teljében ki meri mutatni ezt a jellemek gyors Pálfordulásában, a sors szeszélyében, mely Herot Claudio, Celiát Oliver keblére dobja. — Hiszen a világ csak komédia. Vajjon csak mesei s vígjátéki felületesség ez, vagy az író keserűsége, mely ettől fogva nőttön nő; — vagy mind a kettő? Jaques alakjából ítélve, nem pusztá véletlen s ennek a Jaquesnak a sorsában is sok van az övéből. A költő is megismerte a főurak s az udvar körét; onnan mintázta ez új, gyöngéd és elmés nőalakokat; onnan vehette a hatalom miatt gyűlölködő hercegek, az örökségen vitázó testvérek motivumait, az ármányos és közönyös szolgálkat, mint Borachio a *Sok hűhó*-ban, vagy itt Le Beau. A költő az, a ki — mint Jaques — az erdőbe vágyik, a ki az udvarban visszagondol Sir Lucy vadaskertjére s a maga fiatalságára; ez az ő erdeje, a *Szent Iván-éji álom* ligete; a tündérek nem röpdösnek ugyan előttünk, de sejtjük, hogy ott fülelnek a bokrok árnyán s jókedvvel szövik a halandók sorját. Micsoda erdő ez! Walter Raleigh megszámllalta, hogy csak négyféle fát említenek, virága, madara nincs, — s mégis, hol van ilyen szabad, ilyen egészséges, ilyen üde erdei levegő, a hol minden csupa megelégedés és boldogság. Csodálni való, hogy mihelyst szerét ejthetik, mégis oly örömetst térnek vissza az udvarba. Ez is: Shakespeare, a kit még munkája hív. Jaques s később Prospero már nem cserélik el a magányt.

Így mutat az egész darabban minden magára a költőre; még játszott is benne: Ádám, az öreg szolga szerepét adta. Ez az egyik ok, a miért oly nehéz színpadra vinni az értőt minden szál Shakespeare-
parchez viszi, — a nem értőnek az egész: üres mese. De e mesében —

s ez a másik nehézség — annyi a báj, a játszani könnyedség, hogy ahhoz képest a legfürgébb gestus is ólom (legkivált, ha nagyon is virgonez akar lenni).

A szerteindázó darab összevonását egy pár színhelyre Ivánfi igen jól oldotta meg; az egész rendezés szép; a díszletek a mesevilághoz illő képeskönyv. De kár, hogy egyes mondásokat felcseréltek a szereplők közt s hogy a cselekményhez illők helyébe idegen, érzélgős dalokat igtattak. A szöveget Rákosi Jenő újra fordította, úgy, hogy átérzik rajta az euphuismussal való mókázás s át-átvillan a költő ereje. Keresetlenségélen itt-ott kissé pesties nyelv ez, de szándékosan s alkalmasint a költő maga is ily feszteleuségre törekedett; de az sem lett volna kár, ha a fordító többet megtart régi munkájából.

A színház egy pár régibb magyar darabot is felújított. Többször adták Jókai *Aranyemberét*, melyet már Jászai alakítása miatt is érdemes műsoron tartani. A darab könnyedén van a regényből átalakítva, sok hiányzik belőle, a mire szükség volna, de jól képviseli azon korszak és Jókai romantikáját, mely a külső rendkívüliségeket súlyos belső conflictusokkal tetézte, hogy azokat külső történnel s véletlenekkel oldja meg. Főérdeme, hogy három él benne Jókai képzeletének legszebb gyermekei közül: a Sunki szigete, Teréza, és Noéni, ez a magyar Mignon.

Bródy Sándor színműve, *A dada*, viszont a húsz év előtti naturalismust képviseli, mely nálunk általában is, de kivált Bródy egyéb műveiben túlzásaival szinte a romantika határát súrulta. A felújítás egy régibb drámáinkból tervezett scrozat egyedül maradt ünmon-dója volt. Már két Tóvárosi színházban adták, de ilyen jól soha. Különben egy-egy színmű felújítására elég ok, ha a színház valamely nagyobb szerepre olyan rátermett személyesítőt talál, mint itt Bayer Gizi, kivált az első felvonásban, a csecsemőnek gögicsélve s végül a méreg hatása alatt; ezzel új téren s nagy feladatnál próbálkoztak vele s teljes sikerrel.

Az ily felújítások nemcsak azért tanulságcsak, mert elevenen mutatják a múlt évtizedek ízlését, divatát, egész írói áramlatokat; mélyebb tanulságot is nyújthatnak. A Vígsház Harczeg *Ocskay brigadérosát* újította fel, mely szintén húsz éves darab. S a hatás most épen nem a harcias részekhez s zenéi betétekhez kapcsolódott, mint régen, nem a színi hatásra szánt eszközökhöz, hanem a finomabb részletekhez, minő Ocskay megtörése s búcsúszavai. Szóval: az irodalmi rész az, a mely nem hervad el; és ez becses tanulság.

Új darabot a Nemzeti Színház Lengyel Meryhértől mutatott

be, kit színi bírálóink csaknem egyhangúlag a színpadi technika mesterének tartanak. Megvalljuk, mi azt a művét becsuljuk legtöbbször, a melyre ezt nem mondották, de a melynek satirájában komoly gondolati mag van: *A hálás utókor-t* s kevesebbre nézzük azokat, melyeknél főgondját a színi hatásra fordítja. Új műve, *Charlotte kisasszony*, ilyen. A napolconi insurrectio korában játszik, Győrött. Az öreg Bay Boldizsár is készítője rozsdás flintáját. Míg ő a kertben gyakorlatul a mákfejeket szabdalja s a gunárt veszi czélta, bent a szobában leányát s társnőit oktatja Charlotte kisasszony, a városba nemrég települt külföldi nevelőnő; van daráló lecke-hadarás, lecke a kaczerkodás művészetéből, végül tánczóra; sok süldő lány empire-ruhában (de «Szervusz»-szal köszönnék!), a Kisfaludyak hangja a levegőben; később Márkus a színen festi magát, s ruhát vált hálófülkéje függönye előtt; mindez rendesen hatni szokott, de csupa betét. Jön végre Kelecsényi nemes-tiszt, kibe a ház kisasszonya szerelmes, de a ki Charlotteért vet lobbót. Charlotte francia kém, így kapóra jön neki az adjutáns ismeretsége. Kelecsényi mindenapos lesz nála, s hogy a dolog feltűnő ne legyen (!), még tisztársait is Charlotte lakásán gyűjti össze, hogy Napoleon proclamatióját megvitassák. E jelenet *Bánk bán* II. felvonásának mása. Itt is van egy heves Petúr, s a loyális Bánk maga Kelecsényi, a ki nem akar a tróntól elszakadni. Charlottenak az az utasítása, hogy ha a tisztek nem pártolnak Napoleonhoz, hívja vissza légyottra legalább Kelecsényit, hogy elfogva, kivallathassák a magyar készülődések felől. A tiszt vissza is jó; a gyertya jelül az ablakban ég; de Kelecsényi őszinte szerelme meghatja s valódi szerelemre gyújtja Charlotte-ot (s ez a dictio a legköltőibb, a mit Lengyeltől eddig ismerünk); eloltaná a jelt, de az ölelő karok nem bocsátják; a francziák ott teremnek s elfogják az idyll hőst. A nő által vetett csapda s későn feltámadó szerelme kinek ne juttatná eszébe *Fedorát*? Ez után *Tosca* következik: Kelecsényi kínvallatása, a ki, hogy kedvesét e sorstól megmentse — mert elhithetik vele, hogy azt is kínozzák — vall, de hamis adatokat mond. Ez szép és lélektani módon derül ki: mikor Charlotte-ot meglátja, elrémül azon, hogy még itt van, hogy nem menekült messzire; e féltésből találja ki Charlotte, hogy hamisan vallott; rohamuk kudarczából a francziák is megtudják ezt. A tisztek kegyelmet kérnek a nemes ellenfélnek; lelki nagysága előtt Charlotte bevallja aljasságát, s míg Kelecsényit a tábornok elé vezetik, ő megöli magát.

A *Pesti Napló* megírta, hogy a nevek mind történelmie, a kémnővével együtt, s minden nyit a darabban is szereplő Hochenegger

páter jegyezte föl, megírván a győri ostrom történetét. ~~De vajon a nevek mellett a lelkek is valódiak-e?~~ A figyelmes nézőt a történet s a szereplők nem kötötték le; inkább Sardoura gondolt, a színpadi főügyeskedőre s a Gyulai Pál anekdotája jutott eszünkbe a sokszor visszautasított szerzőről, a ki darabját azzal kínálta: Ebben minden benne van, a mi Shakespeareben hatásos.

Egy másik «ügyes színpadi szerző» darabját a Magyar Színház mutatta be. Biró Lajos *Hôtel Imperialja* ez. Az ügyesség megbízhatatlan tulajdon, sokszor cserben hagyja az embert. Cserbe hagyta Biró Lajost is. E darabját egy háborús regényéből alakította át, de bármint kereste a mozgalmas jeleneteket, nem tudta valódi színművé tenni. Az első három felvonás csupa *expositio*, mindenik nagyrészt az előzmények ismétlésével húzza az időt, ámbár elég volna ezeket egy rövid párbeszédben ismertetni. Hiszen az egész csak annyi, hogy valamelyik galicziai városban egy főhadnagy elmarad a visszavonuló magyar seregtől; visszatér a szállodába, a hol lakott s pinczérnek öltözik. A bevonuló oroszok nem bántják. Egyik új vendég maga eldicsekszik a magyar pinczér előtt, hogy ő kém s épen most derítette fel a magyar állásokat. Ennyi van a két első felvonásban. A harmadikban végignézzük a kém ebédjét; végül a főhadnagy lelövi. Voltakép csak itt kezdődik a cselekmény, mely azonban hamar elapad. Egy szobalány, a ki az orosz parancsnok jóvoltából most a szálloda úrnője, azt mondja, hogy a gyilkosság idejében a pinczér ő vele volt bezárkózza; ezért megvesszőzik, de a főhadnagy megmenekül. De győri a lelkiismeret s midőn a magyar csapatok visszatérnek, azt mondja, nem tudna többé kardot fogni; gyógyulni küldik s ő magával viszi élete megmentőjét. Sok hatást ígér van ebben összehalmozva: a háború rajzása az urat cserélgető hótélben, menekülő magyar tiszt, orosz vezérkar dáridója, kém, emberölés, életmentés, magyar győzelem, sőt gondolatul az enberöléstől való irtózás magyarban és oroszban egyaránt, — mozgalmas is — de hol van a darab, hol az irodalom? Ez mozi-film, élő emberekkel ugyan, de egy szó nélkül ép oly jól meg lehetne érteni. Csak egy jelenete hatásosabb: mikor a hótél halljában egy orosz *prædicatióra* a mulató tisztok s a háttérben a főhadnagy-pinczér mind magukba szállnak s elirtóznak azon, hogy embert öltek. Honnan vette Biró ezeket a tiszteket? Nem az életből, hanem műszka regény-alakok nyomán combinálta, papirból. Maga a gondolat is, a katonák fellázadása a háború öldöklése ellen, merő számítás; máskülönből mélyebb lelkirajzot kívánna. Nagyon érzik itt a különbség,

mely az irodalmi művet a száz tele házat csodító színdarabtól elvalasztja.

Irodalmi becsű darabbal csak a Várszínházban találkoztunk, melynek életrekeltése nemcsak a művelt, jó budai közönséget juttatja színházhoz, hanem a Nemzetit is egy kisebb társadalmi daraboknak való színpadhoz. A házat Kisbán (gróf Bánffy) Miklós Az erősebb című társadalmi darabjával a vatták fel újra. E mű tökéletes ellentéte az előbbi kettőnek s örömetst hivatkozhatunk reá, ha irodalmi eszközöket s irodalmi hatást sürgetünk, azokkal szemben, a kik olcsó színi hatásokért lelkenedeznek. Ine egy színmű, mely tisztán művészi, irodalmi eszközökkel él, csupa lélekrajz, egyszerű társalgási nyelven, mely még a mot-k sziporkáit is kerüli — s mégsem könyvdrama, egészen a színpadra termett, mély hatású, színpadi fogások, betétek s olcsó mesterkedés nélkül.

Meséjét ki lehet találni a színlapról; a szereplők: egy fiatal gróf, felesége, és a férj bátyja; gondolhatni, mi lesz a dráma. Az egész csupa drámai feszültség; milyen vihar a lelkekben, mily háború az érzelmek között! Kifogásolták, hogy a szerző nem töri tárgyát a törvényes telvonásokba, csak hét laza képbe önti; de amúgy nem lehetne ilyen szűkszávú, ennyire gyorsmenetű, súlyos tárgya mellett ily könnyed. A jelenetek, kivált az első öt, egyenként oly művészetel, oly erővel vannak felépítve, hogy egy sort sem törölnhetnének ki az egésznek kára nélkül; a szerző minden szóra épít később; a szavak messziről kezet fognak egymással. Főkép míg a küzdelem tart s a beteg fű lélekrajza, ez az öt kép művészi tekintetben oly átgondolt, olyan bevégett, mondjuk ki: olyan tökéletes, hogy tartalmát hiven nem is igen lehet más szavakkal és rövidebben elmondani. Csak futólag mutathatunk rá főbb vonalakban a szerkezet biztenségára s egy-két mozzanatnál a lélekrajz mély és sokoldalú művészetére, az egésznek szűkszávú kimértsége mellett.

A fiatal pár csak három hetes házasságban; Imre gróf, késői gyermek apja második házasságából, gyöngé ember; az esküvő utáni napon tudóvérzése volt, azért jöttek ide, a Vág-völgyi kastélyba, a hol három hét óta élnek, egy kedves öreg tante társaságában. Épen várják az idősebb testvért, Juliánt, a seniort. Legjobban az asszony varta, Má (Marianne), ő hívogatta folyvást leveleiben — s mikor megjő mégis, szótalán. A férj nagy szemekkel nézi különös viselkedését, a betegek finomult érzékei s a szerelem féltékenysége mindjárt megmozdulnak benne. Arról beszél Teréz tantanak, hogy vőlegény korában sokszor úgy érezte, ő köztük — a harmadik. S valóban,

mikor mind feküdni mennek, Má visszajő, beszélgetni Juliánnal, apróságokról, de önkénytelenül folyvást maradásra kérve. Kitűnő skizz ez, egy pár nagy vonással; ismerjük az egész helyzetet, láttuk Imre szemében az első gyanút; ismerjük az embereket, a kiken rajtuk a főúri kör reflexe; ott, a hol századok óta viselik a családi arcvonásokat s az öröklött idegeket, ott nőnek ilyen fél-gyermek férjek, ilyen fegyelmet nem ismerő, heves teremtések, mint a nemfeleség Má, a ki épen ártatlanságában gyanútlanul s ellenállás nélkül engedti át magát ösztönszerű vonzódásának az erősebbhez. Juliánról megtudjuk, hogy ő pótolta öcscsénél az atyát, hogy végtelenül szereti; «Csak mi ketten» volt pajtási jelszavuk; látjuk, hogy ez emlékek nalkodnak rajta, balsejtelenmel hallgatja Má-t s néz a saját lelkébe (azért is hívatta magát annyiszor). Pompás tanulmányfő Teréz tante, az öreg kisasszony, a ki minduntalan felfedezi magában a férfias kedvtelések csúráját; a fiatal pár távozása kor nászindulót dudorász, s általában nagy pártfogója a szerelemnek; mikor pedig Mát bánatban látja, az anya mozdul meg benne, — a mi mind szerencsés lélektani vonás.

Imre a fölsleges ember titkolt szenvedésével jár-kél a házban; csitítja magát; a betegek mind rémlátók, úgy-e? — kérdezi Teréz tantétól. Bátyja jóságára gondol, abban keres támaszt; s közben rakosgatja össze megfigyelései mozaik-darabkáit. A sötétség beálltával is együtt találja őket a sakktábla mellett; hozzájuk lép, s lelkéből kiömlik, a mi folyvást zaklatja. Azon kezdi, milyen jó hozzá a bátyja; a senicri szobákat engedte-át nekik; a feleségét is neki köszöni; ő figyelmeztette rá, ő akarta, hogy elvegye. Ha Julián vette volna el, most ő volna a kis sógor és biztosan belszeretne Má-ba. (Mennyi mindent végig gondolt magában ez a szegény fiú!) Egy pár betegen heves, kínosan szenvedélyes ölelés, s e fölindulásban egy hirtelen önfeledkezés: Nekem mindent csak adnak, — én mindent csak kapok! — kiáltja, s összeesik. Felesége a nevét kiáltja, de elhúzódik, — Julián siet vissza hozzá. Ez önmegnyugtató és hirtelen kitörés Pál-fordulása igazi írói munkája, csupa lélektan. S Julián is mint találja el megindultságában a legjobb megnyugtatót, a régi jelszót: Csak mi ketten! — s mennyit eláruh ezzel lelke titkáiból!

A fejlődés rohamosan halad. Julián a magával hozott orvostól öcsce szerelmi élete felől tudakozódik; nemcsak Imre egészsége, talán Má is van e kérdésben. Sokszor mondanak itt mást, mint a mit gondolnak, de értelme mindig világos, s a mód maga is lélektani. Az orvos

visszakérdez: nem sejti-e Julián, mi emészti a tépelődő beteget, jobban a kórnál? Juliánt magát is égeti a beteg távolba látó tekintete, Mát is; kivehetik az orvos kérdéséből, látjuk a komornyik arcán: a mi még nincs, nem is lesz, nem lehet. Ha erős volna, idegen, ha küzdeni lehetne, de kínczni, így, mint egy megkötözött állatot, az öcscsét, a fiát, mikor mindent maga akart így! Már Mát sem ellenkezik, búcsúznak, de a búcsú egymás karjába dobja őket. Egyszerre lőtás-futás, neveiket kiáltják: Imrének rohama van. Most nem mehetsz el — ez az asszony első gondolata. Őt csak Juliánhoz köti érzése, az első, utolsó, egyszerű, de Juliánt ezer szál köti öcscséhez; ő most is érzi, hogy a végzet sziklát hengerít menekülése útjára. Érezni a körülmények végzetes hatalmát.

Itt a döntő perc: ki az erősebb? Az erősebb ereje vagy a gyöngö gyöngesége? A kötelesség vagy a szenvedély?

A mi most következik, az a darab fénypontja. Minden szó csupa lélektan. Erős és kényes szavakat hallani, de elvesztik köznapi színüket, mert egy vergődő lélekből szakadnak, a magát tépő sziv egy-egy vércsöppje világít rajtuk. Így a nyers szó is tiszta, mint a hó a levegőben, a mi a földre hullva sár lesz. Inure betegen fekszik a seniori ágyban, mellette ülnek kétfelől Mát és Julián. A betegben ama Pálfordulás óta a gyanú és kíméletlenség kerekedett felül; ingerült, ravasz, alattomos, minden szava csapda. Csúfolódik a gyöngeségével. Milyen nagy ez az ágy, egészen elvész benne az óriás ősök vézna utóda. Ha keskenyebb volna, összeérhetne a kezök. De köztük van ő s ez az ágy. De jó, kényelmes. Úgy-e, Marianne? a feleségére néz, félszemmel a bátyját lesi, mint szúr beléjük ez a szó, s mint rezzennek össze tőle. Beszéljenek, kéri, mintha kettesben volnának, ő majd eltűnik közülök — s bebúvik a takaró alá. Julián azt kérdi, mikor szabad fölkelni. Még várni kell, mondja az asszony. Milyen szép várni, a mi biztosan eljön, úgy-e Julián? — sóhajt a beteg. Talán holnapután — folytatja? — Nem, vág közbe Imre, nem olyan hamar, később. A sírra gondol, s hogy ezek akkor egymáséi lesznek. Milyen kínos ott ülniök, hogy meg vannak alázva a mindentudó kis beteg előtt, s milyen alázattal tűrik szavait. Kétférfelmű czélzások után jó a bizonyosság: Miért nem tegeződnek többé, három napja, az új betegség óta?

Julián menekül a faggatás elől; inkább majd visszajő még. Nem, ne jőjön vissza, késő van, ők fiatal házasok, — ne jőjön. Mikor maradjunk, Mát rá szól, miért beszél ilyet. Mi tudjuk: Szégyenli a betegségét, és jól esett fájdalmat okozni Juliánnak. És éppen ez a

próba a bizonyosság : Szeresse Má, csak egyszer . . . Má ijedten húzódik el, aztán enyhébben az orvost említi. Csak azért? Igazán csak az orvos miatt? — faggatja a beteg. Mert ő annyira szereti ; az életét tette kockára érte. Nem az esküvő után lett beteg, már előbb, egy héttel, de eltitkolta, hogy az esküvőt el ne halaszszák ; félt, hogy elveszti; sietett. Má megdermed : «Hogy' tehettél ilyet? «Mert szerettelek, s mit törvény, becsület, — mikor a vágy parancsol! — Szegénynek, még a mentsége, az áldozata, a szerelme is ellene fordul, váddá lesz ; Marianne csak az önzést látja benne s minden szenvedése forrását. Mit tettél velünk? mondja szemrehányóan. Az egész a szövegben is alig több szó, mint itt s mennyi minden van benne : egy beteg lélek ingerlékenysége, tépelődése, önzése, a sorvasztó sejtelen sóvárgása a bizonyosság után, a halálra gondolónak kegyetlensége az élők és ittmaradók iránt.

Az asszony e vallomás után a beteg erotikája áldozatául érezheti magát, még idegenebbnek, még szabadabbnak. Miért gondolkoznék ő másképp, s miért ne áldozná fel szenvedélyének oly könnyedén Imrét, mint az őt? Ebben nagy mentsége van. Azt híve, hogy a beteg alszik, — pedig ma altatót sem vett, — éjjel fölmege a rotundába. Az izgatottan kóborló Julián is odavetődik ; pedig kerülni akarják egymást. Má kihajol a mélység fölé ; ha az ember itt lezuhanna, mindennek vége volna, — mondja. Ez itt a főmondat. Egy pár percz mulva csakugyan ezen az úton jó a végzet. Julián visszarántja Mát, az érintésre föllobban háborgó vérük, egymás karjába omlanak ; alig rebbenek meg egy pillanatra, mikor egy hoszszú, tompa jaj hallatszik, s kövek omlása. Látta-e őket Imre, s maga akarta így, vagy csak megcsúszott a rozoga kőlépcsőn, mikor rájok lesett? Teréz tante váltig kérdezősködik, mint osonhatott ki a beteg észrevétlenül, mikor a szoniszéd szobákban laknak Má és Julián ; Má megvallja, hogy ő nem volt a szobájában ; ez a két üres szoba, ez volt éppen az áruló. Teréz mindent megért ; vigasztalja az özvegyet : a könny mindent lemos, s az élőknek joguk van az élethez. Ennyi talán elégis volna ; de az író tovább megy, s teljes mértékben hirdeti a szerelem jogát. Azok ketten még egyszer találkoznak a rotundában ; mint a gonosztevő visszatér a bűn helyére — mondja Julián. Most már mindennek vége ; a halott örökre közéjük állt, hiszen ők ölték meg : a testvére és a . . . s enyhébbre igazítja : «és te, Marianne». «Mi ketten.» — De Marianne szerelme összetöri az önvád és az erkölcs szavait ; ők nem tehetnek semmiről, a sors akarta, a végzet ; az a legerősebb. És Julián megígéri, hogy visszajő. Megadó, bágyadt mosolylya! fognak kezét.

E kifejlés a közönséget meglepte s erkölce megütődött rajta. E „gonosz hamarság” sértő. Már a Teréz tante megbocsátása és vigasza könnyű s főképen hamari; ez az alku, mely máris szinte a napárt forgatja, bántó. Ilyen hamar lenioshatja a könnyűt a vérfoltot a toronyaljáról? Nem félnek attól az árnytól, mely még a néző szeme előtt is felfelrémlik? De az író épen azt akarja mondani, hogy a szerelem mindennél erősebb; talán nem is a szerelem, hanem a végzet. Csakhogy ezzel a darab szinte irányzatosságba csaps elvet állít, még pedig igen szabad elvet. A szerzővel a vonat túlrobogott az állomáson. Jobb lett volna a későbbi találkozást csak sejtetni, s nem escomptálni ilyen hamar. Máskülönbem semmi sem váratlan s nem természetellenes. Marianne fiatal fővel csak akkor jó rá, mikor egyedül marad az urával, hogy ez idegen neki, hogy a másikat szereti; Imre önvallomása nem hogy meghatná, még jobban elidegeníti, s feyelmet nem ismervé, átengedi magát az árnak, szinte önkívületben él, mint egy megszállott. Épen ebből foly, hogy ő a szenvedélyesebb, a csábító fél, a mi meentsége Juliának, a ki maga is mélyen szereti, s a ki előtt most, ötvenkét éves korában utoljára táral ki az élet kapuja. De Julián alakjának nincs elég távlata; csak két vonásból áll: az öcscséhez s Mához való érzésből. Küzdelme s vergődése így is drámai, az önvádja is, s borzongása, mikor érzi, hogy a kit sírba vittek, most erősebb és elszakítja őket. Ez mély és erkölcsös érzés. S Marianne szerelme mégis kiforgatja magából. De mérhetni-e a logika rőfjével ez elgyötört idegeket, kivált ily fékhez nem szokott lelkeknél s kivált ilyen helyzetben? Mit segít már, ha tönkre teszi a másikat is, a kit szeret, s a kinek vétke, hogy őt szereti? Nem tartozik-e szinte mellé állni a közös bűnben? Ha az élő nem bírt közénk lépni, erősebb lehet-e tartósan a pusztá emlék? Mivel erkölcstelenebbek most, mint előbb? Ha idáig a végzet űzte őket, most is annak a markában vannak, a körülmények és idegeik hálójában. Lehet, hogy az egész befejezés inkább lélektani, mint erkölcsi, de nem is erkölcstelen. Boldogság az övék? Czelhoz értek? Szomorú győzők ezek. Már csak kézfogással bucsúznak. Mit fog érezni Julián, ha kikerült e bűvkörből? s milyen érzéssel tér vissza ide, a hol már nem találja öcscsét? A lelki problémákat nem lehet maradék nélkül megoldani, mint egy egyenletet, mindig marad egy pár kérdőjel.

Ma sokat beszélnek «meglátások»-ról, átéltségről. Pedig a költő nem pusztá fényíró gép, s a személyi átélés szűk körbe szorítaná. Az író bányája a lelke; csak az becses, a mit onnan merít, s mindent

meríthet onnan. Nem hogy szó szerint átélte legyen, hanem hogy fogékony legyen, hogy végigélje, a mir ír, az a fontos. S ebben a darabban lélek van. Ez az író vergődött, szenvedett, vérzett, kínnal hordozta írói tervét. Az ilyen íróra érdemes hallgatni, mint az utazóra, a ki meszsze vidékekről tanít, mint a bűvárra, a ki látta a tenger mélyét. M. gérteni természetesen csak az tudja, a ki maga is nézett a mélységekbe.

A rendezés kitűnő volt, s ez Hevesi Sándor érdeme. Pedig a feladat nehéz. Az író pompás milieu-rajzot ad, úgyszólván egy szó nélkül, s a rendezőnek a sorok között kellett olvasni. Az előadás kitűnő, csak Alszeghy kedélyesebb kelleténél a nagy jelenetben. Imre gróf szerepében a színház új tagja, Uray, sokat ígérő művésznek mutatkozott. Pethes sokat-mondóan játszott egy csaknem néma szerepet.

V. G.

ÉRTESÍTŐ.

Don Juan mondája.

Heinrich Gusztáv: *A Don Juan-monda.* Második bővített kiadás. (Olcso Könyvtár, 1873—77. sz.) Budapest, 1917. Franklin. 98. l.

A népmesék és mondák története a legérdekesebb és legsajátosabb világirodalmi problémák közé tartozik. Már természetüknél fogva is, akár a mesevándorlás, akár a közös lelki alap elméletét fogadjuk el rendkívüli elterjedésük magyarázatául, arra vannak predestinálva, hogy a nemzeti irodalmak határait áthágva a világirodalomtörténet tárgykörébe kerüljenek. Egy fejlődéstörténeti alapon fölépített vagy fölépítendő világirodalomtörténetnek mindenestre legelső, kiinduló fejezeteit alkotják. Míg azonban a népmesék elsősorban a néplélektani kutatások területén állanak, addig a népmondák a fejlődésnek már magasabb és bonyolultabb fokát képviselik, azt a fokot, melyen a műfaj tudatossá válik s mintegy átmenetül szolgál a nép- és műköltészet között: a műköltészet eredetének kérdései kétségtelenül a mondák fejlődésének keretében várnak megoldásra. Irodalmunk nagy szerencséje, hogy mindkét téren két kiváló kutatóval dicsekedhetik: a népmesék terén Katona Lajos ez, a mondáknál Heinrich Gusztáv. Alig van a világirodalomnak jelentősebb mondája, melynek monographiáját Heinrich Gusztáv föl nem dolgozta volna, a nagyszabású Faust-tanulmányok mellett egész sereg kisebb-nagyobb értekezés tanúskodik erről.

A Don Juanról szóló tanulmány, melynek első kiadása folyóiratunk hasábjain látott napvilágot (1882. XXXII: 161.), immár második kiadását éri. Mint többi társait, ezt is két szempont alkalmazásával állítja elének szerzője. Az egyik a lélektani, melylyel a monda keletkezését, ősi csiráját és fejlődésének első formáit elemzi, a másik a történeti, a már végső alakot nyert monda sorsát és megjelenését a különböző irodalmakban teszi vizsgálat tárgyává. Régebben a Don Juan-mondát teljesen és jellemzően spanyol eredetűnek tartották, s hőst, Don Juan Tenoriót, a XIV. századi Spanyolországba, Don Pedro udvarába rögzítették, mint valóban élt történeti személyt.

Az újabb kutatások azonban, főként Farinelliéi, Don Juant is sok más mondai hős közös sorsára juttatták, alakja a történet napfényétől megfosztva a legenda ködébe oszlott széjjel. Heinrich kimutatja, hogy a monda legérdekesebb és legsajátosabb mozzanata, a kőszobor bosszúja, egyszersmind a monda magvát is alkotja: egy minden nép képzeletében megfogant motívum, melyet valószínűleg a spanyol Tirso da Molina kapcsolt a történeti Tenorio-családhoz *El Burlador de Sevilla* cz. művében, a tárgy első sikerült drámai földolgozásában. A munka alapeszméje, a fékezhetetlen élvezetvágy tragédiája, épúgy mint a Faust-mondában a korlátlan tudás rögeszméje, olyan ősi emberi ösztönben gyökerezik, mely egy csapásra megmagyarázza rendkívüli elterjedését minden népnél és irodalomban. Érdemes volna megkísérelni azt is, hogy a tárgy természete mennyiben kívánja meg elsősorban a drámai formát, vagy még messzebb menve, miért jutott legmagasabb művészi megoldásához a zenében, Mozart hallhatatlan alkotásában? Ezek azonban nagyon is hypothetikus fejtegetésekre vezetnének, sokkal helyesebb a biztos történeti talajon a tárgy elterjedésének szálait, az egyes földolgozások közti kapcsolatokat föltárni. Ebben a tengernyi adathalmazban Heinrich Gusztáv nem törekszik teljességre, ezt nem is engedné tanulmányának essay-jellege, bár igen kimerítő bibliographiát nyújt, hanem megelégszik azzal, hogy a fejlődés főbb irányait kijelölje. De ebben az összefoglaló áttekintésben azért minden jelentősebb alkotásról tudomást szerezhethetünk, s ha csak néhány szóval is, tiszta képet kapunk a monda fejlődésének főbb irányairól.

Részletesebb, behatóbb fejtegetéseket találunk az első spanyol drámáról, Molière *Don Juan*-járól és a Mozart-opera alapjául szolgáló Da Ponte-féle szövegkönyvről. Itt már az æsthetikai méltatás is inkább szóhoz jut s kivált a nálunk kevésbbé ismeretes s nehezebben megszerezhető spanyol drámának kapjuk részletes taglalását, számos érdekes jelenetének bemutatásával.

Heinrich Gusztáv tanulmánya egyesíti magában azt a két sajátságot, melyet talán a legnehezebb egyesíteni, bár az igazi essaynek elmaradhatatlan kellékei: a szigorúan tudományos módszert és a művelt közönség izlésének megfelelő előadást.

Surányi Miklós új regénye.

Surányi Miklós: *A szent hegy*. Regény. Budapest, 1917. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 247 l. Ára 6 K 50 l.

Surányi Miklós — alig egy éve teljesen ismeretlen név az irodalmi életben, ma egyike a legemlegettebb írói neveknek, s viselője, pusztán két regénye alapján, a Petőfi-Társaság tagja. A mai világban, mikor az irodalom harcmezején is fáradságos, kitartó munkával kell elfoglalni a népszerűség akadályait — a közöny árkait, a kiadók tartózkodásának drótsövényeit, a féltékenység várait — szédítő emelkedés. Rászolgált-e Surányi a dicsőségre, méltán emelte-e az ingatag közönség könnyen befolyásolható kegye?

Első regénye, *A trianoni páva*, sajtóságaos munka volt: határozott írói értékek nyilvánultak benne ép oly határozot fogatkozásokkal. Érthető, hogy a kritikus rendes érdeklődésénél jóval nagyobb figyelemmel vettem kezembe második regényét, *A szent hegy*-et, és siettem elolvasni, hogy összemérhessem előzőjével.

A regény meglepetés volt számomra. Ritka jelenség, hogy egy írónak két műve annyira eltérjen egymástól a maguk egészében és annyira megegyeznek apró vonásaikban. Két egytestvér: az egyik szőke, fehér arcú, ábrándos kékszemű, a másik sötétbőrű, villogó barnaszemű, fekete hajú, s mégis a családi vonások egész sora teszi őket egymáshoz hasonlókká. Az ifjabb azonban szebb, *A szent hegy* jóval értékesebb, mint *A trianoni páva*. Surányi írói egyéniségének fogatkozásai majd mind föllelhetők itt is, egyik-másik még nagyobb mértékben, de érdemei megerősödtek és megsza porodtak.

A trianoni páva költői eszméje szerint egy különös, szinte bizarr, de alapjában mégis egyszerű szerelmi történet, két egymáshoz nem illő lélek vergődése az őket összefűző szerelem következtében; *A szent hegy* alapja egy nagyszabású conceptio. Wernher gróf Buda város bírása Kún László korában; a testben-léleekben erős férfi rajongó szeretettel csüng a szent hegyként imádott városán — innen a regény címe — nagygyá, hatalmassá akarja tenni s az eljövendő időről ábrándozik, mikor a két testvér-város a maga milliónyi lakosával, virágzó iparával, élénk kereskedelmével a kelet és nyugat összekötő kapcsa lesz. De óriási akadályokkal kell küzdenie: szeretett királya nem törődik a fővárossal, hanem hol a lázadózó főurak ellen harcol, hol kedves kúnjai között vad, érzéki szerelem gyönyörűségeinek hódol; az esztergoni érsek egyházi átokkal sujtja Budát, mert az egyházzal szembehelyezkedő uralkodóhoz ragaszkodik; a gyönyörű,

de szenvedélyességében féktelen, szeszélyességében kiszámíthatatlan Erzsébet hercegasszony szerelmének emésztő tüzével perzseli a bíró lelkét-testét. Törhetetlen energiájával s jó sorsától is segítve diadalmaszkodik Wernher az akadályokon : a hercegnőt megfékezi, a király meghal, az érsek hadait legyőzi s vele kibékül; mialatt azonban a szerző mindjobban belemelegszik hőse tetteinek és lelki mozgalmainak föltárásába, vezető gondolata észrevétlen kisiklik a hatalmából. A bíró nagy tervei, merész ábrándjai elhalványodnak, a nagy jövő megalapozására kísérletet sem téve, egyetlen célja a város jelenének, az arasznyi létnek biztosítása. Ha ez tudatos volna, ha az író azt akarná a költött cselekvénnyel mutatni, mint rántják le az élet kicsinyes körülményei a merészen szárnyaló képzeletet, akkor ez nem volna baj : az érdeklődés központjába a bíró kerülne, s maga a regény egy nagy emberi tragédiává válnék, az eszme nagyságához föl nem érő akarat tragikus bukásává. De erről nem lehet szó; a bíró a regény végén nem érzi ezt, hogy egy elhibázott élet áldozata; az író elejtette ez értékes gondolatot.

A regény így is hatalmas méretű, nagyarányú alkotás; az érdek, a melyet kelt, mélyen szánt, mert egy város sorsa forog kockán, sőt több: Buda város életében az egész nemzeté tükröződik, s a «szent hegy» az egész ország symboluma. A vihar, a mely végigzúg a kötetben, nemcsak egy ember lelki világát kavargat föl, hanem egész tömegeket megmozgat. *A trianoni pávában* is voltak korfestő vonások, valójában mégis csak lelki rajzot nyújtott benne a szerző, itt korrajzot is ad: Magyarország képét a (XVIII!) század nyolczadik évtizedében. Ez a kép nem a történeti regényekben megszokott chablon szerint készült. Rendkívül sok apró vonásból van összerakva, az adatoknak sokszor szinte végnélküli sorából kel életre s olyan terjedelmes, olyan részletező, hogy majdnem egyenrangú jelentőségű lesz a mesével. Ennek ellenére éppen nem fárasztó, egyrészt mert a korrajzi vonások nem önmagukért vannak, hanem hozzá-símulnak a cselekvény fordulataihoz, másrészt mert igazán gazdag és színes elemekkel dolgozik. Igaz, hogy itt is megvan az a fogyatkozása, mely előbbi regényében a korrajz értékét nagy mértékben csökkentette: az anachronistikus, a korra nem illő vonások alkalmazása. A szerző könnyedén cifrázza föl a képet, de ebben a regényében ez mégis kevésbé bántó, mert kevesebb s a találó vonások nagy seregében a néhány apró tévedés észrevétlenül marad.¹ A kor képe

¹ Egyet-kettőt bizonyosságul fölemlítek. A czukorról úgy beszél, mint elterjedt kereskedelmi cikkéről, melyet nagy raktárakban halmoznak föl, holott csak a XIV. században vált nálunk ismertté, s hosszú ideig, még a

a maga egészében inkább festői, mint plastikus, de érdekes és eleven; a kor szellemét ugyan nem mindig érezzük, de a regénynek megvan a távlata és történeti levegője. Érezzük, hogy a XIII. század izzó talaján járunk, az egyház és állam végzetes harcainak idejében, középkori emberek között, hatalmas, végletes szenvedélyek viharában. S nagy érdeme a regénynek, a mi igazi történeti regénynyé teszi, hogy meséje nem egy tetszésszerinti korba helyezhető történet, hanem éppen ebbe a korba illik, ebből sarjad ki.

A regénynek a meséje aránylag gyöngébb. Látszólag époly mozgalmas, mint a korkép, de a mese maga vékonyka és ritka szövésű. Már *A trianoni páva* mutatta, hogy Surányinak nincs elég érzeke, vagy — de ez igen sajnálatos volna — elég tehetsége a compositóra, a belső formára. Újabb regénye bonyodalmasabb cselekvénye és szelcsebb köre által még fokozottabb mértékben tárja föl ezt a gyöngéjét. Amaz episodikusan egymás mellé rakott eseményekből alakult mesévé, s a hősök közössége hozott némi egységet bele, itt sok, egymással csak laza kapcsolatban álló, más-más hősök köré csavarodószál fonódik mesévé. A szín legélesebben megvilágított

XV. században is, a legnagyobb drágaságok közé tartozott; a *Louvre* 1288-ban csak egyszerű várkastély volt, s nem az a «valóságos útvesztő», a milyenné a XVI. században építeni kezdték s a milyennek a szerző a XX. századi ember szemével látja; a *Román (igy) ! de Roses lovagregényei* kifejezés a téves képzetek egész sorát kelti föl. A *Roman de la Rose* (ez a helyes elnevezés), nem szerző, a kinek lovagregényei voltak, sőt nem is lovagregény, hanem szerelmi regény, melynek a lovagvilághoz semmi köze; A Margit-szigeti dominikánus kolostor scriptoriumában sem lehetett eldugva egypár francia és olasz regény, nemcsak azért, mert a rend szigorú fegyelme meggátolta volna, hanem még inkább azért nem, mert ha abban a korban meg is kezdték már a francia elbeszélő költeményeket átírni versbe, ezek még nem jutottak el hazánkba, olasz regények meg a XIII. század végén egyáltalán nem voltak még. Erzsébetet is, noha a történelemhez híven 33 évesnek mondja, a regény cselekvénye szerint jó pár évvel idősebbnek kell képzelnünk. Ezek, s még több effajta tévedés, nem esnek nagyobb nyomattal a latba; felőtöbbs, hogy a comes címet ispán helyett gróffal fordítja, sőt mai jelentésében használva örökölhetőnek gondolja s Wernher bíró fiát is grófként emlegeti; még komolyabb, hogy Buda és környéke rajzában sokat előlegez a későbbi korokból s az apáca-kolostorok életét nem a történetíró objectív szemével, hanem a keresztyénség ellenségeivel nézi. A Margit-szigeti kolostorokban nem rejtegettek párnájuk alatt francia regényeket az ott nevelkedő nagyúri leányok, nem csatangoltak éjjelenként s nem imádtak czukros bortól részegen Venuszszobrot, meztelen testüket összehasonlítva annak kőből kifaragott formáival,

részén a budai bíró és a hercegasszony állanak, őket látjuk legtöbbször és legtartósabban, a főcselekvény nyilván kettőjük szerelme. De a regény hatalmas méretű tárgya mellett — Buda város küzdelme az esztergomi érsek átkával szemben — ez a szerelmi történet veszít jelentőségben, természetsszerűen maga is episoddá süllyed. A regénynek nincs gerince; egy csomó, részint párhuzamosan egymás mellett futó, részint időben egymásra következő mellék-cselekvényből áll, melyeket csak a korrajzi keret szorít némi egységbe. S a mesének nincs igazi megoldása sem. A regény folyamán érezzük mindannyian, érezte a szerző is, hogy *A szent hegyet* nem lehet másként, mint tragikusan, a főhős halálával megoldani. Wernher el is pusztul, de öngyilkossága nincs eléggé indokolva. Ha nem ejti el a szerző azt a nagyszabású gondolatot, mely a cselekvény megindításakor főhősét lelkesítette, akkor könnyű lett volna a katasztrófát elhíttetni: a bíró energiáját fölemésztette ellenfeleivel folytatott küzdelme, ábrándjai szertefoszlottak, egy élet munkája meg hiúsult, városát ugyan megmentette a közvetlen veszedelemtől, de emelni, nagygyá tenni nem tudta. Csalódott magában és erejében, hát eldobja magától a hiú életet. Erről azonban Surányinál nincs szó. Wernher győzelemre vezeti seregét, városát megbékíti az esztergomi érsekkel, s most attól fél, hogy a város népe őt teszi felelőssé sok szenvedéséért, tehát bele rohan a halálba. Ebben a megoldásban nincs lélektani igazság. A bírónak, a kit az egész város istenít, nem kell félnie népe haragjától s épen akkor nem, mikor leveszi róla a hosszú nyomorúság keresztjét, s nem is az az ember, a ki féljen. Még ha vádolni találnák is, emelt fővel nézne szembe mind a várossal, mind a halállal.

Mindez nemcsak a szerkesztő erő hiánya; úgy látszik, a szerző még nem igen tud egységes, következetesen végig vezetett mesét költeni. Hogy mi e fogyatkozás forrása, azt eddigi két regénye alapján nem tudom megmondani. A legtermészetesebbnek látszó magyarázat, hogy nincs élénk, teremtő képzelete, nem állhat meg. Már a korkép megrajzolásánál sem dolgozott pusztán történeti és régiségtani ismeretekkel, az epizodok, a cselekvény egyes mozzanatai meg épen eleven, gazdag képzeletre vallanak. Sőt ezek kigondolásában nem közönséges erő nyilvánul. Minnának, a fiatal zsidóleánynak, és a fiatal Wernher Lászlónak szerelme, a szinte gyermek Neda hercegleánynak rajongása László iránt, a budai zsidók törvénylátása a hitehagyott Minna fölött, majd Messiás-váro örjögésük, sőt az a kis história is, melyet a regény egyik szereplője énekel a hatalmas várúrnot egyszer megcsókoló s ezért örökké szerencsétlenné lett

szegény lovagról — mind kerek, bevégzett, fordulatós történetek, igazi novellistikus képzelőerő termései. A bíró és a hercegasszony szerelme is, kiszakítva az egészből és önmagában tekintve, érdekes, sőt értékes rajz, lélektani mélységgel és költői phantasiával megalkotva. Mind ezek a kerekesebb részletek, mind a történeti események elbeszélései tele vannak megragadó jelenetekkel s köztük a legkiválóbbak a királynak és híveinek kiátkozása a Boldogasszony templomában, Wernher és Erzsébet első találkozásása a bíró majorjában, a béketárgyalás a királyné palotájában, a Minnát elítélő zsidó törvényszék ülése, a budai olaszok titkos tanácskozása. Nagy megjelenítő erővel, éles világításban bemutatva vonulnak el szemünk előtt az egyes képek, tele lélettel, mozgalommal, igazsággal, érdekesen, sőt érdekfeszítően elbeszélve. Mindez nem pusztá reproductio, az életben megfigyelt jelenségek emlékezeti képei, megalkotásukban a teremtő képzelet működött.

A phantasia erejének másik, talán még nagyobb próbája: alakok, emberek teremtése. Az elbeszélő és a drámaíró még az átvett anyagot is sajátjává teheti, ha a cselekvény megértetésére jellemeket tud költeni. Surányi képzelete ebben az irányban is fejlett. A legfőbb alak, Wernher ugyan kissé halvány; lelki képe jó vonásokban gazdag, mégsem lesz igazán egyénivé; annál kitűnőbbek akadnak a mellékalakok közt, így Kézai Simon, a krónikás, a jólelkű, jámbor, egyszerű középkori szerzetes nemének minden vonzó tulajdonságával, és barátja, az olasz Giovanni, a János-rendi lovas, fajának szellemességével és léhaságával. Mindnyájuk közül messze kiemelkedik Erzsébet hercegasszony. Ezt a rendkívül bonyolult lelket, a melyben szinte összebékíthetetlen tulajdonságok kerültek együvé: ragaszkodó szerelem és paráznaság, önfejtés és engedékenység, erőszakosság és alázatosság, s a maga egészében a női szeszélyesség, élő valósággá formálni, igazságát elhíttetni, s a bűnökbe elmerült nő iránt rokonzást kelteni — ez volt a legnehezebb művészi feladat, mely a szerzőre várt. Surányi megoldotta emberül, s Erzsébetje az újabb elbeszélő irodalom egyik legérdekesebb nőalakja.

Az az erős érzékiség, mely Erzsébet érzésvilágának egyik legfontosabb eleme, jellemző vonása egyszersmind az egész regénynek. Ott helyén van, mert a hercegasszony tetteinek s így a regény cselekvényének egyik fő mozgatója, azonban a leírásokban, beszélgetésekben, episodokban minden szükség nélkül önmagáért vagy éppen hatásvadászat kedvéért szerepel, s ezért bántó, sőt helyenként visszataszító. Sajnálatos, ha olyan író, mint Surányi, a ki számgt

tarthat a legkönyvőbb olvasók figyelmére, a közönség alacsonyabb rétegének tetszésére pályázik.

Készítsük el Surányinak, mint regényírónak mérlegét, összevetve eddig megjelent két regényét. Vannak fogyatkozásai, s a két regény alapján, úgy látszik, eredendők. Egy részük erős akarattal megja vítható: rémi gondatlanság, stilszerűtlenség a dictionban, az érzelmi vonások hajszolása — ezeken komoly elmélyedés és fokozott műgond segíthet a jövőben; más részük mélyebben gyökerezik: a szerkezet ziláltsága, a mese gazdag kiképzésének, következetes vezetésének és kikerekítésének hiánya. Ezzel szemben azonban olyan értékeket találunk benne, melyek nem mindennapi tehetségének kétségtelen jelei: erős érzék a múlt levegője és a korfestő vonások iránt, eleven képzelet érdekfeszítő helyzetek, megkapó jelenetek kigondolásában, mélység és igazság a lelki élet rajzában. Magasan áll az író-mesteremberek serege fölött, — mely a mai sokat olvasó korban szokatlanul fölburjánzott — hivatott író, az újabb nemzedék egyik legjelentősebb tagja. Regényei két ritkán találkozó követelést békítenek össze: komolyak és érdekesekek egyszerre. Hogy a jövőben egészen harmonikus alkotásokat fog nyújtani, azt nem merem remélni, de mivel második regénye az elsőhöz képest határozott, nagy haladás, azt igen, hogy még nincs fejlődése tetőpontján.

L. J.

r. r.

A magyar nemzet története angol nyelven.

The nations' histories. Hungary. By Arthur B. Yolland. London: T. C. & C. Jack, Limited, New-York: Frederick. A Stokes Co. 1917. XII. 336 l.

Magyar viszonyokat idegnekkel megismertetni, nem pusztán néprajzi érdeklődés keltése alapján, hanem úgy, hogy művelődési állapotaink egyenrangúságáról győzzük meg az olvasót, nehéz feladat. Ennek megoldása szempontjától még a jobbik eset, midőn a magyar föld és nép egészen terra incognita, melyet az avatatlan számára föl kell fedezni. Gyakoribb eset — sajnos — az, ha a külföldinek vannak bizonyos homályos, helytelen, elfogult, sőt rosszakaratú tájékoztatásra visszavezethető ismeretei, a mely esetben a felvilágosítás munkája egyet jelent előítéletek leküzdésével, megrögzött balhiedelmek kiküszöbölésével, a mi csak fokozza a feladat nehézségeit.

Yollandnek mindkét fajta olvasóval számot kellett vetnie. Szerencsésen alkalmazkodik e kettős feladathoz módszere, az a módszer, melyet épen a jeles angol történészek alkalmaztak sikerrel.

A politikai tényeknek a művelődéstörténetiekkel együttes tárgyalása e könyvben következetesen valósul meg, lehetővé téve, hogy az olvasó egységes benyomást nyerjen a magyar nemzet, a magyar társadalom és a magyar műveltség fejlődéséről s e fejlődésben érvényesülő erőkről.

Ez erők között első sorban a sajátos magyar jelleg érdeklí szerzőt, s nyilván ez érdeklí legfőképen azt az olvasóközönséget is, a melynek könyvét szánta. Nem egyes magyar specialitások föltárását tűzi ki feladatául, hanem annak kimutatását, hogy az ezeréves fejlődésmenetben mi a jellegzetesen magyar elem. Melyek a tulajdonságai és melyek a lehetőségei ennek a magyarságnak a világtörténeti folyamat nagy egészében?

A feladatnak ilyen fölfogása szükségessé teszi, hogy a szerző ne csupán a magyar nép, hanem egyúttal a magyar föld történetét, bizonyos fokig a magyarság őstörténetét is nyújtsa, a földrajzi viszonyok s az ősi cultura elemeit.

A magyarok bejöveteléről szóló második fejezet részletesen ismerteti a vérszerződést s annak államjogi hatásait, az ősmagyarok harczai taktikáját, vallásos szertartásait s vázolja az átmenetet a pogányságról a keresztyénségre, a törzsszervezettől a központi hatalom felé, a keleti hagyományoktól a nyugati polgárosultság irányába. A Szt. Istvánról szóló (III.) fejezet tárgyalja azt a törekvést, mely a nyugati intézményeket magyarosított átültetésben igyekezett megkedveltetni. Szt. László alakjában kidomborítja a jó magyaroknak és jó keresztyének mintaképét. Majd Könyves Kálmán egyénisége mellett birtokpolitikáját, igazságügyi és felvilágosult egyházi törekvéseit vázolja. Az ő személye kapcsán magyarázza meg Horvátországhoz és Dalmátiához való ősi jogunkat, a mi a külföldi közvélemény tájékoztatása szempontjából fontos.

A VI. fejezet az alkotmányos kormányzat kezdeteiről szól és az ismeretes párhuzamot tárgyalja az arany-bulla és az angol Magna Charta között. A főkülönbséget szerző abban látja, hogy az előbbi lényegesen növelte az uralkodó jogait is, a mellett, hogy meghatározta az alattvalókéit (67. l.). Erős politikai érzékkel emeli ki a nemzeti jogoknak az arany-bullában kifejezésre jutó csiráit, a védekezést idegen hivatalvaszokkal szemben, az igazságszolgáltatás kifejlesztését, a hadügyi és pénzügyi politikát és a jus resistendi-t.

Figyelemreméltó az Árpád-házi királyok korabeli Magyarország társadalmi rajza (VII. fej.), kezdve a IV. Béla alatt kibontakozó feudalismuson és végezve III. Endre ismeretes törekvésén a

korona és a köznemesség együttes fellépése tekintetében az oligarchia hatalmának megdöntése céljából. Érdekes az a párhuzam, melyet szerző Endre és I. Edwárd angol király között von.

Az Árpád-házi királyok történeti jelentőségére vonatkozó összefoglaló ítélete így hangzik: Az Árpád-ház gazdag volt fenkölt eszményekben, melyeket legkiválóbb tagjai valóra is váltottak; e ház uralma alatt rakták le alapjait annak az alkotmányos kormányrendszernek és az egyéni szabadság azon elveinek, a melyek arra képesítették Magyarországot, hogy oly politikai eszeség segítségével, melyhez fogható csak Anglia történetében találunk, oly nemzeti államot építsen fel, mely egyike az európai demokratikus liberalizmus kevés erősségeinek. (83. l.)

Az Anjou-királyok méltatásánál is alkalma nyílik szerzőnek az Angliával való párhuzamra, midőn kimutatja, hogy Róbert Károly politikája oly helyzetet teremtett, mely által a magyar király hatalma túltett a korabeli angol souverain hatalmán is, a nélkül azonban, hogy az oly abszoluttá vált volna, mint a francia királyé. (VIII. fej. 90. l.)

A IX—XI. fejezetek Zsigmond király uralkodásáról, Hunyadi Jánosnak a törökökkel folytatott küzdelmeiről s Mátyásról és koráról szólnak, megvilágítva, mint töltötte be Magyarország «a nyugat védbástyája» szerepét s minő megbecsülésben részesült ezért. Yolland itt és később is a török hódoltság történeténél, minden alkalommal kimutatja, hányszor hagyta cserben a védett és védelemre szoruló nyugat a magyarság ügyét. De az angol nationalizmus iskoláját járt történetíró megmutatja azt is, minő veszélyekbe sodorta az országot az igazi nemzeti érzés hiánya és az álhazafiság. Ezek okozták a mohácsi vészt is túlnyomó részben. A belső züllöttség, a nemzeti összetartás hiánya, a nemesség osztályönzése, a polgárság öntudatának kialakulatlan volta hozták magukkal, hogy a közös nemzeti érdek tudata elhomályosult, a parasztság nagy rétege pedig szenvedéseiben elfásulva, méltó büntetésnek tekintette a nemzeti szerencsétlenséget, mely az urakra lesújtott (XII. fej. 112. l.).

Az erdélyi fejedelemségről s a XVI. és XVII. század alkotmányos- és vallásháborúiról szóló fejezet szépen szemlélteti Erdély fontos szerepét a reformatió idejében a magyar nemzeti ügy fenntartása körül. «A gyulafehérvári udvar — úgymond — volt a magyar nemzeti érzés és műveltség védbástyája, mely megőrizte a magyar nyelv méltóságát, a vallásos türelmesség és politikai egyenjogúság politikáját és azokat a hagyományokat, melyek a nemzet multját hozzákapcsolták annak (akkori) jelenéhez és jövőjéhez is» (179. l.).

Különös méltánylással emeli ki a szerző Bethlen Gábort, a ki — mint mondja — Erdélyt kiirtott pusztaságként találta s úgy hagyta oda, mint virágzó nemzeti államot, mint az alkotmányos és vallásszabadság erődítményét a német imperializmussal szemben, mint annak a liberalizmusnak az előfutárját, a mely azóta hagyományává vált a magyar politikának, mint oly hatalmat, melylyel Európának számolnia kellett (193. l.).

I. Lipót és I. József koráról szólva (XVI. fej.) jól magyarázza a megyék szerepét és jelentőségét, melyek szervezete lehetővé tette a nemzeti élet gyors, közvetlen, szinte minden átmenet nélkül való restaurálását a török hódoltság után. Felhívja azonban a figyelmet a nemes magyar nemzet intézményei mellett a jobbágy parasztság szomorú helyzetére is, mely osztály pedig a magyarság érdekeinek védelmében a Rákóczi-féle mozgalom alatt nagy érdemet szerzett.

A következő fejezetekben (XVII—XXII.) az események kissé rohamos előadásban következnek egymásra. Észrevehető, hogy a szerző szövegéből a kiadó — nem szerencsésen — fontos részeket hagyott ki, a megmaradó részek összefüggésének rovására. Ily módon apróbb-nagyobb pontatlanságok is csúsznak a könyvbe. Erész ismereteli III. Károly és Mária Terézia korát, a francia forradalom korabeli Magyarországot, a magyar reform-korszakot, a szabadságharcz és a kiegyezés idejét, végül a modern Magyarországot. Ez utóbbi fejezet a legújabb időkig kíséri nyomon az eseményeket ; a történetíró itt átadja a szót a publicistának. Ez lesz Yolland könyvének az a része, mely nem fog osztatlan helyesléssel találkozni sem itt, sem Angliában.

Bolgár Elek.

Claude Farrère: Nyugati bestliák.

(Megjelent a «Kultura regénytárának» külföldi sorozatában.)

Tizenhárom év után érkezett el Claude Farrère *Les civilisés* című regénye a magyar fordításig, mely címével sértőn hajszolja a sensatiót. 1905-ben jelent meg a könyv Párisban és elnyerte a Goncourt-díjat. Akkor még a délczag lyoni tengerésztsizt békésen hajózott a nagy tengereken...

Azóta? — Egy ellenőrizhetetlen híradás szerint (igaz-e, nem-e, manapság nehéz megtudni) a könyv írója is, Bargoue Eduárd, (mert Claude Farrère csak írói neve) elesett a nagy háborúban.

A gyarmati életből való elbeszélései tették nevét híressé, a melyeket *Fumée d'optum* címen 1904-ben bocsátott közre. Szenve

délyesen szerette a tengert és szenvedélyesen szerette az ópiumot is. Későbbi időből még két művét ismerjük: *L'homme, qui assassina* (1907.) és *Mlle Dax jeune fille* (1908), mely utóbbi a lyoni életből meríti tárgyát.

Az író mint tengerésztsiszt hosszú ideig szolgált az ázsiai gyarmatokon, így a gyarmati életet a saját tapasztalásai alapján írhatta le, azzal a közvetlenséggel, melyet csak a személyes átélés adhat. Ezek közt legkiválóbb alkotása a *Les civilisés*. Nincs egyöntetű cselekménye, egyre váltakozó képsorozatai mégis egységet nyerne abban, hogy a nyugati civilisált emberek gyarmati életét mutatja be minden részletében. Köz- és magánéletüket, társadalmi szokásaikat épp úgy, mint különleges, túlságos szerelmi életüket. A tengerésztsiszt nagy és felelősséges hivatásáról is kitűnő képet nyerünk, sőt egy angol-francia gyarmati összeütközésből kifolyólag egy tengeri csata borzalmairól is.

Végigvonul előttünk a buja keleti élet minden káprázatos pompájával, elenyesztő puhaságával és raffinált bűneiivel, a szeretlen orgiákkal, a szerelem túltengésével s a narkotikumok túlhajtásaival. Kibontakozik előttünk természeti szépségeivel Indo-Khina varázslatos vidéke, a főváros, Saigon, bódító illatú ligeteivel és párás levegőjével.

A regény célja annak föltárása, hogy a gyarmatokat a nyugat-európai államok selejtes elemei özönlik el, azok foglalják el a vezető állásokat is, s megmételeyezik a gyarmatok társadalmi életét, aláássák a Nyugat tekintélyét.

«A francia nemzet szemében a gyarmatok a kétségbeesett existenciák végső menedéke, a söpredék kisöpröttjeinek, a törvény szigora által üldözötteknek utolsó mentsvára. Az anyaország mindig gondosan megtartja magának összes értékes embereit és csak hulladékat bocsátja ki. Itt helyezik el biztos tanyán Franciaország gonosztevőit és naplopóit. Azok, a kik Indo-Khinában vállalkozóként szerepelnek, Franciaországban biztosan nem jutottak munkához; a kik kereskednek, azok otthon megbuktak; a kik bírásoknak és ítélnak, azokat sok esetben odahaza elbírálták és elítélték; a kik a tanult mandarinokat kormányozzák, legnagyobb részben a collegiumok iskolakerülői voltak. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy ebben az országban a nyugati elem hitványabb, mint az ázsiai benszülett.»

«Nem kellene azok a szokásos humanitárius ostobaságok, a melyekkel minduntalan előállanak, ha a gyarmatokról van szó, de a francia gyarmatosítóknak kellene jobb erkölcsűeknek lenni, hogy

legalább a társadalmi erkölcsökben mutatnának valamelyes fölényt. A mi gyarmati tisztviselőink romlottak és egyben — sőt főleg — tudatlanok... különben mindig készek rá, hogy valahol Bismarck szerepét játszzák. Megérkeznek Saigonba már lelkileg és testileg züllötten, nyomorék gyanánt. A rendkívüli környezet és a forró clima azután megteszi, a mi tökéletes elzülésükhöz hiányzott. A nap tüze mindent felold, az energiát, a jó és a rossz fogalmát. Az ottaniak a civilizáltak. Ezek egy évszázaddal járnak előttünk. Mi vagyunk a barbárok»

Ez állapotok ismertetésében találhatjuk föl a regény komoly irányzatát. A kik a gyarmatokra mennek: pénzt keresnek, «és ez a szó számos kisebb-nagyobb csalafintaságot foglal magában, a mi egybevéve gonosztevővé vagy milliomossá avatja az embert»; vagy érzékeik korlátlan kielégítését keresik, új és rendkívüli kalandokat, a keleti fajtalanság bódító izgalmait. Mindkét csoport «az előkelő anarchisták fajtájához» tartozik. A regény kivált az utóbbiakkal foglalkozik. Nem a Pierre Loti keleti világa ez, hanem a Pierre Louys-é, a hetairák és olcsó gyönyörök világa; hiszen Claude Farrère épp e könyvét is neki ajánlotta és hozzá intézett, a magyar fordításból kihagyott előszavában szinte rajongással szól Pierre Louys *Aphrodite* című regényéről, mondván: «*Aphrodite fut la première maitresse — oui la première materialisation de mon désir*». A szerelmi dorbézolás szakkönyve ez, a testi-lelki sülyedés rajzával. A könyv három európai fiatal embert rajzol, a kik mindennapos élvezeteik után rohannak; elvük: a legtöbb élvezetet a legkevesebb fáradalomért, félretéve minden érzést, előítéletet, conventiót, egyforma közönnnyel keresve ugyanazt az örömet honfitársaik salonjaiban s a japáni gésák hajlékai körül. A mint társalognak, azt még a legártatlanabb részek idézeteiben sem adhatjuk elő. Ezen az úton keresik a szórakozást és gyönyört, — de csakhamar csupán unalmat találnak, s azt testi és lelki hanyatlással fizetik meg, az idegek megőrlésével, tönkrement energiával. Ilyen életet él a regény fiatal hőse is, Fierce gróf; mintha megelevenülne előttünk ez ápolts külsejű, képzett, fiatal tengerésztisztben magának az irónak regényes alakja. Mert hiszen ő hajózott ezen a csodás vidéken, ő szerelmeskedett a szépszemű annamita lánykakkal, ő itta a mámort a «rainbows»-val teli serlegekből és ő szívta a bódító ópiumpipákat.

Ehhez az egy alakjához kegyelmes. Őt a léha, testi élettől megváltással biztatja egy tiszta szerelem; de egy pillanatra visszazuhan a fertőbe, nem is valósággal, csak látszat szerint — menyasszonya egy reggel dorbézolás után két ledér nővel látja egy kocsi-

ban; — mindent elveszettnek hisz; egy tengeri csatában erősen kiteszi magát, keresi a véget — és hősi halált hal. Így bünteti meg a régi bűnök Nemezise. S a többiek? Elvesztik kötelességérzetüket, az élet-energiát, mindent, s nyomorultan élnek vagy hálnak. Ez a regény általánosabb erkölcsi tanulsága: Élünk szellemi életet, örülünk a lélek tiszta és fenséges örömeinek, a melyek hűbbek hozzánk és elkísérnek a késő, csendes öregségig. Ez a végső tanulság.

A regény leírásaiban sok a szépség, kétségtelen az írói tehetség, az erkölcsi alapeszme sem hiányzik, s ezeknek köszöni, hogy ott viselheti homlokán a francia kiadásban az: «Ouvrage ayant obtenu le prix Goncourt» jelzést. Népszerűségét azonban nemcsak irodalmi érdemeinek köszöni, hanem tárgyának, erotikus rajzainak, melyeket nem a művészet vagy a szenvedély sugallt, hanem lerí róluk az izgalmak keresése, a sensatióra való számítás. Az egész csak részben irodalmi mű, egyes részei azonban, főkép az eredetinek finomságait itt-ott nélkülöző fordításban, sértők, mert fölöslegesen kiszínezik és kibeszélik azt, a mit kevesebből is megértenénk, s a mi csak érzelmi vonatkozásaiban érdekel. Magyarra Aranyossy Pál fordította, elég egyöntetűen, kellő lelkiismeretességgel.

A Kultúra könyvkiadó-társaság ezen kiadmánya kétségkívül művészi munka a *Rasputin* és *Czarszkoje-Szelo foglya cz.* többi kiadványaihoz képest.

Báró Wlassics Tibor.

Két kötet irodalmi kritika.

Schöpfli Aladár: *Magyar írók.* Irodalmi arcképek és tollrajzok. Budapest,

A Nyugat folyóirat kiadása, 1917. 8° 236 l. Ára 4 K.

Babits Mihály: *Irodalmi problémák.* Budapest, A Nyugat folyóirat kiadása, 1917. 8° 286 l. Ára 5 K.

Legújabb irodalmunk jelenségeinek vizsgálatától, egyéniségeinek elemzésétől, értékeinek méltatásától meglehetősen tartózkodást mutat tudományos kritikánk és irodalomtörténet-írásunk. Ez a tartózkodás ha nem indokolható is, de érthető. Élő író elemzése bizonyos mértékig mégis csak vivisectio, méltatása, bármily alapos esztetikai készültséggel és elfogulatlansággal történjék is, könnyen maga után vonhatja az elfogultság vádját. A távlat, melyben az élő író előttünk áll, még igen keskeny; az értékelés elfogulatlanságát az író egyéniségének és magán életének tömérdek oly apróságától keltett rokonszenv vagy ellenézés környékezi meg, melyeket az idő sodra későbbi méltatója elől elmos; esetleg a személyes ismeretség

is nagy mértékben feszélyező s folyton emlékeztet a genus irritabile vatum érzékenységére s a napi sajtó lelkiismeretlen, hízelgő kritikáitól táplált, túltengő önérzetére. A tárgyi nehézségek is megfontolást érdemlők. Kétségtelen, hogy a jelennek szövevényes, sok forrásból táplálkozó és törekvéseiben sokfelé ágazó irodalmával való foglalkozáshoz biztosabb tájékozódó képesség, nagyobb világ-irodalmi műveltség, értékeinek megméréséhez finomabb műszerek szükségesek, mint lezárt korok irodalmáéhoz. E nehézségek mellett még egyáltalán az is vitatható, hogy az élő író munkásságának ez az irodalomtörténeti távlatba állított tárgyalása tekinthető-e tudományos értékűnek, vagy ezzel is úgy vagyunk-e, mint a nemes borral, hogy tüzeről, zamatjáról csak idő teltével lehet ítéletet mondani? Mindezek ellenére is feltétlenül kívánatos a jelen irodalmának s egyéniségeinek ez a komoly kritikával kísérése.

A mai magyar irodalommal foglalkozik legnagyobb részelen Schöpflin Aladár könyve is. A *Nyugatban* megjelent írói arcképeit és esszeit gyűjtötte benne össze az író. Célzatáról, vezető gondolatáról és szempontjairól a könyv előszava nyújt tájékoztatást. Ez az előszó az író elméleti álláspontját fejtené ki, de elnagyolt és megalapozatlan. Velejében alig volna egyéb, mint irodalmi jelenségeknek a történelmi materialismus szempontja szerint való megítélése. Az irodalmi kritika előtt ő két feladatot lát: az író sociologiai, a társadalomba nyúló gyökereinek megkeresését s az írói egyéniség és műve közötti kapcsolat felkutatását. Látnivaló, hogy az egész «módszer» egyoldalú, hézagos s az irodalomelmélet mai állása mellett szegényes. Schöpflin elmélete szerint a Petőfi-utánczók iskolája is (kikkel egyébként mutatnak is valamelyes rokonságot a nyugatosok) igen nagy fontosságú irodalmi jelenség. Az ő két követelménye teljes mértékben megvan bennük: külsőségekkel tündető, lármás, daczos magyarságuk benne gyökerezett korokban s mint egyéniségek is igen temperamentumosak s érdekesek.

Ez a Taine-re visszamenő sociologiai nyomozás kétségtelenül igen fontos, nem is feledkezett el róla irodalomtörténeti kritikánk eddig sem, valamint az írói mű és az író egyénisége között levő kapcsolat kutatásáról sem. E tekintetben még csak példákra sem kell hivatkoznunk. Csakhogy nem ezeket a szempontokat tekintette legfontosabbaknak s nem állott meg e feladatok elvégzésénél. E szempontoktól irányított vizsgálódás csak megelőzi, de nem meríti ki a kritikus munkáját. Az írói mű nemcsak expressiv jellemű, hanem első sorban æsthetikai ítéletet provokáló. Az irodalmi művet a kritikának első sorban mégis mint művészi alkotást kell vizsgálnia. E vizs-

gálatot Schöpflin, úgy látszik, előzetes szempontokból sarjadó vagy száraz logikai ítéletekkel azonosítja s mint ilyent általános vádként hangoztatja mai kritikánknak nem ő vele egy úton haladó része ellen.

Schöpflin tanítása szerint az írónak meg kell keresnünk socio-logiai gyökereit s ha ezeket megtaláltuk, ha tudjuk igazolni, hogy korának a kifejezője, ezzel egyszersmind igazoltuk már írói nagyságát is. Ez ebben a formában semmi esetre sem áll meg. Az a tétel nem vonható kétségbe, hogy minden nagy író korának a lelkét is tolmácsolja, de az már távolról sem áll, hogy minden divatos író, a ki pedig legjobban tud korához szólni s így alighanem a legtöbb socialis gyökere van, egyszersmind nagy író is. A nyugatosok megítélésében ez egyik nagy ellentét a *Nyugat* kritikusai s a tőlük különálló kritika között. Ők megállapodnak ott, hogy ez irány költői koruk lelkét tolmácsolják, tehát nagy írók; folyton a sociális tendenciát keresik bennük s ha megtalálták, ezt írói nagyságuknak is csaknem teljes bizonyosságául veszik. A másik kritikai álláspont azonban ezzel nem elégszik meg, hanem azt mondja, hogy ha még ki is fejezik korukat, nem ez a fontosabb, hanem az, hogy hogyan fejezik ki s e tekintetben nem találja őket kiválóknak. Ez irány társadalmi gyökereinek figyelem nélkül hagyását joggal aligha vetheti szemére Schöpflin mai kritikánknak, ez mindössze csak jelentőségének megfelelő figyelemben részesíti e szempontot s nem áldoz fel érte fontosabbakat. Schöpflin is sokszor üti el a kritikai és æsthetikai jellemrajzot azzal, hogy az új iránynak társadalmi mozgalmainkkal való kapcsolatára s a magyar életbe nyúló gyökereire akar rámutatni, pedig mi kíváncsibbak volnánk az előbbire.

Az előszónak van még egy, az ellenmondást kihívó állítása, melyet a könyvben sűrűn ismétlődő kitérések és vágások is erősítenek. Arról panaszkodik itt Schöpflin, hogy mai kritikánkban ellazultak a valóban irodalmi szempontok s lehetetlen a becsületes és meggyőző irodalmi vita. Hogy ezt egészen a conservatívabb irányú kritika rovására írja, abban jókora adag igazságtalanság van. A magyar irodalom berkeiben sehol sem oly érzékenyek s mindjárt felszisszenők a nem feltétlen magasztalásokkal tömjénező kritikára és sehol nem oly bőkezűek a czéhbeliek egymással a szertelen dicséretekben, mint ép abban a táborban, a honnan ez a panasz hallatszik. S ezt Schöpflin nem látná? Hiszen annak a körnek a szemében csak addig jóhízemű és becsületes kritikus valaki, míg magasztaló szava van számukra s bérelt lelkű, mihelyt kifogást is mer hangoztatni; azon körben szokás ugyan panaszkodni az iro-

dalmi polemia lehetetlenségét, de szinte ideges aversio van ez ellen s ingerült, az ellenfél szándékának becsületességét és komolyságát minden indokolás nélkül, abszolút fölényeskedéssel kétségbe vonó megjegyzésekkel már eleve lehetetlenné teszik a komoly vitát. Schöpflin egyebek közt «a csökönyös multbanézés»-nek azt az együgyűséget imputálja, hogy nem képes elgondolni, hogy «azért, mert valaki ma a kenyérért keservesen küzdő ujságíró vagy véglegesítésre váró vidéki gymnasiumi tanár, esetleg valamikor nevezetes alakja lehet az irodalomtörténetnek». (25). Hát ugyan ki vonja józan észszel kétségbe bárkinek is a költői hivatottságát, csak azért, mert ujságíró vagy helyettes tanár?

Szerencsére az előszó példázásához kevés köze van a könyvnek. Ennél sokkal többet nyújt. Schöpflin tanult, józsemű, jóízű író, az egyetlen mai irodalmunkban, ki rendszeres kritikával kíséri évek óta irodalmi termelésünket. Nagy mértékben elfogult, sokszor pajtáskodó, sokszor tüzeti szempontoktól irányított, sokszor egyenesen rosszhiszemű hirlapi kritikáink túltengése idején szinte csak az ő *Vasárnapi Ujság*-beli kis ismertetései képviselték e körben éveken át a műveltebb ízlésű, irodalmi színvonalon álló, tisztességes modorú kritikát. Természetesen ő is elfogult abban az irodalmi irányban, melynek egyébként harczosa, de ez írói kör kritikusaival mégis ő a legobjectivebb. Valóban mély, suggestiv lelkesedés ez irányt propagáló cikkeit sem igen hatja át. Inkább az általa lenézett logika eszközeivel, mint a művészi gyönyörűségtől való áthatottság boldog és mélységes érzésének magával ragadó és meggyőző erejével propagálja e költészetet.

Négy dolgozata szól ez irodalmi irányról, melynek a XX. század elején átalakuló magyar társadalmi életből való származását is vizsgálja. E fejlődés rajzában s az irodalomnak ezzel való kapcsolatában van sok igazság, de van önkényesség is. Az kétségtelenül túlzás, hogy e mozgalmat úgy tünteti fel, mintha valami roppant komoly, nagy irodalmi harcz lett volna, mintha a modern apostoloknak szörnyű kőfalakat, pántos kapukat s féltékeny irodalmi bálványokat kellett volna ledöntögetniök. Ezzel kapcsolatban kissé túlzásnak hangzik az is, a mit a *Nyugatról*, mint egész sereg kiváló tehetség bábájáról mond. Nem veszi teljes mértékében figyelembe azt a külföldi hatást sem, mely ez irány létrehozásában közremunkált. A mozgalom irodalmi rugói és értékei itt is kisiklanak kezéből s társadalmi származtatásában is túlzóan általánosít, mert hisz az a keverék nagyvárosi társadalom, melyből ered, nem azonosítható a mai egész magyar társadalommal. Nincs értelme ez irányértő

kére nézve a vitának, ezt Schöpflin is czéltalannak és kilátástalannak mondja. Schöpflin értékelését azonban ez irány költőinek a kibontakozáson már jóval túl levő munkássága nem igazolja. Különösen gondolkozóba ejt az, hogy fejlődést, a mi az igazi tehetség egyik jele, nem látunk náluk, sőt a legtöbbjük meglepően hamaros hanyatlást, elszikkadást mutat.

Sikerültebbek azok a dolgozatai, melyek nem szolgálnak irodalompolitikai czélt. Ezeknek nagyrésze egy-egy író jubileumára, halálára vagy munkáinak megjelenése alkalmából készült s ennek megfelelően legtöbbjük valóban «tollrajz», nem aprólékosan kidolgozott írói arcképek, az írónak csak legjellemzőbb vonásait sűrítik össze: tárgykörének curiositásait, ábrázoló módjának különösségeit, világfelfogásának sajátosságait. Egyiket-másikat nagyon concentráltan, egy szempont köré jegeczítve tárgyalja, a mi a képet sokszor szegényessé teszi, az írot nem igazi jelentőségének megfelelő nagyságban mutatja. E tollrajzok közt vannak valóban sikerültek. A Petelei Istvánról írottban eleven képekkel jeleníti meg előttünk Peteleinek nyomott, félszeg, különös világát és alakjait s világfelfogásának egyoldalú subiectivitását. A Heltai Jenőről szólóban egy csinos pastell-kép eleven színeivel, hangulatosan, finoman elemzi Heltai lyráját. De viszont másszor az író lelki arcképe helyett egy-egy társadalmi osztálynak kevés egyéni, inkább túlzottan typisáló vonásokkal rajzolt képviselőjét rajzolja élénk az író munkáiból. A Bárd Miklósról szólóban lefokozza azt a typust, melyet a költőben megtestesítve lát. Ez egyáltalán nem volt oly tanulatlan, a milyennek Schöpflin rajzolja, mert hisz nagy és bensőséges irodalmi műveltsége s erős egyetemes irányú érdeklődése is volt. Vargha Gyulát nagyobb költőnek tartjuk annál, hogysem Schöpflinnel együtt a magyar hivatalnoki nobilitas repræsentativ költőjének mondanók. Schöpflin szereti az ilyen repræsentativ költővé ütések, de ezzel a legtöbbször, mint itt is, való értékénél szűkebbre szorítja az írot. Bizonyos mértékig a nyárspolgári kisszerűség felé szorítása Vargha költészetének Schöpflin részéről az is, hogy teljesen disharmonia nélkül való költőnek mondja, kinek lelkéből hiányzik a meghasonlas kúnja, holott hazafias költészetében sűrűn tör fel a meghasonlottság keserve. Nem érzi ki Vargha költészetének mély ethikai tartalmát sem. Lefokozott értékelést nyújt a Vajdáról rajzolt, egyébként szépen és finoman elemző arckép is. Vajda több annál, a mennyinek ő rajzolja. Félszégeit, érzékiségét oly rikító színekkel festi, hogy egészen grotesque a kép. Az egész egyébként, a hang kíméletlenségének enyhítésével, szinte paraphrasisa Ignotus nekrológiájának.

Néhány dolgozata a magyar irodalom fénykorához fűződik. *A két Vörösmarty* című annak a különben nem új gondolatnak vérszegény kifejtése, hogy Vörösmarty a szabadságharc után egészen más, mint előtte. Más, de igaz valója szerint mégis ugyanaz. Ennyi alappal bátran beszélhetnénk *A két Aranyról* s *A két Tompáról* is. Igaztalan Vörösmartyval szemben, mikor ez örökké forrongó lélek szabadságharc előtti költészetének exaltatióját temperált, poseoló rhetorismusnak rajzolja, csak azért, hogy annál könnyebben szerkeszthesse meg hozzá az ellenképet. Egyáltalán Vörösmarty geniusának rajzában vannak nagy elsikamlásai, melyek eltorzítják a képet. Kissé felületes Vörösmarty olvasmányainak feltüntetésében is, még olyasmikről is megfélekedzik, a mik Vörösmarty költészetére szemmelátható hatással voltak, mint Ossian, az Ezeregyjé meséi s a spanyol vígjáték.

Vörösmarty életírójával, Gyulai Pállal két dolgozata is foglalkozik s mindkettőben nagyon merev, jelentőségét szinte ellenséges indulattal kisebbitő képet rajzol róla. Főként dogmatizmusát s a negyvenes-ötvenes években megállapodott conservatismusát csipkedi; de figyelmen kívül hagyja azt, hogy kritikai felfogásának vezérlő elvei minden kor irodalmára érvényesek: a belső forma, lélektani igazság stb. s ezért tudott oly pompás érték-megállapításokat végezni, míg a csakugyan egy korban elfogult Toldy Ferencz erre képtelen volt. Igaz, hogy volt benne elfogultság az újabb irodalommal szemben, de ez talán inkább személyes vonzalmainak és ellenszenvének volt következménye, mint egy kritikai állásponton való megmerevülésnek. Jókaihoz való viszonyának rajzában van sok igazsága, de talán kissé túlzott buzgalommal veszi védelmébe Jókait, «az első modern magyar író s a journalista magyar irodalom apját».

A fiatal Arany című, az ünnepi fordulóra készült dolgozat igen merev determináltságban láttatja Arany geniejét s könnyen elintézi psychéjének kialakulását. A bevezetőül Nagyszalontáról rajzolt képen nagyon érzik, hogy képzeletből van szerkesztve s hozzá az elemeket inkább budavidéki sváb falvak, mint alföldi magyar városok szolgáltatták. Egészen önkényes állítás, hogy Arany mindvégig «a szalontai nádfüdeles viskó kiskapujából nézte a világot». Bizonyos, hogy nem a pesti kávéházak ablakából nézte, de azért nagyon messze látott, nagyműveltségű s nagyon úri modorú ember volt. Hát akkor mit mond ez az állítás? Ugyancsak egészen önkényes az a feltevés is, mely Arany sóvárgó nyugtalanságát családi örökségül, conservatismusát szalontai voltából származtatja.

Legsikerültebb arcképe az egész kötetnek a Mikszáth Kálmán-

ról szóló. Ez s Gárdonyi Gézaról írt essayje, mely a Magyar Regény-írók Gárdonyi-kötete előtt jelent meg, elemzésüknek finomságával és formai szépségükkel a legderekasabb dolgozatok közé tartoznak, melyek a modern magyar irodalommal foglalkoznak.

*

Jellemzése módjában, thémái felfogásában Babits is Taine tanítványa, mint Schöppflin; de nála e hatás jeles angol essay-írók tanulmányozásával bővült. Schöppflirnek kissé ridegen constataló modorával szemben ő nagyon fogékony, ideges, sokszor egészen mámoros izgékonyssággal kersti a költői finomságokat. Impressionista, de nyugtalan fogékonysságát gondolatokban és ötletekben való gazdagság és nagy olvasottság is támogatja. Költői érzékenységeinek segítségére van philologusi elmélyedésre való hajlama, a nyelv festői hatásainak, a kifejezés különösségeinek mohó és ideges élvezése. Ezért is legkedvesebb magyar költője Vörösmarty. A magányos, sebeikkel büszke elszigeteltségbe menekülő, zárkózott lelkek, a képzelet szertelenségei, a lelki életnek egyensúlyukban megingott, túlzásokra hajló rendellenességei az ő rokonszenvének tárgyai. Ezért szereti Aranynak előkelő érzékenységet, belső vérzését s Vörösmarty érzéseinek szertelen torlódását, képeinek nyugtalanító áradását s ezért idegenebb előtte az egészséges lelkű, az étellel szemben csupa rugékonysságból álló Petőfi.

Nem objectiv szempontok érvényesítése, nem irodalmi jelenségek leírása a célja, hanem egy-egy irodalmi problema felvetése, egyéni szempontokból megvilágítása, egy-egy új gondolattal bővítése. A problema erős hangoztatása, az új szempontnak éles világlátásba állítása, a gondolat újságának mennél meggyőzőbb s az eddigi általánosakká vagy éppen közhelyszerűekké vált állításokból való mennél határozottabb kiemelése érdekében sokszor nagyon merész következtetésekre, egyoldalú és erősen vitatható állításokra ragadja magát. Ő maga ugyan védekezik a paradox látszata ellen, melyet már tanulmányai első megjelenése alkalmával szemére vetettek, pedig néha nemcsak kelti a paradox látszatát, hanem csakugyan paradox ötletre épít.

Egypár ismertetője Péterfy Jenő essayivel vetette össze e tanulmányokat. Péterfy ideges finomsággal, de egyszersmind nagy önfegyelmeléssel és sokoldalú megvilágítással, szabatos elemzéssel dolgozott. Babits is egy-egy, nem is mindig döntő jelentőségű szempontból fogja meg themáját, de az ötlet újsága és tetszetősége

magával ragadja, vitatása érdekében merész általánosításoktól és sokszor lényeges jellemvonások elejtésétől sem riad vissza s gyakran enged teret subiectivismusának is. Péterfy essayinek eredményeit magáévá tette az obiectiv irodalomtörténet is, Babitséival szemben sokszor bökkén meg álmélkodással és tiltakozóan, sokszor érzi úgy, hogy a miben élvezi az artisticumot, a választékos formát, az elmés felépítést, tartalmilag nem állja meg helyét.

A kötet első, legterjedelmesebb s még leginkább obiectiv tanulmánya (*Magyar irodalom*) költészetünk világirodalmi elhelyezkedésének problémáját fejtegeti, keresvén először azt, hogy «minő új színnel, minő külön, nemzeti hanggal gazdagította irodalmunk a világirodalom nagy concertjét; másodsor: minő kiváló, európai értékeket hozott létre.» Összefoglaló szempontok mellett marad, mélyebben szántó, az anyag teljességéből merítő kifejtésekre nem vállalkozik, de sok újszerű szempontot felvillant, sok gondolatébresztő ötletet ad. A magyar néplélek s költői genius elemzésében van sok finomság és találó észrevétel, habár itt-ott kissé merészen csapong. Túlzó általánosítások, paradox mondások itt is akadnak. Abban igaza van, hogy csupa romantikus és exotikus képzetek révén ismer bennünket a külföld, de az viszont túlzott állítás, hogy Petőfinél félreértettebb alakja nincs a világirodalomnak (az író tényleg nagyon félreérti) s a költőt nem ismeri benne a külföld. Hogy mást ne is említsünk, Grimm Herman mégis csak költői nagyságát emeli ki, nem sorsának romantikáját. Téves általánosítás az is, hogy «míg Nyugaton minden pessimismus gyökere individualistikus, nálunk ez is nemzeti színeket ölt.» Kemény pessimismusa egészen egyéni, Madáché is. Szintén merész és félreérthető állítás, hogy nálunk nemzetiség s európaiasság összeférhetetlen, «az egyiknek híve a másiknak okvetetlen ellensége.» Ennek minden nagyobb írónk culturája ellenmond. Különös állítás az is, hogy «minden nemzeti küzdelem nálunk tulajdonképen csak védekezés az ős nemzeti nyugalom, nemzeti kényelem, phlegmatikus nemzeti méltóság valamely megháborítása, megsértése ellen.» A kurucz mozgalmakat s a szabadságharczot ennél több hozta létre. Az meg csak szavakkal való játéknak tetszik, hogy legújabb irodalmunknak nincs meg az európai culturával a kapcsolata, inkább parlagi és egyoldalú nemzetiség él bennünk s így veszendőben van a mély és benső egység a világirodalom egységével. Az igazság az, hogy inkább a nemzeti, a magyar televénybe nyúló gyökér a kevés, hogy soha oly elvakultan nem vetettük magunkat a külföld után, mint legújában.

A következő két tanulmány (*Az ifju Vörösmarty, A férfi Vörösmarty*) a kötetnek legértékesebb két dolgozata. Mintegy Gyulai életrajzát akarja kiegészíteni; ennek pontos kor- és környezetrajzába Vörösmarty költői egyéniségének, művészi képzeletének aprólékosabban kidolgozott rajzát belevetíteni. Kiindulásában kétségtelenül nagyon egyoldalú túlzás, hogy Vörösmartyt eddig nem ismertük, csak a *Szózat* és *Zalán* költőjét láttuk benne. Ellenkezőleg, tudtuk s Gyulai és Beöthy Zsolt is tanította és írta, hogy forrongó, nagy belső sűrűlódásokkal teljes lélek volt, ismertük a *Két szomszédvár* s a *Vén cigány* költőjét is. Ő három Vörösmartyt lát költészetének tükrében: az abnormisan gazdag képzeletvilágú és phantastikus ifjút, a tömérdék képzetgazdagságát művészi alkotásra fegyelmezett, érett férfit s végül a «bomlott idegzetű nihilistát.» A költő finomabb érzékenységevel sok rejtett szépséget bányász ki Vörösmarty kincseiből. Egész lelkével beleéli magát, szinte érezzük, a mint egy-egy költői szépség forrása fölött ideges sensibilitása, mint varázsvessző rejtett ér felett, megrándul s vére gyorsabb áramlásnak indul. Szinte lázas izgatottság fűti az ő szavait is, a mint Vörösmarty lelkének a végtelen és kielégíthetetlen felé való tágulását, az óriás dolgok és óriás érzések költőjévé válását elemzi. Sokat bevisz Vörösmarty alakjába az ő nyugtalan és exaltált, kétségektől és vívódásoktól gyötrött modern lelkéből, épp úgy, mint Péterfy a magáéból Kemény rajzába. A vásznon, melyre Vörösmarty képét vetíti, az ő alakjának sötétebb körvonalai is odarajzolódnak. A kép egészében nem hű megfelelője annak, a mely Vörösmarty költészetéből s életéből élénk rajzolódik, nagyon is nyugtalanra zilálja Vörösmarty vonásait, de viszont a contrast-hatás élessége sok vorást felismerhetőbbé tesz. Szépen és érdekesen elemzi a *Csongor és Tündét*, de itt indokolatlanul hibáztatja Gyulai felfogását, annál is inkább, mert hisz maga mondja: «A mit a költő a képek nyelvén gondolt, azt ezerféleképpen lehet lefordítani a fogalmak nyelvére.»

A következő két tanulmány (*Petőfi és Arany, Az irodalom halottjai*) voltaképpen könyvismertetésül készült s figyelemreméltó példát ad arra, miként lehet még egy-egy jelentéktlenebb könyv ismertetésével is megvilágítani essay-szerűen egy-egy irodalmi problémát s egy-egy írói egyéniséget. Irodalmunk tipikus jelenségének látva az Arany vagy Petőfi elsőségét vitató controversiát, ezt a problémát egy különös szempontból, lelki alkatuk elemzésével igyekszik megvilágítani s ennek eredményeül odajut, hogy Petőfi nyárspolgár a genie álarczában, Arany genie a nyárspolgár álarczá-

ban. Bármennyire is leszállítja Petőfi geniejét a nyárspolgárság színvonalára, az egész annyira csak szeszélyes ötlet, hogy czáforgatása annál is inkább fölösleges, mert hisz Petőfi lelkének lyraiságát folytonos zengésben tartó alapeleme: szinte páratlan művészi izgékony-sága, a fogékony-ságnak rendkívüli mértéke éppen nem nyárspolgári adomány. Az igazság az, hogy Babitsnak nem eléggé komplikált lélek.

Irodalmi problema megvilágítására használja fel Komjáthy, Péterfy és Dömötör János pályájának és költészetének elemzését is. Az intellectualis, æsthetikai és morális zárkózottság típusait látva bennük, — ha némi erőltetéssel is — azt vizsgálja, miként hat a közönségnek s az elevebb irodalmi környezetnek hiánya az írói egyéniségre. Maga Babits sem kíván értékelését illető vitát provokálni, bevallva, hogy a vonalak kissé világosabbak, az árnyékok eltűnnek s hogy nem az értékelés, hanem a problema volt fontos előtte. A problema azonban sajátságosan elsikkad a dolgozat folyamán s a Dömötörről szóló rész is csak hozzá van csapva a két első részhez.

A ma irodalmához kapcsolódik az a két tanulmánya (*Ma, holnap és Irodalom, B. J. huszárönkéntes*), melyek közül az egyik komoly kritikával közeledik egy még nagyon is forrongó irányhoz. A holnap irányát fejtegetve, az anarchia igazolásában nagyon szélsőséges túlzásra ragadja verseiből is ismert háború-ellenes álláspontja. A mit pedig az ifjú titánoknak szemökre téreget, abból bizony igen sokban az ő írói köre is ludas.

Még két tanulmányt tartalmaz a kötet, melyek azonban némileg kikíváncsoznak belőle. Műhelytanulmánynak nevezi Dantefordításának vezérelveit ismertető tanulmányait. A dolgozat egyébként sem valami sikerült, Szász Károlylyal szemben pedig határozottan igazságtalan, holott sorokat vett át tőle (még ha egy jegyzetben meg gondolás nélkül való kötelességévé teszi is a műfordítónak az olyan helyek átvételét elődeiktől, melyekben azok az egyetlen conform megoldást etalálták.) Igen sikerült ellenben *Irodalmi nevelés* című, eredetileg programm-értekezésül készült dolgozata. Irodalmi nevelésünk egyik fokáról, a stilistika és retorika tanításának céljáról, követelményeiről és eredményéről ír, igen okosan, világosan s a tanulókhöz kedvesen hozzáférkőző komolysággal, úgy hogy a dolgozat valósággal oázisként hathatott program-értekezéseink sivatagában.

Érdekes jelenség, hogy Babits a magyar cultura jövő értékeit egészen más rétegekből várja, mint írói köre. Egyébként is köny-

vébcn sok nemes tradíciónk iránt mutat nemcsak rokonszenvet, hanem tiszteletet is. Annál visszásabb egy pár epéesebb megjegyzése, melylyel a «hazafias és nemzeti kritikát» s a «præceptor bölcsességet» illeti. Nem akarjuk kiélezni sem ezeket, sem egypár különczködését. Jóízlésű író munkájából kiíri az ilyen fölényeskedő megjegyzés is: «Bármennyit fecsegték is eddig nálunk nemzeti szellemről, nemzeti irodalomról», — mert biz az mégsem mind «fecsegés». Bátran hivatkozhatni az ilyesmiket olvasva Matthew szép mondására, melyet Babits is idéz: «A kritikus első kötelessége az alázatosság».

Bizonyos egyébként, hogy sem Schöpflin, sem Babits nem kapcsolódnak mélyen gyökerező vonzalommal magyarságunkhoz s kritikai irodalmunk hagyományaihoz, sőt élesebb megjegyzésekkel is illetik egyik-másik régibb jelesét. Korántsem formákban való megmerevedésnek, «szűk és egyoldalúan nemzeti szempontok» uralmának követelése akar lenni ennek megállapítása, de a lényegét illetőleg mégis e téren is alighanem áll az, a mit Babits a költészetre vonatkozólag mond: «Az irodalomnak mély és saját mondanivalója csak régi és külön fejlődésen, hagyományon alapulhat.»

A NÉPMŰVELÉS BUDAPESTEN.¹

A XIX. századnak egyik legjellegzetesebb és legérdekesebb jelensége a mamuth-városok keletkezése. Többnyire bámulva dicsőítették ezt a fejlődést, de akadtak közgazdák és sociológusok, kik az ország testével arányban nem álló nagy vízfejnek nevezték gúnyosan a modern fővárosokat. Fejlődtek ezek a városok a viszonyok erejénél fogva, mintegy maguktól is, de növekedésükben több-kevesebb része volt a nemzetek versengő hiúságának, a kormányok öntudatos munkájának, városi politikájának. Magával a nagy ténynyel és sokfelé ágazó következtetéseivel mindenestre számolni kell. A nagyvárosok lakosságának jelentékeny része vagyontalan tömegekből áll, melyek, különösen a kereseti viszonyok rosszra fordulása idején, elégedetlenségre hajlanak s épen ezért könnyen izgatathatók. A nagyvárosok túlnyomó többsége egyúttal főváros is, hol az államok legfőbb központi szervei, az országgyűlés, a kormány, a felső bíróságok székelnek. A tömegek támadása, sőt már az az aggodalom is, melyet ilyen mozgalmak lehetőségére kelthet, az állam központi szerveire egyoldalú nyomást gyakorolhat s az államot olyan irányba sodorhatja, mely a népesség többségét kitevő vidéki lakosság akaratának nem felel meg. Az 1871-iki Commune-lázadás után a francia köztársaság székhelyét Párizsból Versaillesba helyezte át, de a kamarák s a kormány nemsokára mégis visszatértek az annyit forrongott Párizsba. A modern állam, melynek széleskörű köz-igazgatási tevékenysége kihat az emberi élet minden terére,

¹ Budapest székesfőváros népjóléti központja népművelési szakosztályának alakuló ülésén tartott elnöki megnyitó beszéd, melyet szerzője a szerkesztő kívánságára írt le s tesz közzé.

feladatát csak akkor oldhatja meg sikeresen, ha állandó összeköttetésben áll a szellemi, társadalmi és gazdasági világgal, mely teljes erejével csak a fővárosokban lüktet. Képviselőnek, miniszternek, hivatalnoknak benn kell lennie az ilyen teljes élet gondolatébresztő, ihlető és tetterre indító környezetében, hogy alkalom- és időszerűt tudjon alkotni, különben a politika elválik az élettől. A modern állam természetének megfelelő székhely a nagyváros. A modern állam központi szervei nem menekülhetnek a nagyvárosi tömegek elől. A nagyvárosi tömegeket kell tehát cultur- és socialpolitikával az állampolgári öntudat olyan szintjére emelni, hogy politikai belértékűknél fogva ne legyenek többé veszedelmesek az államra. A legtágabb tér nyílik itt a népnevelő, népművelő munkára.

Budapestnek méltó büszkesége, hogy népiskoláira akkora áldozatot hozott. Belső terület és külső telek tele van szórva könnyen megközelíthető, egészséges iskolaépületekkel. A tankötelesek és tanerők aránya pedig oly kedvező, hogy nincsenek túlszűfolt osztályok. És mégis utánpótlásra, iskolán kívüli oktatásra csak kevés európai nagyvárosban van akkora szükség, mint éppen Budapesten. Széchenyi István fővárosfejlesztő terveinek szárnyát szegte a szabadságharcz mostoha kimenetele és az önkényuralom. Az 1867-iki kiegyezés két kis várost talált itt a Duna partján, melyet csak a modern Magyarország tudott párját ritkító tervszerűséggel és következetességgel méltó és nagy székesfővárossá kifejleszteni. Különösen a 80-as és 90-es években a Dunántúlnak, a Felvidéknek, de az ország más részeinek népessége is csak úgy rajzolt fel Budapestre és ezek a bevándorlók igen különböző fokú műveltséget hoztak magukkal. Budapest tehát, még ha megelégednék is a tömegműveltségnek azzal a szintjével, melyet népiskolái adnak, nem érheti be csupán a tanköteles korban lévőkre szorítózkodó iskoláival, hanem culturtevékenységét ki kell terjesztenie azokuak a művelésére is, kik már serdült korban váltak a város lakóivá.

De szeretnénk azt is, hogy Budapestnek legyen meg a maga lelke, hogy városi egyéniség legyen sajátos szellemmel, mely polgárait áthatja s nekik más világvárosok és saját vidéki városaink lakosaitól eltérő jelleget ad. Csakhogy az ország különféle részeiből összevándorolt heterogén elemek egy vá-

rosszá csak lassan forrnak össze. Maga a bevándorolt első nemzeték rendszerint idegenként áll egymás mellett. Ha tehát az egybeolvadás folyamatát meg akarjuk rövidíteni, akkor az idők mulását felvilágosító, tanító munkával kell pótolnunk. Leginkább összeköthet bennünket a multak emléke és a jövő reménysége.

Ha az új Budapestnek nem is olyan hosszú történetét a néppel megismertetjük, nemcsak egy darab várostörténetet adunk, hanem adjuk jókora részét a magyar művelődéstörténetnek is. Budavárának a töröktől való 1686-iki visszafoglalása ugyanolyan világtörténelmi esemény volt, mint most Przemysl vagy Verdun ostroma, melyre akkor is odafigyelt az egész művelt világ. A velejárt rombolás is olyan teljes volt, mint a mostani ostromoknál. Utána száz évig a budai romhalmon alig épült más, mint néhány templom és kolostor. A szebb jövő záloga csak a földrajzi fekvés elrombolhatatlan előnyében és abban állott, hogy a mult nagyságán szívesen elmerengő nemzet emlékezetéből nem veszett ki az Anjouk és a Hunyadiak fővárosának ragyogó képe. Az első fővárosfejlesztő lépést Mária Terézia tette, midőn az egyetemet a XVIII. század 70-es éveiben Nagyszombatról Budára helyezte át. Utána a 80-as években II. József Pozsonyból szintén Budára hozta át az ország központi kormányzásait: a helytartótanácsot és a királyi kamarát, továbbá a legfőbb bíróságokat: a hétszemélyes és a királyi táblát. Mindez utóbb József nádor czéltudatos tevékenysége folytán Budát az ország kormányzati és közigazgatási központjává tette. A XIX. század első negyedében Magyarországnak még nem volt irodalmi gócpontja, hanem csak személyi központja a vidéken lakó Kazinczyban, ki az írók között óriási levelezésével létesített és tartott fenn összekötést. A helyzet Kisfaludy Károly Pestre költöztével ezen a téren is megváltozott. Vörösmarty és Bajza bevonásával kialakul az Auróra-kör és ezzel a pesti irodalmi élet. Megalakul a Nemzeti Színház és az Akadémia, épül a Nemzeti Múzeum. Széchenyivel a gazdasági tervek is testet öltenek, készül a Lánchíd és gyárak létesülnek. Kossuth *Pesti Hírlap*jával megalapítja a modern magyar hírlapirodalmat. 1848-ban azután átköltözik Pozsonyból Pestre az országgyűlés is. Kevés

országban forradt annyira össze az államalakulás a főváros-képződéssel, mint a mult század első felében minálunk. Az 1849-ki bukás egyidőre mind a kettőnek véget vetett, de az 1867-ki kiegyezés után a magyar államférfiak új nemzedéke az elejtett fonalat újból felvette. A munka nagy szervezeti törvény alkotásával kezdődött. Az 1870. évi X. t.-cz. a fővárosban tervezett nagy közmunkák végzésére külön tanácsot létesített és 48 nullió koronát bocsátott rendelkezésére, a mi akkor nagy pénz volt. Csakhamar kezdetét vette a dunai rakodók építése, a sugárút és a nagykörutak megnyitása. Az 1872. évi XXXVI. t.-cz. pedig Budát, Pestet és Óbudát jogilag is egyesítette s a helyibük lépett nagyvárosnak új, sajátos szervezetet adott. Száz év alatt mennyi fejlődés, mennyi haladás! A magyar erőnek, a magyar akaratnak, a magyar szervezőképességnek ez a nagyszerű megnyilatkozása nem száraz tananyag pár unalmas népies előadáshoz, hanem értékes didaktikai eszköz a faji öntudat, a nemzeti önbizalom és alkotó energiák kifejlesztésére.

A lendületes fejlődés olyan sugár, mely a multból jön és behat a jövőbe. A multban néhány vezető szellem végezte a munkát, népies korunkban a tömegek öntudatos collectiv erő kifejtésére van szükség. Bele kell hát vinni Budapest népébe annak a hatalmas hivatásnak tudatát, mely a magyar székesfővárosra Európa keletén épen most vár, midőn nyugaton valahára felfedezett és megismert bennünket nagy szövetségesünk: Németország, északon új életre ébredt régi történelmi társunk: Lengyelország, a Balkánon pedig letiport ellenségeink romjain bolgár és török fajrokonaink a dolgok új rendjét építik fel. Ha a dunai metropolis hatalmas hivatásának tudata gyárat és műhelyt, boltot és irodát betölt, akkor az eljövendő nagyság reménységében, a megvalósítás munkájában, a feladat szépségében belsőleg is egy várossá egyesülhetünk.

Az állam nem virulhat hazaszeretet nélkül, a község nem városzeretet nélkül. A népnevelő munkának egyik legszebb feladata, hogy Budapest népébe a városzeretetet beoltsa.

Minden intézményes munka két mozzanattól áll. Az egyik az a sajátos szakmunka, egészségügyi, gazdasági, socialis vagy tanügyi, mely az intézménynek a maga sajátos jellegét meg-

adja. A másik a szervezet. A kettőnek összhangzatos megoldása biztosítja a sikert. Hiába tartanak szebbnél-szebb előadásokat, ha nincs hallgatóság. Hiába létesítenek könyvtárakat a legérdekesebb, a leghasznosabb művekből, ha nincsenek olvasók. Hiába rendeznek népies színelőadásokat és hangversenyeket, ha nincs közönség. A tömegek közönye a legszívósabb népművelő munkás erejét is megbénítja. A magyar emberben megvan a tudás vágya, meg a kulturérzék. Ha tehát a magyar tömegek a népműveléssel szemben közömbösekknek látszanak, akkor elsősorban az actio szervezetében kell a hibát keresnünk.

Szervezeteinknek minden téren egyik legnagyobb baja, hogy intézményeink nem támogatják, nem egészítik ki kölcsönösen egymást, hanem inkább izolálódnak s nem kapcsolódnak össze szerves rendszerré. A tanügy terén egészséges, játékos óvodának kellene előkészítenie a népiskolát, a népiskola felső tagozatának pedig át kellene vezetnie a szabad-oktatáshoz. Az elemi iskola V. és VI. osztályát, meg az ismétlőiskolának nevezett továbbképző-népiskolát s az ezzel rokon ipari és kereskedői tanonc-iskolát már joggal tekinthetjük olyan intézeteknek, melyek a tankötelezettség védelme alá helyezték, a kötelezettség elvén alapuló, magasabb népművelőmunkát végeznek, honnan sima az átmenet a szabad népműveléshez. A népiskolának ebben a felső tagozatában meg kell tanítani a serdülő gyermeket egy munka, egy könyv okszerű elolvasására. Meg kell vele az olvasást és a könyvet szerettetni. Fel kell benne kelteni a becsvágyat bár még oly kicsiny könyvtár alapítására. Bele kell nevelni azt a meggyőződést, hogy a ki művelődését a népiskola befejeztével lezárja, a létért való mindig nehezebbé váló küzdelemben és a gazdasági versenyben elbukik. És ennek kapcsán meg kell vele ismertetni a további önképzés, a további művelődés és a szabad tanulás lehetőségét, módját és alkalmait. Annak, a ki a népiskola felső tagozatát elhagyja, valóságos életszükségletének kell lenni, hogy ismeretterjesztő előadásokra, színházba és hangversenyre járjon, a nyilvános könyvtárakat használja, keresetének egy töredékét könyvek szerzésére fordítsa. A népiskola ilyen előkészítő munkája nélkül valósággal a levegőben függ a szabad

népművelés egész rendszere. A ráfordított fáradság és költség alig fog igazi arányban állani az elért eredménnyel.

De a székesfőváros népjóléti központja népművelési munkájának kiépítésével nem várhat addig, míg a jelzett irányban még kiegészítésre szoruló népiskola imént előadott előkészítő munkáját már kifejtette. Egyelőre a szabadoktatásnak önmagán kell segítenie. Bevezetésül előadásokat kellene tartani és népies ismertetést iratni magáról a szabadoktatásról, melyek rövid tájékoztatást nyújtanának az iskolán kívüli tanulás módjáról és alkalmairól. Egyetemeinken is nagy baj, hogy a középiskoláról feljövő ifjú nem kap eligazítást abban a tekintetben, hogy mit nyújt, mi mindent tanít az egyetem. Mennyivel kevésbé tudja megítélni az a gyári munkás, hogy szabad tanulását hol kezdje. Egy előadás Shakespeare szomorújátékairól vagy a víz és a levegő vegyi összetételeiről alig alkalmas kezdet arra, hogy a nép egyszerű fia a művelődés hasznát belássa.

Gondoskodni kell továbbá olyan, inkább külső eszközökről is, melyek a tömegek érdeklődését a szabadoktatás intézményei iránt felkeltik, főleg igazán közismertté kell tenni a művelődés különféle lehetőségeit, mit leginkább a plakátzás központosítása, általánossá és hozzáférhetővé tétele által lehet elérni. Ezen a téren hálás feladat vár a népjóléti központra. A szabadoktatással foglalkozó egyesületek előadásaik idejét, helyét és tárgyát, a népkönyvtárak helyiségük címét és kiköszönési óráikat, a színházak és zenekarok népies előadásaik idejét, műsorát és helyárait, a múzeumok az egyes táruk ingyenes nyitási napjait közölhetnék a központtal, mely ezeket az adatokat hétről-hétre áttekinthetővé csoportosított és tetszetősen kiállított egységes népművelődési hirdetésbe foglalná össze s gondoskodnék arról, hogy a plakátokat gyárakban, műhelyekben, raktárakban, irodákban, szóval mindazokon a helyeken, a hol a népművelés szempontjából tekintetbe jövők tömegesebben vannak alkalmazva, kifüggeszszék. Ha ebzárlatról, ha az adóalanyok és adótárgyak összeírásáról szóló felhívásokat tízezerrel lehet terjeszteni, akkor e kis kulturplakátok számára is meg lehet mindenütt a nekik való csekély helyet találni.

De nemesak a hirdetést, magát a népművelődési alkalmatosságot: a szabadelőadást és a népkönyvtárat is közelebb

kell hozni a néphez, ki kell vinni a külvárosokba, a munkásnegyedekbe. Azt, hogy testileg fáradt ember munka után hosszabb utazást tegyen, nem igen várhatjuk. Legtöbbnyire ideje sínes hozzá. De ha közelben talál művelődésre vonzó alkalmat, fáradtan is szívesen betér. Itt jó hasznát lehet venni a székesfőváros modern iskolaépületeinek, különösen a tágas tornatermeknek.

A népművelésnek egyik leghatásosabb eszköze a szabad-előadás. A szabad-előadások dolgával nálunk külön szakszerv: az Országos Szabadoktatási Tanács foglalkozik, annak feladata, hogy az egész nagy problémát rendszeresen feldolgozza. De minden népműveléssel foglalkozó tényezőnek állandóan hangsúlyozni kell, hogy felolvasások tartását lehetőleg mellőzzük, a súlyt az élőszóval való eleven előadásra helyezzük, mely a figyelmet valósággal kikényszeríti és az olvasott szónál hasonlíthatatlanul mélyebb benyomást tesz. Ha országos kapacitást sikerül népies előadás tartására megnyerni, hallgassa minél nagyobb közönség. A rendes szabad-előadás hallgatósága azonban ne legyen túlságosan nagy, mert csak az esetben lehet előadás után az anyagot a hallgatókkal megbeszélni, ennek kapcsán a meg nem értett részeket újból megvilágítani, a kiegészítés iránt mutatkozó érdeklődést kielégíteni, továbbolvasásra felvilágosítást adni. Az ilyen megbeszélésből azonfelül maga az előadó is rendkívül sokat tanul, látja, mit értenek meg, mi kelt érdeket, melyek azok a dolgok, mik beható magyarázatot igényelnek. Egyetemi előadások utánzására való törekvést mindenestre kerülni kell. Minthogy pedig a szabad-előadás művészete nincs mindenkinek megadva, megfontolást érdemel, hogy szabad-előadások rendszeres és szakszerű tartására nem kellene-e a székesfővárosnak néhány főhivatású egyént alkalmazni. Budapesten a szabad-oktatással az egyesületek egész sora foglalkozik és nagy hibát követne el a népjóléti központ, ha ezeket az egyesületeket eddigi szabad mozgásukban korlátozná. Egyik fontos hivatása lenne azonban a központnak, hogy az egyesületek között az előadások tárgya, ideje és helye tekintetében a czélszerű munkamegosztást közvetítse, mindhárom tekintetben a hézagokat előadások rendezése útján is kipótolja s így a szabad-oktatást a székesfőváros egész területén szerves egészszé kerékítse ki.

Azok sorában, kik Budapesten nőnek fel, a székesfővárosi népiskola-ügynek mai fejlettsége mellett analphabéták csak elenyészően kis számmal akadnak. A bevándorlottak között azonban az analphabéták száma elég jelentékeny. A háború után pedig, mikor majd az építkezések és közmunkák megindulnak, az újabb bevándorlókkal az analphabéták száma még inkább emelkedni fog. Nagyvárosban az analphabéta, a ki a felírásokat, hirdetéseket, felhívásokat nem képes elolvasni, nagy nyűg s e mellett testi épségét s anyagi érdekeit a legkülönbözőbb veszedelmek fenyegetik. Fontos feladat lesz tehát ezeknek írásra és olvasásra való megtanítása. Minthogy pedig az analphabéták a külvárosok egész területén elszórva laknak, a számukra rendezendő tanfolyamokat decentralisálni kell s a tanítás sikerének érdekében 10-15-ös kisebb csoportokat kell alakítani. A háború folyamán, sajnos, meg kellett szoknunk, hogy az állam sokszor lényegtelen célból személyi szabadságunkat lényegesen korlátozza. Annak a sok bajnak elkerülése végett, a melyet nagyvárosokban az analphabéták jelentékenyebb száma okoz, megfontolást érdemel, nem kellene-e Budapest székesfőváros területén az írni és olvasni nem tudók és 42 éves kort még meg nem haladott felnőttekre nézve a tankötelezettséget törvényhozás útján behozni. Természetes, hogy a tankötelezettség csak a legegyszerűbb ismeretek elsajátítására nélkülözhetetlenül szükséges rövidebb esti tanfolyamokra korlátozódni.

Az élőszóval való tanítás mellett a népművelés legfőbb eszköze a könyv. Az a nemzet, melynél az irodalmi nyelv egészen közel áll a népnyelvhez s a melynek alsó rétegeit nem választják szét tájszólások, abban a rendkívül kedvező helyzetben van, hogy nagy költőinek remekeit adhatja a nép kezébe. Görögországban, hol a művelt középosztály azonban, hogy nyelvét mind közelebb hozza a classikus ógöröghöz, a köznép pedig szláv és albán elemekkel át-meg átszótt nyelvet beszél, alig gondolhatnak arra, hogy az újjörög irodalom legkiválóbb termékeit bevigyék a nép közé. Mennyivel kedvezőbb e részben a mi helyzetünk, hol Petőfi és Arany éppen a nép nyelvét emelte művészi tökélyre. Ha irodalmunk színeiből-javából valóban olesó tömegkiadásokat rendezünk, már is

sokat, igen sokat nyújtunk népünknek. Persze e mellett nagy szükség van egyenesen a nép számára írt, különösen ismeretterjesztő könyvekre, melyeknek nem szabad sem népieskedőknek, sem szakszerűsködőknek lenniök. Sok úgynevezett népies könyv olvasása közben a népszínművek műparasztja jut eszünkbe, kit a falu népe bizony nem ismerne el a maga fajtájának. A műszavakkal dobálódzó, adathalmazban vájkáló tudákosság pedig a könyvet a népnél egyenesen ellenszenvenessé teszi. A rövid, világos, szóvirágtól mentes, de azért helyenkint meleg és lendületes előadás az, a mi a legműveltebb és a legegyszerűbb ember ízlését egyaránt kielégíti. Nem szabad továbbá szem elől téveszteni, hogy a fővárosnak nagyobb látókörben, szélesebb viszonyok között élő, mozit néző és boulevardlapokat olvasó, türelmetlenné, idegessé vált lakossága számára egészen más olvasmány való, mint a falu és a kisváros népének.

Könyvkiadó-ügyünknek mai, sok tekintetben fejletlen állapot mellett a valóban hasznos könyvet leginkább könnyen hozzáférhető népkönyvtárak szervezése útján lehet a tömegek kezébe eljuttatni. A magyar népkönyvtár-ügy kifejllesztése körül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa mind elméleti, mind gyakorlati téren számottevő eredményeket ért el. Itt elég tehát csak azt hangsúlyozni, hogy a könyvtáralapításnál és szervezésnél talán még fontosabb jó könyvtárnok beállítása. A jó népkönyvtárnok feladata elsősorban nem az administratio ellátásában, a könyvek raktározásában, nyilvántartásában és kikölesönzésében, hanem abban áll, hogy minden olvasónak a neki való könyvet adja a kezébe. A tanult embernek is igen sokszor mástól kell tanácsot kérnie olvasmányai tekintetében. Mennyivel inkább áll ez a nép egyszerű fiára nézve, a kinek a dolog természeténél fogva nem lehet áttekintése sem a szépirodalom, sem a népies szakirodalom felett. Olyan könyvtárnokra van tehát szükség, a ki az olvasót tapintatos módon kikérdezi s azután az egyéniségének, képességének, érdeklődésének és szükségleteinek leginkább megfelelő könyvet ad a kezébe. Megfontolást érdemel, nem kellene-e a budapesti népkönyvtárak kezelésére főhivatású szak-könyvtárosokat alkalmaznunk.

Az alacsonyabb műveltségűek sorában már most is sokan vannak, a kik könyvet tulajdonul óhajtanak birni. Ha pedig népiskoláink a könyv iránti szeretetet és házi könyvtár alapításának vágyát a tömegekben majd rendszeresen felkeltik, még nagyobb lesz a népies könyv kelendősege. Jól tennék hát népművelő-egyesületeink, ha csekély díjfizetés ellenében évenként 3—4 könyvből álló kis csoportot juttatnának az olvasóknak, mely könyveket saját ízlésüknek és szükségletüknek megfelelően nagyobb jegyzékből maguk választhatnák ki.

Minden hatósági és egyesületi munkánál czélszerűbb terjesztési módja a könyvnek a szabad colportage. Igaz, hogy colportage a ponyvairodalmat is beviszi a tömegekbe. De azok, a kik a sajtószabadságért a censura ellen a nagy csatát a rendőr-állammal szemben megvívták, abból a felfogásból indultak ki, hogy a szellemi világban az igaz, a jó, a szép mindig utat tör magának. E nélkül a politikai optimismus nélkül általában a gondolat-, szólás- és sajtószabadság elvén felépülő modern alkotmányok üdvös voltában sem lehetne hinni. Napról-napra látjuk, hogy a sajtó a nyomtatott betű milliárdjait szórja ki Budapest asphaltjára és granitjára és a czikkek iránya nem egyszer romboló, hangja szenvedélyes és féktelen. De a magyar ember józansága és a népünk közt folyton terjedő cultura ereje akkora, hogy ebből a betűvetésből még sem aratunk vihart. Hogy a jó könyv elnyomja az irodalmi gázt, abban döntő szolgálatot tehetnek nagy kiadó-czégekink. Hogy micsoda nemzeti és culturalis feladatot oldott meg a Reklam-czég az *Universalbibliothek* közrebocsátásával, azt mindenki tudja és bámulja, a kinek ezek a narancsszinű füzetek a kezébe kerültek. A népjóléti központnak egyik fontos feladata, hogy a nagy magyar könyvkiadó-czégeket a budapesti tömegek culturalis szükségletei felől tájékoztassa s állandó érintkezés rendjén a szabad colportaget is bevonja a székesőváros népművelő munkájába.

Budapestnek a többi magyar község fölött abban a nagy előnyben van része, hogy itt vannak állami múzeumaink és színházaink. A múzeumok elsősorban a tudományos világ, a művészkörök és a műveltebb osztályok igényeit elégítik ugyan ki, de a modern museologia egyik jelentékeny proble-

májának tekinti, hogy ezek az intézetek a népművelés szempontjából is ki legyenek használhatók. Mindenesetre nálunk is meg lehetne kísérelni a múzeumokban való csoportos vezetést s ennek rendjén a gyűjteményeknek, a kiállított tárgyaknak népies megmagyarázását, mi különösen akkor vezetne számottevő eredményekre, ha előadási sorozatokon az érdeklődőket a museumlátogatásra előkészítenék s nem véletlenül összeverődött csoportokat kísérnének végig a gyűjteményeken.

A színházakbaa meg különösen nagy népművelő erő rejlik. Sok vidéken maga a nép is szívesen tart előadásokat, melyek helyenkint szinte művészi fokot érnek el. Athén népe pedig már több mint kétezer évvel ezelőtt egyetlen délután három tragédián felül még egy satirjátékot is feszült figyelemmel végignézett. Persze tisztán irodalomtörténeti jelentőségű darabokkal a tömegek érdeklődését felkelteni és lekötni nem lehet. Az egészséges humor ellenben rendkívüli vonzerővel bír éppen a népre. Ha színházaink hajlandók lennének olcsó és népies előadásokat tartani, akkor meg kell szervezni, hogy a jegyek csakugyan a nép kezébe kerüljenek és a helyeket ne olyanok űljék tele, a kik drágább helyárakat is megfizethetnek. A csak ritkábban tartható népies előadásoknál fontosabb a színházak karzatának a népművelés szempontjából való kihasználása. A karzati helyek jelentékeny része gyakran üres. Gondoskodni kellene, hogy a karzati jegyek eljuthassanak a nép kezébe.

A tömegek művészi nevelése szempontjából nagy jelentősége van a zenének, különösen olyan sajátos zenével bíró dalos nemzetnél, mint a magyar. Szomorú jelenség, hogy a fővárosba beköltöző nép ajkán lassanként elhal az ének, a mi a kedély sivárrá válásának is jele. A népiskolai zenetanítás és daloskörök szervezése sokat segíthet a bajon. Klasszikus zenével való kísérletezéstől ellenben nálunk ma még eredményt alig várhatunk, a mit a Kun László kitűnő zenekarával tett kísérlet balsikere is bizonyít.

Korunk közvéleménye rendkívül igazságtalan az egyházak hatalmas népművelő munkájával szemben. A katolikus egyház monumentális templomépületei festményeikkel és szobraikkal, az ősrégi szertartások és az egyházi zene nagyobb hatással voltak a tömegeknek a művészetek útján való nemesí-

tésére, mint bármely más tényező. Az egyház továbbá a szentbeszéd alakjában az iskolán kívüli oktatást oly időben honosította meg, mikor a népművelés kérdéseivel a világon még senki sem foglalkozott. A reformatio pedig már a XVI. században praedicatioval és sajtóval fordult a tömegekhez s tartotta fenn még a török hódoltság idején is a műveltséget az Alföld és a Dunamellék magyar népében. Budapest, sajnos, a legújabb időkig templomtalan város volt. A belvárosban és a budai részeken aránylag sűrűen vannak régi templomok, de azon az egész óriási területen, melyen az új Budapest kiépült, a periphaetiákon, épen ott, a hol a munkás-tömegek laknak, alig akad egy-egy templom. A bevándorló vidéki nép magával hozta atyáinak hitét és vasárnaponkint a fővárosban is épen úgy eljárt volna a templomba, mint a hogy eljárt szülőfalujában, ha erre alkalma nyílik. De lelki gondozás hiányában hite lassanként elhalványodott, egy egészen új nemzedék pedig már templom nélkül nőtt fel. Nagy népművelési feladata a székesfővárosnak és egyházainknak, hogy a plebániák és lelkészségek számát lényegesen szaporítsák. A legújabb időben épült katolikus templomoknak, a nagy szívóssággal végzett socialis munkának és a protestans egyházak által kifejtett nagyszabású behmissioi tevékenységnek hatása már is kifejezésre jut a lakosság valláserkölesi culturájának emelkedésében.

A szabadoktatás rendszerint az általános műveltség terjesztésére helyezi a fősúlyt. Irodalmi és történelmi ismeretek közlése nemesíti a kedélyt és a népművelésnek egyik főcélja épen a tömegek érzelmi világának nemesítése. De az ilyen ismeretek elsajátítása gyakorlati eredménnyel nem igen jár s azért a szellemi iránynak túltengése esetén a tömegekben igen könnyen meginog a hit az egész actio hasznossága iránt. Azt kell kikeresnünk, a mi az érdeklődést könnyen felkelti, szórakoztat és gyönyörködtet s lehetőleg mellőzni kell a pusztán elméleti fejtegetéseket.

Számolnunk kell azzal is, hogy a most folyó világháborúból győztesen, de anyagi terhekkal súlyosan megrakva kerül ki a magyar nemzet. Hogy ezeket viselni tudjuk, népünknek keresőképességét kell lényegesen emelni. A gazdasági cultura valósággal meghatványozza a munkás termelőerejét és kereső-

képességét. Rá kell szoktatni a gazdasági gondolkodásra és a gazdaságos életre. Meg kell ismertetni a tömegekkel azokat a gazdasági intézményeket, melyekkel az állam, testületek, egyesületek, szövetkezetek, a kisemberek segítségére jönnek. Hogy a legnemesebb indoktól vezetett népies közgazdasági politika igen sok esetben nem éri el a célját, annak főoka rendszerint abban rejlik, hogy azok, a kiken segíteni akar, nem szereznek tudomást a számukra nyújtott kedvezményekről. Mentől bonyolultabbá válik a modern gazdasági élet, annál nagyobbak azok a veszedelmek, főleg kizsákmányolási lehetőségek, melyek a tanulatlan, a tájékozatlan embert fenyegetik. A saját kárán tanulás ezen a téren drága autodidaxis. De általános érvényű gazdasági ismeretek és tájékoztatás nyújtásán kívül módot kell adni a kisembernek, hogy saját szakmájában magát tökéletesíthesse, a tanulatlan napszámos pedig magát felnőtt korában szakmunkássá képezhesse ki s így munkájának belértékét növelje. Főleg az állam és a város ipari és kereskedelmi tanintézetei egyes előadásokkal, esti tanfolyamokkal, modern munkaeszközök, gépek és termelési eljárások szemléltetésével nagy szolgálatot tehetnének a dolgozó és kereső Budapestnek.

Az általános védkötelezettség közel négy éven keresztül veti oda egész Magyarország férfinépesességét a modern rombolás legraffináltabb eszközeinek. Nem csoda, hogy életben és egészségben a legsúlyosabb veszteségeket szenvedtük. Különös súlyt kell hát fektetnünk a nép egészségügyi culturájának emelésére. Hiszen a leghatásosabb desinfector nem a carbol, hanem a nép egészségügyi műveltsége, a ragályok mibenállásának ismerete és a fertőzés ellen kiadott szabályok értelmes megtartása. És élettét is az biztosítja igazán, hozzátartozói jövőjéről az a családfő gondoskodik köteles előrelátással, a ki maga egészséges, józan életmódot folytat. A népjóléti központ népművelési szakosztályának, a közegészségügyi és socialis kérdésekkel foglalkozó testvérosztályok közreműködésével, különös gondot kell majd fordítania az egészségügyi ismereteknek minél szélesebbkörű terjesztésére.

De nem elégséges, ha az anyát gyermekének csak testi ápolására tanítjuk meg. Meg kell tanítani a szülőt gyermeké-

nek okszerű nevelésére is. Kis virágos kert a gyermeklélek, melyben éppen a műveletlen osztályoknál iszonyú pusztításokat vihet végbe a szülői féktelenség, a szülői szenvedélyeskedés vihara. Sok, igen sok ember idegbaja, társadalmi balsikere, szerencsétlensége, sőt bűnei a szülők értelmetlenségére, közönyére, lustaságára, szilajságára vezethetők vissza. Gondot kell fordítanunk a szülők pædagogiájára.

Azon dolgozunk, hogy országgyűlési választói jogunkat kiterjeszszük s általában közintézményeinket demokratikus irányban átalakítsuk, újjászervezzük. Az ókorban, a városi államokban, mint a görög mondotta: a polisban, az állampolgári nevelést elvégezte maga az agora, a népgyűlések és a bírói tárgyalások meghallgatása, utóbb pedig az azokban való activ részvétel. A modern államokban, a politikai életnek ezekben a drednoughjaiban a nép politikai nevelése már sokkal nehezebb, sokkal bonyolultabb feladat. A háború a néplélek mélyéből olyan hangulatokat csalt elő, melyek ma még egész mívoltukban ismeretlen tömegvágyakhoz és törekvésekhez vezethetnek. A tömegek ilyen lelki hangulata mellett kétszeresen fontos, hogy politikai ügyekben is önálló gondolkodásra neveljük, mi az ámitás legbiztosabb ellenszere. A politikai népnevelésnek ki kell terjeszkednie a városi és állami életre egyaránt.

Nálunk az országos választások hasonlíthatatlanul nagyobb érdeklődés mellett zajlanak le, mint a községi választások s a városi dolgokra csak akkor irányul nagyobb közfigyelem, ha a pótadókat emelik. Pedig nagyvonalú, céltudatos és népies községi politika a lakosság testi és szellemi jóléte szempontjából számos vonatkozásban talán még fontosabb, mint a kormánynak inkább általánosságokban mozgó országos politikája. A jogállam eszményétől visszatérőben vagyunk a jóléti állam eszményéhez. Az igazán modern állam nem éri be a jogrend fenntartásával, hanem működési körét kiterjeszti a népesség testi, szellemi és gazdasági jólétének munkálására is. Ezt az óriási munkakört maga az állam kizárólag hivatalnokaival nem lenne képes ellátni. Ez a burocracia túrhetetlen túltengéséhez vezetne. Az állam kénytelen lesz tehát a szabad társadalmi elemet, különösen az önkormányzati testeket s ezek

között első sorban a városokat a nagy munkába bevonni. A városok hivatása, hogy a nagy országos feladatokat a saját különleges helyi szükségleteik figyelembevételével maguk hajtásáig végre, maguk valósítsák meg, mi csak a helyi viszonyokat ismerő polgárság állandó érdeklődése és áldozatkész közreműködése esetén lehet valóban áldásos. A nagyvárosoknak a háború óta meghatványozott feladatait tekintve, valósággal parancsoló kötelesség, hogy a lakosságból ne csak gyönyörű városunkat szerető budapestieket, hanem a községi dolgokkal behatóan foglalkozó igazi városi polgárokat neveljünk.

Az országos politikára való nevelésnek egyik nagy nehézsége, hogy ezen a téren az általános nemzeti érdek és a pártfelfogás összebogozódik. Hiszen minden párt azt hiszi és hirdeti, hogy a nemzeti érdeket ő képviseli igazán. Így aztán könnyen megeshetik, hogy valaki azt hiszi, tisztán tárgyilagosan, kizárólag általános nemzeti szempontból állít valami kérdést hallgatói elé s tényleg mélyen pártvizeken evez. És a szükségképen pártatlan népművelés még sem mondhat le a nép politikai kulturájának emeléséről. Kötelessége, hogy az állam alapintézményeivel a nép minél szélesebb rétegeit megismertesse, továbbá, hogy azoknak az időszerű nagy kérdéseknek lényegét, horderejét s a különböző pártoknak ezekre a kérdésekre vonatkozó különböző álláspontját a tömegeknek a lehető legnagyobb tárgyilagossággal megmagyarázza. A többi, különösen a kérdésekkel szemben való állásfoglalás indokolása már a pártok dolga, melyeknek ezt a kötelességüket sokkal komolyabban kellene felfogniok. Engem mindig szégyenérzéssel tölt el az a sok értelmetlen badarság, a mivel a választásoknál minálunk a tömegeket ámítják. A nyugaton a korteskedésnek ezt a szégyenletes módját valóságos politikai szabad-oktatás váltotta fel, melynek révén a politikai pártok híveiket öntudatos választókká igyekeznek kiképezni. Ha azt akarjuk, hogy mind népiesebbé váló közéletünk javára váljék a magyar nemzetnek, akkor nekünk is le kell szoknunk a korteskedés féktelen fajtáiról és a pártoknak programjuk népies kifejtésére, megmagyarázására és indokolására, a pártvezérek beszédeinek terjesztésére kell a súlyt helyezniök.

A népművelőre óriási munka vár. Nemesak azért, mert

népünk egy része a culturának még elég alacsony színvonalán áll, nemcsak azért, mert a kutató elme ismereteink tömegét szüntelenül gyarapítja, hanem azért is, mert a már egyszer elért értelmi színvonalért is mindig újból és újból kell küzde-nünk. Hiszen a culturának két legnagyobb ellensége a feledés és a halál.

Ányos Pál, a XVIII. század magyar lyrikusa, szívesen járt a Gellérthegy szikláin s ott a nagy esendben elmerengett a Duna partján, a kettős városon. Mennyivel más volt a kép, mely a XIX. század végén azon a helyen mi elénk tárult. A merre a szem ellátott, mindenféle lázas munka, minden-felé építkeztek. Midőn ilyen építkezést szemléltem, odaszólt hozzám egy öreg kőműves: «Úram, forró ez a téglá, még ezzel a kérges két tenyeremmel is alig-alig bírom megfogni». Azon melegen, a mint a kemenczéből kivették, falazták be a téglát az épülő házakba. Azóta az én emlékezetemben ezek a meleg téglák úgy élnek, mint Budapest fejlődésének symboluma. Most megint építünk, de nem házat, hanem a budapesti népművelés nagy rendszerét. Építsük ezt is a szeretet meleg tégláival, tegyük meg valamennyien a magunk kötelességét.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO.

A LENGYEL KÉRDÉS KÖZJOGI VONATKOZÁSAI.

A lengyel kérdés Magyarország szempontjából egyike a legfontosabbaknak. A lengyel állam felosztása nem volt befolyás nélkül Magyarország állami életére, mert egyike volt azon eseményeknek, melyek megerősítették a magyarsággal elenséges hatalmi tényezőket. A lengyel állam visszaállítása viszont egyike azon, a török hatalom visszaszorításával és a török uralom alatt állott népeknek új állami életrekelésével kezdődő események lánczolatossorozatának, a melyek a magyar állam ezeréves történelmével szoros kapcsolatban lefolyt és elmúlt állapotokhoz viszonyítva, az előbbi állapotba visszahelyezést jelentik és ez az esemény közvetlen és távolabbi eredményeiben bizonyára nem lesz hatástalan a magyar állam jövő helyzetére sem. Legközvetlenebbül érint bennünket a lengyel kérdés, annyiban, a mennyiben egész határozottsággal merült fel az a szándék, a mely a felállítandó új lengyel államot az osztrák-magyar államkapcsolat két államával szorosabb közjogi viszonyba kívánja hozni. Hogy ez az esetleges viszony hogyan és mily feltételek mellett létesüljön, ehhez természetesen Magyarországnak is van szava s ezért bizonyára időszerű e kérdéssel foglalkozni most, mikor ahhoz az időhöz, a melyben ezt a viszonyt esetleg meg kell határozni, hatalmas lépésekkel közeledünk. Addig várni e kérdés vizsgálatával, míg erre nézve a nyilvánosság előtt rejtve maradó tárgyalások után hivatalos javaslat tétetik, hiba volna, mert akkor már befejezett tény előtt fogunk állni, melyen módosítani alig lesz lehetséges.

Lengyelország jövő közjogi állása tekintetében felmerültek olyan tervek, melyek Lengyelországnak nem akartak önálló államiséget juttatni. Ilyen volt különösen az a terv, hogy Orosz-Lengyelország megszállott területeit a meg-

szálláshoz képest kettéoszszak s az egyik részt a német birodalomhoz, a másikat monarchiánkhoz, tulajdonkép Ausztriához csatolják. Ilyen volt továbbá az, a mely Orosz-Lengyelország felett a két megszálló hatalomnak ú. n. *coimperiumot* (helytelenül: *condominiunot*) kívánt volna adni, megosztott közigazgatással, de egységes autonóm törvényhozással és főkormányzati szervvel. Ilyen volt végül az, a mely Orosz-Lengyelországot Galiciával egyesítve, Ausztriába kebelezte volna be.

Mindezeket a tervezetéseket keresztülhúzta a német császárnak és uralkodónknak 1916 november 5-én kelt manifestuma és 1917 szeptember 12-én kelt rendelkezése, melyek Orosz-Lengyelországot önálló állammá és pedig monarchikus állammá nyilvánították és ezen alapon a legfőbb államhatalom gyakorlására addig is, míg a lengyel állam uralkodóját meghatározza, háromtagú régensségi tanácsot állítottak fel. Ezek után tehát csak az a kérdés, hogy az Orosz-Lengyelországból alakított államterülethez még mily területek csatoltassanak és azután, hogy az új lengyel állam a központi hatalmak egyikével lépjen-e és ha igen, minő közjogi kapcsolatba.

Az utóbbi kérdés megoldása bizonyos mértékig már is előrehaladt. Habár a geographiai fekvés és a gazdasági viszonylatok talán azt indokolnák, hogy az új lengyel állam még akkor is, ha Galícia hozzá csatoltatnék, a német birodalommal lépjen közvetlenül közelebbi kapcsolatba, mégis a megoldás a mi monarchiánkkal való közelebbi kapcsolat létesítésének irányában indult el. Ez kifejezésre is jutott Károly királyunknak 1917 december 17-én kelt azon iratában, melyet az új lengyel régensségi tanács notificatiójára adott és a melyben annak a reményének adott kifejezést, hogy a jövőben a lengyel állam keresni fogja a monarchiánkkal való közelebbi viszonynak létesítését. Ez a gondolat, úgy látszik, mind Németország, mint a lengyelség széles köreiben elfogadásra talált s e tekintetben már a mi kormányunk is tett bizonyos kijelentéseket, melyekben e terv elfogadása benne van, úgy, hogy e gondolat megvalósulásának lehetőségével mindenesetre komolyan számolnunk kell.

Lengyelországnak monarchiánkkal létesítendő közjogi kapcsolata tekintetében a következő eshetőségeket lehet feltételeznünk: 1. Fejedelmi unio, bár jogilag megállapítva, de semmi más közösséggel (tisztá personalis unio). 2. Fejedelmi unio ugyanazzal a közösséggel, a melyben Magyarország van Ausztriával (sokszor úgynevezett realunio, trialismus). 3. Dynastikus unio, jogilag megállapítva, de semmi más közösséggel. 4. Dynastikus unio organikus közösséggel, azaz közös ügyekkel és közös szervekkel.

Az első és második eshetőség megegyezik egymással annyiban, hogy ez esetekben mind a három államnak (Ausztriának, Magyarországnak és Lengyelországnak) uralkodója egy személy volna, míg a harmadik és negyedik eset megegyeznek egymással, hogy ezekben Lengyelországnak fejedelme más volna, mint Ausztriáé és Magyarországé, de ez a két állam közös uralkodóházának tagja volna olyképp, hogy a lengyel királyi széket a mi uralkodóházunk egyik utóbbszülött ágából származó uralkodó töltené be (secundogenitura).

Másrészt a fent jelzett első és harmadik eset egyeznek meg egymással annyiban, hogy mind a két esetben a jogilag megállapított uralkodói személyazonosság, illetve secundogenitura mellett a monarchia két államának és Lengyelországnak közös ügyeik és közös szerveik nem volnának, míg a második és negyedik esetben a kapcsolat annyiban volna erősebb, hogy Lengyelországot közös ügyek és közös szervek is összekötnék a monarchia két államával.

A mi az első és második helyen említett fejedelmi uniót illeti, meg kell állapítani, hogy a fejedelmi unióknak a kora lejárt és hogy ma új fejedelmi unio létrehozása anachronismus. Az államkapcsolatoknak ez az alakja az ú. n. patrimonialis felfogásnak és a rendi világnak a következménye: fejedelmi uniók főképp abban a korban jöttek létre, amikor egyrészt a fejedelmek az uralmuk alatt álló országokat mintegy magánjogi tulajdonaiknak tekintették és másrészt a rendekbe tagolt népek is összeegyeztethetőnek találták felfogásukkal, hogy idegen fejedelmek legyenek uralkodóik, kiket szerződésekké szoríthatnak érdekeik megvédésére és jogaik megtartására. E felfogás mellett az uralkodó és népe közötti viszony nem tételezte

fel az érzelmi összeolvadást, maradhatott külső, jogi kapcsolat. Az újabbkori államélet a fejedelem és nép között bensőbb viszonyt kíván meg. Ma, a midőn a legtöbb állam, még azok is, a melyeknek népe ssége ethnographiailag nem homogen, nemzeti állam, vagyis egy nemzet czéljai, irányai, törekvései által vezetett, az állami élet saját sága megkívánja, hogy az uralkodó és a nép érzelmileg, tehát nemzetileg is teljesen összeolvadjanak. Ily nemzeti összeolvadás több nemzettel természetesen lehetetlen s így vagy az az állapot áll elő, hogy az uralkodó egyik nemzettel sem olvad össze, a mi az állami erők teljes kifejtését gátolja; vagy az, hogy csupán az egyik nemzettel való összeolvadás következik be, a mi azután a többire nézve hátrányos és sérelmes. Ez részben az egyik oka annak, hogy a régebben keletkezett fejedelmi uniók, a mennyiben nem váltak egészen egységes állammá, követve az uralkodó személyazonos sága folytán önként előálló egységesítő törekvéseket, az újabb időkben mind felbomlottak a mi unióknak kivételével, a hol ez unio fennmaradásának oka nagyrészt a történelmi előzményekben gyökerezik. Ily körülmények között új fejedelmi unióknak létrehozása, különösen olyannak, melynél az uralkodó nem is két, hanem három és pedig különböző nemzetek által vezetett államot egyesítene uralma alá, ott, a hol ezt a történelmi előzmények nem indokolják, valóban időszerűtlen volna, különösen mikor ki van zárva annak lehetősége, hogy annak a harmadik államnak népe külön individualitásáról lemondva, a másik két állam egyikével vagy másikkával, avagy épen mindkettőjével egységes államszervezetbe olvadjon össze.

Concrétebben tekintve a dolgot, az ily unióknak visszás ságai nyilvánvalóak volnának. Minden monarchikus államban természetes és önmagától értetődő kívánság, hogy az uralkodó és a dynastia a nép körében éljen, nemcsak azért, hogy ha az államra a monarchiai intézmény terhei ráhárulnak, annak hasznát is lássa s nemcsak azért, hogy ez által az uralkodónak és a dynastiának a nemzettel való együttérzése és összeforrottsága biztosíttassék, hanem azért is, mert kétségtelen, hogy normális állami szervezetben az állami szervezet fejének és legfőbb vezetőjének az állami szervezet központjában, tehát annak belsejében kell lennie. Fejedelmi unióban élő államoknál ez

csak részben lehetséges. Ezt mi magyarok, sajnos, eléggé tapasztaljuk. Ha az osztrák császár és magyar király még egy harmadik állam uralkodója is lenne, akkor vagy még nagyobb mértékben lennénk kénytelenek nélkülözni az állam fejének s a vele kapcsolatos intézményeknek az államban való jelenlétét vagy az új lengyel államnak kellene elkészülve lennie arra, hogy királyát és kapcsolatos intézményeit jóformán állandóan nélkülöznie kellene. Hogy ez az állapot elegendőképen biztosítaná-e a lengyel államnak a velünk és általunk a középeurópai hatalmakkal való együttérzését, különösen akkor, ha a fejedelmi unio tiszta personalis unio volna, az minden esetre kérdéses. Semmi esetre sem volna oly körülmény, a mely e kapcsolatban való megnyugvást erősítené, különösen akkor, ha a lengyelek területi igényei sem elégtétlenek ki egészen, a mi, a jelek után ítélve, valószínű.

A kapcsolat mindenestre erősebb volna, ha a fejedelmi unio mellett még közös ügyek és intézmények is fűznék össze a lengyel államot monarchiánkkal hasonlókép, mint a monarchia két államát (ez a sokak által úgynevezett reálunio); azonban e mellett az erősebb kapcsolat mellett is fennmaradhatna a fejedelmi unióval járó visszasságok miatt való elégedetlenség Lengyelországban s mi magyarok is ki volnánk téve annak, hogy a magyar királyt még nagyobb mértékben leszünk kénytelenek nélkülözni, mint eddig.

Ezenkívül kétségtelen, hogy az állami élet mai bonyolódottságánál, sokirányú feladatainál fogva egy embernek mint uralkodónak több állam ügyét intézni még akkor is sok, ha a monarchia nem abszolút uralkodó; s az uralkodóra háruló repraesentatív feladatoknak egyformán való teljesítése is túlságos teher. Ez így van már akkor is, ha csak két államról van szó; még fokozottabb mértékben így, ha három államban kellene az uralkodói feladatokat elvégezni. Ha pedig ezeket a feladatokat helytartó végezné, mondjuk Lengyelországban, ez a kapcsolat szilárdságának még inkább rovására menne.

Hogy az uralkodó személyazonosságán kívül közös ügyekre és közös intézményekre is kiterjedő unio memyire fogadható el a mi részünkről a közös ügyek elintézése és azokra vonatkozó jogaink szempontjából, azt még külön megfontolás tárgyává

kell tenni. Miután azonban ennek a kérdésnek megítélése ugyanazon szempontok szerint történhetik, a milyenek szerint ugyanezt a kapcsolat másik alakja, t. i. dynastikus unio mellett (fent felhozott negyedik eset) tehetjük, ennek a kérdésnek vizsgálatára a kapcsolat e másik alakzatának tárgyalása alkalmával fogok visszatérni. Az előadottakból azonban máris levonható az a következmény, hogy az új lengyel állammal létesítendő fejedelmi unio sem általános szempontokból nem volna indokolt, sem a mi különleges — t. i. magyar — szempontunkból nem volna kívánatos.

Meg kell jegyezni, hogy a fejedelmi unio iránt Lengyelországban sincs meg a sympathia, a mit mutat az, hogy az ideiglenes lengyel államtanács országgyűlési és alkotmányi bizottsága által elfogadott alkotmánytervezet kimondja, hogy a királynak állandóan az államban kell tartózkodnia és az országgyűlés beleegyezése nélkül más állam feje nem lehet (l. a *Polen* cz. folyóirat 1917. évi november 16-iki — 151. — számát). Máskülönb a monarchiánkkal való kapcsolatba-lépéstől nem idegenkednek.

Ennélfogva különös figyelmet érdemel az új lengyel állammal létesítendő kapcsolat másik alakzata: a dynastikus unio (secundogenitura), a melynek ismét két eshetősége volna, t. i. tisztán dynastikus, vagy közös ügyekkel és intézményekkel is bíró (fenti harmadik és negyedik eset).

A Habsburg-uralkodóház történetében ily dynastikus kapcsolat ismételtelen előfordult. Ha nem tekintjük is a német-osztrák tartományokra kiterjeszkedő azon dynastikus osztozkodásokat, melyek e tartományokkal való hűbéri megadományozás, t. h. a XIII. század vége óta egészen a XVII. század végéig előfordultak, még akkor is megtaláljuk a Habsburgoknak Spanyolországban és az osztrák tartományokban s ezekkel Magyarországon, majd később Toscanában és még később Modenában való uralmukat. Az első esetben az ú. n. német ág volt a secundogenitura, a második esetben a toscanai, míg a modenai már tertio geniturát alkotott. Az első spanyol primogenitus ágnak kihalta után Spanyolországban új secundogenitura alkotása volt tervben (l. 1703. évi pactum sjutuæ successionis), de az akkori európai hatalmi constellatio miatt meghiusult.

Mindezek a kapcsolatok akkor az uralkodóház családi megállapodásain és intézkedésein alapultak. Ma ily kapcsolatnak dynastikus, családi intézkedésre való alapítása nem volna időszerű, de semmi akadályja sincs annak, hogy mint 1723-ban Magyarország és az osztrák örökös tartományok közötti fejedelmi unio államjogi intézkedés tárgyává lett, a Lengyelországgal esetleg létesítendő dynastikus unio is ugyanilyen jogi alaphelyeztessék s hogy Ausztria, Magyarország és Lengyelország nemzetközjogi actussal mondják ki, hogy a lengyel királyiszék a *pragmatica sanctio* (1723: I. és II. t.-cz.) szerint utódlásra hivatott nemzetségek valamely utóbbszülött ágának birtokában legyen az utódlásnak ugyanazon szabályai szerint.

Ugyanabban a nemzetközi actusban a dynastikus kapcsolat céljául a közös biztosság együttes erővel leendő fenntartását és védelmét lehetne megállapítani s a közös és viszonyos védelmi kötelezettséget kimondani. Kérdés azonban, vajon a dynastikus kapcsolatnak létesítése s a közös és viszonyos védelmi kötelezettség pusztá kimondása a jelenlegi viszonyok között elég biztosítékot nyujtana-e e kötelezettség teljesítésére; hiszen Románia példája mutatja, hogy alkalomadtán hiában van dynastikus kapcsolat és szerződéses kötelezettség, mindez nem akadályozza az esetleges ellenséges magatartásnak.

Ezért szükségesnek látszik alapos megfontolás tárgyává tenni azt, vajjon nem lehetne-e a dynastikus kapcsolatot erősebbé tenni a Lengyelországgal való közös ügyek és közös intézmények megállapításával és ha igen, vajjon ez a közösség Magyarországnak a dualismuson alapuló paritásos jogait nem csorbítaná-e vagy veszélyeztetné annyira, hogy ezt részünkről elfogadhatatlannak kellene nyilvánítanunk.

A közös ügyeket és közös intézményeket lényegileg az Ausztria és Magyarország közt jelenleg fennálló viszonyoknak megfelelőleg az 1867: XII. t.-cz. alapján lehetne megállapítani, de a részletekben mégis bizonyos módosításokkal, a melyek következményei volnának annak, hogy e viszonyban álló államok egyikének külön uralkodója van. Ezek a módosítások egyúttal Magyarország külön joga szempontjából is kedvezők volnának és alkalmasak arra, hogy azt a csorbítást, a mely a közös ügyek trialistikus elintézési módjával kétségkívül beállna, ellensúlyozzák.

A megállapítandó közjogi viszony rendezésénél mindenekelőtt úgy, mint az 1867: XII. t.-cz. teszi, kiindulási pontul kellene venni a közös biztosság együttes erővel leendő védelmét és fenntartását, vagyis a kölcsönös védelmi köteleiséget. Ezen az alapon azután a közös ügyek körvonalozása következőkép történhetnék. Közös maradna és lenne Lengyelországgal szemben is a *védelmi* külügy, vagyis azok a külügyek, a melyeknek tárgya az állam létének biztosítása más államokkal szemben s a nemzetközi érintkezésnek e szempontból való vezetése (*A csoport*) és a melyek felölelnék mindazokat a nemzetközi szerződéseket, melyeknek megkötése az 1907-ben létrejött megállapodások szerint *Ausztria-Magyarország* nevében történik. E külügyeket közös kormányzati szerv intézné az alább megjelölendő módon. Megszünnék a közösség a nem védelmi külügyek tekintetében, vagyis azon nemzetközi érintkezés tekintetében, a melynek tárgya a három államnak vagy polgáraiknak valamely nem közös ügyet tevő (kulturális, sociális, igazságügyi stb.) érdeke (*C csoport*) és a melyek felölelnék mindazon nemzetközi szerződéseket, melyeknek megkötése 1907 óta «Ausztria és Magyarország» nevében vagy külön, a két állam egyike vagy másika részéről történik. Ezek tekintetében a külügyi képviselet nem volna többé az alább megjelölendő közös külügyi szerv teendője. A külkereskedelmi és ezzel kapcsolatos gazdasági ügyek (*B csoport*) nemzetközi vonatkozású intézése tekintetében, a mire nézve most az 1908: XII. t.-cz. III. czikke és zárójegyzőkönyve rendelkezik, a három, illetve közülök esetleg csak két állam között létesítendő külön gazdasági egyezmény volna irányadó, a melyről alább még külön lesz szó.

A külügyeknek ezzel a közösségével bizonyos mértékig már biztosítva volna a külpolitikának az egysége. A többi külügyeknek közössége, vagyis a három államnak nem közös ügyekben való nemzetközi közös képviselete nem eszköze a közös biztosság együttes erővel leendő védelmének és fenntartásának és emélfogva annak közössége nem is áll egészen összhangban az 1867: XII. t.-cz. többi rendelkezésével úgy, hogy e nem védelmi vagy nem szoros értelemben vett külügyek

közösségének megszüntetése az 1867: XII. t.-cz. alapelvét egyáltalában nem érintené s annak csak ilyirányú értelmezését tenné szükségessé.

A hadügyek tekintetében nem kellene mást tenni, mint az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ának rendelkezését szószerinti értelmében foganatosítani, a mi a közös hadsereg mai alakjának a Werkerle-kormány programjában már is jelzett megszüntetését jelentené s a hadügyi szervezetet igen hasonlóvá tenné a német hadsereg jogi szervezetéhez. A német hadsereg katonai és jogi szervezetét bizonyára mintául vehetjük, a nélkül, hogy a haderő harczképességét veszélyeztetnők. A német hadügyi szervezetre a német közjogi irodalom egyik legnagyobb kiválósága, Laband, a strassburgi egyetem tanára, ezt írja:

«Die Reichsarmee ist eine *zusammengesetzte Einheit*; die «Einheitlichkeit» der Landmacht des Reiches hebt die gesonderte Existenz der Contingente der einzelnen Staaten nicht auf, sondern sie bedeutet lediglich das Band, welches diese verschiedenen Contingente zusammenhält. Die Contingente der einzelnen Bundesstaaten werden zum einheitlichen Heere zusammengefasst durch drei Einrichtungen, nämlich durch den Oberbefehl des Kaisers in Krieg und Frieden, durch die völlig übereinstimmende gleichmässige Organisation, Bewaffung, Ausbildung usw. und durch die Bestreitung der gesammten Kosten aus Reichsmitteln. Die strenge Durchführung dieser drei Sätze hat allerdings den Erfolg, dass die aus den Contingenten der Einzelstaaten zusammengesetzte Armee im militärisch-technischen Sinne eine einheitliche ist, denn die Heereskörper aus denen die Einheit sich combinirt, sind materiell gleichartig; mag dies aber in noch so hohem Grade erreicht werden, mögen die verschiedenen Contingente militärisch als ununterschiedbare Bestandteile einer durchweg gleichmässigen Armee erscheinen, staatsrechtlich bleibt der Grundsatz bestehen, dass eine Reichsarmee nicht existiert, sondern dass dies nur eine Collectivbezeichnung ist, um die Contingente der einzelnen Bundesstaaten zusammenzufassen.»

«Man musste einen Weg einschlagen, bei welchen den militärischen Bedürfnissen Genüge geschah und zugleich die staatsrechtliche oder politische Stellung und Würde der verbündeten

Sataten geschont wurde; mit anderen Worten: man musste beides vereinigen, was scheinbar unvereinbar ist, die militärische Einheit des Ganzen und die Militärhoheit der Einzelstaaten über die Teile. Die fein ausgedachte, geniale, den tatsächlichen Verhältnissen entsprechende Art, wie dieses Problem gelöst worden ist, macht die deutsche Heeresverfassung zu einer Art von juristischem Kunstwerk; es bereitet demjenigen, der dafür Sinn hat, ein ästhetisches Vergnügen zu erkennen, wie der Gegensatz der technisch-militärischen Erfordernisse und der saatsrechtlich-politischen Ansprüche durchgeführt worden ist, gleichsam wie zwei Motive, die miteinander zu einer höheren Einheit harmonieren, verbunden sind, ohne, dass ihre Antithese verschwindet.» (*Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*; 2. kiad. II. k. 501. és 507. l.)

A mit Laband a német hadsereg egységéről mond, ez az 1867: XII. t.-cz. 10—15. §-aimak rendelkezéseiből szintén teljes joggal kiolvasható. E rendelkezések nem ismerik a közös hadsereg fogalmát, hanem a magyar hadsereg és az összes hadsereg fogalmát, a melynek a magyar hadsereg kiegészítő része és a mely a magyar hadsereget és a törvényben meg nem nevezett, de kétségtelenül feltételezett osztrák hadsereget az egységes vezérlettel, vezénylettel és belszervezettel, tehát csak katonai s nem jogi mozzanatokkal fűzi össze egész hadsereggé. Ebben az értelemben lehetne az 1867: XII. t.-cz.-et foganatosítva, annak rendelkezését a külön király alá állítandó Lengyelországra is kiterjeszteni és ez által a technikai katonai követelményeket a közjogi s politikai igényekkel és érzékenységgel ötizhangba hozni, a mi, sajnos 1867 óta még nem történt meg, de a mire az említett kormány-programmban biztató ígéretet kaptunk.

A részletekben ez legegyszerűbben olyképen történhetnék, hogy az összes hadseregnek a két államból kiegészített része a magyar királyi honvédség mai jogállapotába kerülne s a két honvédséggel egyesülne; úgy, hogy a közös hadsereg és a két honvédség helyébe osztrák császári hadsereg és magyar királyi hadsereg lépne teljesen egyforma belszervezéssel, vezénylési móddal és egyenlő elvek és rendszer szerint kiállítva s úgy, hogy a két hadsereget közös fővezénylet kapcsolja össze és e célból a közös vezérlet szervezete és segédintézményei fennmaradnának.

A két hadsereg tisztikara külön tisztikarokat alkotna, úgy, mint a honvédség tisztikara; a tábornoki kar esetleg maradhatna közös. Hogy a hadügyi kormányzat hogyan történék, arról később külön.

A magyar hadsereg és osztrák hadsereg így, mint jogilag megkülönböztetett két hadsereg katonailag az összes hadsereg kiegészítő része lenne s így ez a rendezés teljesen megfelelné az 1867: XII. t.-cz. rendelkezéseinek. Mint az egész hadsereg harmadik kiegészítő része, ugyanebbe a viszonyba léphetne a mostani Galiciából és Lengyelországból kiállítandó lengyel királyi hadsereg.

Az egyes kiegészítő hadseregeknek és az alábbiakban ismeretendő külön kormányzatoknak költségeit mindegyik államnak külön kellene viselnie, úgy, mint viselik jelenleg a honvédség költségeit; a közös költségek pusztán a közös vezérlet és kormányzat költségei volnának.

A míg a hadseregre vonatkozó közjogi kérdések rendezése az 1867: XII. t.-cz. 10–15. §-ainak szó szerinti értelmezése nyomán és a honvédség kifejlődött állása folytán szinte önmagától adódik, addig a haditengerészet kérdésének megoldása nagyobb nehézségekbe ütközik.

A Lengyelországgal esetleg létesítendő kapcsolatnak mindenestre ki kellene terjedni a hadseregre. Miután azonban Lengyelországnak tengerpartja s hadi kikötője aligha lesz, mindenekelőtt az a kérdés merül fel, vajjon a haditengerészet Lengyelországgal is közös ügy legyen-e? Célját és rendeltetését tekintve közösnek kellene lennie, a tengerpart fekvését és védelmének közvetlen tárgyát (tengeri kereskedelem és hajózás) tekintve azonban csak Ausztria és Magyarország közös ügyének kellene maradnia. Ugyanezen az alapon Lengyelország külön ügyének kellene maradnia az ő haditengerészetének, ha területe úgy alakulna ki, hogy tengerpartot és tengeri kikötőt is kapna.

Kérdés már most, hogy az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ának azon elvét, mely szerint van magyar hadsereg, mely kiegészítő része az összes hadseregnek s hogy ezt katonailag az egységes vezérlet, vezénylet és belsejervezet köti össze, a haditengerészetre lehet-e, és ha igen, hogyan alkalmazni. Történeti alapon lehetne

a haditengerészetet egészében olyanak minősíteni, mint a mely az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ának szószerinti értelmezése mellett is nemcsak katonailag, hanem jogilag is közös intézménye a két államnak. Másrészt azonban a haditengerészetnél is meg lehet találni a módját annak, hogy keretében a hadseregéhez hasonló közjogi megkülönböztetés megtéteessék és az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ából kiolvasható elv itt is alkalmaztassék.

A pénzügyek tekintetében fennmaradhatna a jelenlegi állapot, a mely szerint igazi közös pénzügy nincs, csak közös költségek vannak, melyeknek megszavazása és felhasználása közös ügy. A közös költségek terhének arányára, vagyis az ú. n. quotára vonatkozólag fennálló jelenlegi szabályok változtatlanul szintén fennmaradhatnának. A fent jelzett, különösen a hadügyre vonatkozó módosítások folytán azonban a közös költségek végösszege sokkal kevesebb volna, mint a mostani állapot szerint. Habár a három állam népessége abban az esetben, ha az új lengyel állam csak Galicziából és Orosz-Lengyelországból fog állani, körülbelül egyforma lesz (Ausztria: 20.446,257, Magyarország: 20.886,487. és Lengyelország: 20.492,975 lélek az 1911. évi adatok szerint), minthogy a teherviselési képesség nem egyforma, a hozzájárulási arány ezután sem lehetne egyforma.

A mi ezek után a közös ügyek kezelési módját illeti, e tekintetben a közös külügyek, valamint a közös hadügyi vezetés számára feltétlenül fent kellene a közös szervezetet tartani, de csak bizonyos módosítással. A közös külügyek tekintetében ma is jogszabály és gyakorlat, hogy azokat lényegileg a közös külügyminister mind a két állam ministeriumával egyetértve és beleegyezésükkel vezeti. (1887: XII. t.-cz. 8. §.) Ezt a befolyást jelenleg a két államban a két miniszterelnök gyakorolja, bár az 1848: III. t.-cz. 13. §-ából kifolyóan ennek a befolyásnak magyar részről való gyakorlására tulajdonkép a Felség személye körüli miniszter volna hivatott s ez utóbbi szerv, mint a kinek állandóan van alkalma a közös külügyministerrel érintkeznie, erre alkalmas is volna. E rendelkezések szem előtt tartásával a külügyek vezetésére háromtagú külügyi

tanács volna felállítandó, melynek mindegyik tagja a három állam egyikét képviselné. Osztrák tagját a mi uralkodónk az osztrák miniszterelnök ellenjegyzésével, magyar tagját a magyar miniszterelnök ellenjegyzésével, lengyel tagját pedig a lengyel király az ottani miniszterelnök ellenjegyzésével nevezné ki. A háromtagú tanács elnökéül a három tag egyikét a mi közös uralkodónk, mint a dynastikus unio feje, nevezné ki oly módon, mint eddig a külügyministert kinevezni szokás s ez viselné a közös külügyminister czímet s volna a külügyi tanács kifelé való képviselője és elnöki ügyeinek intézője s igen nagy részben a közös külügyek tényleges vezetője a másik két tagnak egyetértésével és beleegyezése mellett. A közös külügyi tanács tagjai egyúttal az illető állam ministeriumának tagjai volnának, képviselők is lehetnének s az illető állam külügyministerének czímét viselve, azt a nem közös külügyekben (*C* csoportbeli nemzetközi viszonylatoknál) képviselhetnék. A tanács elnöke tehát mindig kettős minőségben járna el: mint közös külügyminister és mint a három állam egyikének külügyministere.

A Felső személye körüli magyar ministeri állás meg volna szüntethető.

A diplomatia közösségének fenntartása szükséges volna annyiban, a mennyiben a védelmi külügy közös maradna. Ennyiben tehát a külföldön levő képviselőseink közösek maradnának és azokká válnának Lengyelországgal is s viszont az idegen hatalmak képviselősegi Bécsbe küldetnének a javasolt dynastikus unio fejéhez, a hol hivatalosan a közös külügyministerrel érintkeznének.

A nem közös külügyekben (*C* csoport) meg lehetne engedni, hogy a három állam idegen hatalmaknál külön képviseltesse magát (úgy, mint a német államok), a mi nem zárná ki azt, hogy a közös diplomatiái képviselő megbizassék egyik vagy másik állam külön képviselétével is. Az ezzel a külön képviseltetéssel járó viszont-képviseltetése az idegen hatalmaknak azonban akkor is csak Bécsben történhetnék, miután a közös külügyminister, mint a három állam egyikének külön külügyministere, valamint a másik két külön külügyminister, mint a közös külügyi tanács tagjai, állandóan Bécsben székelnének.

Ennélfogva el lehetne fogadni azt a megoldást is, hogy ilyenkor az idegen hatalmat ugyanazon közeg képviselje, mint a ki a közös külügyekben s csak azt kellene kikötni, hogy e tekintetben külön meghatalmazást kapjanak s hogy annak ünnepélyes bemutatása az uralkodónál Magyarországot illetőleg mindig Budapesten, Lengyelországot illetőleg Varsóban történjék.

A consularatus közössége tulajdonkép csak a gazdasági kiegyezéseken alapszik s az 1867: XII. t.-cz. 8. §-ának ama rendelkezését is, a mely szerint a birodalom diplomatiái és kereskedelmi képviseltetés a közös külügyministerium teendői közé tartozik, csak ezzel a megszorítással lehet helyesen értelmezni, mert bizonyos, hogy a consuli ügy közössége nem következménye a közös és viszonyos védelmi közösségnek, a mit az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a a külügyi közösség alapjául vesz. A gazdasági kiegyezéssel kimondott egységes vámterületnek sem feltétlen következménye azonban a consularatusok közössége, mert a consuli teendők jóformán mind teljesíthetők volnának külön consularatusok által, a nélkül, hogy ez a közös vámterület követelményeivel ellentétbe jönné, sőt ellenkezőleg, miután a consuli hatóságok befelé mindig a két állam külön kormányai és kereskedelmi testületei számára szükséges adatok és felvilágosítások megszerzői és szolgáltatói (ezért rendszeresítettük a külön gazdasági szaktudósítói intézményt is), kifelé pedig nem az államokat, a melyek külkereskedelmi vonatkozásban mint egység jelentkeznek, hanem az egyes állampolgárokat, a kik nem közösek, képviselik és azoknak nem is túlnyomóan gazdasági, hanem egyéb nem közös ügyet tevő vonatkozású érdekében lépnek fel, tulajdonkép még az egységes vámterület megállapító jelenlegi gazdasági viszonyunk mellett is ép oly megfelelő volna a külön consularatusok szervezése, mint a közös consularatusoké.

Tekintettel arra, hogy a vámközösség fenntartása esetében a külön consularatusok vezetésének, mint az előbb jelzett *B)* csoportba tartozó ügynek mégis a közös külügyi tanácsnál és a közös külügyministernél kellene maradni, ebben az esetben a consuli hivatalok közössége, mint a közösség irányában tett engedmény, fenn volna tartható.

A közös hadügyi kormányzatot lényegileg a külügyihez hasonló alapon lehetne szervezni. A közös hadügyminister jelenlegi hatásköre nagy részben átmehetne a három állam honvédelmi ministerének hatáskörébe ; de közösnek maradó hatáskörét szintén háromtagú hadügyi tanács intézhetné, úgy, mint a közös külügyeket. A közös hadügyi tanács által megállapított rendelkezéseket a három kiegészítő hadsereggel szemben a közös hadügyi tanács egyes tagjai mint osztrák, magyar, illetve lengyel hadügyministerek adnák ki s a mennyiben ezekhez legfelsőbb elhatározások szükségesek, ezek ugyancsak az ő közreműködésükkel történének. A közös hadügyi intézményekkel szemben (vezérkar stb.) ez a feladat a közös hadügyi tanács elnökét, mint közös hadügyministert illetné.

A közös hadügyministerium, mint a közös hadügyi tanács és tagjainak segédszervezete, fennmaradhatna.

A mi a haditengerészet kormányzatát illeti, meg kell jegyezni, hogy a közös hadügyministerium haditengerészeti osztálya már jelenleg is egészen független, mely önálló felségfelterjesztéseket intéz az uralkodóhoz (a hadügyministerium láttamozásával) s melynek a hadügyminister alá való rendeltsége egészen formai. Ha a közös hadügyi kormányzat a fenti módon Lengyelországra is kiterjednék, a haditengerészet kormányzatát, mint csupán Ausztria és Magyarország közös ügyét, egészen önállósítani kellene, a mi a fentiekhez képest a jelenlegi állapottal szemben csak formai változtatás volna. A haditengerészet kormányzata ebben az esetben maradhatna a jelenlegi módon közös.

A közös pénzügyi kormányzati szerv vagyis közös pénzügyministerium mint olyan megszüntethető volna, mert tulajdonképpen önálló hatásköre úgy sincs. Ha Bosznia-Hercegovina jelenlegi helyzete továbbra is fenntartatnék, az akkor is csak Ausztria és Magyarország ügye volna s annak kormányzata céljából — a mi úgy sem az 1867 : XII. tcz.-ben megállapított közösügyek jogi folyománya — e két állam közös szerveként valamely kormányzati főhatóságot külön kellene felállítani, vagyis a közös pénzügyministeriumot kizárólag ilyen kormányzati főhatósággá kellene átváltoztatni.

A közös legfőbb államszámvevőszéknél pedig a fenti elvek alkalmazása nem ütköznék nehézségbe.

A közös ügyek nem kormányzati részére maradna a delegatio intézménye. Az osztrák és a magyar 60—60 tagú delegatio mellé még 60 tagú lengyel delegatio is jönne. Bizonyos, hogy ugyanannak az ügynek ugyanazon kormány vezetése mellett három delegatióban való tárgyalása sok nehézséggel s idő és munkapazarlással járna s azért a delegatiók tárgyalásainál a közösügyi kormányzat közreműködése tekintetében bizonyos munkamegosztást kellene és lehetne megvalósítani. Alapul erre önként kínálkoznék a közös külügyi és hadügyi kormányzat előbb javasolt összeállítása, mert minden nehézség nélkül meg volna oldható a kérdés olykép, hogy mindegyik delegatióban a külügyi és hadügyi tanácsot — mint közös kormányzati szervet — annak az illető államból való tagja képviselje. A gyakorlatban a magyar delegatiók teljes ülésében a külügyeket többnyire, a hadügyeket mindig úgyis az illető közös ministerek osztályfőnöki ranggal bíró helyettesei képviselik, miután az illető közös ministerek rendszerint nem tudnak magyarul. Ezek a helyettesek azonban kifelé nem felelős intézői azoknak a kérdéseknek, a melyekben főnöküket képviselik. Ennél a helyettesítő képviselőnél tehát mindenesetre megfelelőbb volna az oly egyén által való képviseltetés, a ki maga is részbeli intézője a közösügyi kormányzatnak és a kit ezért közvetlen felelősség terhel. Az előbb javasolt külügyi és hadügyi tanács tagjai ilyenek volnának és azért a közösügyi kormányzatnak a delegatiók előtt általuk való képviseltetése teljesen indokolt volna. Ezenkívül ezek a ministerek saját országgyűlésük irányában is felelősek lehetnének, úgy, hogy ez a körülmény feleslegessé tenné az 1867: XII. t.-cz. azon rendelkezéseit, a melyek a közös ministereknek a delegatiók részéről való feleletre vonását szabályozzák. Ezek a rendelkezések úgyis illusoriusak, mert az alkotmányos törvények megsértésének esetére mondják ki a vád alá helyezés lehetőségét, a mely alkotmányos törvények a két államban eltérőek; úgy, hogy az egyik állam törvényének megsértése még nem jelenti a másiknak is megsértését, sőt igen könnyen törvénysérelem az egyiknek szempontjából az, a mi a másik szempontjából épen a törvénynek foganatosítása.

Miután pedig a vád alá helyezéshez mind a két delegatio hozzájárulása szükséges, az előbb említett körülménynél fogva a gyakorlatban kizártnak látszik annak lehetősége, hogy valamely közös miniszterrel szemben a jogi felelősség alkotmányos jelentőségű kérdésben érvényesíthető legyen. Ennél sokkal hatályosabbnak mutatkoznék az a felelősség, melyet a közösügyi kormányzatra gyakorolt befolyásért, vagy az abban való részvételért — a mi a javasolt megoldás mellett fennforogna — maguk az országgyűlések érvényesíthetnének saját törvényeik értelmében.

A delegatiók hatásköre e szerint kimerülne a közös költségek megszavazásával és a zárszámadások megvizsgálásával, a minnek tekintetében együttes szavazásnak most is van helye. A külpolitika irányítására pedig a fent javasolt módozatokkal a három állam paritásos befolyása a közös külügyi tanács három tagjának jogi állása, az országgyűléseken való jelenléte és azok irányában felelőssége révén sokkal nagyobb volna, mint a mily befolyást jelenleg a két állam a delegatiók paritásos működése mellett is gyakorol. Habár tehát a harmadik delegatió felállítására esetében előállna annak lehetősége, hogy a másik két delegatio által majorisáltatunk, ez jóformán csupán a költségek megszavazása és a zárszámadásoknál felmerülő felmentés tekintetében állhatna elő, a nélkül, hogy ennek a külpolitikára különösebb hatása lehetne. A közös költségek megszavazása és a zárszámadások megvizsgálása tekintetében azonban a majorisálás lehetősége jelenleg is fennforog s kérdés, vajjon hátrányosabb lenne-e a helyzet, ha még egy harmadik delegatio tagjainak szavazataival kellene számolni. A mily mértékben a majorisálás lehetősége velünk szemben növekednék, ugyanoly mértékben növekednék a javunkra is s majorisálásról csak a költségeknél lévén szó, az elvi kérdésben való majorisálástól nem kellene félni.

A közös kormányzati közegek székhelye Bécs maradhatna, s mindig Bécsben volna megtartható a delegatiók ülése is, a mely utóbbi állapot engedmény volna a közösség irányában. A felváltva Bécsben, Budapesten és Varsóban való tanácskozás gyakorlati szempontból sok nehézséggel járna.

A három állam kapcsolatának elnevezése lehetne : osztrák-

magyar-lengyel dynastikus unio (österreichisch-ungarisch-polnische dynastische Union), a melynek fejéül az osztrák császár és magyar király volna nyilvánítható, mint különben is a dynastia feje.

A gazdasági viszonyokat, mint jelenleg, külön szerződésekkel kellene szabályozni s e tekintetben teljesen gazdasági szempontoktól függ, vajjon Lengyelország is bevonassék-e a vám- és kereskedelmi szövetségbe, avagy nem; vagy esetleg megengedtéssék-e, hogy Németországgal lépjen szorosabb gazdasági viszonyba, a mire nézve ott megvan az óhaj.

A Lengyelországgal létesítendő fent vázolt kapcsolattal bizonyos dualismus váltaná fel a monarchia két államának eddigi dualismusát. A paritás lényegében ezután is fennmaradna, de kétségtelen, hogy az ügyek paritásos intézésében nem két, hanem három állam osztozkodván, az eddig a dualismus viszonyában állott két állam mindegyikével szemben ezután nemcsak egy, hanem két állam állna. Mindennek ellenére, miután a fent vázolt elintézési mód biztosítaná, hogy a fontos és lényeges dolgokban egyik állam se legyen majorisálható, a most jelzett körülmény csak azt jelentené, hogy a külügyi és hadügyi politikában nem lehetne olyan utakat követni, melyeket nem akar mind a három és nem jelentené azt, hogy esetleg kettő a harmadikra akaratát jogilag rákényszeríthetné. Mindenesetre biztosítva volna az, hogy Lengyelország nemzetközi magatartása tekintetében nem járhatna külön utakat, a mi tiszta dynastikus unióval nem volna biztosítva. A közéletben szereplő különböző tényezők feladata lenne azután annak elérése, hogy Lengyelország ne akadályozza meg, hogy a vázolt dynastikus hármass unio ne távozzék el azoktól az irányoktól, melyeket eddig a kettős monarchia a magyarság nem kis befolyása mellett követett.

Hogy a feltételei annak, hogy a magyar és a lengyel nemzet törekvései a jövőben párhuzamosan fognak haladni, megvanak, erre a történeti multból és a két nemzet alkotta állam helyzetéből lehet következtetni; úgy hogy e tekintetben nem vagyunk kénytelenek a politikai hála ingatag talajára építeni. Magyarország és Lengyelország között történelmük hosszú ideje alatt alig volt összeütközés, mert érdekeik nem ütköztek

össze s nincs ok feltételezni, hogy érdekeik ezután is össze-
 ütköznek. Mind a két állam ugyanazon irányból származó
 veszedelmekkel szemben volt kénytelen, vagy kénytelen véde-
 kezni; mind a két állam gazdasági helyzete lényegileg hasonló,
 mert Lengyelország a Lodz-vidéki mesterségesen nagyarányúvá
 fejlesztett, de most további lételeben nagyon megrendített
 ipara mellett is agrárius állam, mind a két állam belső alkotmány-
 fejlődése, törekvései, felfogásai rendkívül sok rokonvonást
 mutatnak fel. Mind e körülmények szinte jobban egymásra
 utalják Magyarországot és Lengyelországot, mint Magyar-
 országot és Ausztriát, mely utóbbival Magyarországnak a
 multból származólag és a jelenlegi viszonyok folytán is sok
 érdekellentéte van. Mindezekből következtethető, hogy a
 mennyiben Lengyelország velünk a fent vázolt kapcsolatba
 lép, alig fog előállni az az eset, hogy a magyarság törekvéseit
 változtatni akarná.

A pánszlávizmus kérdése a magyarság és lengyelség között
 ma már nem oka az ellentétnek és valószínűleg nem lesz ezután
 sem, ha a lengyel állam megalakításának kérdése kielégítő
 megoldást nyer. A lengyelek a pánszlávizmusnak soha sem
 voltak lelkes hívei (lásd e tekintetben p. o. Zdeněk Tobolka
 cikkét a *Zeitschrift für Politik* 1913. évfolyamának 1. füzeté-
 ben 223. l.) s ha a háborút megelőzőleg és néha a háború alatt
 is a lengyelségnek nagy részében lehetett tapasztalni russophi-
 lismust, ez számítás és nem érzület dolga volt, mert azt
 hitték, hogy a lengyel állam visszaállítása csak orosz segélyvel
 történhetik meg.

Miután azonban most már a lengyel állam visszaállított
 és pedig a központi hatalmak segélyével, ha a lengyel nemzet
 bizonyos mértékű egyesítése, a mint jelezve volt, be fog követ-
 kezni s ha még területi óhajai is kielégülést találnak bizo-
 nyos mértékig, feltehető, hogy a lengyelség összes vágyainak
 nem teljesítése még sem fogja ellenségeink táborába kergetni
 és a pánszlávizmus híveivé tenni. Ausztriában a csehektől,
 délszlávoktól és ruthénektől útjaik máris elváltak.

Mindezek a körülmények és szempontok okai lehetnek
 annak, hogy ne féljünk attól, hogy Lengyelországgal a fent
 vázolt trialismusba lépünk. De mint végeredményben fel-

tételezések nem volnának elegendő erősek annak az álláspontnak megalapozására, hogy Lengyelországgal csak tisztán personális unióba lépjünk. Lengyelországot reális kapcsolatokkal is magunkhoz kell erősítenünk és ezért akkor, ha a dynastikus uniónak fent vázolt alakja (secundogenitura) nem valósulhatna meg, hanem a fejedelmi unio válnék a kapcsolat alapjává, még akkor is ezt közös ügyekkel és közös intézményekkel kellene megvalósítani. A közös ügyek körvonalozásában és azok elintézési módozatában a fent jelzett módosításokat akkor is meg kellene tenni és ezt a trialismushoz való hozzájárulás áraként kellene kívánni, mert máskülönben a trialismus ránk nézve oly megrövidülés volna, melybe belenyugodni alig lehetne.

Hogy a trialismushoz való hozzájárulásnak árát kívánjuk, abban semmi helytelenítendő nem volna. A politikai téren minden engedményért viszontengedményt szokás kívánni s ezt teszik különösen Ausztria részéről is, mikor éppen Galiczia átengedésének recompensatiójaként kívánják a Galicziával megnagyobbított Lengyelországnak monarchiánkkal való kapcsolatba hozását. Ez egészséges politikai érzékre valló eljárás és csupán ezt az egészséges példát követnők, ha ily trialismushoz való hozzájárulásunkért engedményeket követelnénk, melyek az Ausztriával fennálló viszonyunknak néha súlyosan érzett fonáságait kiküszöbölnék, de érintetlenül hagynák annak lényegét és alapjait.

POLNER ÖDÖN.

A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL.

— Első közlemény. —

I.

Megírom a romániai románság első barátkozásának történetét az oroszokkal, úgy, a hogy azt a krónikásoknál feljegyezve találtam.

Részletesebben két egykorú előkelő moldovai krónikás foglalkozott a kérdéssel: Costin Miklós kancellár, a ki megírja Moldova történetét 1662-től 1712-ig és Neculcea János hatman, a ki 1662-től 1752-ig jegyzi fel hazája eseményeit. Neculcea szem- és fültanu, a ki Kantemir Demeterrel Oroszországban sokáig együtt ette a száműzetés kenyerét. Érinti az esetet Axenti krónikás a Mavrokordát Miklósról írt munkájában (1711—1716), valamint Muste Miklós is, a ki Moldovának 1662—1729 közti eseményeiről beszél.¹

A két fejedelemség első ízben 1711-ben barátkozott az oroszokkal, a mikor Moldvában a nagy tudós Kantemir Demeter, Munteniában a dúsgazdag és ravasz Brankován Konstantin (Bászarábá) uralkodott, Oroszországban pedig a nagy álmokat álmódó Nagy Péter czár ült az oroszok trónján.

Abban az időben a románok birtoka a Niszterig terjedt, a melyen túl még sokféle nép lakott részben függetlenül, részben már török uralom alatt. A románok az oroszokkal akkor tehát még nem voltak közvetlen szomszédok. A románok az oroszokról csak hírből hallottak egyet-mást; a mi őket az oroszoktól leginkább érdekelté, az volt, hogy velök egy valláson levők,

¹ Mind a négy krónikát l. Cogalnicean Mihály: *Cronicele României* II. k. 3—117.; 175—424.; 119—173., valamint a III. k. 24. s köv. lapjain. Bukarest, 1872.

orthodoxok voltak. A vajdák is csak ritkán érintkeztek az orosz udvarral. Legtöbbit tudtak e tárgyban az ide-oda utazgató bojárok és kereskedők, a kik közül egyesek az oroszokkal össze is házasodtak. A román krónikások az oroszot mosc-nak, moscal-nak nevezik, a mai rus név később jött forgalomba.

Az oroszokkal való barátkozásnál a főszerepet Kantemir Demeter moldvai fejedelem játszta, a kinek ez a szereplése fejedelmi székébe került. Szomorúbb sorsban részesült Brankován Konstantin havasalföldi vajda, a fondorkodó csendes társ, a ki négy fiával együtt Sztambulban a vérpadon mult ki, hatvan milliónyi vagyona a törökök prédája lett. Szánalmat iránta azonban nem érezhetünk, mert kivételesen hosszú uralkodása alatt az apró ravaszkodástól a gyilkosságig minden módot és eszközt felhasznált, hogy hatalmi céljait elérje és égő pénzsomját kielégíthesse. A románoknak ez az első barátkozása tehát az oroszokkal rettenetes emlékü, — az érdekeltek örök időkre már akkor megszerezhatték volna a tanulságot, hogy az oroszban bízni nem lehet. Ha az utódok megtartották volna a szemtanu krónikás hagyakozásait, a fejedelemségeket sok szenvedéstől óvhatták volna meg s ma a fél ország nem volna Oroszország pusztaságain földönfutó.

A fejedelemségek urai minden rokonságuk mellett állandó ellenségeskedésben éltek egymással. Rövidre szabott uralkodásuk egymás elleni fondorkodásban merült ki. Ez az állapot kezdet óta Károly királyig szünetlenül így folyt. Nagy István moldovai vajda hadai végigsepernek Havasalföldön és Mihály vajda Moldovában pusztít saját fájában. A két ország fejedelmei és népei nem egyszer egymás megsemmisítésére törnek. A vajdákat tehát nemzeti ideálok nem lelkesítették, — pénz- és hatalomvágy s a legközöséesebb családi érdekek irányították országos politikájukat.

A fanariota fejedelmek különösen, országukat csak az adó-lajstromokból ismerték; egyetlen céljuk az ország gazdasági kiszipolyozása volt, hogy a fejedelmi szék elnyerésével járó tetemes költségeiket ne csak visszaszerezzék, hanem azok mellett egy kis polgári haszonra is szert tehessenek. Önző, kapzsi, meglehetősen sivár, durvalelkűek voltak, a kik önkezüleg botozták meg az eléjük kerülő szerencsétlen feleket. Duka feje-

delemlről feljegyzí a krónikás, hogy nem egy alattvalóját buzo-
gányozta agyon, a mit maga is megsokallván, magának nyolcz-
ágú kancsukát csináltatott s aztán azzal verte véresre a deliquen-
seket. Népjóléti intézkedések sem a vajdák, sem a bojárok
nyugalmát meg nem zavarták ; ha lelküket megterhelték bűn-
nel, könnyítettek rajta egy-egy templom, egy-egy kolostor,
zárda felépítésével, megrakván azokat idegen, leginkább görög,
ingyenélő, bujálkodó kalugerekkel.

A vajdák nem voltak európai látkörű államférfiak, hanem
csak alkalmi politikusok, a körülményekhez alkalmazkodó törpe
intrikusok, a kik csak hatalmukat s családi húsos fazekáikat
féltették. Két nyeregben ültek, hitegették a törököt és biztatták
a németet, vigyázzván, hogy apró ravaszkodásuk ki ne tudójék.
A «Si cu turcu si cu neamtu»¹ különleges vajdai jelszó utódról-
utódra száll le Ferdinánd királyig ; nem egy vajda került miatta
a vérpadra, de azért a két-kulacsosság tovább folyt, a mi az
ország és nép pusztulását vonta maga után. A sok léha, kapzsi,
kegyetlen, kétszínű vajda között egyedül Serbán (1674—1688)
havasalföldi vajdának és Kantemir Demeter moldvai fejedelem-
nek (1711) voltak uralkodó eszméi, a melyekről majd alább
teszünk említést.

Mikor Nagy Péter czár az európai láthatáron feltűnt s a
keresztyén népek felszabadításának ürügyével Konstantinápolyra
törő keleti politikáját megalapozta, a román fejedelemségek
helyzete rosszabbodott. A román vajdáknak a keresztyénség
tekinteteinél fogva kötelességük volt Nagy Péter czárnak hadi-
céljait is szem előtt tartani, — kettős politikájuk helyébe tehát
a hármás politika lépett, a melynek megalapozói Brankován
Konstantin és Kantemir Demeter voltak.

II.

A Kantemir-család állítólag Krimiából való s tatár eredetű
(Khan-Temur). Egy Kantemir, István vajda idejében, Moldová-
ban Fălciu megyében, Szilistyén, már földbirtokhoz jut, honnan
a családbeliek magukat Szilistyenieknek is nevezték. A családot

¹ A törökkel is, a némettel is.

Kantemir Konstantin emeli ki az ismeretlenség homályából, a ki Kantakuzén Demeter moldvai fejedelemnek (1674—1676) volt a főpinczemestere (elucer).

Kantakuzén Demeter uralkodása immár elviselhetetlenné vált. Costin Miklós krónikás gyáva zsarnoknak nevezi ezt az embert, a ki pénzsomjában kezüknél fogva akasztatja fel hivatalnok-bojárjait, mert az adók behajtását nem szorgalmazzák eléggé; alattvalóit megfosztja élelmiszereiktől, szarvasmarháikat elhajtatja; rabló garázdálkodásai miatt a lakosság nagy része elbujdosott. Az országban szörnyű éhség ütött ki, hogy az emberek egymás húsából táplálkoztak; a dögvészben elhulló embereket eltemetni sem tudták. Az öreg kéjencz magánélete is közmegebotránkozást szült. A krónikás róla szörnyű dologként jegyzi fel, hogy fogait estvéként a szájából kikapcsolva az asztalra helyezte, — hogy feleségétől elváltan egy kurta koresmárosnének a leányával vadházasságban élt, azt drága ruhákban járatta, értékes ékszerekkel halmozta el s az előkelő bojárnékat arra kényszerítette, hogy vele egy társaságban éljenek, vele kikocsikázzanak stb. Moldova ezen istentelen fejedelme alatt sokat szenved, a krónikás ki is tör:

«Az én paraszteszemmel úgy gondolom, hogy a mikor az Isten adni fogja, hogy a vason ne legyen rozsdá és török Stambulban s a földön a farkasok többé a juhok fel ne falják, akkor talán Moldovában és Munteniában sem lesznek görögök és bojárok sem, a kik pusztítsanak, mint a hogy ma pusztítják a két országot, — más szabadulást gondolni nem tudok.»¹

Abban az időben Munteniában egy másik Kantakuzén uralkodott, Serbán vajda (1674—1688), szintén kegyetlenségre hajló ember, a ki széke elfoglalásakor minden ellenfelét eltette láb alól, elméjében nagy dolgokat forgatott. Arról ábrándozott, hogy a törököt Európából kiűzi, Konstantinápolyt elfoglalja s császári koronát tesz a fejére. Serbán vajda ezzel megelőzte Nagy Pétert, II. Katalint és II. Józsefet, a kiknek keleti politikája Serbán ábrándjaiból csirázhatott ki. Serbán vajda felismerte az egykor hatalmas ozmán birodalomban a hanyatlás tüneteit, értékelni tudta a németek akkori győzelmeit a törökök

¹ Neculcea : 223. 1.

felett és úgy okoskodott, hogy ha a két dunai fejedelemség a lengyelekkel, a szerbekkel, az oroszokkal és a balkáni többi népekkel összefogva a németek küzdelmeit támogatná, a törökök európai uralmának könnyű szerrel véget vethetnének. S arra az eredményre jutott, hogy neki, a vérszerinti Paleolognak, legtöbb igénye lehet a byzáncki trónra. Ez volt Serbán vajda külügyi politikájának vezéreszméje, a melynek szálait titokban nagy körültekintéssel, gyönyörűséggel szövögette. E célból a törökkel igyekezett jó lábon állani, a németek bizalmát megnyerni, az oroszokat és a lengyeleket a nagy hadjáratra előkészíteni, hogy adott pillanatban általános rajtaütéssel a törököket megsemmisíthessék.

Serbán vajda a szomszéd Moldva fejedelmével, a mind politikailag, mind erkölcsileg egyaránt züllött Kantakuzén Demeterrel ilyen fontos ügyben nem tárgyalhatott, annál kevésbé, mert bár unokatestvérek voltak, kora ifjúságtól fogva ellenséges viszonyban éltek egymással. Moldova fejedelmét tehát el kellett az útból távolítani, a mi Serbánnak könnyen sikerült. A bojárokat rávette, hogy a Portánál fejedelmük ellen lépjenek fel, ok elég volt reá. A Porta Kantakuzén Demetert rövidesen felmentette állásától, a Héttoronyba záratta, a hol nemsokára meg is halt és helyébe a bojárok kívánságára Kantemir Konstantint ültette a fejedelmi székbe. Serbán vajda Kantemir Konstantinnal előzetesen a következőkben egyezett meg: a) Kantemir Serbán akarata ellen mit sem cselekszik; b) a keresztyénség beállható küzdelmeiben a keresztyénekkal tart; c) a Kupár-család¹ Moldvában időző két tagját elfogatja és kivégezteti; d) Serbán és gyermekei ellen fegyvert nem emel.

A bojárok örömmel ajánlották fejedelmüknek Kantemirt, mert már hetvenegy éves volt, a mellett írástudatlan; gondolták, hogy tetszés szerint bánhatnak el vele; de mind a bojárok, mind Serbán vajda megcsalódtak benne.

Neculcea az első Kantemirt, a ki 1685 június havában foglalta el fejedelmi székét, a következőleg jellemzi: «Írástudatlan, de gyakorlati eszű ember, beszéde értelmes, jól evett

¹ A Kupárok a két fejedelmi szék körül sok zavart és viszályt idéztek elő, azért minden irányban gyűlöltek őket.

és ivott. Teste, különösen keze és feje, borítva volt a csatákban nyert sebekkel abból az időből, a mikor Lengyelországban szolgált. Termetre törpe, vastag, potrohos, arcszíné piros, nagyajkú. A bojárokkal, a kiket név szerint ismert, elejétől jólábon állott, nem volt büszke, az országot nagy költségekbe nem verte, mert öreg volt és özvegy. Két fia volt: Antioh és Demeter.»¹

Costin krónikás az öreg Kantemirt igaz moldovainak nevezi; vitéz, szelíd, jószívú embernek festi, a ki türelmes, kegyelmes a bajbakerülőkkel, nem kapzsi s bár írástudatlan, de mindenben jártas és tapasztalt; ítéleteiben, tanácsaiban megfontolt és okos; ájtatos; beszéde ékes és megnyerő, törökül jól tudott s szerette a vitéz bajnokokat.²

Kantemir Konstantin a Serbán vajdának tett fogadkozásait nem tartotta meg, sőt neki valóságos árulója lett. Ezt menteni lehet azzal a körülménnyel, hogy fia, Antioh, Konstantinápolyban török kézen kezes volt. Az apa hűtlensége a fiúnak életébe került volna. Mikor Szobieczky lengyel király Moldovába betört, Serbán Kantemirt arra akarta rábírní, hogy a lengyel seregekkel egyesüljön, mert ő hasonlóképen fog cselekedni. Kantemir a meghódolás helyett néhány emberével Fă'ciu irányában menekült, a miért a Portától elismerésben részesült.

Ezzel a békés jóviszony a két szomszéd fejedelem között teljesen felbomlott. A dolgot még jobban elmérgesítette az a körülmény, hogy Kantemir a hatalmas Kupár-családdal kibékkült, annak több tagját Jassziba telepítvén, őket nagy hivatalokba ültette, sőt a konstantinápolyi fejedelmi ügynökséget is a Kupár-fiúkra bízta, a kikről azt mondja a krónikás, hogy «őket még kétszáz zacskó pénzzel sem lehetett kielégíteni».³ A legnagyobb baj az volt, hogy Kantemir a Serbánnal történt megállapodásait a Kupároknak elárulta s ezzel mind a két fejedelem a cselszövő görög Kupárok kezébe került. A Kupárok Kantemirnek valóságos gonosz szellemei voltak, a kik a vajda és a bojárok között konkolyt hintettek, zavarokat, összeütközé-

¹ Neculcea, 230. l.

² Costin Miklós, 35. l.

³ Neculcea, 227. l. — Egy zacskóban (punga) 500 drb. arany szokott lenni.

seket támasztottak s ha közbe nem jó a fejedelem váratlan halála, bizonyosan a törökök tömlöczeibe kerül s alighanem a Héttoronyban lelte volna halálát.¹ A fejedelmet azzal biztatták, hogy számára, Serbán hűtlenségbe esvén, megszerzik Havasalföldet is. A Kupárok így az országot és a vajdát zsarolták, szipolyozták. Mikor Kosztin Miron, az ország kancellárja figyelmeztette a vajdát: «Sűrűbben a poharakkal és ritkábban az adóvégrehajításokkal, mert az ország hűbére el van engedve s egykor tényeiről számolni lévén kénytelen, Nagyságod azt nem fogja megtehetni!»² — ezért a kiszólásáért a kancellár a fejével fizetett, sőt a Kupárok unszolására a kancellár öcsesét is lefejezték.

Kantemir Konstantin országlása alatt Moldova határai szűkre szorultak, a lengyelek majdnem Jassziig elfoglalták az országot: Szucsávát, Nyámczot, Câmpulungot, Sorokát. Keleten Kisenevtől a Niszterig a tatár khán uralkodott, a fejedelem hatalmi köre alig terjedt Jasszira és az alsó részekre.

Serbán vajda az időt politikai terveinek megvalósítására érkezettnek találván, hadakat gyűjtött, hajókat építtetett, eleségről gondoskodott s azt a Dunán Szerbia felé irányította. A szerbekkel már rendelkezett, a németekhez elküldötte testvérét, Jordákit, segítségért; az oroszokat felhívta, hogy vonuljanak Krim ellen. Serbán a maga eszméjétől annyira át volt hatva, hogy az orosz tanácsban a krimi betörés ellen felszólaló egyik szónokot embereivel megmérgeztette.³ A lengyel királyt arra kérte, hogy Bucságra vesse magát, ő maga pedig, míg a németek Belgrádnál a török hadakat lekötve tartják, egyenesen Konstantinápoly ellen vonul. Csak Kantemir vajda magatartása aggasztotta még. A Havasalföldön száműzetésben élő bojárokat rábírta, hogy fejedelmüket detronizálják és helyébe Drăgulescu Ilyést válaszsák meg.

A Serbán terveiről értesülő Kantemir a Kupárokkal Konstantinápolyban Serbánt elárulta, a viszonyok azonban olyanok voltak, hogy a törökök a hatalmas vajdát, a ki a németek

¹ Costin, 37. l.

² Neculcea, 235. l.

³ Neculcea, 235—236. l.

kegyeivel is dicsekedhetett, nem merték székétől egyenesen megfosztani. A Porta felszólította a tatár khánt, hogy téli szállásra vonuljon be Oláhországba s ott alkalomadtán igyekezék a fejedelmet kézrekeríteni. E közben Serbán vajda hirtelen meghalt (1688), testvére, Mihály és Brankován Konstantin megmérgezték s így Serbán nagy tervei füstbe mentek. Jelentős alkotásai reformáló szelleméről tanuskodnak. Bukarestben ő állította fel a legelső román tannyelvű iskolát, a bibliát román nyelvre fordíttatja s egyházi könyvek nyomtatásáról gondoskodik; új mértékrendszert hoz be (Serbán-öl), posztógyárat alapít, országában meghonosítja a tengert; hadseregének a létszámát negyvenezerre emeli, abba német fegyelmet visz be, ágyúinak száma harmincznyolcz.

Utána egyik gyilkosa, Brankován Konstantin (Baraba) következett a fejedelmi széken.

Tárgyunk keretén kívül esik a Kantemirok és a Brankován viszálykodásairól, a Porta előtti pörösködéseikről, az egymás ellen szótt ármányokról szólni; csak annyit szükséges tudnunk, hogy az öreg Kantemir halála (1691) után Brankovánnak sikerült Duka nevű vejét ültetni Moldova fejedelmi székébe s attól a Kantemir-fiúkat egyelőre elűtni. A két Kantemir-fiú, Antioh és Demeter, Konstantinápolyba menekül, a honnan a Kupárokkal egyesülve a Porta előtti vádaskodásaikkal sikerült a két fejedelem nyugalalmát állandóan megzavarni. A sok pörösködésnek az lett a vége, hogy a Kantemirok Dukát megbuktatják s helyét 1696-ban az idősebb Kantemir, Antioh foglalja el.

A Kantemirok ezen felülkerekedése Stambulban Brankovánban aggodalmakat gerjesztett. Jónak látta tehát Antiohhal kibékülni, neki igérvén egyik leányát, Máriát, Demeternek pedig évenként húsz zacskó aranyat, hogy a török fővárosban születéséhez illő módon élhessen. A patriarcha előtt a felek esküt is tettek, hogy egymást és országukat a Porta előtti pörösködésekkel többé meg nem rontják.¹ A mikor Antioh a leányért Brankovánnál jelentkezett, ez a leánya kezét Moldova új fejedelmétől megtagadta, ürügyül hozván fel többek között azt,

¹ Neculcea, 283. l.

hogy a Kantemir-család a Brankovánokhoz nem illő parasztnemzetség. Ezzel a két szomszéd fejedelem között a békés viszony ismét felbomlott.

Kantemir Antiohról Costin feljegyzi, hogy ítéleteiben igazságos, részrehajlatlan, de rettenetes volt. Egy államtanácsban Huş püspökét egyszer így támadta meg: «Papom, mikor arra felszólítalak, miért nem ítélsz igazságosan? Vigyázz, mert jeborotváltatom a hajfonatodat (pletele)!» Bár könyörületes volt, a jobbagyperekben hamar ítélte jobbagyságra a törvény elé hurczoltat.¹

A Brankován nagy gazdagságára és hatalmára mutat Jassziból menekülő leányának, Dukánénak, a mondása: «Tudja meg az egész világ, hogy apám Bukaresttől Konstantinápolyig pénzzacskót zacskó mellé rak, még sem hagyja annyiba a dolgot. Visszatérünk mi még a fejedelmi székbe!»² Fenyegetése csak részben teljesült, mert ő a török fővárosban pestisben három hónap múlva kiszenvedett, ura pedig 1700 szeptember havában fejedelmi székét ismét elfoglalta, de csak azért, hogy azt Kantemirnek ismét visszaadhassa. Kantemir Antioh 1707-ben ismét elveszti fejedelmi székét, Konstantinápolyba költözött, a hol visszavonultan élve, nemsokára elhalálozott. Fiai közül kettő: Konstantin és Demeter, orosz szolgálatba léptek, Jonicza Moldovában maradt, fejedelmi székre nem vágyakozott.

Így Moldvában a Kantemirek csillaga, szerencséje egyelőre letűnt. A hatalmas Brankovánnak sikerült őket háttérbe szorítani. A Konstantinápolyban rekedt Demeter azonban a Brankovánnal való harczot nem adta fel, ő még mindig remélt s álma néhány év múltán valóra is vált.

III.

Román fejedelmi széken Kantemir Demeternél eszesebb, tudományosabb s hazája jövőjéről gondoskodóbb férfiú alig ült még. Harmincznyolcz éves korában került a fejedelmi székbe, addig sokat látott, sokat tanult és sokat tapasztalt

¹ Costin, 55. l.

² Neculcea, 254. l.

s így teljesen érett észszel és megrakodva minden ismeretekkel foghatott hozzá országa kormányzásához. Megismerte különösen a balkáni diplomatiát, az emberi furfang és cselszövés fogásait s az ismeret megérlelte benne a hitet, hogy az erkölcstelenség ezen mélységes posványáiban minden ingatag és bizonytalan: élet és vagyon, család és társadalom, isteni és emberi törvény, minden fejlődés és haladás; a vörös zsinór, méreg vagy gyilok a biztos eszköz. Úgy gondolkozott, hogy a világ ezen kormányzati rendszerén a fejedelemségekben változtatni kell.

Őt atyja gondos nevelésben részesítette. Tanítója, a híres Kakavela, krétai görög kaluger, a berlini egyetemről került Jassziba. Konstantin fejedelem a fiát már tizennégy éves korban dobta bele a politika fertőjébe, túsul küldötte a török fővárosba. Konstantinápolyban a fiatal Kantemir Kakavela irányítása mellett tanulmányainak élt, a nyugatról jött híres tudósoknak volt a tanítványa. A bölcsészetet, történettudományt és nyelvészetet kedvelte leginkább. Képességei a nyelvek tanulásában tüntek ki, tizenkét nyelven, köztük latinul, görögül, törökül, perzsául, oroszul, arabul, lengyelül, románul beszélt és írt. Hangjegyismerete arra képesítette, hogy zeneszerzéssel is foglalkozzék, mi által a török egyházi zenének alapját több egyházi himnus megalkotásával megvetette. Remekül mandolinozott, a mi török barátainak és tisztelőinek számát megnövelte.

1691-ben Jassziba megy, a hol atyja 1693-ban elhalálozott. A bojárok fejedelmüknek a fiatal Demetert választják s állásába egyházilag be is iktatják. Brankován azonban a fejedelmi széket vejének, Dukának eszközölte ki. Cerkez-Mohamet basa kísérté Dukát Jassziba, a ki különben az öreg Kantemirnek jóbarátja volt, s így fia iránt is igaz rokonszenvet érzett. Ő szállította Demetert Konstantinápolyba is, a hol Brankován cselszövései ellen a két fiút nem egyszer megvédelmezte.

Kantemir Demeter a török fővárosban ismét tanulmányainak élt. Alkalmazkodó, ildomos s a törökség iránt igaz hűséget mutató magatartásával magának sok jó barátot szerzett. Maga a szultán, II. Karamusztafa, megkedvelte a fejedelmi ivadékot s hadjárataiban magával hordozta. 1697-ben a zentai csatában vitézül harczolt, a harcz lefolyását megkapó módon

írja le a török birodalomról írt könyvében. A török lakomák állandó vendége volt, mandolinjával a közönséget kiváló módon tudta gyönyörködtetni. A karloviezi béke után (1699) Brankovánnak sikerült a szultánt Kantemir ellen felingerelni s ellene száműzetési parancsot kieszközölni, úgy, hogy ennek sokáig bujkálnia kellett. Jó barátjai szívesen adtak neki menedéket, a míg a szultán haragja lecsillapult s a száműzetést visszavonta.

A fiatal Kantemir csak bátyja uralkodása alatt 1700-ban tért vissza Jassziba, hogy megtarthassa lakodalmát az elhalt Serbán havasalföldi vajda leányával, Kaszándrával. Brankovánnak ez a házasság sem volt inyére s mert azt megakadályozni nem tudta, haragja a Kantemirok ellen csak fokozódott. A havasalföldiek közösen megfogadták volt, hogy a Kantemirokhoz leányaikat feleségül nem adják.

A XVIII. század első tizedének végén Keleten a politikai láthatár egészen beborult. A poltavai döntő csata után (1709 júl. 8.) a török földre, Benderbe menekült svéd király, XII. Károly, a török szultánt Péter czárral minden áron háborúba akarta bonyolítani, a mire különben az oroszok czárja tényleg kéznél volt. Mert a czár a törökök Európából való kiűzésének és Konstantinápoly elfoglalásának gondolatával foglalkozott s ez irányban szőtt terveihez a török uralom alatt nyögő keresztyén népek megnyerésére igyekezett. «A keresztyén népeknek fölszabadítása a pogányok hatalma alól!» volt a kidobolt jelszó. Csakhogy a hatalmas czár a felszabadítás alatt rejtetten meghódolást értett. Az erre vonatkozó proclamatiókat a románok, szerbek, bolgárok és görögök között orosz ügynökök terjesztették, a kik a hűbéres fejedelmeknek és befolyásosabb államférfiaiknak a czár részéről hol arczképeket, hol sajátkezű aláírással írt megkereséseket, ajándékokat kézbesítettek, — utasítván egyúttal őket arra, hogy a mikor a czár a maga hadaival leereszkedik, ők vele egyesüljenek. Keleten a keresztyén népek felszabadításának eszméjével a czár-imádat, a czári pápismus is terjedt.

A czár a legnagyobb súlyt a román fejedelemségekre vetette. A vállalat ezek támogatása és barátsága nélkül sikerrel nem kecsegtette. Brankovánt és Mavrokordát Miklóst beavatta terveibe, hűségüket a szultán iránt megingatta.

Ilyen körülmények között a svéd királynak, Poniatovszky Szaniszló megbízottja útján, nem volt nehéz Tolsztoj orosz követet Konstantinápolyban meggyűlöltetni, elfogatni és a Héttoronyba záratni. Ezzel a háborús párt a török fővárosban föülkerekedett. Nagy Péter czárnál oly követelésekkel állottak elő, a melyekre a czár nem is válaszolt, így a Porta az oroszoknak 1710 november 30-án a háborút megizente.

Most a törököknek a két román fejedelemségben Brankován és Mavrokordát helyett megbízható emberekre volt szükségük. Kantemir Demeternek volt egy Ismail nevű barátja, a ki a szultánnak is kedvence volt, a tatár khánnak pedig konstantinápolyi ügynöke. Ez az Ismail efendi ezért Kantemirrel gyakran közölt udvari titkokat, tőle a két román fejedelem letételének tervéről is értesült. Megkérte tehát Ismail efendit, hogy a tatár khán útján részére a török császártól a moldvai fejedelemséget eszközölje ki, mert nálánál hűségesebb és megbízhatóbb emberre a törökök úgy sem tehetnének szert. A tatár khántól felvetett eszme a császárnak annyira tetszett, hogy Kantemir Demetert azonnal maga elé idéztette, vakandok-prémes köpenybe öltöztette; a nagyvezér a szokásos kaftánnal látta el, húsz zacskó arannyal ajándékozta meg s fejedelmi kísérettel Jassziba indította, a hová később a többi fejedelmi jelvényeket, a zászlót és a lófarkokat is megküldötte volt.

A nagyvezér ezúttal Kantemirnek azt a titkos utasítást adta, hogy Brankovánt fogassa el és küldje Konstantinápolyba. Kantemir azonban a nagyvezérnek azt a tanácsot adta, hogy Brankovántól a Porta számára kérjen ötszáz zacskó aranyat kölcsön. Ez az ő munkáját lényegesen megkönnyítené, mert ha Brankován addig neszét vette volna az ellene tervezett dolgoknak, a kölcsönkérés a gyanuját eloszlatná és óvintézkedéseket elfogatása ellen nem tenne. A nagyvezérnek tetszett a gondolat és a szerint cselekedett. Brankován azonban nagy róka volt. A nagyvezérnek adott válaszában a kért kölcsönt készséggel felajánlotta, de mert együtt annyi pénze nincs, kérte a nagyvezért, engedné meg, hogy a pénzt öt hónapi részletben küldhesse meg. Gondolta: öt hónap alatt nagyon sokat

fordulhat a világ, addig a török-orosz háború bizonyosan véget ér.

Kantemir Demeter Jasszi felé való útjában Galaczon trónvesztett elődjével, Mavrokordáttal találkozott, a hol megfogadták, hogy a Porta előtt semmiféle kellemetlenséget egymásnak nem okoznak. Kantemir 1710 december 10-én vonult be Jassziba, a hol a fejedelmi széket a szokásos módon elfoglalta.

A bojárok aggodalommal fogadták Kantemir kinevezését, mert, mint Neculcea írja,¹ ismerték bátyja uralkodása idejéből, a mikor indulatos, iszákos volt és rossz ember hírében állott. Beiktatásakor mindnyájan az ellenkezőről győződtek meg. Az élet egészen kiforgatta előbbi valójából, jónak, szelidnek és szerénynek mutatkozott. Beiktatásakor így szólt: «Az öregeket szülőimnek, a velem egykorúakat testvéreimnek, a fiatalabbakat pedig gyermekeimnek fogadom.»² Több adó-nemet eltörölt, egyes terheken könnyített, s a kezdetben bizalmatlankodó bojárokat is megnyerte. S csakugyan Kantemir kincsekre nem vágyott, egyszerű, józan életet élt, s bár ítéleteiben nem volt mindig alapos, de jóindulata, mérséklete, atyai gondoskodása és szeretete — szóval jó szíve, minden tettéből kitűnt, a mit a nép előző fejedelmeinél nem tapasztalhatott.

IV.

Kantemir Demeter uralkodását válságos körülmények között kezdette meg. Az ország ki volt szipolyozva, pénzügye a lehető legrosszabb állapotban. Az ellenségeskedés már megkezdődött. A svéd király és a kievi vajda serege téli szállásra Moldovába voltak berendelve, élelmezésükről az országnak kellett gondoskodni, sőt a svéd király benderi udvarát is Moldova élelmezte, a hová a lakosok a gabonát Brailán át szállították. A sok várerődítmény és a dunai átkelő-híd (Kartalnál) építése súlyos teherként nehezedett a lakosság vállaira, az építőt Moldova erdőségeiből messze földre kellett elfuvarozni,

¹ Neculcea, 302. l.

² Costin, 90. l.

a mi a nép nyomorát súlyosbította. A nép éhezett, kenyere hiányzott, a szarvasmarhák a dögvész miatt csordánként hullottak el, hogy az emberek a rengeteg számú marhát még megbőrölni sem tudták. A nép a sok bajt és keserűséget mind a megelőző kormányzat számlájára róttá, s a bojárok az új vajdát unszolták is, hogy a Portánál a felmentett vajdát panaszolja be, a miről Kantemir a Miklós fejedelemmel történt megállapodásánál fogva hallani sem akart.

De Miklós fejedelem a galaczi megállapodást nem vette komolyan. Mihelyt Konstantinápolyba érkezett, Kantemir ellen különféle panaszokkal állott elő, főképp, hogy Kantemir Demeter az oroszokkal czimboráló hűtlen bojárokat, a kiket Miklós fejedelem tömlöczre vettetett, szabadlábra helyezte, s magát Kantemirt is hűtlennek állította. Más oldalról Brankován is megmozdított minden követ, hogy az új fejedelmet a Porta előtt befeketítse. A nagyvezér azonban Kantemirban annyira bízott, hogy az ellene beérkező panaszokat egyszerűen félretette.

Kantemir a nagyvezérnek tett ígérését beváltandó Brankován elfogatására komoly előkészületeket tett. Havasalföldön a vajda körül kémhálózatot szervezett. Minden áron azon volt, hogy a törökök bizalmát megtartsa. A kióvi vajda és a bucsági szultán oroszországi hadműveleteire nézve igen fontos értesítésekkel szolgált. A nagyvezér meg is dorgálta a bucsági szultánt, írván neki: «A moldovai bej csak egy gyaur s mégis mindeneket tud, a mi az oroszoknál és a lengyeleknél történik, te pedig, isten látja, buszurmán (muzulman) létedre semmit sem tudsz arról, a mit ott eselekesznek!»

A moldovai vajda félt, mert Brankován ügyére vonatkozóan a nagyvezértől semmiféle utasításokat nem kapott. Úgy gondolkozott, hogy Brankován a Portánál ügyét már bizonyosan rendbehozta, a mi rá nézve nagy baj lehet, mert befolyásánál és rengeteg vagyonánál fogva, ellenséges gyűlölködésétől hajtva, most már ellene fordulhat és rajta magát megboszulhatja. Bántotta az is, hogy a nagyvezér a Konstantinápolyban néki ajándékba adott húsz zacskó aranyat is visszakövetelte, a mi az iránta való elhidegülést is jelentette. Így

attól félt, hogy egy szép napon a kezébe nyomják a felmenő fermánt.

Kantemir a keresztyén népek és fejedelmek iránt az akkori orosz mozgalmak miatt gyanakvó Portában hitét és bizalmát elvesztette a további teendőkre nézve. Komolyan gondolkodóba esett. A keresztyén világ jó reménységgel nézett Észak felé s különösen a románok között egy legenda jött forgalomba, hogy a románok és a török uralom alatt nyögő keresztyén népek megváltása Északról fog jönni. Minden ember lelkében élt a hit, hogy az oroszok a most küszöbön levő háborúból győztesen kerülnek ki s hogy a népek felszabadító munkája most már sikerrel végződik.

Senki sem ütközhetik meg azon, hogy Kantemir országa jövő sorsáról gondolkodva a körülményeket megfontolás tárgyává tette: hová menjen, kivel tartson? A hadiállapot már megvolt. Nagy Péter 1711 márczius havában Kantemirhez elküldötte Polikálá nevű emberét, egy görög szerzetest, azzal a feladattal, hogy Moldva fejedelmét az orosz szövetséges számára megnyerje. Az orosz udvar körében élő menekült, Savin bojár a talajt ez irányban előkészítette. Kantemir és az orosz czár között az érintkezés megkezdődött amyi óvatossággal, hogy arról a fejedelem legbizalmasabb emberei sem tudtak. Sőt a bojárság abban a hitben élt, hogy fejedelme a szultán leghűségesebb embere. E látszatra Kantemirnek nagy szüksége volt.

Az állandó érintkezés a czárral nem folyhatott a nélkül, hogy gyanut ne keltsen. A fejedelem, hogy a törökök bizalmát próbára tegye, arra kérte a Portát, engedné meg, hogy ő emberei útján az oroszokkal titokban érintkezhessék, hogy aztán a nyert értesítéseket a Portával közölhesse. A nagyvezérnek tetszett a gondolat s a fejedelem a titkos érintkezésre tőle az írásbeli engedelmet megkapta. Ilyen körülmények között megtörténhetett az is, hogy Kantemirnek Jasso nevű, kiváló becsületességű és tanult konstantinápolyi ügynöke még a Hét-toronyban szinylődő Tolsztoj orosz követtel is érintkezhetett, tőle leveleket és tudósításokat kapott, melyeket Kantemir a czár kezébe juttatott. Ezen rendkívüli szolgálataiért a fe-

jedelem a csárnak feltétlen bizalmát nyerte meg. Így aztán Kantemir megtehetette azt a tréfát is, hogy Luka nevű bizalmas kincstárnokát kémként Oroszországba küldte, a miről még a Portát is értesítette. Lukának pedig az volt az egyetlen feladata, hogy a csárral a szövetségi feltételekre nézve megállapodjék, a mi 1711 április 13-án Jaroszlavban meg is történt. Ezen szerződésben a következő főbb pontok fordulnak elő:

1. Moldova határa a Niszter legyen, a Bucság erődítményeivel együtt Moldovához tartozzék.

2. A míg az ország népe a háború bajaiból magához tér, az ország várai és erődítményei az orosz haderő kezelésében maradnak, azután azokból az oroszok tartoznak kivonulni.

3. Az ország a csárnak semmiféle hűbéradót nem fizet.

4. A fejedelem haláláig el nem mozdítható, fejedelmi székétől csak hűtlenség esetében fosztható meg, vagy akkor, ha vallást változtatna. Ez esetben az uralkodás joga a fejedelem fiútestvérére száll. Az ország fejedelmét a fejedelmi család tagjai közül szabadon választja.

5. Az udvari méltóságokat a bojárok halálig viselik, hivataluktól csak bűnesetben foszthatók meg.

6. A fejedelem jövedelme csak a só- és városi vám lehet.

7. A hivataluktól felmentettek, a kolostorok házhelyeiket, jószágaikat, jobbágyaikat szabadon kezelik s azok után jövedelmeiket akadály nélkül húzzák.

8. Az ország állandó katonasága tízezer ember, az orosz kincstár költségén.

9. Az oroszok Moldovában hivatalokat nem viselhetnek, meg nem házasodhatnak és földet nem vásárolhatnak.

10. A fejedelem bojárt csak a nagytanács ítéletére végeztethet ki s csak akkor, ha az ítéletet az ország metropolitája aláírta.

11. A fejedelem czíme: Moldova egyedüli fenséges ura és Oroszország barátja.

12. Ha a háború balul ütne ki, a czár Kantemirnak Satolniczán két palotát és moldvai birtokai helyett megfelelő birtokokat ad, egész életére évi járadékot, s a hozzá tartozókról

is gondoskodik. Ha a fejedelem más országban akarna élni, abban őt senki meg nem akadályozhatja.

Ez a szerződés az ország függetlenségét végeredményében nem óvja meg, de az is kétségtelen, ha annak pontjai pontosan megtartatnak, Moldovában hivatva van rendezettebb állapotokat teremteni, mint a török uralom alatt. Aztán egy keresztyén protectoratus mégis csak szívvelhetőbb, mint a pogányé. A szerződésben Moldova függősége Oroszországtól nincs ugyan kimondva, de az a körülmény, hogy az ország hadseregét az orosz kincstár tartja fenn, hogy a fejedelem hűtlenség esetében székétől megfosztható, arra vall, hogy az ország s a fejedelem mégis csak a csár kegyétől és szeszélyeitől függenek. Előnyös az országra, hogy a bojárok versengése, pártoskodása a trónváltozás alkalmából, a zsaroló adózási rendszer megszűnik, a kormányzat rendezettebb viszonyok közé kerül, s így a személyi és vagyonbiztonságot, az ipart, kereskedelmet, az ország általános emelkedését és culturáját biztosítja.

A csár Luka útján Kantemirt egyúttal arra kérte, hogy a Niszternél jelentkező hadaival haladéktalanul egyesüljön. A csárnak az volt a haditerve, hogy Krim és Bucság fékentartására megfelelő csapatokat hagy hátra, maga pedig seregének zöméve, egyenesen a Dunának tart, hogy a nagyvezérrel találkozassék s annak hadait tönkretéve, Krim és a Bucság elfoglalására induljon. Abban bizott, hogy élelem dolgában Brankován megsegíti, a ki ezenfelül még harmincezer embert is ígért, bele nem számítva a húszezer szerbet, a kik a havasalföldi vajda rendelkezésére állottak; a lengyelektől harmincezer és a moldovai vajdától tízezer embert várt a csár; mire ezek a fejedelmek önként vállalkoztak. Ebben a nagy segítségben bizva az orosz csár a győzelmet a pogányon biztosítva látta.

Ekkor kezdtek a vérszélhők Kantemir feje fölött tornyosulni. A czárral kötött szerződését titokban tartotta még, mert nem tudta, hogy a bojárság milyen kedvvel fogadja az oroszokkal kötött szövetséget. A törökökkel a jó viszonyt fenn akarta tartani, nehogy, mielőtt az oroszok megérkeznének, a törökök foglyul ejtsék és Konstantinápolyba hurcolják. Mennykőcsapásként ütött be a nagyvezérnek az a parancsa, hogy Brankóvánt

azonnal fogassa el és biztos fedezet alatt Konstantinápolyba szállítsa, ő pedig a maga seregével haladéktalanul a Dunához induljon a törökkel egyesülni. Ugyanegy időben kapta a fejedelem azt az értesítést is, hogy Szeremetev az orosz hadsereggel a Niszterhez érkezett, a csári rendelkezéssel, hogy a fejedelem azonnal a Niszterhez induljon. A zavart fokozta a Pruthnál őrködő kapitánytól érkezett különös hír, hogy oda Bender felől egy magasállású török tisztviselő jó harmincz emberből álló kísérettel, azzal a feladattal, hogy a fejedelmet foglyul ejtsék. A török csapat Jasszi határába meg is érkezett és ott éjjeli hálásra berendezkedett. A fejedelem, a ki biztosra vette, hogy Russet Jordáki a Portánál hűtlenségét feljelentette, maga mellé vette Neculcea hatmant (a krónikást) száz emberrel és a török csapat felkeresésére indult, a minek a városban és vidékén nagy hire ment, hogy a megrémült bojárság és lakosság menekülni kezdett. Maga a fejedelemné is Ojtoz felé vette útját. A fejedelem a török csapatot elfogta s viaskodás közben egy török elesett. A török vezető kihallgatásából kitünt, hogy az aga azért volt Jassziba küldve, hogy néhány töröknek valami perpatvarában eljárjon. A tévedés kitünvén, Kantemir fellélegzett, az agával ezer lei ellenében az egész ügyet elsimította, a Portához intézett jelentésében az esetet Kantemir úgy adta elő, hogy az éjszakai időben érkező csapatban ő orosz portyázóknak gondolt s azért támadta meg. Az agát megbüntették; helytelenül járt el, mert neki megérkezésekor a városi hatóságnál jelentkeznie s küldetéséről az illetékeseket értesítenie kellett volna. De a nép már menekülni kezdett, Kantemir e miatt a toborzásra már nem is gondolhatott.

Kantemir törte a fejét: mitevő legyen? A nagyvezérhez a Dunához nem mehetett, mert attól félt, hogy útközben valaki hűtlenségét beárulja s akkor csapdába kerül, a Niszter felé az oroszokhoz saját népétől sem indulhatott, mert az országgal a szövetség ügyét nem tisztázva még, félt, hogy akadhatnak egyesek, a kik eljárását nem helyeslik majd s miattuk bajba kerülhet. Országát is félt elhagyni, nehogy a tatárok elpusztítsák, kirabolják. Minden ember leste, hogy a fejedelem mire szánja el magát.

A fejedelmet elhatározásában feszélyezték a Jassziban

levő török mézadó-szedők (balgii), a kik szintén nagy figyelemmel kísérték a vajda dolgait. Kantemir kérte is a benderi basát, hogy ezeket az embereket rendelje vissza, mert a zavaros időkből személybiztonságukért felelősséget nem vállal. A basa azonban ezt még korainak találta.

Hogy valamit mégis tenni látszassék, a fejedelem Jasszi környékén Balika felől sátrakat veretett, csapataival, a melyekkel még rendelkezhetett, táborba szállt és ott késedelmeskedett. Úgy okoskodott, hogy Seremetev a Nister felől csakhamar rátalál a nagyvezér hadseregére, összeütköznek s ő akkor a győzőhöz szegődik. Csakhogy Seremetev nem indult a dunai hídhöz, hogy azt lerombolja, mert erejében nem bízott, hanem a Pruth felé Tutovára, a hol megállapodott, bevárván a czárt.

Kantemir egy lépéssel előbbre haladt, a zászlót és a lófarkakat a táborba vitette és ismét várt. Csapatai a zsold miatt nyugtalanokdaktak, embereit ki nem elégíthette, mert összes pénzkészlete tíz zacskó aranyból állott, s adóbehajtással a népet zaklatni nem kívánta. Más részről a városban levő törökök küldöttség útján megkérdezték a fejedelmet, hogy mi lesz? indul-e vagy nem; ez esetben jelentést tesznek ellene, hogy áruló.

A fejedelem ekkor elhatározó lépéste szánta el magát. Egyik legbizalmasabb emberét, Demeter agát, színlelt haraggal agyba-főbe verte, hivatalától megfosztotta, udvarából kikergette, hogy soha többé eléje ne kerüljön. Titokban azonban az orosz hadak fővezéréhez küldötte, kérvén ezt, hogy vagyona és személye biztonságára küldene négy ezer embert, mivel ő addig Jassziból kimozdulni nem tud s félős, hogy a gyanakvó törökök kezüket ráteszik. Demeter aga ezen küldetésében pontosan eljárta, az orosz segítség Krojot brigadérossal a Pruthhoz meg is érkezett.

Junius 1-én korán reggel indult ki Jassziból a fejedelem Zagarancea irányában a Pruthhoz, Neculcea hatmanjának kiadván a parancsot, hogy a míg ő oda lesz, a Jassziban lakó törököket zavarja ki. Csak ez kellett a népnek. Rávetette magát a török üzletekre, azokat feltörte, kirabolta, a törököket összefogdosva, megkötözve az utczákon végig hurcolta, verte, öldöste; a papok a törökök egy részét megkeresztelték

stb. Jasszi példájára hasonlóképen cselekedtek a többi városokban is. A bojárok és az ország csak az orosz segítség megérkezésekor tudta meg, hogy a fejedelem a törököktől elpártolva az oroszokhoz szegődött. Az orosz csapatok Jasszi körül Tomesti irányában ütöttek táborn, a brigadéros a czártól sok ezer ezüst rubelt kézbesített Kantemirnak, a melylyel Luka főkinestárnok a toborzást megkezdette.

Kantemir már visszanyerte lélekjelenlétét, szabadabban mozgott s bízván az orosz fedezetben, semmitől sem félt. Parancsokat osztogatott s a néphez intézett kiáltványában tudtul adta, hogy ő az országnak immár örökös ura, a török gyámságot levetette s az oroszokhoz szegődött, a ki pedig parancsának ellene szegül s nem vonulna hadba a pogányok ellen, minden vagyonát elveszti és örökös szolgaságba vettetik.

Junius 5-én érkezett Seremetev is hadseregével a Pruthhoz, a hová a fejedelem több barátjával eleibe ment.

Ez alatt Kantemir hűtlenségének híre Konstantinápolyba ért, — a Porta Kantemir sztambuli ügynökét lefejeztette, — elfogatta Antiohot is, a fejedelem bátyját, a ki a hóhérbárdtól csak úgy tudott megmenekülni, hogy be tudta bizonyítani, hogy ő a Portát öcsese hűtlenségéről már hónapokkal azelőtt értesítette, a Porta azonban arra gondolt, hogy Antioh csupa rosszindulatból lép fel öcsese ellen, mire aztán a Héttoronyból szabadon bocsátották.

V.

Ettől az időtől fogva Kantemir úgyszólván az orosz táborban élt, úgy hogy a mikor Nagy Péter a Pruthhoz érkezett, Kantemir akkor is Seremetev zagarancai táborában időzött. A czár környezetében volt Ruzsina Péter főkonyhamester és Savin, a bán, mindkettő menekült, a kik a fejedelemnek az oroszokkal való érintkezését és a szerződés létrejöttét nagyban előmozdították. A mint Jassziban híre ment, hogy a czár már a Pruthnál van, az ország metropolitája, Gedeon, Jordáki, az udvarnagy más főbb méltóságokkal a czár elébe mentek, s a mint a czár a Pruton át román földre lépett, a metropolita őt szentelt vízzel meghintette, keresztel megáldva, meleg

szavakkal üdvözölte. Mire a jelenlevő bojárok a csár kezét és ruhájának szegélyét csókolták meg. A míg ezek a czeremoniák folytak, a czárnak egy kedvenc bohócza, a ki a Pruton lóháton átkelve, különféle tréfákat csinált, — a lóról lecsúszott és a vízbe fult; az esetet a jelenlevők rosszra magyarázták.

A czár aztán a bojárok társaságában, kevés kísérettel naplamentekor Jassziba érkezett s a fejedelmi palotába szállt, a hová éjjel egy órakor a czárné is megérkezett. Kantemir csak reggel találkozhatott a czárral. A találkozás nagyon szívélyes volt. Kantemir kezét csókolt a czárnak, a czár pedig homlokon csókolta a fejedelmet, a kit örömeben félkézzel magasta emelt a levegőben. A czárné a fejedelemasszonyynyal szintén reggel találkozott, a kinek egy aranylánczon függő, drágakövekkel kirakott nyakékkal kedveskedett.

Junius 25-én felséges vendégei tiszteletére az udvari palotában Kantemir fényes ebédet adott. A czár az asztalfőre Kantemirt ültette, jobbján a czár ült, majd Kasztriot György, Brankován hadvezére stb. A mikor az asztaltól felkelőben voltak, érkezett egy csomó bojár, kiket a czár nagy szívélyességgel fogadott.

Neculcea krónikás a czárról a következőleg ír: «A czár magas termetű, minden jelenlevő között talán a legmagasabb, vastag; kerek arcza jó barna. Fejét néha-néha idegesen rángatja; nem szereti a pompát, a fényt, mint a többi uralkodó; jár akárhogy, néha két-három szolgálval. Ha sora úgy hozza magával, minden kíséret nélkül, gyalogol, mint egy parasztember.» Minthogy Kantemir önként hódolt meg neki, iránta annyi jóindulatot és szeretetet mutatott, hogy néha mind a két kezével megölelte, a nyakánál fogva magához szorította, csókolt össze-vissza arczán, a fején, a szemén s úgy bánt vele, mint apa gyermekével. Egy reggel a czár három tisztjével az istállók felőli kapun át csak eltűnt, a Három hierarch (Triisf-titele, orosz szentek) kolostoráig gyalogolt, a hol ájtatosan imádkozott, szent Paraszkiva ereklyéit megcsókolta s a szentképeket is sorban. Templomozás után az equmen éttermébe vonult. Mikor a czár a kolostor kapuján kilépett, Kantemir összes akkoriban kinevezett tisztjeit két sorba állíttatta fel, őket a czárnak egyenkint bemutatta és hangsúlyozta, hogy

ezek tőle rendes fizetést kapnak. A tisztek a czárnak egyenkint kezet csókoltak. A czár estére a czárnéval és egész kíséretével a pruthi főhadiszállásra távozott.

Jassziban való tartózkodása alatt a czárnak kellemetlenségei is voltak. Az egyiket Russet Jordáki, a cselszövő Kupár családnak egy tagja okozta. Ez az ember az előző fejedelemtől börtönbe zárva, ott pusztult volna el, ha Kantemir ki nem szabadítja, egyúttal káimákámnak, az ország kormányzójának, majd főpohárnokának nem nevezi ki. Most ez a czárnak egyenesen megmondotta, hogy ő az orosz szövetséggel nincs megelégedve s az országra nézve sértő az örökös uralkodóház megalapítása, a fejedelmi család állandósítása s a trónöröklés rendje. A czár erre utasította Tolovcsin és Rogozsinszky generálisokat, hogy az elégtelen bojárokat a szerződés hasznos voltáról meggyőzzék.⁶ A bojárok meg is nyugodtak, csak Russet tiltakozott, neki inkább tetszett a török rendszer, hogy a fejedelmválasztással járó zavarosban minden két-három esztendőben haláshasson, — hogy ne a bojárok legyenek a fejedelem kezében, hanem megfordítva. A czár erre elfogatta és Szorokába, majd Kioyra szállíttatta, honnan két év múlva török közbenjárásra szabadon bocsátották, mialatt a magyar földre menekült felesége és leánya elhalálozott.

A második kellemetlenség okozója Kantakuzén Toma, Brankován első unokatestvére, kedvence és hadügyministere, a ki Brankován fejedelmi székére vágyott, s ellene a czár előtt azt a vádat emelte, hogy azt a háromszáz zacskó pénzt, a mit a czár küldött, hogy sereget gyűjtsön és gabonát; a maga céljaira használta fel; — hogy, ha az oroszok leverik a török hadakat, országával a németnek akar hódolni. Úgy tett, mintha többek nevében járna el, állította, hogy az ország kész a czárnak hódolni, csak Brankován szegül ellene. Fegyveres erőt kért, hogy Braila ellen indulhasson, a miről a havasalföldiek értesülvén, mindnyájan hozzá pártolnának át és vele egyesülnének — ekkor Brankován egyedül marad, — ő pedig elegendő élelmiszer beszerzése s Braila bevétele után Falcinnál a czár hadaival egyesülni fog.

E vádatokat megerősíteni látszott Brankovánnak a czárhoz Jassziba intézett levele, a melyben arra kérte a czárt, hogy a

törökkel kössön békét. Ezt a levelet Brankován török biztatásra írta. A Porta ugyanis értesülvén az orosz hadak nagyságáról és felkészültségéről, a keresztyéneknek a törökök elleni általános mozgalmáról, Hrisantos jeruzsálemi patriarcha közbenjárásával Brankován segítségét kérte ki a béke érdekében, felajánlván a két birodalom között határukat a Dunát. Kantemir Demeter a dologban cselszövényt sejtett és tartván a következményektől, a czárt a béke ellen hangolta, sőt a Brankován ellen táplált gyűlöletből kergetve, rávette a czárt arra is, hogy Tomának a Braila elleni hadműveletre a kért segítséget megadja, annak ellenére, hogy Neculcea hatman a haderő szétforgácsolása ellen kifogásokat emelt. A czár Kantakuzén Tomának odaigérte, ha Brankován önként meg nem hódolna, Havasalföld fejedelmi székét, ha pedig meghódolna, őt generálisi rangban az orosz hadseregben megtartja.

Június 28-án szerdai napon a czárnak nevenapját ülték; a czár Kantemir tiszteletére a főhadiszálláson nagyszerű lakomát adott. A czár rendelkezéséből Kantemir tizenöt főbojárt vihetett magával és Gedeont, az ország metropolitáját. Őt-hat sátor volt felütve egymás mellé, hogy összevéve egy sáturnak látszott, asztal helyett a földön volt terítve, a lábnak árkokat ástak. Ebéd végén «valami francia bort» (pezsgő) adatott fel a czár, melyről a bojárok és fejedelem úgy elaludtak, hogy másnapig mit sem tudtak magukról.¹ Erre vonatkozóan érdekes egy másik krónikásnak a feljegyzése, hogy a bojároknak azon az éjszakán nagy káruk esett, az oroszok mindenüket ellopták, még a lószerszámukat is. Nagy Péter pezsgője a keleti román-ságra nézve már akkor igen veszedelmesnek bizonyult.

Másnap a bojárok Kantemirt örökös uruknak elismerték s a Kantemir-család öröklési rendét elfogadták. Az okmányt a jelenlevők mind aláírták, a czár, a fejedelem, a bojárok, Gedeon metropolita is. A román fejedelem, a bojárok Rogozsinszky orosz minister kíséretében Jassziba visszatérve, bevonultak a fejedelmi templomba, felolvasták a czárral, Kantemirrel s a bojárokkal a főhadiszálláson felvett jegyző-

¹ Neculcea, 319. l.

könyvet és szerződést, ezeket a többi bojár is aláírta s ki-ki az aláírást magára nézve kötelezőnek ismerte el.

Ezzel Moldova fejedelme magát a török uralom alól függetlenítette és az orosz védnökséget elfogadta.

VI.

Az oroszok első török háborúja, a mely a keresztyén népek felszabadításáért indult meg, szerencsétlenül végződött. A keresztyén népek már az első alkalommal sokféle értékes tapasztalatot tehetek. Megtudhatták, hogy az orosz vezérkar a hadvezetés legegyszerűbb szabályaival sem volt tisztában. Nagy Péter czár semmi jelét nem adta nagy hadvezéri talentumának.

Már az a körülmény, hogy különben sem nagy hadseregét a szövetségesekben való bizakodás következtében az Apraxin alatt harmincezerből álló krimi és Galiczin alatt álló negyvenötezernyi bucsági különítményekkel — Nagy Péter lényegesen és felesleges módon meggyöngítette, a katonai körökben általános elégtelenséget szült, a brailai expeditio ellen Neculcea is tiltakozott.¹ Ezt Neculcea veszedelmesnek tar'otta, mert ezzel a sereget a czár a legjobb lovasságtól fosztotta meg. Az egész hadjárat haditerv nélkül való céltalan kapkodás volt, a minek következménye az lett, hogy a törökök az orosz hadsereget minden oldalról bekerítették. A teljes megsemmisüléstől csak Witman német generális páratlanul vakmerő és önfeláldozó támadása mentette meg. Nagy Péter czár, ha igaz Neculceanak a feljegyzése, a válságos pillanatokban még személyes bátorság dolgában sem mutatkozott valami hősnek, a mint erről alább meg fogunk győződni.

Az orosz hadsereg Costin Miklós krónikás szerint ²kilenczven-ezer emberből állott, ötvenkét ágyúval. A lengyel, a szerb, a havasalföldi segítség elmaradt. A törökök számát 150—200 ezer emberre teszi. Egy török fogoly az orosz főhadiszálláson a török hadseregről a következőket árulja el: százhuszezer

¹ 314. l.

² 106. l.

gyalogos jancsár, kétszázötvenezer spahi (lovas), negyvenezer hadak élén harczoló szendergista ; ezek közé a krimi, a bucsági, a kiovi, a lengyel és a svéd csapatok beleszámítva nincsenek.

Az orosz hadsereg három részre osztva a Prut innenső oldalán lassan haladt lefelé, hogy az ígért és minden perczen megérkezhető segítő csapatok a fősereggel egyesülhessenek. Várták a brailai expeditio eredményeit is, a havasalföldi hadakat, az élelmiszerek fuvarozását. De már ekkor Lupul, Kantemir kétkulacos vornikja a fejedelmet arról értesítette, hogy a török nagyvezér nagy seregével átkelt a Dunán és Moldova felé vette útját. A czár ekkor sietett, hogy elérje Falcint, a hol a jöhető havasalföldi hadakat magához vonhatja. Itt a czár arról is meggyőződött, hogy rosszat cselekedett, a mikor a brailai expeditiót útnak indította, mert tőle semmiféle értesítést nem kapott, s attól félt, hogy az egész különítvényt csapdába ejtették. Pedig Kantakuzen Toma Kantemir fejedelmet részletesen értesítette mindenről, csak hogy az álnok Lupul a leveleket elfogva, a nagyvezér rendelkezésére bocsátotta. A czárnak minden árulás tudomására jutott. Megtudta, hogy Brankován, állítólag a brailai expeditio miatt színlelt haragjában az orosz hadsereg számára vásárolt élelmiszereket, gabonát a török hadseregnek bocsátotta rendelkezésére, ő maga pedig Tirgovistere vonult s onnan nézte az események lefolyását. A lengyel segítség is elmaradt. A lengyel hadak elértek a román határig, ott azonban fegyvereiket gulába rakva várták az orosz-török összeütközést, hogy aztán a győztes félhez csatlakozzanak.

A Pruth mentén, a merre az orosz hadak haladtak, a sáskák minden zöltséget elpusztítottak, hogy csak a puszta föld maradt. A czár körülbelül tizenötezer emberrel, Kantemirral és Sere-metev generálissal közbül haladt ; elől János generális járt hétezer emberrel, míg a hadsereg zöme Repnin alatt sok beteg, elalélt katonával az utolsó részt képezte. A hadseregrészek egymástól két-két órajárásnyira haladtak. A míg az oroszok a Pruth innenső oldalán meneteltek, a tulsó oldalon a tatárok felfelé igyekeztek s bekerítő mozdulatokat tettek. A sereg zöme a sok éhező beteg katona miatt a gyorsabban haladó két első résztől egészen elmaradt. Az első rész július 6-án, szombati napon érkezett a Sarata folyó torkolatához, azzal

szemben a Pruth tulsó oldalán a törökök immár tábort ütöttek s a vizen három helyen hidakat vertek. Az orosz generális a dolgok állásáról a czárt azzal értesítette, hogy tőle esztelenség volna a túlerővel szemben a harczot felvenni. A czár csapat-testével a Kis Pruth torkolatához ért, míg a sereg zöme tőle oly messzire maradt (Rabie-nél), hogy őt egy napi jó menetelés után ha utólérheti. Ilyen körülmények között János generalist a czár visszarendelte, a minek a törökök megörvendettek, mert azon éjjel háborítlanul kelhettek át a Pruthon és a menekülő oroszokat felfelé nyomhették. A törökök és az oroszok között az első összeütközés július 5-én történt meg s az oroszok vereségével végződött.

Az oroszok helyzete válságos lett. Az utócsapatok csak Stanilestig tudtak elhatolni és így aznap a czárral egyesülni nem tudtak. Erről a napról Neculcea a következő érdekes adatot jegyzi fel: ¹ «A czár magához hivatott és hozzám a következő kérdést intézte: Merném-e én őt kétszáz orosz dragonyossal és száz moldovaival Magyarországra szöktetni? Mert a lengyelekben nem bízott, látván, hogy ezek sereget gyűjtöttek, de nem azért, hogy megsegítsék, hanem hogy a határon ellene lesben álljanak. «Hadaimat hátra hagynám, folytatá, hogy Kantemir és Seremetev vezetése alatt a törökkel a harczot felvegyék.» Neculcea azt felelte, hogy a dolog nagy veszedelemmel és még nagyobb felelősséggel jár, mert a törökök, mint meggyőződhetett, egész napon át sáska számára haladtak felfelé, ki tudja, utánuk immár mennyi földet foglalhattak el. Egész éjjel haladva, talán a veszedelmes körből kiszabadulhatnának, de egy kis csapatnak nappali utazása az ellenség figyelmét magára vonhatja s így a czár személyét tekintve, a felelősséget magára nem vállalhatja. A czár kész lett volna hadaitól saját személye biztonsága érdekében megválni, de mert maga is belátta, hogy a kísérlet nagy veszéllyel járt, jobbnak látta hadával Stanilestig visszavonulni, hol hadainak hátramaraadt zömével egyesülve, magát elsánczolta volt. De már akkor a törökök is az oroszok hátába kerültek, elvágták a visszavonulási utat s nagy esendességben várták a hajnalt.

¹ 322. 1.

Július 9-én, hétfői napon folyt le az első véresebb csata, a mely az oroszokra nézve csak azért nem volt végzetes, mert a törökök még nehéz ágyúikat be nem állíthatták. A czár akkor egy török fogolytól részletes adatokat nyert az ellenség haderőiről s tőle azt is megtudta, hogy a szultán a nagyvezért utasította, hogy ha gondolná, hogy az oroszot le nem győzheti, azonnal kössön vele békét. Erre Seremetevvel a czár levelet intézett a nagyvezérhez, a melyben ez kijelenti, hogy őt a távollévő czár nem hadakozni, hanem csak azért küldötte, hogy a félreértésből felbomlott békességet a két hatalom között barátságos és jóindulatú tárgyalással helyreállítsa, szűnjék meg tehát az oktanlan öldöklés.

Már estveledni kezdett, a mikor a törökök esti imájuk végeztével ismét támadni kezdettek, ezúttal négy oldalról, de az orosz hadállásokat megingatni nem tudták. A rohamok egy-egy óra hosszat tartottak. «A moldovaiak a tábor közepén, jegyzi meg Neculeca, úgy ültek, mint otthon, minden gond nélkül.» A törökök ugyanis ágyúikat rosszul kezelték, a lövedékek a táboron felül haladtak el. Mikor a harc szünetelt, megszólaltak az orosz zenekarok, hogy zengett tőlük a hely, a miből megtudták, hogy az orosz sorokon a törökök nem ütöttek részt. Nagy Péternek volt két «nagy mesterséggel» készített bombája, egynek-egynek az ára ötven zacsó pénz volt, bánta a czár, hogy többet nem vásárolt, mert e háborúban nagy hasznát vehette volna, «a hemük levő szag, a kit elér, megöli».¹ Használtni akarta őket, de a hely nem volt alkalmas a bombavetésre.

Kantemirt nagy gondok gyötörték. Feleségét, gyermekeit Jassziban hagyta. Kétszáz arany jutalmat ígért annak, a ki arra vállalkoznék, hogy családját a fenyegető veszélyről értesítve, menekülésre bírja, vagy állapotukról hírt hoz, — de a veszélyes kalandra senki sem vállalkozott. Erre maga akart Jassziba utazni, de a czár a táborból való távozásra engedélyt nem adott, úgy okoskodva, hogy a törökök vagy Jassziban vannak már s akkor a fejedelmet elfognák, vagy nincsenek még ott s akkor csak felhívná az ellenség figyelmét a városra.

Július 9-én a törökök minden ágyújukat felállítva, nagy

¹ Neculeca, 325. 1.

tüzelést kezdtek. Neculcea itt azt jegyzi meg,¹ hogy az ütközetben nagy az Isten hatalma, mert ezer kilőtt golyóból csak egy ütközik emberbe ; ha minden esetben minden golyó talált volna, a két oldalról egyetlen ember sem maradt volna életben.

A török lovasság lőtávonon kívül vette körül az orosz tábornok csak alkalomra várt a beavatkozásra. A czár már csak abban bízott, hogy a nagyvezér az ő levelére válaszolni fog, de a válasz egyre késett. Rövid ideig tartó eső miatt a rohamok kissé szüneteltek. Ha ez alatt a török lovasság belevegyül a harcba, az orosz sereg megsemmisül. A nap ismét kisütött, melege perzselt, a harcosok a szomjúság miatt alélni kezdtek. A török küzdők vízellátásáról gondoskodva volt, megfelelő vízfordókkal (saca) rendelkeztek ; az oroszok azonban méhsörös és boros hordóik fenekét ütötték ki, italaikat kifolyatták, hogy magukat vízzel elláthassák, a mi csak részben sikerült. Sokat tett az is, hogy a török puska (inicearca) hosszabb s jobb vasból készült, mint az orosz flinta, messzebb is hordott, míg az oroszoké kevés kárt tett az ellenségben. Itt Neculcea azt a megjegyzést teszi, hogy az oroszok ezt a fogyatkozást szuronytámadással egyenlíthették volna ki, mert a janicsár az ilyen rohamot ki nem állja. Az oroszok azonban egyáltalában nem támadtak, csak védekeztek ; a két fél között a távolság alig lehetett százötven lépés.

Volt az orosz hadseregnek egy német származású vitéz generálisa, Witman Iván, a ki a poltávai ütközetben is a svédek ellen vitézül harczolt, a ki a czár elé állva, így szólt hozzá : «Mi dolog az, felség, hogy úgy járunk mindnyájan, mint valami meghibbant emberek és nem veszszük tekintetbe a hadakozás törvényeit, a mint tudjuk és a mint illik? Én a németeknél sok esatát harczoltam át, ismerem a törökök orvosságát, jól tudom, hogy mi kell nekik! Add át a hadvezetést a kezembe és én két-három óra alatt megteszem a tennivalót, megtisztítva a helyet a töröktől úgy, hogy egyet sem fogunk közülök látni.»² A czár szót fogadott.

Witman a csapatokat rohamra készítette elő. A frontot megerősítette, hogy míg ő a török frontot szuronyrohammal áttöri, csapatai bekerítő mozdulatokat tegyenek.

¹ Neculcea, 326. l.

² 327. l.

Megkezdődött a támadás. Witman kiadta a parancsot az ágyútüzelésre és bombavetésre, majd a rohamra, a melynek borzasztóságát látván, a czár maga elájult. Witman egy golyótól találva, hősi halált halt, mire az oroszok a további támadással felhagytak, a törökök pedig örvendettek, hogy kitartó helytállás után megpihenhetnek. A nagyvezér hiába adta ki a parancsot, hogy folytassák a harcot, a janicsárok azt követelték, hogy a szultántól jött parancs értelmében kössön békét. Erre Mehemet basa főlovászmestert a béke ügyében az orosz táborba küldte.

Kantemir térdreesve kérte a czárt a harc folytatására, de a béke vágya győzött s a czár Sefert ministert és Rogozsinszky Szávát a békeponthoz megállapítására a török főhadiszállásra küldte.

Az oroszok a Brankovántól felajánlott dunai határt követelték, annál is inkább, mivel a tatárok betöréseikkel az oroszoknak sok kárt okoztak volt. A nagyvezér mosolyogva a követelésre azt felelte, hogy az más vásár volt, a mit a czár akkor el nem fogadott. A török követelések:

1. A svéd király embereivel Benderből bántatlanul visszatérhessen hazájába.
2. Kantemir adassék át török kézre.
3. Ázák minden jövedelmével a töröké legyen.
4. A török földön épült Troicza erőd romboltassék le.
5. Évi bér és hadikárpótlás.
6. Brailából az orosz hadak azonnal vonuljanak ki.
7. A Krimbe bevonult hadak szintén.
8. A Niperen inneni ukrájnai részeket az oroszok adják vissza a lengyeleknek, a többi ottani erődítményt rombolják le stb.

Az oroszok a békepontokat elfogadták. A hadikárpótlást ezer zacskó aranyban állapították meg. Kantemirra nézve az oroszok azt mondták, hogy nincs a táborban, az első ütközet után eltűnt. Ezt a békét a szultán, a svéd király ellenkezése miatt, csak 1712 április 16-án erősítette meg. Braila elfoglalásáról a czár csak a békepontokból értesült. Neculcea azt hallotta, hogy az oroszok a nagyvezért nyolczszáz zacskó arannyal vesztegették meg. A krónikás szerint a sztaniilesti harcokban

az oroszok közül harmincezer, a törökök közül százhuszezer ember pusztult el. Az oroszok pusztulását az éhség is elősegítette; békekötés után például az oroszok közül sokan a török táborba menekültek s ott koldultak kenyeret a törököktől.

Megkezdődvén az oroszok visszavonulása, a csár, hogy egészen elcsigázott emberein könnyítsen, minden ágyút, puskát, nehezebb eszközt és szerszámot a Pruthba dobatt, hogy a menekülést a gyengéknek is lehetővé tegye.

Kantennir a csár kocsijának fenekén menekült, hollétéről csak Neculceanak volt tudomása. Veszélyen túl lévén, a csár kétszáz dragonyost adott melléje s ő Jassziba sietett, ott két napig megpihent. Ez alatt emberei arra akarták rábírn, a fejedelmet, hogy a városban lévő összes törököt öltesse meg, ebbe a fejedelem nem egyezett bele, hanem családját, hűséges embereit és cselédségét maga mellé véve, elindult Oroszország felé.

MOLDOVÁN GERGELY.

KÖLCSEY, A KRITIKUS.

Most van épen száz esztendeje, hogy Kölcsey Ferencz föllépett a kritikusi emelvényre, három nagy föltűnést és nem kisebb kavarodást keltő bírálatot tévén közzé a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-iki évfolyamában. Mivel a köztudat Kölcseyt tartja a magyar irodalmi kritika megteremtőjének, az 1917-ik esztendőt úgy tekinthetnők, mint irodalmi kritikánk életének első száz éves fordulóját. Kétségtelen azonban, hogy a magyar kritikának nemcsak első kísérletei nyúlnak vissza messzebbre — még a XVIII. századba — hanem a tudományos jellegű műbírálatnak is volt nálunk Kölcsey előtt méltó képviselője: Kazinczy Ferencz. Őt kell elismernünk a magyar kritika megteremtőjének s az első értékes magyar kritikának az ő *Himfy*-recenzióját, Kisfaludy Sándor első dalgyűjteményének bírálatát, melyet Döbrentei Gábor adott ki az *Erdélyi Múzeum* első füzetében, 1814-ben. Viszont ép oly nyilvánvaló, hogy Kölcsey szereplése új korszakot nyit a magyar irodalmi kritika történetében.¹

Kölcsey mint író Kazinczy tanítványa volt s pályája kezdetén lelkes tisztelője és rajongó híve. Már első szereplése az irodalomban, mely nevét széles körben ismeretessé tette, egészen mestere személyéhez fűződik: az orthologusoknak Kazinczyt és a nyelvújítást támadó gúnyiratára, a *Mondolatra*,

¹ Kölcseyvel mint kritikussal sokan foglalkoztak, nemcsak életírói, hanem æsthetikusok is. Legrészletesebb és legalaposabb az a terjedelmes tanulmány, melyet Szegedy Rezső írt *Kölcsey æsthetikai dolgozatai* cím alatt az *Egyetemes Philologiai Közöny* 1897-iki évfolyamában. A régibb dolgozatok eredményeit értékesíti és bírálja, sok új adatot és szempontot ad, viszont az újabbak nem mennek túl az ő eredményen.

1814-ben barátjával, Szemere Pállal, egy hasonlóan csúfolódó és satirikus *Feleletet* készített (megjelent 1815-ben), nem kevésbé durván és még ötletesebben fordítván vissza a gúny fegyverét a nyelvújítást ellenző maradiak ellen.

Kazinczyval folytatott levelezése erősítette korán ébredt kritizáló hajlamát is. Mint a szigorú erkölcsi felfogású emberek általán, Kölcsey is még zsenge ifjú korában megszokta, hogy maga és mások cselekedeteit, viselkedését megbírálja, s mikor érdeklődése mindjobban az irodalom felé fordult, bíráló hajlama is ebben az irányban fejlett. Mestere levelei, melyek egyre hangoztatták a bírálat fontosságát és állandó tárgyuk volt az irodalmi jelenségek megrostálása, arra ösztönözték, hogy véleményét az olvasott művekről, egyelőre csak maga vagy Kazinczy számára, írásba foglalja. Így Kölcsey, öntudatlanul ugyan, már kész kritikus volt, mielőtt nyomtatásban egyetlen sora megjelent.

Nyilvános föllépését, a kritika terére egy külső körülmény siettetette. Döbrentei Gábor, az *Erdélyi Múzeum* szerkesztője, 1814 elején megindult folyóiratában rendszeres kritikai rovatot akart nyitni s barátait kritikai munkásságra ösztönözte. Mivel a kor egyik legnagyobb költőjének, Kisfaludy Sándornak költészetéről folyóirata első füzeté számára megkapta Kazinczy híres német bírálatának magyar fordítását, Kölcseyt, ismervén kritikusi hajlamait, arra kérte, ismertesse a másik költői nagyságnak, Csokonainak munkásságát. Kölcsey szívesen vállalkozott a föladatra s az 1815-ik év elején elkészítette első kritikáját, Csokonairól. Kazinczy udvarias, bókoló, de alapjában szigorú *Himfy*-kritikájának kedvezőtlen fogadtatása azonban óvatossá tette, s hogy tompítsa bírálata élet, nem kritika, vagy mint abban az időben nevezték, recensio formájában írta, hanem Döbrenteihez intézett baráti levél-alakot adott neki, keltezéssel (Álmosd, 1815 márczius 3.), megszólítással, Bírálatát elkészülte után nyomban, 1815 márczius 6-án, elküldte Döbrenteinek, ez azonban nem merte eredeti alakjában közzétenni: félt, hogy megismétlődik a *Himfy*-bírálat esete, mikor Kazinczynak a közvéleménytől eltérő ítélete folyóirata ellen zúdította olvasóit, s negyven előfizetője visszaküldte a lapot. Előre látta, hogy ha a közönség Kazinczy finom

esipkelődését és óvatos bírálgatását Kisfaludy megtámadásának érezte, akkor Kölcsy bátor szavai, nyílt gáncsai egyenesen fölháborodást fognak kelteni. Arra kérte tehát barátját, enyhítsen kifejezésein és ítéletein. Kölcsy egyben-másban, de csak kisebb jelentőségű kérdésekben, hajlandó volt eleget tenni a kérésnek, de ítéletén nem módosított, s mivel nem tudtak megegyezni, visszavette bírálatát.¹ Döbrenteire azért nem haragudott meg, sőt a kritikától sem ment el kedve, s a Csokonai-bírálat mellé egy másikat írva, Kis János költészetéről, mindkettőt eljuttatta az épen akkor meginduló *Tudományos Gyűjtemény*hez, de előbb a Csokonai-kritikát kivetkőztette személyes, levélszerű természetéből s némi apró, stílári változtatásokat tett rajta. A pesti folyóirat szerkesztő-bizottsága s maga a szerkesztő, Fejér György, nem volt olyan aggodalmaskodó, mint Döbrentei; a bírálatokat örömmel fogadták s a Kis János-ról szólót a folyóiratnak mindjárt második számában, 1817 februárjában, a Csokonai-kritikát pedig a következőben változtatás nélkül közreadták. A két kritika elfogadása újabb munkára ébresztette Kölcsy kedvét, s nyomban, 1817 márcziusának közepén, megírt egy harmadik bírálatot Berzsenyiről, a kinek versei az elmúlt évben, 1816-ban jelentek meg új, második kiadásban. Ettől a kritikától meg a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége riadt vissza: megütözköztek erős hangján s azon a szigorú, rideg képen, melyet bevezetésében a kritikus a magyar költészetéről festett. Így a bírálat csak pár hónapi késéssel, a folyóirat hetedik füzetében jelent meg, de eredeti alakjában, mindössze két részlet kihagyásával.²

Az irodalomtörténet e kritikák, különösen a Csokonai-bírálat keletkezésében hosszú ideig Schiller hatását nyomozta. Közhitté lett, hogy a költőtársát, a nagy közönség előtt fölötte népszerű Bürgert, szigorúan, sőt kellesténél szigorúbban megbíráló Schiller adott ösztönt Kölcsynek, hogy ő is leszállítsa

¹ Lásd levelezésüket e tárgyban 1814—1815-ben, közölve az *Élet és Literatura* II. kötetében (1827.) 109—117. l.

² A Berzsenyi-kritika keletkezését és átdolgozását illetőleg téves és ellenmondó állítások vannak forgalomban. Helyreigazításukat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1917-ik évfolyamának 464. s. k. lapjain adtam.

Csokonait, majd Berzsenyit arról a polczról, melyre az alacsonyabb ízlésűek vagy a rajongó hívek bálványozása emelte. Hivatkoznak arra is, hogy Kölcey æsthetikai mérlege ép oly rosszul mutat, mint a német költő-kritikusé: Schiller sokkal kiméletesebb a kevésbé tehetséges Matthissonnal szemben, mint Bürgerrel, Kölcey is sokkal inkább dicséri a tehetségtelen Kis Jánost, mint a nagytehetségű Csokonait. Sőt újabban egyik-másik kritikus Kölceyét már nem is Schiller tanítványának, hanem utánzójának tűnteti fel. Ennek a fölfogásnak gyökerei még Kölcey korába nyúlnak vissza: már az 1833-iki *Muzáron* egy kis névtelen cikke Kölcey bírálatát Schiller recensiója utánzatának nevezi, noha a két kritika bevezető részének egyezésén kívül nem tud más kapcsolatra utalni, mint a két kritikus ítéletének igazságtalanságára.¹

Kétségtelen, hogy Kölcey nemcsak olvasta és tanulmányozta Schiller kritikáit, hanem követte is, hiszen szigorú ítéletének igazolásául maga is hivatkozik Schillernek Bürgerről írt kritikájára:² ha Bürger méltán szenvedett Schillertől, miért ne szenvedhetne a nála kisebb költő, Csokonai is. Sőt, a mint Szegedy Rezső kimutatta, Kölcey gondolatokat s szempontot is vett át a német kritikustól,³ mégis a kapcsolat kettőjük között laza és nem lényeges. Kölcey annyira nem utánzója Schillernek, hogy kritikája megszületett volna Schillerének ismerete nélkül is, ugyanilyen szellemben, sőt nagyrészt ugyanilyen formában.

A magyar költő-kritikus mestere nem a német, hanem a magyar író-fejedelem volt, Kazinczy, az ő *Himfy*-bírálata. Ebből merítette Kölcey a bátorságot, hogy az élő irodalom egyik legnagyobb, sőt az olvasók bizonyos rétegétől épen legnagyobbnak hirdetett költő munkásságáról bíráló szót ejtsen: a mint Kazinczy rá mert mutatni Kisfaludy fogatkozásaira, akként tanítványa előbb Csokonai, majd Berzsenyi gyöngéit tárta fel. E kritikák céljukban és szellemükben egészen Kazinczy kritikájához kapcsolódnak, sőt még abban az elhibázott

¹ 45. l. — A cikk talán Szemere Páltól való.

² Levele Kazinczyhoz 1816 ápr. 25-ikén. (*Kazinczy levelezése*, XIV. 157. l.)

³ Említett dolgozata, id. h. 330.

mértékben is, a melylyel az elismerést és gáncsot keverik. Kazinczy büszke lehetett tanítványára: Kölcsey kritikai működése egyenes folytatása az övének.

A folytatás azonban jóval meghaladta a kezdetet. Valamint Kölcsey írói és emberi egyénisége értékesebb Kazinczyénál, ez az értékbeli eltérés híven tükröződik kritikáikban is. Egészen más a szellemük. Kazinczy a *Himfy*-bírálatban nem volt őszinte. Később akárhányszor — de nem mindig — fönttartás nélkül kimondta véleményét, ekkor azonban még nem feledkezett meg arról, hogy nemcsak szigorú kritikus, hanem síma modorú, udvarias világfi is. S a mint egész életében tudatosan törekedett arra, hogy a szeretetre legméltóbb magyarnak tartsák, nehéz föladataát ekkor is összhangba kívánta hozni udvarias természetével: a *Himfy*-bírálatot elárasztotta bókokkal s nyelvi kifogásain kívül a többit mind édes ostyába burkolta. Ítéleteit nem kiélezte, hanem tompította: mint finom salon-ember keztyűs kézzel nyúlt a kényes tárgyhoz. Az igazat megmondta, de óvatosan. Olvasói, remélte, így is megértik, s ha a megbírált költő nem veszi észre a rejtett támadást, az sem baj. Kölcsey egyenesebb lélek volt. Bírálatai kristálytiszták, nincsenek rejtelmei; nyíltan, bátran megmondja véleményét, dicsér és gáncsol fönttartás nélkül, ítéletei határozottak, félreérthetetlenek. Egészen mások szempontjaik is. Kazinczy csak a nyelv és stíl terén tudja állításait indokolni, aesthetikai ítéleteinek elvi alapját nem látjuk; Kölcsey határozott elvi alapon áll, méltatása és gáncsolása szigorú következetességgel folyik aesthetikai hitvallásából, s van ereje véleményét bizonyítékokra építeni. Helyesek-e elvei, egyelőre nem kutatjuk; a fontos most az, hogy vannak elvei, s tudja értékesíteni őket.

Ez választja egymástól a két kritikust, s ez emeli magasan az utódot mintaképe fölé, noha mint művészi alkotás a *Himfy*-bírálat továbbra is megközelíthetetlen eszmény maradt.

Azt a nagy lépést, melylyel Kölcsey a magyar kritikát fejlődése során tovább vitte, elsősorban természetesen fejlett izlése, széleskörű elméleti és gyakorlati tanulmányokon nyugvó aesthetikai műveltsége magyarázza. Aesthetikai tanulmányainak eredményeit írásba is foglalta, de e nemű elméleti fejtegetéseinek

tudománytörténeti szempontból nincs nagy jelentőségük. Gondolatait nem fejlesztette egész rendszerré, sőt még egységes szempont fonalára sem fűzte föl, hanem leveleibe s dolgozataiba alkalmi, töredékes megjegyzéseként szórta el; eredetiség sincs sok bennük, a korabeli német aesthetikának, Schiller, Jean Paul és Bouterwek tanításainak visszhangjai.¹ De annál nagyobb a jelentőségük Kölcsey kritikai munkásságára nézve, mert nézetei, bár nem kristályosodtak határozott, pontosan fogalmazott elvekké, kora színvonalán állnak, s józanságukkal, belső értékükkel ízlését, aesthetikai fölfogását magasan kiemelik magyar tudós társaié közül. Nem esik abba a tévedésbe, mint korának, sőt még a harminczes, negyvenes éveknek legtöbb kritikusa, a kik az ú. n. popularis aesthetika, főként Sulzer² elterjedt tanítása alapján az aesthetikába ethikai szempontot vittek bele s a kettőt összekeverve a művészi alkotások kettős céljául a gyönyörködtetést és az erkölcsi hatást tűzték ki, hanem határozottan vallotta, hogy e két kör egymástól független.³ S nem elégszik meg azzal a korában közkeletű szólammal, hogy a művészet célja a gyönyörködtetés, hanem fölismeri, hogy ezt a hatást a műalkotások érzéseink fölkeltése által érik el: bámulatra gerjesztenek, megráznak vagy megnevettetnek.⁴

Aesthetikai tanulmányain kívül kritikai működésének értékét még azzal is megalapozta, hogy magát a kritikát szintén tanulmány tárgyává tette, s míg elődei, még Kazinczy is, többé-kevésbé a naturalisták módjára, pusztán jó érzékükre támaszkodva bíráltak, ő nemcsak kritikai elveit fogalmazta meg, hanem foglalkozott a kritika elméletével, számot adott magának a kritika rendeltetéséről, eszközeiről, szempontjairól. Vizsgálódásait később írásba is foglalta s két kisebb, töredékes

¹ L. Szegedy említett dolgozatában, id. h. 321. l.

² *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, (1771—1774).

³ *A komikumról, Kölcsey Ferencz minden munkái* (1886—1887). III. 63. l.

⁴ U. ott, 58. l. Általánosabban, de még határozottabban fogalmazza a *Jegyzetek a kritikáról és poesisről* szóló dolgozatában: «A poesis, mint a szépmesterségek, általán fogva érzéseken fundáltatik s érzéseket veszen célba.» U. o. 137. l.

dolgozaton kívül (*Izlés, Jegyzetek a kritikáról*, 1829)¹ egy nagyobb terjedelmű tanulmányban *Kritika* címmel (1831)² rendszerbe is állította. Nem határozván meg szabatosan a kritika fogalmát, a tulajdonképeni szépirodalmi kritikát, vagyis a hivatásos kritikusok bíráló működését, összevegyíti az írók önkritikájával és tanulmányaival, de így is igen becses távlatot nyit meg az olvasó előtt, s a kritika szükségességének és hasznának igazolásával, a szigorú kritika jogosultságának hangsúlyozásával a magyar kritika-elmélet legértékesebb darabjaihoz tartozik. Ránk nézve annál fontosabb, mert itt, az elméletben, ugyanazokat a követeléseket állítja föl, a melyeket már azelőtt kritikáiban, tehát a gyakorlat terén, tiszteletben tartott, s így kritikusi működése tökéletes harmoniában van theoretikus megállapításaival.

Kritika-elméletének sarkpontja a műalkotás genesisének vizsgálata. Kazinczy közvetítésével Horatiushoz jut el, s értékes költői művet ő is csak úgy tud elgondolni, ha létrejöttén a tehetség — Horatiusnál: *natura* — s a tanulmány — Horatiusnál: *ars* — egyaránt részt vett. Míg azonban a római elméletíró a két tényezőnek látszólag egyenlő jelentőséget tulajdonít, egy másik magyar tanítványa, Kazinczy meg éppen a tanulmányt jóval fontosabbnak vallja. Kölcsey már tisztábban lát. 1829-ben még azt állítja ugyan, hogy «ha valaki a természettől kapott tehetségét . . . studium által tökéletre vinni nem igyekezett: belőle soha . . . költő . . . nem leszen»³ — a tehetség prioritását azonban itt is elismeri — két év múlva már egy nagy lépéssel bátrabban azt hirdeti, hogy «vagnak szerencsés talentumok, melyek az ifjúság erejétől segítve, különös studium nélkül is, tiszteletre méltó műveket alkotnak».⁴ A tehetségnek ez a nagy megbeesülése még határozottabban tükröződik abban az érdeklődésben, melylyel a költői lángelmének, a geniének, mibenlétét vizsgálja⁵ s azt a művészi érték legmagasabb fokmérőjének tartja.

¹ Az előbbi *Minden munkái*, id. k. I. 148—154. l., az utóbbi *Élet és Irodalom*, IV. 16—27. l. (*Minden munkái*, III. 136—147. l.)

² *Kritikai Lapok* II. k. (1833). Ujra: *Minden munkái*, III. 106—135. l.

³ *Jegyzetek a kritikáról* cz. dolgozatában. *Minden munkái* III. 144—145. l.

⁴ A *Kritikáról* cz. dolgozatában. (Megjelent 1833-ban). U. o. 113—114. l.

⁵ A *Jegyzetekben*. U. o. 139. l.

Ne becsüljük azonban túl e kijelentések értékét s ne magyarázzunk ki olyat belőlük, a mit Kölcey nem akart beléjük tenni. Bár a tehetséget sokkal többre tartja, mint a tanulmányt — amazt a művészi hatás alapjának, emezt emelőjének — az utóbbit sem engedi el, csak nagyon kivételes esetben, s az igazi, nagy költői érték elengedhetetlen föltételének tartja. Ebből a fölfogásból fakad a kritika erejébe vetett szilárd hite: az írói világba életet és erőt önteni, az irodalomba virágzást és tenyészetet lehelni csak a kritika képes; minden, a mi szép és jó az irodalomban, a kritikának köszöni létét.¹ Utal Vörösmartyra: az ő genialis, ragyogó nyelve pusztán «a kritika és ellenkritika eredménye»² — a mivel a nyelvújításra céloz. Ezek a túlzó állítások mutatják, hogy Kölcey kritikán elsősorban normatív kritikát értett, a mely nem a közönség tájékoztatását, hanem az írói egyéniségek fejlesztését tűzi ki céljául. Ez fejti meg viszont, miért követelt a kritikától szigorúságot. Hevesen tiltakozott a korában, főként az írók között elterjedt s egykori mesterétől, Kazinczytól is — időnként — hirdetett nézet ellen, hogy olyan fejlődő irodalomban, mint a mienk, nem korbácsra, hanem sarkantyúra van szükség: buzdításra és nem részrehajlatlan, őszinte kritikára.³ Nem, szerinte a kritika hivatása a javítás, s ezt csak úgy éri el, ha kiméretlenül kimutatja a fogyatkozásokat s módot nyújt megjavításukra. A kritika célja határozza meg vezető szempontját is. Mivel a költői tehetség fejlesztésére nincs hatalma, s így elsősorban, sőt majdnem kirekesztően az előadás tökéletesítésére irányul,⁴ főszempontja, legbiztosabb zsinórmértéke a művészet;⁵ annak vizsgálata, vajon a költő kifejező művészete megegyezik-e «a jónak, szépnek, nagynak és valónak egyetemi principiumaival».⁶ Ezt a szellemet lehelli fejtegetéseinek betetőző mozzanata, a kritika meghatározása: «A kritika semmi nem egyéb, hanem

¹ A *Kritikáról* cz. dolgozatában. U. o. 117. l.

² U. o. 111. l.

³ U. o. 117. l.

⁴ Kölcey mellékesen «sok és mély ismeretszerzésre» is utasítja az írókat.

⁵ U. o. 133. l.

⁶ Ugyanott.

a művészségnek philosophi studiuma, vagy legalább ezen philosophi studiumnak resultatuma».¹

Kölcsy három kritikája valóban «*philosophi studium resultatuma*», különösen az első: *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*,² a mely akár irodalmi tanulmány számba mehetne, mert egyetemesebb szellemben, tudományos módszerrel van dolgozva: a költő egyéniségének vizsgálatából száll alá egyes műveinek s egész költészetének megítélésére. E ponton mutatkozik Kölcsy, a mint már Angyal Dávid kiemelte,³ Schiller tanítványának: kapcsolatot keres a költő és művei között, s ez igazi irodalomtörténeti föladat. De csak a föladat az, a megoldás nem. Noha a megbírált költő hamvai már egy évtizede porlottak Debreczen földjében, a kritikus olyan közvetlen frissességgel szól róla, a jellemzést annyira áthatja subiectivismusa, szívének lüktető érzelmei annyira kihangzanak belőle, hogy a megítéltetést nemcsak kritikának érezzük, hanem egyenesen a subiectiv kritika meghatározottabb példaképeinek tarthatjuk. A maga egészében egyike irodalmunk legérdekesebb kritikáinak, megköveteli s megérdemli a részletes tárgyalást.

Gondolatmenete a következő:

Csokonai a külföld költői közül leginkább Bürgerhez hasonlít, részint mert rokon természetűek és sorsúak, részint — s ez az előbbieket követezése — mert tudatosan utánozta. Bürger azonban sentimentálisabb (azaz: több benne az érzés), Csokonai a német költőnek sem tüzével, sem philologiai ismereteivel nem bír. Közös azonban mindkettejükben a népszerűség vágya és — nem tudván különbséget tenni a köznyelvi és póriás között — a sok alacsony, durva kifejezés, a mit Csokonainál még megsokszoroz az, hogy helytelen úton vezetettett (Debreczen, Földi János) s nem tudott leszokni az iskolás durvaságokról. A magyar költők közül Himfyvel, Daykával

¹ *Jegyzetek a kritikáról*, 143. l.

² *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. III. 107—118. l. (*Minden munkái*, IV. 5—20. l.)

³ L. Kölcsyről szóló tanulmányát a *Budapesti Szemle* CXIII. kötetében (1903) 218. l.

és Virággal hozható kapcsolatba, de mindegyik meghaladja. Humfynél jobban versel ugyan, de az lángol és teremt, míg Csokonai az érzésnek hangját tanulta; az eredeti, ő a legtöbb szerelmi dalát idegenek után készítette. Dayka fölülmúlja érzésben — több benne a hév — műveltségben, eszben, pszichologiai festésben, Virág pedig az ódában valóságos Juppiter hozzá képest. Csokonai zabolátlan és cynikus, sőt keserű; vígjátékai alszerűek, a Hanswurst színvonalán állók s egynehány ódájával együtt iszonyodást okoznak. Egy pár tréfás dalától azonban nem lehet a genialis szökellést elvitatni, s a *Dorottyjában* is van komikus szellem — de a ki ismeri Pope *Elrablott hajfűrtjét* és Boileau *Lutrinjét*, az fejesóválva olvassa, még a verselése is a régi műveletlenség emléke. Nyelve szintén tökéletlen; használ ő is, mint Kazinczy és Révai, régi szókat és kifejezéseket, de míg azoknál a régiek új színt kapnak, nála kirínak ósdiságukkal. Ő nem fogta fel az aesthetika szellemét, a mi Báróztit és Daykát nagyokká tette.

Már ebben az első bírálatban is teljes erővel jelentkeznek Kölesey kritikusai működésének fénypontjai. Első közöttük a nagy erkölcsi bátorság. Kölesey Csokonai költészetét bírálván, tudatosan kitette magát a népszerűtlenség veszedelmének. Csokonait az irodalom aristokratái lenézték ugyan, műveletlen, szinte vad geniének tartották, de a nemzet nagy része, főként a fiatalság, méltányolta, s az ország egy harmada, Debreczen vezetése alatt, bálványaként tisztelte. Kölesey, Csokonait támadván, egy tekintélyes, s a mint az alig pár éve lezajlott Árkádia-pör tanúsította, szervezett körrel szállt szembe, el kellett tehát készülnie arra, hogy míg a kevésszámú «műértő» tapssal kíséri bírálatát, a fanatikus hívők ökölrel támadnak reá. Ezt tudva mégis megírta s Döbrentei figyelmeztetésével nem törődve kiadta kritikáját: meggyőződésének ereje, föllépésének bátorsága kivívja számára tiszteletünket.

A kritikának ez az érdeme az emberre hoz dicsőséget, a következő, egymással kapcsolatos kettő, az íróra. Egyik az a szigorúan tudományos módszer, melyvel dolgozott, másik értéklésének tudományos alapja. Kazinczy *Himfy*-kritikája inkább csak művészi szempontból emelkedik a műkritika magaslatára — a Csokonai-kritika tudományos szemmel nézve is mintaszerű.

Már a bírálat szempontjai is magasan fölülelnek a magyar kritika eddig alkalmazott szempontjain. Eddig, még Kazinczy is, a költői alkotásokat pusztán külső szempontokból vizsgálták, nyelvüket, stíljöket, verselésüket; ítékezésük alapjául, értékmérőül azt a hatást vették, melyet a költői művek külső formájukkal tettek. Kétségtelen, hogy a formai csín elengedhetetlen kelléke a művészi értéknek, de pusztán a forma tökéletességéhez mérni az értéket nemesak egyoldalúság, hanem súlyos tévedés: a belső tényezőnek, a lényegnek mellőzése. Kölcsey már nemesak választékos stílt, művészi kifejezést vár az értékes költői műtől, hanem igaz, mély érzést, őszinteséget, erőt s elsősorban eredetiséget. Míg Kazinczy szemében érdem volt, ha a költő más, főként német költőt utánzott, Kölcsey szemében az utánzás fogyatkozás, s idegen szellemek követése gyöngeség. A kritikai mérleg serpenyőjébe Kölcsey igazibb, æsthetikai súlyokat vetett: nem pusztán a kifejezés művészetét, hanem az érzéseket s művészi kifejezésüket vizsgálta. Maga a mérleg, a mint mindjárt meglátjuk, nem volt hibátlan, s Kölcsey értékelésének jól megválogatott szempontjait rosszul alkalmazta, de ez kritikájának tudományos színét nem halványítja el. Ha megtévedt is, tévedései elvekből következtek, tudományos, æsthetikai elveinek téves használatából; a mit mond, az gyakran helytelen, de nem egy laikusnak pusztán jóérzékére támaszkodó kijelentései, hanem egy módszeresen dolgozó tudósnak komoly, szakszerű, megalapozott érték-ítéletei. Épen két évtizedig kellett várni az irodalomnak, míg magyar kritikus, Szontagh Gusztáv, újra erre a tudományos szempontra emelkedik. Ebben a tekintetben még a következő korszak nagy kritikusainak, Bajzának és Vörösmartynak, működése sem mérkőzhetik Kölcseyével.

Végül az előbbieknél alig kisebb érdeme e bírálatnak a nagy gazdagság találó megfigyelésekben, ma is értékes megállapításokban. Kölcsey fölismeri Csokonai egyik legnagyobb kiválóságát, tréfás hangulatú dalainak remek voltát; helyesen utal arra, hogy szoros kapcsolatok fűzik Bürgerhez; rámutat fogyatkozásainak mind való gyökereire: a kedvezőtlen környezetre s a rossz vezetőkre, mind jelentkezésükre: a diákos nyersségre, melytől teljesen soha sem tudott szabadulni, s a póriás szólamokra

E nagy érdemekkel azonban még nagyobb s még számossabb fogyatkozások állanak szemben. Kölcsey pillantása éles, de csak bizonyos irányban; a mint másfelé tekint, szeme elhomályosodik, s nem látja meg vagy félreismeri a legföltűnőbb jelenségeket is. Kissé ridegen fogalmazva azt is mondhatnók, hogy szemét egyoldalúlag csak a költő gyöngeségeinek meglátására gyakorolta be. Azonkívül a kritikáról vallott felfogását, hogy az nem a sarkantyú, hanem a korbács szerepére van hivatva, a legmerevebben, sőt a legtúlzóbban alkalmazta. Valóban kritikája elejétől végig, egy-két dicséretet nem számítva, a hibáztatások hosszú sora. A kritikustól joggal megvárhatnók, hogy irodalmunk nagyjaihoz megértő szeretettel forduljon — főképen, ha az író már halott, s így reá nézve a szigorú, normatív kritikának nincs értelme; de ha már erre nem képes, legalább a közömbösséget elengedhetetlen követelménynek kell tekintennünk. Kölcseyből még ez a közömbösség is hiányzott, és határozott ellenszenvvel, rossz indulattal nyúlt Csokonai költészetéhez. Hangoztatta a Schillertől ellesett pszichológiai szempontot: a költő működését élete körülményeiből és jelleméből kívánta megfejteni, de egyoldalúlag alkalmazta s nem tett egyebet, mint hogy megkereste azokat a mozzanatokot a költő életében, a melyekre állítólagos fogyatkozásait vissza tudta vezetni — a helyett, hogy bennük magyarázatot és mentséget keresett volna számukra.

A mint Kölcsey visszaélt a tudományos módszerrel, akként értékelése is czélzatos: kiemeli és megrója a költő hibáit, kiválóságaival azonban nem foglalkozik. S a mi még nagyobb baj, kritikája nemcsak szigorú, hanem elhibázott is, mert gáncsai, hibáztatásai nagyrészt alaptalanok. Igen helyesen a költő érzésvilágát keresi költészetében, élményeinek, szenvedéseinek visszatükröződését, de sajátságos eredményre jut: kétségbe vonja eredetiségét és érzése őszinteségét. Legtöbb verse utánzás, érzése tanult — így hangzik ítélete, s költeményeit egy színvonalra állítja Verseghy utánzataival. Igaz, a tudomány azóta kiderítette, hogy Csokonai költeményeinek egy részéhez idegen költőkből merítette az ösztönt, de ép oly igaz, hogy a kölcsönzött motívumokat a maga lelkében átformálva átvételei ellenére is olyan eredeti maradt, mint nagy költőink közül

Vörösmartyig talán senki, korai verseiben maga Kölcsey sem. A finom ízlésű olvasó — folytatja a kritikus — a *Dorottyát*, «genialis szökdelései» ellenére is, fejcsóválva olvassa. Az ízlésnek nagy mértékű eltévelyedése ez az állítás, hiszen a *Dorottya* ma is legpompásabb komikus eposunk, melynek tiszta derűjét utódai el nem érték. Kölcsey az angol Pope *Fürtrablására* hivatkozik vele szemben. Méltán, mert a *The rape of the lock* valóban hatott költői eszméjével a *Dorottyára*. De ha ma, az ízlésnek annyival tisztultabb korában, a chauvinismus vádja nélkül mondhatjuk, hogy a magyar epos tárgyban, hangban, komikus hatásban fölötte áll az angolnak: mennyivel nagyobb dicséret és lelkesedés illette volna meg 1815-ben! Kölcsey magyarságára büszke öntudatának föl kellett volna lángolnia, ha a *Dorottyára* gondol, s nem ilyen «sanyarú» ítéletre fakadnia. Hogy pedig Csokonainak, a ki kora költői közül világirodalmi tájékozottságával, æsthetikai és philologiai képzettségével messze kimagaslott, s tudományos ismereteinek alaposágára és biztosságára nézve abban az időben páratlanul állt — épen æsthetikai érzékét és philologiai ismereteit keveselli, azon a költő, ha életben lett volna, talán nem is bosszankodott, csak mosolygott volna! Mosolyt keltenek azok az állításai is, hogy Révai és Horvát Endre költői nyelve stilszerűbb, mint Csokonaié, s hogy verselése a középkori műveletlenség emléke. Az epikus tizenkettőst nevezi Kölcsey elavult középkori formának, azt a nemzeti versidomot, mely a *Zrinyiásztól* a *Toldi szerelméig* eposaink hagyományos versformája lett, s Csokonai pompás tizenkettőseit bélyegzi művészteleneknek, pedig szebbeket Aranyig nem írt magyar költő. Hallgassunk el; a legszebb elégtétel a költőnek az, hogy ezek a vádak nem is szoruhnak czáfolatra — annyira nyilvánvaló tévesek voltak.

Ép oly tévesen értékeli Kölcsey Csokonai egész költői működését. A módszer helyes és teljesen tudományos: szembeállítja a költőt legnagyobb kortársaival és megállapítja köztük a viszonyt, de rossz a mérték s még rosszabb a kritikus szeme, úgy hogy az ítélet teljesen elhibázott, a legnagyobb mértékben igazságtalan: Kisfaludy Sándor érzésének erejében, Dayka művészetben, Virág — csodálatosképen nem Berzsenyi, mert

ekkor Kölcseynek igaza volna — ódai hévben messze fölül-
mulják Csokonait.

A kritika így a maga egészében elfogult és egyoldalú, s nem tudnék a magyar kritika történetében még egy példát idézni, a melynek ítéletei emyire távol esnének az igazságtól. Ennek a sajátos, szinte érthetetlen eljárásnak mégis van pszichológiai megfejtése: Angyal Dávid és Beöthy Zsolt vizsgálódásai kiderítették azokat a körülményeket, melyek ha nem is mentik, legalább megmagyarázzák Kölcsey botlását. Angyal a subiectiv mozzanatokra mutatott rá.¹ Útalt arra, hogy maga Kölcsey debreczeni diákévei alatt Csokonai tiszteletében, sőt bálványozásában nőtt fel, s ízlése megváltoztával, rátérve Kazinczy költői irányára, az első csalódás, a keserű kiábrándulás hevessege szólalt meg bírálatában.² Kiemelte továbbá, hogy Kölcsey nem pusztán a maga aesthetikai álláspontjáról ítelt, hanem véleményét mestere és barátai, Kazinczy, Szemere Pál és Döbrentei Gábor is irányították, a kik mind elítélőleg, sőt kicsinylőleg nyilatkoztak Csokonairól.³ Beöthy egy obiectiv s talán még az előbbieknél is intensivebben ható erőt jelölt meg.⁴ Fölhívta a figyelmet arra, hogy a bírálat 1815-ben készült, csak egy évvel később, mint Kölcsey-Szemere szenvedélyes *Felelete*, akkor tehát, midőn a nyelvújítási harc tüze legmagasabbra csapott. A nagy reform ellenzői mindig Csokonaira hivatkoztak, mint gyakorlati érvre: íme, milyen kítűnőt lehet alkotni a meg nem újított nyelven is. Kölcsey, ebben az időben még a nyelvújítás lelkes híve, az «argumentum ad hominem»-hez, a régi rhetorikának ehhez a hatásos, de veszedelmes fogásához nyúlt: ki akarta mutatni, hogy Csokonai épen népieskedése, ósdisága, ízlésének fejletlensége által nem lehetett azzá, a mivé tehetsége által lehetett volna.

¹ Említett tanulmányaiban, id. h. 217. l.

² Ezt maga Kölcsey is elég nyíltan kimondja Döbrenteihez 1815 máj. 3. írt levelében. (*Minden munkái*, X. 43—49. l.)

³ Szemere azonban, ha tőle valók a *Muzárium* 1833-iki évfolyamának 45. és 61—64. lapjain olvasható megjegyzések, sokkal elfogultlanabbul és helyesebben ítelt Csokonairól.

⁴ *A XIX. század magyar költészete* czim alatt tartott egyetemi előadásában (Könyvnyomatás jegyzet, 1904—1905. 165. l.).

Ezek a magyarázatok nemcsak szellemesek, hanem igazak is, s bevilágítva Kölcsey lelkébe sokat megértetnek a kritika tévedéseiből. De nem találnak mentséget — a mint nincs is — a kritika legnagyobb, egyenesen végzetes fogyatkozására: Kölcsey nem vette észre Csokonaiával való foglalkozása közben, hogy elsőrangú költői lángelmével áll szemben. Nem érezte meg, hogy a költőnek nemcsak képzelete friss és eleven, érzelmei páratlanul mélyek, gondolatai magasan szárnyalók — e mozzanatok közül nem mindegyik iránt volt Kölcseynek érzéke — de azt sem, hogy e tartalmi kiválóságok a forma nem kisebb művészetével vannak megjelenítve, szemléletesen, zengzetesen, mesteri technikával és csodálatos könnyedséggel. Kritikát írt Csokonairól, s nem említi *A lélek halhatatlansága*, az *Új esztendei gondolatok*, *A magánosság*hoz, *A reményhez*, *A tihanyi ekhóhoz* című verseket, évszázadok óta a legszebb magyar költeményeket! Valóban a Csokonai-bírálatnak nem az a legnagyobb fogyatkozása, a mit mond, hanem a mit nem mond!

A bírálat nagy föltűnést keltett, de mivel az irodalmi közvéleményt Kazinczyék képviselték, s ízlésüket eltalálta, nagyobb hullámokat nem vetett. Csokonai hívei zajongtak ugyan, s egyikük pamphletben durván,¹ másikuk gúnyos költeményben finomabban² támadja Kölcseyt, de az irodalom plebeiusai közé tartozván, hangjuk nem bántotta Kölcseyéket, az irodalom aristokratáit.

Annál nagyobb vihart támasztott Kölcsey másik bírálata, a Berzsenyiről írt,³ noha mint kritika igazságban és így értékben is nagy haladást jelent az előbbihez képest. Rövidebb amannál, de rendszeresebb, s míg ott az irodalomtörténet összehasonlító és lélektani módszereit alkalmazza, itt történeti és æsthetikai módszerrel dolgozik. Csokonait mintaképéhez és kortársaihoz mérte, Berzsenyit beleállítja az irodalom történeti

¹ Némethi Nagy János *Értekezés*; megjelent önálló füzetben (32 l.) 1818.

² Pálóczi Horváth Ádám gúnyos verse a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-iki évf. VIII. füzetében.

³ Címe: *Berzsenyi Dániel versei*. U. o. 1817. VII. 96—105. (*Minden munkái*, IV. 28—38. l.)

fejlődésébe. Szóval a bírálóknak, hogy azzal a kifejezéssel éljünk, melylyel maga Kölcsey illette: egészen más a «manier»-ja.

A bíráló nyilvánvaló célja Berzsenyi jelentőségének megállapítása. Hogy fejtegetései kellő mélységet, mondhatnám távlatot, kapjanak, alapvetőül megrajzolja a magyar költészet négy százados fejlődését, legrégebbnek tartott költői maradványunktól, a *Szabács viadalától*, Berzsenyi föllépéséig. A szempont itt is becses, s a rajz biztos fokmérőül kínálkozik Berzsenyi költészetének értékelésére: emelkedést jelent-e a múlthoz képest a XIX. század elejének költője? A kérdés, a mint látjuk, kettős: van-e érték régebb költészetünkben, s van-e haladás hozzá képest Berzsenyiében. Az elsőre igen szomorú, lehangoló a felelet. Kölcsey elkényeztette ízlését a nyugati irodalmak remekein, æsthetikai tanulmányaiban a szép legmagasabb rendű nyilvánulásait tartotta szem előtt, s nem tudott történeti szempontra emelkedni: mindez összejátszott arra, hogy a múltat a jelen szemével tekintse, azért itt is, másik irodalomtörténet-bölcseleti dolgozatában, a *Nemzeti hagyományokban* is, rendkívül szigorúan ítél a letűnt korok irodalma fölött. Költőink között, az egy Zrínyit kivéve, poeta nem volt, csak versificator, s maga Zrínyi is egyrészt nem elég eredeti, másrészt mint verselő igen gyöngé. Az újabbak, a fölújulás korának költői között is csak Ráday Gedeonnak volt némi tehetsége, amnyi legalább, hogy költészetünk megindítójának nevezhessük.¹

A második kérdés vizsgálatát igen szerencsés fordulattal vezeti be: «Ezen kezdet kevés számú resultatumai közé tartoznak a mi három kedveltjeink: Dayka, Himfy és Berzsenyi». Előlegezi tehát a feleletet: Berzsenyi két költőtársával a nemzet legnagyobb költője. Azt várnók, hogy a kritikus feleletének igazolásául kifejti tételét, kimutatja, mi az, a miben Berzsenyi meghaladja régebb és újabb költőinket, s mi teszi őt a többi versificatorral szemben poétává. Sajnos, ezt mellőzi s más útra esap; megmarad ugyan æsthetikai szem-

¹ A bevezető fejtegetések legerősebb helye, melyben a magyarság csekély költői erejét kissé nyersen hirdette, Horvát István óhajára, valószínűleg Kölcsey hozzájárulásával, kimaradt a *Tudományos Gyűjteményből* s a kritika összes kiadásaiából. A kihagyott részt az eredeti kéziratból közöltem az *Irodalomtörténeti Közlemények* említett helyén.

pontja mellett, de az egyetemes tekintetet elejtve, pusztán a megbírálandó verseket vizsgálja, s még a várt összehasonlítás is Daykával és Himfyvel alig egy mondattá zsugorodik. Pillantása a bevezetésben széles mezőkön siklott végig, innen kezdve összeszorul, mint a hegyesúcsról a völgybe kanyarodó út.

Berzsenyi költészetének tárgyalása analitikus jellemű s hangban, szellemben értékesebb, mint az előző bírálata. Nyugodtan, minden személyeskedés nélkül, tárgyyszerűen fogalmazza ítéleteit; leszáll a részletekig, de nem kicsinyeskedik; dicsér és gáncsol, de nem egyoldalúan, egy-egy mesterségesen választott szempontból. Fejlett æsthetikai érzékkel mutat rá a költő kiválóságaira és fogyatkozásaira, s e szerint különül bírálata két részre, a méltatóra és a gáncsolóra.

Érdemei sorából kettőt emel ki: egyfelől érzésének hevét és képzeletének erejét («az ő legjobb darabjai előtt nincsen egy is, mely reflexiónak következése volna, minden csupa érzés, minden csupa phantasia, ifjúi erő, ifjúi lángolás»), másfelől képekben gazdag stíljét és magasan szárnyaló kifejezéseit. Biztos kézzel, de kissé takarékosan jelöli meg a költő legszebb verseit,¹ röviden, de találóan határozza meg Berzsenyi viszonyát mintaképeivel, Matthiissommal meg Horatius-szal, és éles tekintettel állapítja meg költészetének legjellemzőbb vonását, hogy nem tárgytól, hanem önmagától vesz lelkesedést. Határozott a végső ítélete is: Berzsenyi, a szellem és fenség, a báj és erő költője, halhatatlan marad, görög méretű versei s egy pár a rímesekek közül is, a legszebb, a melyeket eddig magyar költő énekelt. Kölcsey relativ értéket keresett Berzsenyiben és absolutot talált — ez nem hibája a kritikusnak, de a kritikának igen, mert a közbenső lépést elmulasztotta megtenni: hiányzik a párhuzam Berzsenyi és korának többi költője közt.

A méltatás után a költő fogyatkozásait veszi sorra. A dicséretnek súlyosak voltak, a költészet lényegét illetők, az utóbbiak nagyrészt külsőségekre vonatkoznak, a nyelvre és verselésre. Jelentősebb, mélyebbreható a következő kettő. A költő könnyű-

¹ A névsort azonban meg lehetett volna s meg is kellett volna még egy pár versszímmel toldani.

sége gondatlanságot, ereje durvaságot, fensége dagályt szül — ez az egyik; következménye: sok verseiben a nagyhangú, semmitmondó kitétel és a tájszó. A másik, hogy kifejezésekben gazdag ugyan, de gondolatainak és érzéseinek köre szűk: e miatt verseiben sok az ismétlés és visszaemlékezés, valamint gyakori költészetében a ragyogó phrasisokban gazdag, de érzéstől és értelemről «üres» vers. Határozott, kézzelfogható vádak, s a kritikus nem fukarkodik a bizonyítékokkal.

Kölseý megállapításaiban alig van kivetendő. Hogy Berzsenyi képzeletét a «szilaj, óriási phantasiájú» Himfy mellett szelídnek és harmonikusnak mondja, az nyilvánvaló tévedés ugyan, de forrása inkább csak egyoldalúság: nem gondolt a költő ódáira, csak reflexiv költeményeire; súlyosabb, hogy epistoláit durva jambusokba öltöztetett declamatióknak nevezi. Berzsenyi költői levelei nem érik el ugyan fordulatosságban Kazinczyéit, de sem nem durvák, sem nem declamatiók s gondolatainak mélységére nézve vetekszenek a mesterével. Egyébként a mit Kölseý dicsér vagy gáncsol, az utolsó pontig igaz, sőt a hibáztatás — bár némi túlzással — valóban Berzsenyi költészetének leggyöngébb pontjaira mutat rá s feltárja azt a szomorú igazságot, hogy Berzsenyi költői ere a tizes évek közepén kimerült — helyesebben szólva: ódái heve kihűlt.

A bírálat Berzsenyit a magyar költők élére emeli, mégis igazságtalanul szigorú. Azzá teszi az a körülmény, hogy a dicséretben és gáncsban nincs helyes arány, sem terjedelemre, sem alaposságra nézve. A hibáztatáshoz képest több jót lehetett volna mondani s melegebben. Kölseý tollát nem vezeti a rosszindulat, mint a Csokonai-bírálatban, sőt a bevezetés fagyasztó ridegsége után jóleső érzéssel olvassuk a dicsérő szövegeket, szinte úgy érezzük, hogy megolvadt az a jégkéreg, mely a felhők között járó kritikus szíve köré rakódott — igazi melegség, a megbírált alkotások szépségén érzett lelkes öröm mégsem árad felénk belőle, pedig erre Berzsenyi költeményeinek értékével rászolgált volna. Meleg szeretet helyett hűvös kritikát, együttérző műbarát helyett szigorú kritikust találunk.

Általán a bírálat dicsérő része kissé elnagyolt, még mindig Kazinczy modorában készült. Rövid, nem elég részletező, ítéletei nincsenek kellőleg indokolva. A dicsérő szövegek

szépen csengenek, igazak is, de nem elég tartalmasak s olyan általánosságban maradnak, hogy nem hangzik ki belőlük a meggyőződés ereje. Kevés bennük a jellemző vonás, Berzsenyi sajátos érdemeit inkább csak sejtetik, mint megvilágítják. A költő képe olyan mint egy túlságosan idealisált arczkép: szép, de tipikus, határozott vonások nélkül. Nem egy nagy költőt, hanem a nagy költőt ábrázolják. Szinte érthetetlen, hogy Kölcsey, a classicismus lelkes híve, a ki szónoklataiban egészen az antique szellem hatása alatt áll, nem vette észre Berzsenyi lyrájának legjellemzőbb vonását, a tiszta classicismust, s hogy az annál becsesebb, mert nem pusztá visszhangja a rómainak, hanem értékes, új, nemzeti változata. A mi a classicus költészetnek egyik legbecsesebb sajátossága, a páratlan tömörség, a gondolatok erejének csodálatos fölfokozása a megrázó fönségig: Berzsenyiben nagyobb mértékben megvan, mint bármely más modern költőben, sőt ebből a szempontból még mintaképét, Horatiust is meghaladja, valamint hazaszeretetének tüze és költői lelkesedésének heve is nagyobb, mint a római költőé.

Mindez hiányzik a bírálatból, s ez a hiány különösen föltűnő a bírálat keletkezésének idejében. Ma a kritika nem volna túlságosan szigorú. Az a száz esztendő, mely a költemények második kiadásának megjelenése óta (1816) eltelt, sok babért elhervasztott Berzsenyi koszorújából, s ragyogó érdemei mögött a hidegebben ítélő kor meglátja azokat a fogyatkozásokat, a melyeket száz év előtt, költészetünk fejletlen állapotában, csak Kölcsey éles szeme vett észre. Értékes bizonyága ez a kritikus fejlett érzékének, de az, hogy pillantása a másik irányban nem volt olyan éles, egyszersmind egyoldalúságának és elfogultságának is. S valósággal megbocsáthatatlan az a gorombaság, a melylyel minden ok és alap nélkül bírálatát végzi: Berzsenyi olvasásakor nem egyszer nevető bosszankodással gondolunk vissza a debreczeni együgyű utczaí énekekre.

Ez az utolsó támadás nemcsak méltatlan és ízléstelen, hanem érthetetlen is, valamint hiába keresünk tárgyi magyarázatot az egész bírálat szigorúságára is. Csokonairól Kölcsey a pártember elfogultságával ítelt, ott a kritikus és költő iránya, törekvései homlokegyenest ellenkeztek, Berzsenyi azonban

lelkes híve volt Kazinczynak, s benne ép úgy, mint Kőlesey, mesterét tisztelte. Költői irányuk is megegyezett: mind a ketten a német és római költészet hagyományait ápolták a Kazinczy megújította nyelven.¹ A magyarázatot tehát más téren kell keresni, s egy elvi, meg két személyes természetű mozzanatban vélem megtalálni. Az elvi mozzanat Kőleseynek a kritikáról vallott felfogása. A mint főntebb utaltam rá, Kőlesey szigorú kritikát követelt, mert csak attól remélte irodalmunk felvirágoztatását. A gyakorlatban hű akart maradni elméletéhez, s Berzsenyi költeményei alkalmat nyújtván neki kritikusi hivatottságát kora másik nagy élő költőjén bemutatni — az egyik Kisfaludy volt, a kit Kazinczy már megbírált — teljes mértékben, a maga egész ridegségében alkalmazta elméletét. A személyes mozzanatok közül az egyik kicsinyes volt, bántóan kicsinyes. Berzsenyi 1810 tavaszán Pestre rándult, hogy megismerkedjék az irodalom vezetőivel. Találkozott is velük, de sem őt, sem Kazinczy pesti gárdáját nem elégítette ki az együttlét. A pestiek, Kőlesey is, a mély tűzű, magasröptű költő helyett egy köznapi, vidéki földesurat ismertek meg; nemcsak viselkedése, beszéde, modora nem mutatta az ihletett költőt, hanem egész gondolkodásmódját kicsinyesnek, szinte parasztosnak találták és nyomát sem fedezték fel benne a kedélynek. A mint Vitkovics kifejezte: «az ő szép munkái és külsője között — külsőn Vitkovics Berzsenyi testi-lelki viselkedését, emberi valóját érti — ég, föld a különbség.»² Rokonzás nem fejlődött közöttük, s különösen Kőleseyt bántotta csalódása, hogy a versei tanúsága szerint nemes idealizmussal eltelt költő mint ember minden ízében közönséges.³ Csalódásának keserű tu data élt és működött benne akkor is, mikor kritikáját írta: sötétebbre festi azt, ép úgy mint Csokonaiból való kiábrándulása megérzik

¹ Berzsenyre azonban Kazinczynak inkább csak stil-reformja hatott mélyebben; nyelvújító elveit óvatosabban s válogatva érvényesítette költői gyakorlatában.

² Levele Kazinczyhoz 1813 jún. 29. (*Kazinczy levelezése*, X. 445. l.)

³ Igen jellemző az a nyilatkozata, melyet találkozásuk után Kazinczynak tesz: «Berzsenyiről mi légyen Édes Uram Bátyámnak ítélete... kiinstáljuk, mert az a Nagy ember nekünk fejünkbe nem fér.» (*Levele Kazinczyhoz*, 1810 máj. 6. U. o. VII. 435. l.)

első bírálatának komor tonusán. A másik személyes mozzanatra maga Kölcsy utalt egyik Kazinczyhoz intézett levelében: «Én most recensióknál egyebet nem adhatok, mert szüntelen ingerlésben vagyok s más dolgozásokra következőképen nem alkalmas. De recensiókat írhatok ingereltetve is.»¹ Ilyen szerencsétlen lelki állapotban fogant mind a Csokonai, mind a Berzsenyi-bírálat: ha nem menti is Kölcsy ridegségét, de megérteti.

Kölcsy kritikáinak gyöngesége leginkább mégis akkor tűnik ki, ha e kettőt összevetjük a harmadikkal, a Kis Jánosról szólóval.² Ez utóbbi szintén a Berzsenyi-bírálat mintájára van írva: pusztán az előtte fekvő költői gyűjteményt nézi, előrebocsátja az általánosságban tartott méltatást, azután következik a fogyatkozások részletes kimutatása. Van kifogása Kis ellen is, sőt számos, de mind egészen apró: kiírja a költői stílhez nem illő szavakat és kifejezéseket — siet azonban hozzátenni, hogy ezek «kiesimségek», új kiadásban egy tollvonással megjavíthatók. Ép ily óvatosan érinti Kis legnagyobb fogyatkozását, az eredetiség hiányát. Míg Berzsenyinél nyomatékosan utal Horatius és Matthisson hatására, Csokonait meg majd hogy plagiummal nem vádolja, addig Kisnél, a ki verseinek nagy részét, s épen a javát, német költők művei alapján írta, gyöngéden megjegyzi, hogy a forrásokat «talán hasznos lett volna megnevezni», s még ennek a szelid követelésnek is elveszi az élet, hozzá tévén: «azért, hogy a külföld írói . . . publikumunk s fiatal íróink előtt mindinkább ismeretesebbé legyenek.»

Valóban azok a fogyatkozások, melyeket a kritikus fel-említ, igen jelentéktelenek, s jelentőségüket még inkább csökkenteti az a mód, a melyen róluk szól. Ha nincs más — s Kölcsy nem talál — akkor nincs annak sem akadály, hogy Kölcsy Kist kiváló költőnek jelentse ki. Meg is teszi, noha nem tud egyebet dicséretére említeni, mint hogy költészetén megérzik a «classikusi studium», stylje síma és numerosus, nyelve szép

¹ 1815 május 30. U. o. XII. 517. l.

² Címe: *Kis János versei. Tudományos Gyűjtemény*, 1817. II. 124—129. l. (*Minden munkái*, IV. 21—27. l.)

és világos. Fukar kézzel mér a kritikus: gáncsoló, dicsérő szólamai egyaránt kicsinyes, semmitmondó ítéletek. Hol maradtak Kölcsey emelkedett szempontjai, hol a költő érzés- és képzeletvilágának elemzése, a kifejezés művészetének vizsgálata? Kölcseynek ez a bírálata a sivársáig üres, teljesen értéktelen.

S a bírálatnál még rosszabb a benne foglalt értékelés. Kis Jánost — mivel lelkéből hiányzik a költői hév és szárnyaló képzelet — unalmas, száraz, alantjáró moralisálásáért dicséri s megteszi a magyar nemzet philosophus poétájának, sőt «must-rául és tükörül» állítja ifjabb költőink elé. Ezek után már azon sem csodálkozunk, ha megadja neki azt a dicsőséget, a melyet Csokonaitól megtagadott: Kis János az elsőrendű magyar költők számába tartozik, s Festetichez írt verse, valamint Kazinczy Ferencz esküvőjére készített *Hymenaeuma* «a magyar költésnek örökre legszebb virágai közé fognak számláltatni».

Ilyennek látja Kölcsey Kis Jánost. Kis valóban érdemes munkása volt az irodalomnak, de költőnek csak a baráti elfogultság és az irodalomtörténeti kegyelet tette meg. Ő maga tisztábban látott, mikor nem kívánt a költők sorába számláltatni.¹ Egy-két sikerültebb átdolgozását kivéve, versei egyszerű, köznapi, eszmétlen alkotások, melyeknek költői jelentőségük még a maguk korában sem volt, s csakhamar a teljes feledékenységbe merültek, maga az író pedig nem a magyar költők pantheonában, de még kora költői között is igen-igen szerény helylyel kénytelen beérni. Kölcsey óvakodott bírálatában összemérni Kist Csokonaival és Berzsenyivel; az által azonban, hogy a három bírálat egy folyóiratnak ugyanabban az évfolyamában jelent meg, kénytelenek vagyunk egymásra vonatkoztatni őket s megállapítani, hogy Kölcsey beállítására szerint a «nagy jelességekkel ékeskedő, de nagy fogyatkozásokban szenvedő» Berzsenyi nagyobb ugyan, de nemesak erényekben, hanem hibákban is, míg Kis János fogyatkozásai jelentéktelenek, inkább gondatlanságból eredtek, s így harmonikusabb, kedvesebb jelenség, mint kissé nyers társa; a «genialis szökellései ellenére ízléstelen, tanulatlan, utánzó» Csokonai felett pedig a nemzet «philosophus költője» magasan kiemelkedik.

¹ Költői levele *Kazinczy Ferenczhez*.

Kölcsy vagy meg volt győződve ennek az értékítéletnek igazságáról — s ekkor meg kellene tőle tagadnunk a fejlett ízlést meg a kiművelt æsthetikai érzéket, vagy maga sem hitte, a mit leírt — s ekkor a közönség tudatos megtevésvetésével kellene vádolnunk. Ha a kritikát a Kölcsy követelte szigorúsággal alkalmaznók, nem találnánk kivezető utat ebből a kegyetlen dilemmából, de ha méltányosak kívánunk lenni, az ellentétet kissé elsimíthatjuk. Kölcsy nagyot, megbocsáthatatlanul nagyot tévedett, de nem szándékosan, talán nem is tudatosan. Csokonai és Berzsenyi nem voltak előtte rokonszenvesek, a szelidlelkű, nemes Kis János, Kazinczynak leghívebb embere és legőszintébb esodálója, kedves volt szívének, s hozzá Kazinczytól únos-úntalan azt hallotta, hogy Kis a magyar költészet dísze, a ki «fényes pályáját húsz esztendőn át a nemzetnek tapsolásai alatt jár-dalta».¹ A mester ítéletét ebben az időben Kölcsy megföllebbezhetetlennek tartotta s a helyett, hogy fontra tette volna, vakon követte: elhallgattatva lelkiismerete szavát, szíve és nem értelme szerint ítelt. Bár egyike volt irodalmunk legnemesebb, legönzetlenebb alakjainak, úgy hogy halálán méltán sóhajthatta Wesselényi Miklós: ő nem volt közénk való — mégis csak ember volt, nem ment az emberi gyöngeségektől. Az ő gyöngesége az elfogultság volt — sajnos, kritikusknál veszedelmes fogatkozás. Ítéletét megvesztegette az a viszony, melyben a megbírált mű szerzőjével, mint emberrel állott, személyes érzelmeit nem tudta elfojtani, így æsthetikai mérlegelésénél az obiectiv érvek súlyát lenyomták a subiectiv elemek, értékítéleténél a tárgyi igazságba belejátszott, sőt gyakran nagyobb szerepet játszott lelkének érzelmi állapota.

Ennek az elfogultságnak legszomorúbb bizonytsága az a két homlokegyenest ellenkező ítélet, melyet Kölcsy *egy* műről, Szemere Pálnak *Remény* című sonettjéről mondott. Szemere tréfából mint Helmecey Mihály művét küldte meg Kölcsynek, s az, mivel Helmeceyhez nem fűzték érzelmi kapcsolatok, őszintén megírta Szemerének, hogy a sonettben semmi jót nem talál, nem tetszik neki, legjobb lett volna, ha a vers egy-

¹ *Kis János költeményei* 1815-iki kiadásának előszavában ezekkel a szavakkal jellemzi Kazinczyt.

általán meg sem születik.¹ Mikor azonban megtudta, hogy a sonett szerzője Szemere, legkedvesebb barátja, a ki szívéhez mindenkinél közelebb állt, 1824-ben egy, a nyilvánosságnak szánt bírálatában rendkívüli magasztalásokkal illette. Az æsthetikai ítéletnek ilyfokú megvesztegethetőségét nem tudjuk s nem is szabad védelmeznünk; viszont Kőlcsey eljárását nagy mértékben menti az a férfias bátorság, hogy saját lapjában, az *Élet és Literaturában*, 1827-ben az ügyre vonatkozó összes adatokat a közönség elé terjesztette, leveleit Szemeréhez s a későbbi bírálatot,² sőt közreadta egy G. jegyű írónak az ő eljárását nyíltan hibáztató, erősen korholó levelét is,³ kimutatván ezzel, hogy bármennyire restelli is elfogultságát, viseli érte a felelősség súlyát.

El kell ítélnünk Kőlcseynek ismételtén nyilvánuló elfogultságát, de ne legyünk igazságtalanok s e fogvatkozása mellett ne feledkezzünk meg kritikusi működésének nagy érdemeiről, a melyekre fentebb nyomatékosan utaltam: bátorságáról és tudományos módszeréről.

Kőlcsey tulajdonképeni kritikusi pályája ezzel a három bírálattal lezárult, mert az az izgalom, mely kritikái, főképen a Berzsenyi-kritika nyomán támadt, elvette kedvét s megbénította kritikusi tollát. A bírálat rettentő hatással volt Berzsenyre, s annál inkább, mert nemcsak igazságtalannak, hanem jogtalanak is érezte: ő nemes szeméremmel nem tolakodott a hivatásos írók közé, s Kis Jánosnak meg Kazinczynak szinte erőszakkal kellett őt rávenni, hogy költeményeit a világ elé bocsássa. A mindenfelől nyilvánuló elismerés, főként Kazinczy tömjéne, kifejlesztették lappangó önértetét, s nehezen bár, de annál teljesebben tudatára ébredt írói méltóságának. Ekkor szólalt meg Kőlcsey szigorú kritikája, az első nyilvánosan elhangzott komoly ítélet,⁴ még pedig ugyanabból a körből, Kazinczy táborából,

¹ Levelei Szemeréhez 1813 szept. 15. és nov. 4. (*Minden munkái*, IX. 207—220. l.)

² II. 262—281. l. A bírálat újra *Minden munkái*, III. 233—238. l.

³ *Muzárium* (1833) 10—11. l. — Az író valószínűleg Guzmics Izidor.

⁴ Petz német nyelvű cikke Berzsenyiről (*Wiener Allgemeine Literaturzeitung*, 1815. 603. l.) korábbi ugyan, de ez nem igazi bírálat, hanem pusztán újságcikk-szerű dicséret.

mely eddig bizalmas úton csak dicsőítéssel halmozta el. Nem csoda, hogy teljesen tájékozatlan lévén az irodalmi viszonyokban, Kölcsey kritikájában aljas orvtámadást látott. Lelke egyensúlya fenekestül megrendült: kedélyén, mely természet-től hajlott a melancholiára, búskomorság vett erőt, szívében pedig elolthatatlan gyűlölet támadt megrontója ellen. Lemosni az írói, s a mint ő vélte, emberi becsületén ejtett foltot, volt az egyetlen törekvés, mely lethargiájából felrázta. Előbb egy szenvedélyes, durva ellenbírálathatban öntötte ki haragját, majd mikor ezt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége, állítólag éppen az ő érdekében, nem közölte, elméleti vizsgálódásokra vesztegette erejét, hogy ellenfelét tudományos fegyverekkel győzze le. Második, mérsékelt hangú, de még mindig szenvedélyes ellenbírálata csak nyolcz évvel utóbb, 1825-ben, jelent meg *Észrevételek Kölcsey recensiójára* címmel.¹ Kölcseynek kömyű volt a maga fényes dialektikájával visszaverni a tanulatlan, támadó fegyvereit rosszul választó és ügyetlenül forgató Berzsenyit, de az a végletes harag, melyet bírálata a költő lelkében keltett, s még inkább az a felháborodás és gyűlölet, melylyel az irodalmi közvélemény — már a mennyiben abban az időben volt — bírálatait kísérte, meggyőzte őt is, hogy a kritikának nem érkezett el még nálunk az ideje, s ő mindenesetre csalódott hivatásában, mikor kritikáival az irodalom felvirágoztatására vállalkozott. Volt ereje bevallani a csalódását s levonni belőle a tanulságot: lemondott kedvvel ápolt eszméjéről s letette félelmes tollát. Még készülőfélben lévő negyedik bírálata, a Berzsenyi-bírálat megjelenése idején, 1817 nyarán kezdett Dayka-kritikát is abbahagyta. Nem bírnak belőle többet, mint a philosophiai szellemű bevezetést,² melyben Daykát képzeletének erejére nézve összeméri Kisfaludy Sándorral. Az æsthetika egyik legnehezebb területén mozogva mélyenjáró gondolatainak nem tudja megadni a kellő világosságot, s a párhuzam inkább szellemes és csillogó, mint igaz. A tárgyalás első mondatával: «Midőn Dayka a' poetai pályát futni kez-

¹ *Tudományos Gyűjtemény*, 1825. IX. kötet, 98—130. l.

² Szemere Pál kezeírásában maradt reánk, a ki az 1817 júl. 2-ikán elkészült bevezetést másnap levélben megküldte Kazinczynak. Olvasható *Kazinczy levelezésében*, XV. 260—261. l.

lette...» megszakad a töredék; értékéről még hozzávetést sem kockáztathatunk, de azt megállapíthatjuk, hogy Kölcsey három jelentős bírálatát — ez is annak indult — mindig új keretbe foglalta: az egyiket pszichologiai, a másikat történeti, ezt æsthetikai fejtegetéssel nyitja meg.

A Berzsenyi-bírálat volt tehát utolsó jelentős mozzanata Kölcsey rövid, féléves kritikusi pályájának. Végzetes hatását két irányban is érezte: annak a kegyetlen igazságnak megállapításával, hogy Berzsenyi ódai ere kimerült, tudatosá tette a költő előtt, hogy költészetének «országok elrepült», másfelől ketté törte derékban Kölcsey kritikusi pályáját. Ezóta Kölcsey számbavehető kritikát többé nem írt. Szárnyaszegett kedve akkor sem lendült új munkára, mikor egy évtized múlva, 1826-ban, Szemere Pál társaságában megindította az *Élet és Literatura* című folyóiratot, s azt a két barát minden előbbi magyar folyóiratnál erősebb kritikai szellemmel töltötte meg. Annyira tartózkodott a bírálattól, hogy az I. kötetbe egyáltalán nem írt kritikai dolgozatot, később is az elmélet körében maradt, vagy jelentéktelen műveket bíralt. Komoly bírálatra még a kínálkozó alkalom sem tudta csábítani s óvatosan kitért előle, így 1827-ben, mikor Szemere arra kérte, bírálja meg Kisfaludy Károly új vígjátékát, a *Leányörzöt*. A feladat valóban vonzó volt. A kor legkiválóbb vígjátékírójának legújabb alkotásáról mondani ítéletet, kimutatni rejtett fogyatkozásait, felkutatni a sokaságtól észre nem vett vagy kellőleg meg nem becsült szépségeit, kijelölni az érdeemes írónak az őt megillető polczot:¹ méltó hivatás a tizes évek szigorú kritikusaknak. Kölcsey elvállalta a megbízást, de bírálat helyett Kisfaludy komikai tehetségét röviden méltatva, a komikumról írt nagyobb-szabású tanulmányt.

A mi egyéb kritikai dolgozatot írt az *Élet és Literaturába* meg a *Kritikai Lapokba*, azok rövid, könnyű tollal készült bírálatok, nagyobb jelentőségük nincs. A «Huba» ossiáni költeményről írt «parányi recenziója», Balla Károly költeményének bírálata (1829),² indokolt tiltakozás az utánzás és a költői

¹ E mozzanatokat maga Kölcsey jelöli meg *A komikumról* cz. tanulmányában, *Minden munkái*, III. 54. l.

² *Élet és Literatura*, III. 131—134. l. (*Minden munkái*, IV. 48—51. l.)

modorosság ellen; a *Szemere sonettjeiről* írt éloge-a (1824)¹ figyelmes kedveskedés a jó barátnak, ξένιον, de a szó eredeti s nem goethei értelmében; az utolsó, *Jegyzetek a Kazinczy által fordított pindarusi ódára* (1831),² nem rendszeres kritika, hanem nyelv- és stilkritikai megjegyzések Kazinczy Pindaros-fordításáról. Obiectivitása alól kicsillan az egykori mesterétől elfordult tanítvány idegenkedése; a fordítás szólamainak rideg elemzése, szinte kérlelhetetlen ráfeszítése a műfordítás szabályainak merev keretére mutatja, hogy Kölcsy forró szeretetét Kazinczy iránt hűvös közömbösség váltotta fel.

Tárgyi szempontból, mint tudományos kritikáknak, alig van érdemük e kis dolgozatoknak. Az első egypár futó megjegyzést köt bírálattá, a második mértéken túl s kellő alap híján magasztalja Szemere sonettjeit, az utolsó részletekbe vész. Érdekesekek azonban mint adalékok Kölcsynek kritikusi jelleméhez. Egyrészt az ifjú, kezdő kritikus után bemutatják, ha csak vázlatos, halvány képben is, a kiforrott, érett műbírót, másrészt fény- és árnyoldalait még élesebb világításba állítják, mint régibb, nagy bírálati. Mindegyik egy-egy irodalmi elvének illusztrálása, s ezek az elvek fejlett szépérzékről, kiművelt ízlésről tanúskodnak. Az elsőben röviden, de határozottan leszámol azzal a tanítással, melyet irodalmunk Bessenyeitől Berzsenyin át Kazinczyig vallott, hogy költészetünk utánzás által emelkedhetik a nyugati irodalmak magaslatára. Ma már közismert ennek a tételnek téves volta, s tudjuk, hogy az utánzásnak csak zsendülő irodalmakban van jogosultsága: a mint fejlődik az irodalom, elveti ezt a segítő eszközt, valamint a kertész eldobja a karót a fiatal fa mellől, ha az megerősödve gyökeret vert. Kölcsy az Ossián-utánzás divatja ellen harczolva kimutatja, hogy az utánzás modorosságba vezet, s ez az egyéniség romlására. Szemere sonettjeiről szólva, korának sonett-lázával helyezkedik szembe. Divat ez is, de jogosulatlan, s még szülőanyjának, a rímekben gazdag olasz irodalomnak sem jelentett igazi gazdagodást, mert szigorú, kimért szerkezetével Prokrustes-ágyba fekteti s könnyen el-

¹ U. o. II. 275—281. l. (*Minden munkái*, III. 233—238. l.).

² *Kritikai Lapok*, I. (*Minden munkái*, IV. 52—59. l.).

torzítja a költői gondolatot.¹ A rímekben szegény magyar irodalomra nézve pedig valóságos csapás volna elhatalmasodása. Végül Kazinczy óda-fordításának bírálatában műfordítói elvét fogalmazza; Kölesey a tartalmi és alaki hűség követelését hirdetvén, itt is egy régi, meggyökerezett balvéleményt irt ki, mely Pétzeli József óta kísértett irodalmunkban: hogy a fordító mintegy versenytársa az eredeti mű szerzőjének, kötelessége az eredeti fogyatkozásait megjavítani, s dicsősége, ha részleteiben szebbé tudja tenni. A bírálat, noha egy szóval sem mondja, érezteti, hogy Kazinczyt is ez a hiú, jogosulatlan törekvés vezette; hogy megbüntesse, kimutatja, hogy állítólagos szépítései megrontják, stíltelemmé teszik az eredetit.

Mind a három bírálatban igen jól megtalálja Kölesey azt a szempontot, a melyből a megbírálandó műveket tekintenie kell, de alkalmazásuk közben megszólal értelme mellett a szíve is, és ez romlásba sodorja. A Kazinczy-bírálatnak majd minden gánosa jogos, s a bírálat mégis igazságtalan, egyoldalú. Kölesey a régibb és újabb bírálati közt eltelt másfél évtized alatt kinőtt Kazinczy gyámsága alól s 1831-ben meglátta egykori mesterének sok emberi és írói fogyatkozását, úgy, hogy szigorú ítéletében a kiábrándulásnak ugyanaz a fanyar hangulata érzik meg, mint a Csokonai-bírálatban. A maga esalódásáért öntudatlanul Kazinczyn áll bosszút. Pindaros fordításából pusztán a hibákat czérezte ki s nem tudta be a fordító mentségéül, pedig maga is ezélez rá, hogy Pindarost rendkívül nehéz fordítani, az eredeti metrumban pedig, a mint bírálatában követelte, szinte lehetetlen.² A Kazinczy-bírálat egyoldalúan alkalmazott mértékét csak a szigorú vizsgálat veszi észre, a Szemere-bírálat igazságtalansága azonban szembeszökő. Az elvi alapon megrajzolt keretbe, a sonettnek mint műformának szigorú kritikájába, beleilleszti Szemere sonettjeinek túlaradó magasztalását. Ezt az ellenmondást ugyan elenyészteti egy ügyes fordulattal: «a költői érdemet a sonett formája alatt is, mint

¹ Ezt a gondolatot azonban már megtaláljuk jóval Kölesey előtt egy magyar költőnél — Csokonainál. (L. a Lilla-dalokhoz írt előszavát.)

² Érthetelenséget vet Kazinczy szemére, de az 1—11. sornak töle készített prózai fordítása (id. h. 54. l.) még kevésbbé érthető, mint Kazinczy verses átültetése.

minden más forma alatt» el kell ismerni. De melyek az igazi költői érdemek? Ismerjük Kölcsey felfogását: az érzés heve, a képzelet ereje, a lélek értékes nyilatkozásai. S mi ragadja bámulatra a sonettekben a kritikust? «Az a könnyű lebegés, melylyel a költő a maga szűken mért korlátai között mozog; az a harmonia, mely minden sorából felénk zeng; azon szép és gyakran az olasz nyelv lágyságáig kisímuló rímek; együtt véve azon költői tűzzel, borongással, epedéssel és csinnal». Csupa odavetett phrasis, jobbára a sonettek külső formájára vonatkozólag, s a melyik a hatás lényeges elemét érinti, mint az állítólagos «költői tűz», az igazolásra szorul. S mi az igazolás? Egy könnyed, szellemes fordulat: «A sonettek szépsége oly szorosán függ az egésznek alkotásától, hogy annak a lélekre hatását csak érezni, nem pedig magyaráztatni, bonczolgatni kell.» Ezeket a szavakat s az egész bírálatot nem a kritikus írta, hanem annak álarczában a hű barát s a sonettek a kritika érzármája helyett a szeretet rózsapárnájára fektette. Az utókor szemében ez a kritika jóval súlyosabb botlás, mint az előbbi: ott csak egyik szeme volt bekötve a bírálónak, itt mind a kettő. Kölcsey 1826-ban, a Szemere-kritika írása idején, s 1831-ben, a Kazinczy-kritika születésének évében, gyakorlottabb, de ép oly elfogult kritikus volt, mint 1817-ben.

Egyáltalán Kölcsey kritikái annál inkább súlyednek értékben, mennél hevesebb volt az az érzelem, a mely — akár mint rokon-, akár mint ellenszenv — a megbírált mű szerzőjéhez kötötte. Hogy milyen értékes kritikákat tudott volna írni, ha elfogultsága nem játszott volna bele az értékelésbe, azt mutatja egyetlen objectív dolgozata, *Körner Zrínyijéről* 1826-ban írt nagybecsű dramaturgiai tanulmánya. A megbírált mű szerzője ez alkalommal egészen kívül esett a kritikus érdeklődési körén, s így ítéletei teljesen megbízhatóak, megállapításai becses, ma is érvényes igazságok. Ezt a fesztelen levélformában írt dolgozatot nagy terjedelme, a tárgyalás módja, magas szempontjai, a beleszótt elméleti fejtegetések tanulmánynyá avatják, így kívül marad fejtegetéseink körén. Ezért csak röviden ismétljük a tudományban erről a dolgozatról leszűrődött véleményt: Kölcsey benne egyik legkiválóbb dramaturgiai tanulmányunkat írta meg. Korában páratlan

æsthetikai tájékozottságát és széleskörű elméleti ismereteit teljes sikerrel gyümölcsözteti s a német æsthetikusoktól, főként Lessingtől, Schillertől és Herdertől átvett elveit nemcsak nagy meggyőző erővel alkalmazza az előtte lévő drámára, hanem segítségükkel önállóan fogalmazott igazságokig is emelkedik. Mestereit nem követi vakon, itt-ott szembehelyezkedik velük s hol az egyikhez, hol a másikhoz csatlakozik, de a nélkül, hogy ez a válogatás az eclectikusok rendes hibájába, ellenmondó tanítások hirdetésébe vezetné. Utalok legértékesebb fejtegetésére, a tragikum lényegének megállapítására. Bár Kölcsey nem tudja gondolatait erről a nehéz s még ma sem minden ízében tisztázott æsthetikai kérdéstről világosan fogalmazni, közelebb kerül az igazsághoz, mint Schlegel, a kivel polemisál. A dolgozatban azonban van valami a kritikából is, s épen ezért hivatkozunk rá: Kölcsey mint első méltat benne egy korabeli irodalmi jelenséget. Ebből a szempontból is nagybecsű alkotás, azzá teszi ítéletének biztosságát a friss benyomások értékelésében.

Ez a tanulmány összevetve Kölcsey kritikáival, rávezet arra a két szerencsétlen véletlenre, mely Kölcsey kritikai működését olyan végzetes irányba terelte. Az egyikre már czéloztam: Kölcsey olyan írókat bírált, a kik irányában nem tudott elfogulatlan lenni. Gondoljuk el, milyen más képet kapnánk Kölcsey műbírói munkásságáról, ha Csokonai és Kis János helyett Kisfaludy Sándor és Dayka költészetét bírálja meg Berzsenyié mellett! Az a kis töredék, mely a Dayka-bírálatból fönnmaradt, mutatja, hogy ezt a két író, a kikkel szemben nem voltak hevesebb emberi érzelmei, sokkal méltányosabban tudta volna megítélni. Berzsenyihez egy árnyalattal szigorúbb volt, Daykához egy árnyalattal melegebb lett volna, Kisfaludyhoz talán teljesen igazságos — azt a szélsőséges érzelem-hullámozást, mely a Csokonai- és Kis-bírálatokat áthatja, mindenestre elkerülte volna. A másik véletlen, hogy a sors csupa lyrikust vetett Kölcsey útjába. A tizes évek közepén, mikor Kölcsey bírálatait írta, az epika és dráma terén új, értékes alkotások nem voltak — már pedig Kölcsey csak értékes költőket tartott méltóknak bírálatára. A verses epika köréből csak Kisfaludy első regéi emelkedtek ki, de ezek már majd egy évtized óta ismertek lévén, elvesztették az újság ingerét;

a kor egyetlen drámai újdonságát, ugyancsak Kisfaludy Sándornak 1816-ban megjelent *Hunyadiját*, méltán nevezték «epikus monstrum»-nak: érthető, hogy nem vonzotta a kritikust. Mivel így a dráma s a szépprosa területe parlagon hevert, Kölcey kénytelen volt lyrikusokra fordítani figyelmét. Pedig az ő igazi terrenuma, a mint a *Zrinyi* méltatása mutatja, az eseményes költészet lett volna. Ugyanezt igazolja, s még fokozottabb mértékben, ítélete a *Csongor és Tündéről*. Vörösmartynak ezt a remekét egész kora félreismerte; Kölcey nemcsak rögtön, megjelenése évében, fölismerte, hogy kincs, hanem kimondta, a mit a tudomány ma is hirdet, hogy a nagy költő «itkán nagyobb, mint Csongor sok helyeiben».¹

Így Kölcey kritikusi pályája a maga egészében igen szomorú tanulsággal szolgál: hiába egyesülnek az íróban a legértékesebb szellemi adományok — tiszta fej, világos látás, æsthetikai érzék, finom ízlés, alapos készültség és nagy tanulmány — megbízható, értékes ítéletekre nem tud jutni, ha nem támogatja bizonyos, emberileg elérhető obiectivitas, s nem találja meg az egyéniségéhez illő teret. A ki értelme szavát elfojtja, hogy szívét kövesse, az, mint Kölcey, nem lehet jó kritikus. Kölcey kétségkívül korának legműveltebb írója volt, s mint ember is irodalmunk egyik legértékesebb alakja, kritikusi munkássága azonban nincs harmoniában írói és emberi nagyságával: nagy kiválóságait ép oly nagy fogyatkozások gyöngfítik.

Ő maga érezte, hogy kritikai munkássága céljátévesztett, de okát nemcsak önmagában kereste, hanem elsősorban a korviszonyokban. Egyik legkésőbbi nyilatkozata a kritikáról a következő jellemző kijelentés: «Kritika nekünk nem való. Kés gyermek' kezében; melylyel vagy maga vágja meg magát, vagy máson ejt gondtalanul sebet. Osztán a' gyermek sokszor gonosz is; 's mérgében szándékosan is árt, nem lévén elég esze a' következt előre ellátni».² Így szól Kölcey 1833-ban! Szomorú, lesújtó beismerés. A ki 1817-ben a legszigorúbb mértéket

¹ Bártfay Lászlóhoz 1831 ápr. 9-ikén írt levelében. (*Minden munkái*, X. 224. l.)

² L. *Muzáron*, 1833. 466—467. l.

alkalmazta a kritikában, a ki 1826-ban még határozottan hirdette a kritika jogosultságát, 1833-ban megtagadja önmagát és a kritikát. Mennyi lemondás, mennyi fájdalom e pár szóban!

A Berzsenyi-bírálat mardosó büntudata munkált e szavak írásakor Kölesey lelkében, s ez a nemes lelkű, alapjában rendkívül érzékenyszívű kritikus úgy jelen meg előttük, mint egy lelki tragédia hőse. Tragikus vétsége, az elfogultság, nemcsak őt döntötte katasztróhába, hanem hite szerint romlásba vitte azt a törekvést is, melyen 25 éves korában fiatalos lelke egész hevével csüngött, a kritikát. Az a tudat, hogy mint kritikus hiába élt, volt műbírói pályájának megrázó tragikuma.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

MUNKÁS-KAMARÁK.

I.

A modern gazdasági élet fokozatos fejlődésével és kibontakozásával karöltve jár az egyező osztály- és foglalkozási érdekek erős érdekképviseleti szervekben való tömörítésére irányuló törekvés. Elddig igazi, erőt és hatalmat képviselő érdekszervezettel jóformán csak a gazdasági foglalkozási ágak egyes csoportjai rendelkeznek. Ezen érdekképviseletek egyes csoportjai azonban az idők folyamán a többtől lényegesen eltérő szervezetet nyertek, a memnyiben törvényileg szabályoztattak és így közjogi jelentőségű testületekké váltak. «A foglalkozás az egyén legfontosabb életcéljaival, nevezetesen gazdasági és társadalmi érdekeivel kapcsolatos — mondja Menger Antal *Új erkölcstan* című munkájában — s ezért nagy jelentősége van annak, hogy egyes foglalkozási ágak ilyen kivételes szervezetekkel élnek, mert ezáltal a kitüntetett foglalkozások hatalmat nyernek arra, hogy saját erkölcsüket és önzésüket más néposztályokkal szemben külső kényszer segítségével is érvényesítsék». «Ez alatt szenvednek az úgynevezett alsóbb foglalkozások (polgárok, parasztok, munkások), a kik teljesen híjával vannak hasonló szervezeteknek».¹

A legnagyobb jelentőségűek a kereskedelmi, ipari, kézműipari és mezőgazdasági kamarák. Ezek az intézmények nagymérvű befolyást gyakorolnak a gazdasági élet vezetésére és a törvényhozásra. Ezen előnyök felismerésének általánosabbá válása hozta magával, hogy mind több és több foglalkozási ág kíván tömörülni

¹ Menger Antal: *Új erkölcstan*. (Ford. Ormos Ede.) Grill K. kiadása. 1907. 11. oldal. (Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett részben Menger a katonatiszti, hivatalnoki, ügyvédi foglalkozásokra hivatkozik, mint kivételes foglalkozásokra, de azt hisszük, hogy még fokozottabb mértékben áll ez az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági érdekképviseletekben tömörült foglalkozási ágakra vonatkozólag.)

oly szervezetekben, a melyek közjogi jellegét az állam törvényhozásilag biztosítaná. Az ily irányú szervezkedés mindig az illető foglalkozási ág gazdasági helyzetének lényeges javítását czélozza.

Senkit sem lephet meg, hogy a munkásság is hasonló szervezet létesítéséért harcol. A munkásság ezen törekvésének mélyebb rugói vannak, a melyek különös, a többi osztályoktól teljesen eltérő gazdasági helyzetükben és harczaikban gyökereznek. Itt vannak ugyan a hatalmas szakszervezetek, a melyeket most már az államok is kénytelenek voltak elismerni és a melyek igen nagy tömegeket egyesítenek kereteiken belül, de ezek sem tudnak — természetüknél fogva — bizonyos feladatokkal megbirkózni. «A szakszervezetek czélja: a munkások anyagi és erkölesi érdekeit megóvni és a munkafeltételek javítását czélzó törekvéseket fejleszteni. Más szavaikkal: a modern szakszervezetek kötelessége a munkabérek emelését és a munkaidő rövidítését akár békés, akár harci eszközökkel kicsikarni.» Ebből következik azután a czél: «tömegek nevelése és fegyelmezése».¹ Egész bátran mondhatjuk tehát, hogy a szakszervezetek harci szervezetek, a melyek állandó feszültségben vannak a munkaadók szervezeteivel. A munkáskamarák ezzel szemben (nevezük általánosságban így a munkások közjogi jellegű szervezeteit) a munkásság békés haladásának szervezetei. A szakszervezet a munkásság élet-standardját munkabéremeléssel és munkaidő leszállítással, tehát oly eszközökkel akarja elérni, a mely eszközök alkalmazása természetsszerűleg erős érdekeiben támadja meg az ellentábort, ellenben a munkáskamarák békés úton akarják szintén emelni a munkásság élet-standardját jobb élet-körülmények teremtésével, tanítással és neveléssel. A szakszervezet és a munkáskamara nem ellentétes intézmények, a melyek egymást kizárják, ellenkezőleg csak egymás mellett állhatnak fent, csak egymást kiegészítve végezhetnek igazán áldásos munkát.

II.

Az ilyen munkáskamarák vagy a lényegileg azonos, csupán névleg különböző intézmények nem mesterségesen, hanem más időben és más helyen a viszonyoknak megfelelően alakultak. Formájukra nézve megkülönböztetünk munkáskamarát, munka-

¹ Jászai S.: *A szakszervezeti mozgalmak fejlődése és irányzatai.* (Népvá-
lasztás-könyvkereskedés, 1911.) 12. és 13. o.

kamarát és ipari és munkástanácsot.¹ Tiszta munkáskamara, olyan formában, a mint azt ma nálunk értelmezik, egy országban sincs; mert az olaszországi *camere del lavoro* neve alatt tulajdonképen szakszervezetek dolgoznak.

Munkáskamarák vannak Hollandiában és Schweizban, ipari és munkástanácsok Belgiumban és Franciaországban.

Belgiumban az 1887. évi augusztus hó 16-iki törvény (1—15 §-ok) létesítette az ipari és munkástanácsokat (*Conseils de l'industrie et du travail*). Ezek a tanácsok szükség szerint bármely községben szervezhetők. Feladatuk a munkaadók és munkások közös érdekei felől tanácskozni, megelőzni, szükség esetén kiegyenlíteni a viszályokat, a melyek felmerülhetnek. A tanács, a mely annyi iparágra oszlik fel, a hány külön iparág van azon a helyen, királyi rendelettel állítatik fel, a községtanács vagy az érdekeltek kérelmére.²

Franciaországban szintén a belga ipari és munkástanácshoz hasonló formában oldották meg a kérdést. Már 1882-ben történtek az első lépések, a mikor is Th. Villard, Cusset és dr. Thulié képviselők, párizsi községtanácsosok a képviselőházban törvénytervezetet nyújtottak be munkáskamarák felállítására vonatkozólag.³ Ugyanezen évben Cayrade, l'Averyron képviselője, Decazeville polgármestere részletes jelentést tett erről a tervről a képviselőháznak. Ebben az évben a nancy-i *Cercle du travail* is foglalkozott a kérdéssel. Villard képviselő és társai actiója is abból indul ki, hogy a míg a legkisebb érdekesoportoknak is megvan a meghallgatásra találó közjogilag elismert területök, addig a munkásság nagy tömege ennek hiányában nem tudja álláspontját kifejezni.⁴ A kereskedelmi, az ipari kamarák nem felelnek meg a szükségletnek, mert nem kép-

¹ Már itt rá kell mutatnunk — félreértések elkerülése czéljából — arra, hogy az idők folyamán kialakult szóhasználat munkáskamarán azt az intézményt érti, a melyben munkások és munkaadók paritásos alapon foglalnak helyet, míg a tulajdonképeni munkásérdekképviseletek a munkáskamarák. Ezeknek természetesen csak munkások a tagjai.

² A külföldi intézményekre vonatkozólag az anyagot összegyűjtötte a Kossuth-Szterényi-féle ipartörvény indokolásának külföldi anyaggyűjteménye.

³ Th. Villard: *Notes sur l'organisation du travail en France*. (Paris, 1887.) 9. oldal.

⁴ «Presque tous les intérêts similaires, en France, sont groupés et représentés, sauf ceux du travail. La plus petite commune a un conseil municipal exprimer ses vœux; — huit millions de travailleurs n'ont pas le moyen de faire entendre les leurs.» (Id. mű 16. oldal.)

viselik a munkát a maga egyetemében és főleg nem képviselik a munkások nagy tömegét. A munkásoknak nincs törvényes és állandó képviseleti testületük, mely összetételénél fogva jogosult volna a munkások nevében beszélni.¹ Az általa kidolgozott törvényjavaslat 6 fejezetből és 32 §-ból áll. Az első fejezet a munkakamarák alakítását, a második összetételüket, a harmadik a választási kérdést, a negyedik szervezetüket, az ötödik a kereskedelmi ministeriummal való viszonyukat és a hatodik költségvetésüket tárgyalja. A kamarák a köztársasági elnök decretuma alapján a kereskedelmi minister által állíttatnak fel a kereskedelmi kamarák mintájára. Tagja lehet minden 25. évét betöltött francia munkás, a ki öt évig dolgozott abban az iparágban, a melynek érdekeit az illető kamara képviseli. A kamara feladata a munkásság sorsának, életfeltételeinek javítása s ezáltal az ipar termelőképességének fokozása. Ezekben a kamarákban, azok alakításában jelentős szerepet szántak az 1884. évi márczius 21-iki törvényben létesített syndicats professionnels-nek (Gewerkverein). Mint említettük, a Cercle du travail de Nancy is a munkakamarák felállításának szükségességét hangsúlyozta. Nem sokkal később a Commission permanente du conseil supérieur du travail megbízásából Hector Depasse képviselő törvénytervezetet dolgozott ki a munkakamarák felállítására vonatkozólag. Ezen munkakamaráknak célját és feladatát röviden így foglalhatjuk össze: véleményt adnak a kormány, az érdekeltek kérelmére és javaslatot tesznek a munka viszonyokra és a munkásság helyzetére vonatkozólag. Megelőzik a munkaadó és a munkás között felmerült viszályt vagy megkönnyítik annak elintézését.²

A képviselőházban először Measureur 1891 december 14-én, másodszer 1894 január 20-án követelte a munkakamarák létesítését. 1895 november 7-én Michelin képviselő nyújtott be azonos javaslatot. A legfelső munkástanács állandó bizottságának többsége azonban a munkástanácsok mellett foglalt állást és 25 szavazattal 22

¹ «Ce que manque á la population de travailleurs conglomérée dans les grands centres, c'est une représentation régulière légale et permanente accréditée auprès des pouvoirs publics. C'est un corps délibérant et doué d'initiative, autorisé par ses origines essentiellement électives et ouvrières á parler au nom des ouvriers, et investi, par la loi même de son institutions, d'un mandat officiel nettement déterminé auprès du législateur et de l'autorité administrative.» (Id. mű 19. oldal.)

² Hector Depasse: *Du travail et de ses conditions (chambres et conseils du travail)* (Paris, Félix Alcan 1895), 345. oldal.

ellenében ezt fogadta el.¹ Majdnem tíz évi tárgyalás és luza-vona után az 1891. évi július hó 20-án hozott törvény létesítette végre a conseil du travail-t, a munkásügyi tanácsot, a mely a kereskedelmi ministeriumba beosztva gyűjti, rendezi és közzéteszi a munkásügyekre vonatkozó adatokat, nevezetesen a termelés állapotáról és fejlődéséről, a munka szervezetéről, a munkabékekről, a munka és tőke közötti viszonyról, a franciaországi és külföldi munkaviszonyok egybevetése mellett. 1900-ban azután további lépés történt, a kereskedelmi és ipari minister ugyanis elrendelte az ipari vidéken, a hol erre szükség mutatkozott, a munkásügyi tanácsok felállítását. Ezen munkásügyi tanácsok feladata: 1. az érdekeltek és a kormány kívánságára minden munkaügyi kérdéstről véleményt adni; 2. az országos munkásügyi tanács által kívánt és a kereskedelmi minister által elrendelt vizsgálatoknál közreműködni; 3. az illető vidékről a tanácsban képviselt iparágakra nézve — lehetőleg a munkások és munkaadók szakegyeleteinek egyetértő nyilatkozata alapján — táblázatos összeállítást készíteni a szokásos munkabékekről és a munkaidő szokásos, normális tartamáról; 4. tanulmányozni és a hatóságoknak javasolni oly intézményeket, melyek az illető vidéken a munkanélküliségen segíthetnek; 5. az illetékes hatóságnak jelentést tenni az illető vidék munkaadó- és munkásintézményeinek juttatott segélyek felosztásáról és felhasználásáról; 6. a munkásügyi törvények és rendeletek végrehajtásáról és esetleges javításáról évi jelentést terjeszteni a kereskedelemügyi és ipari ministerhez.²

Ez az intézkedés Millerand akkori kereskedelmi és ipari minister nevéhez fűződik. Ez a decretum azonban már a következő év január másodikán részben változást szenvedett.³ A munkástanácsok egyenlő számú munkaadó- és munkástagból álló testületek, a melyek — mint fentebb részletesen közöltük — véleményadó szervek, de egyszersmind döntőbíróóságok is munkások és munkaadók viszállyaiban. Nem érdektelen a kereskedelmi minister következő nyilatkozata: «Elsőrangú érdek, hogy a munkaadók és a munkások tömegei között, bürokratikus közvetítők kikapcsolásával, folytatólagos érintkezés létesüljön, a mely lehetővé teszi adott időben a szükséges nyilatkozatok kicserélését és bizonyos nehézségek szabályozását.

¹ Raoul Jay: *Die Arbeitsräte in Frankreich*. (Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform. Heft 12.) 73. s. köv. oldalak.

² L. bővebben a Kossuth-Szterényi ipartörvénytervezet idézett külföldi anyaggyűjteményét.

³ L. Raoul Jayi idézett munkáját, 73. oldal.

A szabad megbeszélések és barátságos tárgyalások nemcsak a nagyipar részére fognak haszonnal járni. A közlekedés fokozódó gyorsasága és olcsóbbodása, a verseny mind kíméletlenebbé válása gyakran szövetségre kényszeríti egyazon iparág, egyazon vidék munkaadóit; a munkások a maguk részéről megegyeznek, hogy ne munkabérük legyen a termelési költségek azon része, a melyet lenyomnak, a melyet áldozatul dobnak. A munkás- és munkaadó-syndicatusok egymás ellen harcolnak a kikerülhetetlen szükségesség nyomása alatt s a kis- és a nagyiparban egykép felmerül a szükségérzete, hogy a kiegyenlített erők között megbeszélések történjenek, megegyezések, szerződések jöjjenek létre. Talán a munkaadó-szelem alkotta abszolút auctoritas hagyománya és az egyes munkás-centrumokban meggyült bizonytalanság miatt Franciaországban egészen kivétel számba mennek a munkás- és munkaadó-syndicatusok tagjaiból alkotott vegyes bizottságok. A haladás ellenére, a mely az 1892. évi törvény óta a döntőbírátság eszméjében és a közvetítésben a közvéleményben végbement, a gyakorlatban még mindig nem következett be a kívánt eredmény. Ezért tehát nem fölösleges a munkást és munkaadót arra szoktatni, hogy időnként közös tanácskozáson értekezzenek oly ügyekben, a hol személyes és közvetlen érdekeik nem ellentétesek. Nem hiábavaló, így közvetítőket és döntőbírákat nevelni, a kik már előzőleg collegáik szavazata által kiválasztottak és a kik már nyugodt ítéletüknek és igazságérzetüknek tanújelét adták. Ez csak arra szolgálhat, hogy az új erkölcsök, a melyeket diadalra akarunk juttatni, otthonossá váljanak. A mikor a köztársaság kormánya ezt bevezeti, hű marad béke- és döntőbírói szerepéhez».¹

A mint Millerand ezen nyilatkozatából minden kétséget kizáróan kitűnik, a francia kormány a nagy társadalmi ellentét elsimítását előozta a munkaügyi tanácsok létesítésével, a melyekkel nevelni akarja a munkást és a munkaadót egyaránt.

A belga és a francia intézményekkel szemben más formában, de lényegileg ugyanazon czélból oldották meg a kérdést Hollandiában. A hollandi munkakamarák történeti fejlődését igen szépen vázolja Bernhard Harms (a ki Németországban a munkás-kamarák kérdésének egyik legalaposabb ismerője és történetírója).² A socialpolitika Hollandiában mostoha gyermeke volt a kormány-

¹ Közölve R. Jay id. m. 80. old.

² Dr. Bernhard Harms: *Die holländischen Arbeitskammern*. (Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform. Heft 12.)

zásnak. Az elmaradottság hihetetlen mértékben hátráltatta az ipari viszonyok javulását és a munkásság jobb életviszonyok közé való jutását. Amyira fajultak a viszonyok, hogy 1886 október 13-án — véres utcai zavargások hatása alatt — a második kamara elhatározta egy enquete rendezését a munkásviszonyok megjavítása tekintetében. Hatással volt ezen enquete tárgyalásaira a belga 1887. évi törvény is (a mely a munkaügyi és ipari tanácsok felállítását rendelte el). Hosszú tárgyalások után létrejött 1897 május 2-án a Wet op de Kamers van Arbeid, a munkakamarákról szóló törvény.

A törvény fellatalmazása alapján munkakamarák létesíthetők ott, ahol annak szüksége mutatkozik. Feladatuk a következő: a munkások és munkaadók érdekeit közös együttműködéssel előmozdítani. Az ennek elérésére előírt módok pedig: *a)* információk gyűjtése a munkaügyek felől; *b)* véleményadások minden, a munkát érintő kérdésről a ministeriumok vezetőinek, a tartományok és községek előjáróinak, vagy megkérdezés alapján, vagy saját kezdeményezésére; *c)* vélemények adása, valamint szerződések tervezete az érdekeltek kérelmére; *d)* megelőzése vagy elsimítása a munkaügyekben előforduló viszályoknak és, a mennyiben szükséges, közvetítés döntőbírói alapon a pártok között. Ebben a kamarában is a paritás alapján vesznek részt a munkaadók és munkások. A választások és a tagság feltételei tekintetében elég conservatív a törvény, a mennyiben feltételként a 30. életévet és a kamarai kerületben való 10 évi tartózkodást kíván. A törvény V. fejezete (22—26. §§) külön intézkedik a viszálykodások elsimításáról, tehát különösen kiemeli az intézmény döntőbírói jellegét.

A törvény hatásáról érdekes adatokat gyűjtött össze Bernhard Harms idézett munkájában, mely adatokból kiderül, hogy mind munkaadói, mint munkás oldalról elég lanyhán vettek részt a választásokban, a munkaadók részéről átlagban 20·5%, a munkások részéről 30·7%.¹ Az egyes vidékeken minden fontosabb iparág részére külön kamara alakult. 1898-ban 30 kamara létesült, 1899-ben újból 30, 1900-ban 39, 1901-ben 7 és 1902-ben 10. Városok szerint így oszlik meg: Amsterdam 10, Rotterdam 11, Groningen 3, Utrecht 7, Hága 7 és Schidam 3 stb.² Vannak oly kamarák, a melyek 22 iparágat ölelnek fel, viszont vannak, a melyek csak egyet. A kamarai ülések száma 1902-ben 966 volt, a melyek közül 94 (9·7%) volt csak

¹ Harms: id. m. 23. old.

² Harms: id. m. 25. old.

határozatképtelen. Az előjárósági ülések száma 465 volt, a miből nem volt határozatképes 15 (3·2%).¹

Egy-egy kamara egész évi költségvetése 200—400 forint között mozog. Az összes költségekre 1903-ban az összes kamarák kiadása 32,700 forint volt. Munkájukra vonatkozólag jellemzők a következő adatok: 1900-ban 47 kamara 104 vizsályban döntött. 98 jelentésben egyeznek az okok, még pedig: jogosulatlan elbocsátás 51 eset, bérkövetelés 19 eset, büntetés pénz 6 eset, bizonyítványkövetelés 4 eset, a munka módja 4 eset, baleseti megtérítés 3, szakegyesületi tagság 3 eset, általános javítás az üzemben 2 eset, bérkifizetés 2 eset, munkáslakás 1 eset, más okok 4 eset. 95 eset közül 5 ízben visszavonták az ügyet, 5 ízben más fórumhoz utasították, 5 ízben az elnök döntötte e el, 6 ízben bizottság, 30 esetben a vezetőség, 35 esetben a kamara teljessége és 9 esetben egy békeltető-bizottság. 22 esetben a munkaadó javára döntöttek, 34 esetben a munkás javára, 21 esetben pedig a munkás javára szólt a döntés, de a munkaadó vonakodott annak eleget tenni.² Ezekre a kamarákra vonatkozólag még csak annyit akarunk megjegyezni, hogy a végrehajtási utasítások szerint az informatio- és adat-gyűjtésnek³ ki kell terjeszkedni a következőkre: I. munkabér; II. munkaidő; III. a munkapiac helyzeté (munkaerőkínálat és kereslet — munkanélküliség); IV. a munkaszünetések és kizárások oka, módja, lefolyása és befejezése; V. más munkaügyi vizsályok oka, módja, lefolyása és befejezése; VI. szerződések tartalma, munkabér és munkaidő szabályozása, a mennyiben ezek beérkeznek vagy megállapíthatók: a) hatóság részéről, b) a munkaadó részéről egyedül vagy munkásai-val egyetemben, c) egy munkaadó csoport részéről, d) egy csoport munkás egy csoport munkaadóval együtt; VII. 16 éven alulimindkét nemhez tartozó nemű munkások és 16 éven felüli női munkások alkalmazásának mérve; VIII. a munkabér helyett áruval való fizetés (kényszer) és a szóban forgó áru megnevezése; IX. tanonc- és szakiskola-ügyek; X. munkaadó- és munkás-szakegyletek alakítása és feloszlata; XI. a háziiparilag folytatott iparok; XII. más, jelentős, a kamara tudomására jutó események a munkásviszonyok terén.⁴

¹ Harms: id. m. 30. old.

² Harms id. m. 41. old.

³ Hogy milyen kitűnő adatgyűjtő munkát végeznek, mutatja pl. a *Directe van den Arbeid: Arbeidersbudgets gedurende de erisis* című 1917-ben megjelent munka.

⁴ Harms: id. m. 53. old.

A kamarák munkaköréből és a közölt adatokból világosan kitűnik, hogy mily czélt kívántak szolgálni ezen intézmény létesítésével. Viszont az is kitűnik ezekből az adatokból, hogy a hollandi munkáskamarák nem jártak a kívánt eredménnyel. Rossz a szervezés, a mi lehetetlenné teszi a kamarák munkáját, a mely iránt munkaadók és munkások vajmi kevés érdeklődést mutatnak.

Munkakamarák intézményével kísérletet tettek Schweizban is két helyen, Zürichben és Genfben. Zürichben 1897 május 1-én létesült a munkakamara, de már 1901 április 1-én megszűnt, beolvadván Zürich város munkás-uniójába. Ehhez a kamarához 55 munkásegyesület tartozott. A genfi munkakamara (Chambre de travail) a genfi kantontanács 1895. évi október 15-iki törvénye alapján létesült, 10,000, majd 1900 óta 12,000 franc subventiót kap a kantontól. A kamara megfelelő helyiséget tart fenn a munkások részére, a hol azok gyűléseiket tartják, könyvtára van és olvasószobája. Célja és munkaköre körülbelül a helyi munkástitkárságnak, szakszervezeti cartellnek és részben a munkásbörze feladatkörének felel meg. Feladata a szakkegyesületek alakulását előmozdítani, egyes munkásoknak és egyesületeknek tanácsot adni, támogatást nyújtani oly esetekben, a melyek a munkaviszonyra, a munkásvédelemre, a lakásviszonyokra, a tanonczügyre stb. vonatkoznak; kutatásokat végezni és felvételeket eszközölni a munkások, illetve egy részük helyzetének megvilágítására vonatkozólag, bizonyos törvényhozási javítások eszközzésének elősegítése czéljából; munkaközvetítés (a mi azonban 1901 óta kivételt a kezéből) stb. 4 év alatt 10,234 esetben adott tanácsot és felvilágosítást.¹ Ez az intézmény tehát már lényeges eltolódást jelent a belga—francia munkaügyi tanácsoktól, és a hollandi munkakamaráktól, a melyben ez már tisztán munkásérdekeket képvisel, még pedig a leg-szélsőbb értelemben vett munkásérdekeket.

Itt kell még megemlíkezni az olasz munka-kamaráról (Camere del Lavoro). Ezeknek azonban csak az elnevezése tartozik vizsgálódásunk tárgyköréhez, mert az intézmények neve mögött a tulajdonképeni szakszervezetek és szakszervezeti cartellek húzódnak meg. Csak mint érdekességet említjük meg, hogy az első olasz kamara 1891-ben alakult Milanóban, a hol a város

¹ Handwörterbuch der Schweizerischen Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. Herausgegeben von D. N. Reichesberg. Verlag Encyklopädie 1903. I. kötet. *Arbeitskammern* című fejezet. 213. oldal.

helyiséget és évi 15,000 lira subventiót adott részére. Bolognában pedig a kereskedelmi- és iparkamara is pártolta és segítette anyagiakkal az új intézményt.

III.

A belga és francia munkaügyi tanácsok, a mint láttuk, lehetőleg fenn akarják tartani az egyensúlyt a munkás- és munkaadó-syndicatusok között, nevelni akarják együttműködésre a munkást és munkaadót. E mellett a központi szervként szereplő munkaügyi hivatal a statisztikai adatok felvételét és feldolgozását végzi. A hollandi munkakamarák létrejötte egy hosszú tétlenség után hirtelen fellángolt socialpolitikai felbuzdulás pillanatába esik és ennek tudható be, hogy — mint az eredmények mutatták — tevékenységük ellaposodott, zátonyra jutott a rossz szervezés, elégtelen eszközök homokpusztáján. Schweizban a genfi kamara a munkásmozgalomnak lett központjává, a munkásság gazdasági és kulturális élétének előjévé.

Mindezek az intézmények a mult század nyolczvanas és kilenczvenes éveiben jöttek létre. Azóta azonban a socialpolitika eszméi gyökeres változásokon mentek át, megfelelően annak a rohamos fejlődésnek, a melyet az utolsó két-három évtizedben a capitalista termelés és annak megfelelő erőviszony-eltolódások hoztak létre. Más munkásosztály áll ma szemben más munkaadókkal, mint a mult század nyolczvanas éveinek végén és kilenczvenes éveinek elején. Akkor a munkásság szervezkedése kezdetleges stadiumban volt, ma hatalmas szakszervezetek állanak a munkaadókkal szemben. De bár a munkásság szakszervezetei és parlamenti képvisellete révén nagy hatalmat képvisel a munkaadókkal, azok osztályával szemben, a munkáskamarák kérdése mégsem vesztette el actualitását, sőt a mi napjainkban fokozott erővel törtet a megvalósulás felé. Ezt legjobban a munkáskamarák eszméjének németországi és ausztriai története mutatja.

A munkáskamarák kérdésének története is visszanyúlik a mult század hetvenes éveibe. A birodalmi gyűlésen először az 1877. évi ülészakban a centumpárt egyik képviselője, dr. Mofang hozta szóba az ipari munkásság érdekképviselétének kérdését.¹ Ekkor tárgyalták

¹ M. Erzberger: *Die Industrie- (Arbeits-) Kammern im Reichstage. Eine geschichtliche Überblick über die seitherigen Bestrebungen im R. auf Errichtung einer Interessenvertretung für die Industrie, zugleich eine Materialiensammlung.* (Verl. 8. Fischer, Jena 1905.) 1 old.

ugyanis a segélypénztárakról szóló törvényjavaslatot. Moufang a 2. § tárgyalásánál hangsúlyozta, hogy mily fontos a munkásság részére a szervezkedési szabadságot biztosítani. Különös figyelmet érdemel beszédének ez a része: «Tegyétek lehetővé részükre (a munkások részére), hogy iparuk valóságos érdekeit megtárgyalhassák és érdekeik érvényesítése céljából a községi és állami hatóságokkal valami módon érintkezhessenek. Hiszen vannak ügyvédi kamarák, kereskedelmi kamarák és az isten tudja még milyen kamarák, a melyektől a minister az érdekeltek köréből információkat kap, a melyeknek tehát megvan a joguk arra, hogy illetékes helyen meghallgatást eszközöljenek ki. Ugyanezt kellene a munkásoknak is megadni, hogy a soraikban felmerülő gondolatokat és kívánságokat hivatalos helyen közölhessék. Az ilyen jogosultságok azok a ventilátorok, a melyek az exploziót megelőzik.»¹ Hosszú, elkeseredett harcz bevezetése volt ez a beszéd. Márczius 19-én Galen gróf tett konkrét javaslatot a centrum párt nevében, a melyet azonban mereven elutasítottak. Három héttel később a socialdemokrata párt (a melynek akkor csak tíz szavazata volt a birodalmi gyűlésben) Fritzsche és Bebel vezetésével tett javaslatot birodalmi egészségügyi hivatal, iparkamarák stb. létesítése tárgyában. Ez a javaslat hosszú vitát keltett. A javaslatot Fritzsche socialdemokrata képviselő indokolta. Ekkor még Németországban csak kereskedelmi kamarák voltak (nem úgy mint nálunk, a hol a kereskedelmi és iparkamara egy és ugyanaz az intézmény). Azért követelte a socialdemokrata párt, hogy iparkamarák létesíttessenek a munkaadók és munkások paritásos részvétele alapján. A javaslatot áttették a birodalmi kancellárhoz előkészítés céljából.²

Nagyon messze vezetne ha a munkáskamarák kérdésének ügyét a birodalmi gyűlés tíz ülészakán (1877—1901-ig) végigkísémők. Meg kell itt elégednünk ismételt utalással Erzberger (a német békemozgalomban híressé vált centrum párti képviselő) kitűnő és teljes anyaggyűjteményére. A hosszú vitáknak (a melyekben Bebel, Richter, Kayser, dr. Hartmann, dr. Hitze, Hertling képviselők, Bötticher államtitkár stb. vettek részt), eredménye volt

¹ Erzberger: id. m. 3. old.

² Ezzel kapcsolatban a kiküldött bizottság öt tagja Galen gróf indítványának leszállása miatt nem vett részt a tárgyalásokban. Ezen öt tag között volt Hertling mai birodalmi kancellár is, a ki mostani bemutatkozó programbeszédében jelentette ki, hogy kormányának első feladatai közé tartozik a munkáskamarák létrehozatala.

a császári februári rendelet (1890 febr. 4.), a melynek a kérdésre vonatkozó része így szól :

«A munkaadók és munkások közötti béke ápolása czéljából kilátásba helyezendők törvényes intézkedések a formára nézve, a melyben a munkások bizalmukat bíró képviselőik által közös ügyeik szabályozásánál és érdekeik védelme szempontjából a munkaadókkal és kormányom orgnaumaival való tárgyalásra feljogosítatnak. Ilyen berendezés által lehetővé kell tenni a munkásoknak kívánságaik és panaszaik békés kifejezését és egyúttal az állampolgároknak, hogy a munkásság viszonyairól folytonosan tájékozva legyenek és velük érintkezést tarthassanak fenn.» Azonban Hohenlohe-Schillingsfürst herczeg birodalmi kancellár kijelentéseinek és a törvényjavaslat elkészülésének ellenére, a munkáskamarák intézménye még ma sincsen meg; mint említettük, az új birodalmi kancellár a centrum- és a socialdemokrata párt követelésére kötelező nyilatkozatot tett az oly régóta sürgetett intézmény megvalósítására vonatkozólag. De nemcsak a parlamentben, hanem a parlamenten kívül is a legnagyobb érdeklődést keltette fel a kérdés. A nagyobb iparvidékeken nagy gyűlések foglalkoztak a kérdéssel. Így például Essenben a keresztyén szakszervezeti cartell 1909 január 31-én tartott ülésén.¹ Ugyancsak foglalkozott a kérdéssel a Gesellschaft für soziale Reform 1904. évi II. közgyűlésén.²

A mi bennünket e helyen a kérdés németországi fejlődéséből különösen érdekel, az annak a nézetnek a tisztázódása, hogy mi felel meg az élet szükségleteinek jobban: a munkáskamara, vagy a munkakamara. Ezen a téren bizony rengeteg sok ellentét merült fel még egy-egy pártnak keretén belül is. Így például a Gesellschaft für Soziale Reform 1904. évi közgyűlésén az egymásután felszólaló munkások közül egy a munkáskamarák, egy a munkakamarák mellett foglalt állást. Sauer kölni lakatos például ezt mondta : «Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Hirsch-Duncker-féle szakszervezetek, a melyeket ő képvisel, a munkáskamarák mellett vannak. Lehetetlen, hogy a kamarában a munkás

¹ *Das Arbeitskammergesetz*. Eine kritische Rede des Herrn Dr. Bernh. Harms. Gehalten in der vom christlichen Gewerkschaftskartell veranstalteten Versammlung zu Essen am 31. Januar 1909 nebst anschliessender Diskussion mit Reden der Herren Abgg. Giesbert und Behrens und Gewerkschaftssekretär Effert. (Essen, 1909. Verlag Fredebeul & Koenen.)

² Die Generalversammlung der Gesellschaft für Soziale Reform, Mainz, 14. und 15. Okt. 1904. Referate und Verhandlungen über Arbeitskammern und Konsumvereine. (Fischer-Verlag, Jena, 1904.)

és munkaadó személyes viszályba keveredjék, mert ez vajmi kellemtelen helyzet lenne. A kormány és a parlament munkáskamarák által sohasem hallaná meg a munkásérdekek tiszta kifejezését, már pedig, ha békét akarunk fenntartani, erre van szükség. Közös tárgyalási tárgyak, a melyek minden csoportot érdekelnek, a három kamara közös ülésében kerülhetnének tárgyalásra.¹ Utána Hitze képviselő beszélt, a ki viszont nyomatékosan kiemelte, hogy a socialdemokrata párt mindig munkakamara mellett volt.² Behrens munkás-titkár (Berlin) ugyanúgy nyilatkozott. Így nyilatkozott továbbá Schlack kölni és Schiffers krefeldi munkás-titkár. Harms professor pedig azt hangsúlyozta, hogy a munkáskamarák könnyen harczi szervezetekké nőhetnek ki magukat. Jellemző, hogy maguk a munkaadók is belátták a puritások munkakamara lehetetlenségét, a mi kiviláglik abból az állásfoglalásból, melyet Harms idézett Essenben. A Verein deutscher Arbeitgebervereine így nyilatkozott a kérdésről: Munkásoknak és munkaadóknak, a mint már azt százszor hangsúlyoztuk, csak amnyiban vannak közös érdekeik, hogy mindkettőnek érdekében áll a javaik nemzeti termelésének fokozása. Különben mint határozott ellenségek állanak egymással szemben és nagyon csekély socialpolitikai ítélőképességre vallana, ha valaki tagadni akarja, hogy ez az állapot a dolgok természetében leli magyarázatát. Munkaadók és munkások sohasem tudnak huzamosabb időre kibékülni és összebarátkozni.³ A hosszú viták eredményét Bernhard Harms tübingiai tanár foglalta össze az egész anyagot felölelő munkájában.⁴ Az ő alapelve az, hogy munkaadók és munkások erős párt-szervezetekben (szakmák szerint) állanak egymással szemben, közös ügyeik megbeszélése ezéjából pedig a munkáskamarák semleges talaján találkoznak.

Ausztriában a legújabb mozgalom a munkáskamarák iránt indult meg. Az osztrák birodalmi gyűlés elé 1917 július hó 12-én Winter Leó országgyűlési képviselő és társai javaslatot terjesztettek munkáskamarák felállítása érdekében. E javaslat indokolásául a következőket hozták föl: «Törvényhozásunk természetesnek tartja, hogy különböző foglalkozási ágak érdekei közjogi természetű intézményekben nyerjenek képviseletet. Ezt a célt szolgálják a mező-

¹ L. a 270. oldalon ² alatt idézett mű 59. old.

² L. a 270. oldalon ² alatt idézett mű 60–61. old.

³ L. a 270. oldalon ² alatt idézett munka 150 old.

⁴ B. Harms: *Deutsche Arbeitskammern*. 1904. (Verlag H. Laupp.) 66–71. old.

gazdasági vállalkozók részére az országos mezőgazdasági tanácsok, a kereskedelmi és ipari vállalkozók részére a kereskedelmi és iparkamarák. Ezekkel szemben azonban a munkásságnélkülöz minden ilyenféle intézményt. Egy intézmény, a mely jog szerint képviseli a munkásság érdekeit, nemcsak a munkások érdekében fontos, hanem fontos az államra nézve is. Nem lehet kétséges, hogy az állam a háború után a munkásság ügyeivel intensívebben lesz kénytelen foglalkozni, mint eddig. Emmél a munkájánál nem fogja nélkülözhetni magának a munkásságnak kezdeményezését, tanácsát és segítő munkáját. Emmél a munkájánál a legkülönbözőbb munkásszervezetek segítségével kívül kénytelen lesz egy olyan szervezetre támaszkodni, a mely közjogi természeténél fogva az egyoldalúság veszélyes szemrehányásával nem illethető. Ilyen intézmények lennének a munkáskamarák.¹ Ezen bevezetés után bevezestettek egy 29 §-ból álló törvényjavaslatot, a melynek lényege a következő:

Minden kereskedelmi és iparkamara székhelyén felállítandó egy munkáskamara (1. §). A munkáskamarák feladata a munkásság érdekeit képviselni és keresztülvinni. Ezen célból kötelessége: *a)* a munkásság meghatározott kategóriáiról, illetve azok életviszonyairól területenként felvételeket eszközölni és ezen felvételek eredményét nyilvánosságra hozni; *b)* a kiderített hiányok megszüntetésére vonatkozólag a törvényhozó testületnek és a közigazgatási hatóságoknak javaslatokat tenni; *c)* véleményeket adni a munkásság viszonyait érdeklő törvényes és adminisztratív intézkedésekre vonatkozólag; *d)* figyelemmel kísérni a munkásság egészségügyi viszonyait és szaporodását; *e)* a kereskedelmi és iparkamarákkal karöltve a munkásság helyzetének gazdasági javítása érdekében közreműködni (3. §). A harmadik §-ban említett cél könnyebb elérhetése érdekében jogosítva vannak a munkáskamarák szövetségben tömörülni (4. §).² A munkáskamarák munkásságával kapcsolatos költségek egyharmadrészét az állam viseli, kétharmadrészét pedig az illető kerület munkásai (5. §). Az egyes munkásokra eső járulék a költségvetési évet megelőzőleg a kamara kerületébe tartozó munkások számának átlaga szerint állapíttatik meg és a munkaadó által fizettetik be a kamara pénztárába (6. §). A munkaadó jogosult az általa foglalkoztatott személyeknél minden rendes munkabér vagy fize-

¹ L. az osztrák országgyűlési iratokat. 492. der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Abgeordnetenhauses XXII. Session 1917.

² Ez sem új gondolat. Analog eset áll fenn a magyar kereskedelmi és iparkamaráknál, a hol megalakították a Magyarországi Kereskedelmi és Iparkamarák közös irodáját, a mely természetesen Budapesten dolgozik.

tés kiutalásánál megállapított járuléknak aránylagos részét, a mely a fizetési periodusra esik, levonni. A munkaadónak ez a jog azonban 3 hónap alatt elévül (7. §). A munkások jogosultak a reájuk eső járulékot közvetlenül a munkáskamarának megtéríteni (9. §). Tagja a munkáskamarának a kerületébe tartozó minden, fizetésért dolgozó egyén (10. §). A munkaadó köteles a munkáskamarának minden, legalább 14 nap óta nála dolgozó egyént bejelenteni. A munkáskamara ezen bejelentések alapján szerkeszti meg a tagok kataszterét (11. §). A kamara feladatának keresztülvitele céljából a tagok 30—60 tagból álló munkáskamara-választmányt választanak (12. §). Választásra jogosultak az összes tagok 20. életévük betöltése után, ha a választás kiírása előtt legalább két hónappal a kamara körzetében dolgoztak (14. §). Olyan cselekedetek, a melyek az országos választójog elvesztését vonják maguk után, a kamarai választójog elvesztését is előidézik (15. §). A kamara körzetébe tartozó minden politikai község, a melyben legalább 20 kataszterbe bevezetett kamarai tagnak állandó lakhelye van, választási hely (16. §). A 17—21. §-ok a választások lefolyását szabályozzák. A megválasztottak működésének ideje 6 év (22. §). A kamarai választmány saját köréből 3—6 tagú előjáróságot választ, a mely szavazattöbbséggel 1 elnököt és 1 vagy 2 alelnököt vagy ügyvezetőt választ. Az egyik elnökhelyettesnek a kisebbséghez kell tartoznia (23. §). A kamarai választmány legalább négyszer ül össze évenként, de ezenkívül is a választmányi tagok egyharmad részének kívánságára bármikor összehívandó (25. §). A 26. § a napidíjáról, a 27. § pedig a kamarai jelentésekről intézkedik. Ez a törvényjavaslat plenaris tárgyalásra még nem került.

Ugyancsak foglalkozott a munkáskamarák kérdésével az osztrák szakszervezetek birodalmi konferenciája 1917 november 24-én, a mely a már ismertetett Winter-féle javaslatnak megfelelő határozatot hozott azzal a kiegészítéssel, illetve eltéréssel, hogy feljogosítani kívánja az osztrák kereskedelmi és iparkamarai törvény analogiája szerint a munkáskamarákat, hogy a körzetükbe tartozó összes üzemtől felvilágosításokat, felvételeket és statisztikai kimutatásokat követelhessenek, továbbá, hogy a költségfedezés a biztosítási és agkori díjjárulékokhoz ütött percentualis hozzájárulás formájában történjék akként, hogy ezen intézetek által beszedett összegek a munkáskamaráknak beszolgáltatandók.¹

¹ L. az *Arbeiter Zeitung* 1917. évi november 25-én megjelent 324. számának 8. oldalát.

Már 1886-ban tett a liberalis párt indítványt munkakamarák felállítására. 1889 február 23-án és a rákövetkező napokon pedig enquete volt, a mely rendkívül érdekesen és kimerítően tárgyalta a kérdést.¹

Nem végezhetjük be az osztrák viszonyok ismertetését a nélkül, hogy meg ne világítsuk, — tekintettel a nálunk ma fennálló helyzettel való hasonlatosságra — miként gondolkoztak az osztrák munkások már a liberalis párt javaslatának benyújtásakor. 1886 október 5-én Brünnben az Augarten-teremben nagyarányú népgyűlést tartottak, a melyen kimondták: elsősorban az általános és titkos választójogra van szükségük, ha ezt megkapják, örömmel fogadják a munkások kamarák intézményét, a mely gazdasági helyzetüket érinti és azok felállításában haladást látnak, a mennyiben a kamarai választójog a legliberalisabb lesz, ha a titkár és a többi személyzet megválasztására a munkásság kellő befolyással lehet, ha a kamarai tagok működése anyagi kárt azoknak nem fog okozni.

IV.

Legvégül hagytuk a kérdés hazai fejlődését.

Hazánkban a munkások kamarák kérdését maguk a munkások vetették fel 1901-ben. Munkásmozgalmunk akkor még egészen kezdetleges stadiumban volt és munkásságunk vezetői épen olyan irányba akarták terelni a mozgalmat, mint a hogy az Olaszországban kifejlődött. A szakszervezetek helyett akarták a munkások kamarákat kiépíteni, a melyeket a községek is támogattak volna. Természetes azonban, hogy ezek az intézmények tisztára munkástagokból állottak volna, hivatva a munkásság önrendelkezési jogát a legmesszebbmenőleg megvédeni. Abban az időben a munkásság Budapest székesfőváros tanácsához fordult és azt kérte, hogy munkások kamarának felállítása céljából engedjen át egy épületet és adjon 10,000 korona évi segélyt. A főváros tanácsa két évvel később válaszolt erre a beadványra, a melyben megígérte, hogy a kérdést tanulmányozni fogja.² Azóta azonban ebben az ügyben semmit sem tettek.

¹ Stenographisches Protokoll der im Arbeiterkammerausschusse abgehaltenen Enquete betreffend die Errichtung von Arbeiterkammern. (Wien, Hof- und Staatsdruckerei, 1889.)

² L. dr. Ferenczi Imre tanulmányát a Közgazdasági Szemle 1907. évfolyamában.

Ugyanakkor a budapesti kereskedelmi és iparkamara is adott véleményt e kérdésben, a mely vélemény a leghatározottabban elutasító volt. Azóta azonban a munkaadók is belátták, sőt maga az állam is tudatára ébredt annak, hogy a helyesen szervezett munkáskamarák nemcsak a munkások, hanem a munkaadók és így közvetve a nemzet egész közgazdaságának érdekeit szolgálhatják. A Kossuth Ferencz kereskedelmi minster által készített törvényjavaslat az ipar gyakorlásáról, 36-ik fejezetében foglalkozik a munkáskamarák kérdésével. A törvényjavaslat lényege a következőkben foglalható össze :

Az ipari munkásviszonyok fejlesztése és támogatása czéljából minden kereskedelmi és iparkamara székhelyén munkáskamara szervezendő (742. §). Ezen munkáskamarák feladata a kerületben az ipari és kereskedelmi munkásviszonyokat figyelemmel kísérni, ezekre vonatkozólag az illetékes ministeriumnak és hatóságoknak véleményt nyilvánítani, valamint javaslatokat tenni, a munkásügy állásáról statisztikai adatokat gyűjteni (743. §). A tervezet által javasolt kamarák két osztályból állanak: az ipari és kereskedelmi alkalmazottak osztályából. Mindkét osztály különböző csoportokra oszthatnák (744. §). A munkáskamarákban ép úgy, mint a kereskedelmi és iparkamarákban bel- és kültagok választatnának. A fővárosban szervezett munkáskamarában 48 bel- és ugyanannyi kültag, a vidéki kamarákban pedig 32 beltág és ugyanannyi kültag választandó. (745. §). A további paragraphusok a választások rendjéről és az ügyviteli szabályokról intézkednek. A 749. § pedig a kérdésnek egyik leglényegesebb pontjáról, a fenntartás költségeiről intézkedik. A tervezet szerint ezeket a munkáskamrákat a kereskedelemügyi tárca költségére tartanak fenn egyrészt, másrészt az alkalmazottak által fizetendő illetékekből. A kezelési teendők ellátására alkalmazott személyzet díjazása, valamint az igazgatással járó dologi kiadások a kereskedelmi ministert terhelnék. Az egyéb kiadások fedezésére beszedendő illetékek nagyságát, az alkalmazottak által fizetett állami egyenesadó meghatározott %-ában, az ügyviteli szabályok állapítanak meg. A következő 4 cikkely még az ügyvitelről, vagyonkezelésről, az állások betöltéséről stb. intézkedik.

Ez a törvényjavaslat a munkásokat a legnagyobb ellenállásra ösztönözte, a mennyiben olyan érdekképviselőket akart a munkásság részére létesíteni, a mely még a kereskedelmi és iparkamarák megkötöttségénél is jobban ki lenne szolgáltatva a kereskedelmi környnak. A magyarországi szak- és munkásképző-egyletek 1901 decemberében megtartott 2-ik congressusa szükségesnek tartotta

a munkásság életbevágó érdekeinek kellő megóvhatása szempontjából munkáskamarák szervezését az iparkamarákhoz hasonlóan és azok székhelyein, hogy a munkásokatérdeklő minden törvényhozási és községi intézkedés megtétele előtt, erre nézve véleményadásra felkéressenek és általában felügyeleti és tanácskozási hatáskörrel birjanak; továbbá addig is, a míg a munkáskamarák ügye törvényhozásilag rendeztetnék, lépéseket tesz Budapest székesfőváros tanácsánál, hogy a munkásszervezetekkel egyetértve tegye meg saját hatáskörében a szükséges előmunkálatokat a központi munkáskamara létrehozására, mely a többieknek követendő mintául lesz hivatva szolgálni.¹

A budapesti kereskedelmi és iparkamara is már két ízben foglalt e tárgyban állást. 1901-ben, a mikor elutasítólag nyilatkozott a munkáskamarák kérdéséről és hat évvel későbbben, a mikor pártolta és azok felállításának szükségességét elismerte.

Ebből az állásfoglalásból a munkáskamarák szükségességének igazolása szempontjából kiemeljük a következő részletet :

«A Kamara tisztában van azzal, hogy modern ipari életünk alig 4 évtizedes fejlődése hazánk fővárosában, de a nagyobb vidéki városokban is, egy számban folyton emelkedő, fokozódó kultúr-szükségletekkel bíró, politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúságra és önértékesítésre törekvő munkásosztályt teremtett, a melynek eddig nem volt egyetlen államilag elismert szerve sem, a mely folyton felmerülő bajait elpanaszolhatta, jogosult kívánalmait a törvényhozásnál, a kormánynál és a községi hatóságoknál tolmácsolhatta volna. «Magyarország ma az egyetlen állam, — írta már 1902-ben Neuschloss Marcell, a legkiválóbb magyar iparosok egyike, — a melyben a munkásosztálynak az államéletre nincs befolyása ; de még az existenciáját legközelebről érintő, életfeltételeit szabályozó törvények és rendelkezések megalkotásánál még csak informatív vétuma sincs.» De ellentétben az iparosokkal, kereskedőkkel, ügyvédekkel, orvosokkal, nincs még oly központi hivatalos szerve sem a munkásságnak, a mely nagyszámú ügyes-bajos dolgaiban ingyenes jogi és egyéb tanácssal kezére járhatna, a melyet viszont a közigazgatás a nagyszámú munkásügyekben szakértő véleményért megkereshetne.»

«Maga a kamara évtizedek óta tapasztalja az ily általánosan elismert munkás-érdektételnek hiányát, olyan esetekben, a mikor pl. a kormányhatóságoktól felszólítást kap a munkaadók és munkások

¹ L. a congressus jegyzőkönyveit.

véleményének meghallgatására, a midőn a munkások kereseti és életviszonyainak megállapítása végett rá van szorulva oly statisztikai adatokra és életmegfigyelésekre, a melyeket csak a munkások köréből megalakult, azoknak teljes bizalmát élvező és azokkal folyton érintkező szerv tud pontosan és kielégítő teljességgel felvenni ott. Ha nem vesszük is tekintetbe, hogy azilyen szerv kellő épületben elhelyezve a munkások társadalmi életének, önművelésének és nemesebb szórakozásainak is központjává válhat, el kell már az elébb említett megfontolások alapján is ismernünk azt, hogy a modern társadalmogazdasági fejlődés nálunk is socialis szükségleteket teremtett, a melyeket csak egy közjogilag is megszervezett és elismert munkásérdekképviselő tud a nemzeti összérdek szempontjából is kívánatos mértékben és irányban kielégíteni. Közjogilag elismert és megszervezett szakszervezetek közti érdekképviselőkre, munkáskamarákra van nálunk is szükség.»

«A kamara elismeri, hogy a munkásoknak törvényes érdekképviselő testületek, tiszta munkáskamarák iránti igényei jogosultak, mert szilárdul meg van győződve arról, hogy semmi sem rejt magában oly veszélyt a békés társadalmi fejlődésre, a magyar állam társadalmi és gazdasági, katonai és pénzügyi megerősítésére nézve, mint a mai helyzet, a midőn a munkások milliói az alkotmány sánczain kívül állanak és minden tekintetben óriási úr választván el őket a nemzet kisedd vagyonos rétegétől, kénytelen-kelletlen csak a mai társadalmi és állami rend ellen irányuló szervezetekben tömörülhetnek a végből, hogy kíméletlen osztályharczot folytassanak a nemzet vagyonosabb osztálya, de kivált a leginkább exponált ipari munkaadók ellen, a kiknek épen hazánkban amúgyis megannyi nehézséggel, nyílt és titkos ellenséggel kell küzdelemmel nemzetfenntartó közgazdasági hivatásuk közepett. Ezért munkásaink azon törekvésében, hogy gazdasági művelődésüket, társadalmi és önszegélyező ügyeiket az államhatalomtól elismert testületekben maguk intézhessék, egy jobb kor hajnalhasadását látjuk, a melyben az öntudatra ébredt munkásságnak minden jólelkű magyar ember által örömmel üdvözölt együttes, vállvetett, komoly munkája fogja helyettesíteni polgári társadalmunknak eddig e téren kifejtett jóhiszemű kontárkodását.»¹

¹ Előterjesztés az ipari munkások érdekképviselő ügyében. Előadó: Ferenczi Imre. (Bpesti Kereskedelmi és Iparkamara.)

V.

Az mindenesetre megállapítható, hogy munkás-kamarákra szükség van. A socialpolitikában rohamos lépésekkel kell pótolni a mulasztást. Már pedig jó socialpolitikát a munkásság nélkül, a munkásság bevonásának elmulasztásával nem lehet folytatni. A mult század utolsó évtizedeiben alkotott intézmények többé-kevésbé felmondták a szolgálatot, mert még sohasem sikerült olyan intézményt létrehozni, a melyben munkások és munkaadók paritásos alapon dolgozni tudtak volna. A munkások vágya tiszta munkás-érdekképviselet, a mely a paritást megtalálja a kereskedelmi és iparkamarákban. Ezt a paritást fejezné ki az is, hogy munkáskamara csak kereskedelmi és iparkamara székhelyén létesíthető.

Nem elég azonban az, hogy elismerjük a munkáskamarák szükségességét, hanem úgy kell azokat szervezni, hogy komoly munkát végezhesenek. Fontos kérdések ezek szerint: mi legyen a munkáskamarák feladata, kik legyenek a tagjai, milyen a szervezete, miből tartják fenn, milyen különös jogokat kap az államtól.

A munkáskamarák célját és munkakörét illetőleg nem lehet már kétség, hiszen eléggé kialakult már a helyzet. Figyelemmel kísérni az összes ügyeket, a melyek a munkával kapcsolatban vannak. Felvételek a munkások helyzetéről, életviszonyaikról, munkabérekéről és munkaidőről, tarifaszervezésekről stb., stb. Javaslatok tétele az észlelt visszasságok és bajok megszüntetése tárgyában. Kezdeményezés új törvényhozási intézkedések hozatala iránt stb., stb. Döntőbíróági tevékenység.

A munkáskamarák tagjai — a legújabb felfogás szerint — nemcsak a munkások, hanem az összes munkabéért vagy fizetésért dolgozók, tehát a magánalkalmazottak is. A nagyipari munkások tagságától egészen az összes bérért dolgozók tagságáig jutott el a kérdés fejlődése folyamán. Természetes, hogy mind a két nem egyformán jogosult a tagságra.¹ Az osztrák javaslat a 20. életévet kívánja korhatáruul, a hollandi törvény a 30. életévet. Ez is fontos kérdés, mert a munkásnak meg kell adni a jogot, hogy résztvehessen a

¹ A nők tagságára vonatkozólag l. Clara Linzen-Ernst: *Die Arbeiterin und die Arbeitskammern* (Sozialer Fortschritt. Hefte und Flugschriften für Volkswirtschaft und Sozialpolitik. No. 46.) Leipzig, Felix Dietrich, 1905.

munkájára vonatkozó határozathozatalokban. A választás másik alapkelléke minden javaslatban az, hogy bizonyos ideig a kamara kerületében kell dolgoznia a munkásnak. Az osztrák javaslat a választás előtt két hónapot kíván, a hollandi törvény 10 évet. Ez tulajdonképpen sok, az előbbi kevés.

A szervezetre vonatkozólag szintén több terv merült fel. Németországban az ipari bíróságokhoz (Gewerbegericht) akarták kötni az intézményt, nálunk (pl. a budapesti kereskedelmi és iparkamarában) az a terv merült fel, hogy a kamarákban egy 3. osztályként létesítsék. Ez a terv teljesen kivihetetlen, bár egyes irányadó helyeken nagyon is ezen megoldási mód felé hajlanak. Első pillantásra mutatkoznak olyan előnyök, amelyek mellett a megoldási módozat mellett szólnak. Így például a kereskedelmi alkalmazottak, valamint a pénzügyi alkalmazottak munkáskamarai díjai a kamarai illetékekkel együtt volnának beszédhetők. Azonkívül az ülések, ahol pl. valamely üzemi javítás kérdése kerülne megvitatásra, könnyebben lennének megtarthatók. Ezt nem tekintve azonban csak hátrányai lennének ennek a megoldásnak, nem is szólva arról, hogy a munkásság egyáltalában nem is menne ebbe bele és hogy a kereskedelmi és iparkamarák működése is egészen megbénulna. Az a gondolat is szóba került, hogy bár függetlenül állíttassék fel a munkáskamara, mégis helyi kapcsolatba hozassék a kereskedelmi és iparkamarákkal, közös tanácskozások tartásának megkönnyítése céljából. Ugyancsak egy ok volna erre, hogy a magánalkalmazottak után fizetendő munkáskamarai járulékokat a kereskedelmi és iparkamara saját járulékaival együtt szedhetné be, a munkásbiztosítási járulékokkal együtt fizetett munkásjárulékok mintájára. Talán kívánatosabb volna — a munkásság bizalmatlanságának megelőzése céljából — a munkáskamarák teljesen önálló felállítására. E mellett azonban elkerülhetetlenek volnának a kereskedelmi és iparkamarákkal való közös tárgyalások.

Rendkívül fontos kérdés a pénzügyi rész. Miből tartásuk fenn a munkáskamarákat? Franciaországban az állam adja a pénzt, Belgiumban és Hollandiában szintén. Schweizban évi subvenziót ad a kanton. A német és osztrák javaslatok eltérőek. Egyharmadrészt az államra a karnak hárítani, a többi kétharmadrészt a munkások adnák. A beszédés kérdése is fontos. Egyesek a munkaadót akarják felhatalmazni a járulék levonására, mások a munkásbiztosítási járulékokkal kívánják beszédetni.

Ügyelni kell arra, hogy megfelelő emberek kerüljenek a kamarák

élére. Meg kell adni a kamaráknak azokat a jogokat, hogy a statisztikai felvételt és a szükséges adatokat mint hatóságok szerezhessék be.

*

A munkáskamarák kérdése újra napirendre került. A háború után a socialpolitikának új korszaka fog kezdődni, a mely a munkáskamarákat nem tudja majd nélkülözni. A munkáskamara lehet az a központ, a mely a socialpolitikai törvényhozás előkészítő munkáját fogja végezni és a jövőben kiinduló pontja lesz a socialpolitikai alkotásoknak.

PERESZLÉNYI PÁL.

EMBEREK ÉS ISTENEK.

A halaskofa, Golde, egy föld alatt lakott a keresztyén Antóniával, egy düledező házikóban, túl a folyón, közel oda, a hol az asszonyok mosni szoktak. Mind a ketten évek óta özvegyek voltak s mindkettőjük gyermekei rég eltávoztak anyjuktól, idegenek közé.

Goldenak idősebbik fia, Chajim, hazajött az ünnepekre Lodzból, a hol legutóbb dolgozott s csakhamar titokzatosan sűgdosódni kezdett Antekkel, Antónia fiával, a ki aszталos volt. Az ünnepek elmúltak, de Chajim még egy csöppet sem készülődött vissza Lodzba mesteréhez, hanem ott lézengett a házban meg a ház előtt ; anyja már kezdte is elzárni előle a kenyeret és sokszor czivakodtak. Egy este aztán a két fiatal ember, Chajim meg Antek, hirtelen eltűnt. Keresték mindenfelé, de mintha csak a föld nyelte volna el őket. A zsidó asszony a keresztyént szidta, a keresztyén asszony a zsidót. Egyik azt mondta : «A te fiad csábította el az enyémet.» A másik megfordítva. Egy szép nyári reggelen mind a ketten kint állanak a ház előtt, lisztet habarva a reggeli levesbe és kiöntik egymás előtt a szívöket.

— Vajjon merre járnak most?

— Bizonyosan a tengerbe fűltak mind a ketten.

— Ezért neveljen fel az ember gyermekeket, hogy meg-egyék a halak!

— De hátha még életben vannak? — próbálja magát biztatgatni a zsidó asszony.

— Meglehet, hogy csakugyan élnek még — vélekedik a keresztyén is.

— Hátha szerencsájük is volt?

— És hátha házaik, földjeik vannak azóta?

— Hátha még majd öreg anyjukon is segítenek?

Épen arra megy Chanele, a levélhordó asszony.

— Goldele! Goldele! Leveled jött! Bárcsak jó hírt hozna!

— Honnan jön az a levél?

— Egy kis hajó van rajta. Biztosan a tengeren túlról jön.

Azzal oda adja a levelet. A keresztyén asszony is kap egyet.

Felbontják a két levelet. Mindenikben egy-egy fénykép.

Két előkelő úr, kemény kalapban, balkezükben sétatálcza, a jobbal kezét fognak egymással.

Az asszonyok elnézik a képeket. Vajjon ők-e, vagy sem? Nagyon megváltoztak, alig lehet rájuk ismerni.

— Chajim fiam! — szólal meg végre a zsidó asszony zokogva.

— Én vérem, én testem! — sirdogál a keresztyén.

A mint az első felindulás csillapul, figyelmesen nézegetik a feltalált fiúkat.

— Az én Chajimom nem is változott semmit — mondja a zsidó asszony.

— Az én Antekem sem — mondja a keresztyén.

— Nézd csak, milyen óraláncz van a mellén, meg a keztyűi! Mintha nem is az én fiam volna, hanem a Sundelé.

— Hát az enyém! Úgy áll a fején a czilinder, mint gróf Dankelnek!

— Mit? Zsidó vér? Talán bizony valami rosszra csábította Chajim a te Antekedet? Ha Chajim nincs, ugyan mire vitte volna Antek? — így szól a zsidó asszony a keresztyénhez.

— Még nem tudhatom, olyan nagy szerencse-e csakugyan. Arany óraláncza van, igaz, hanem az anyját elfelejtette.

— El kell menni a tanítóhoz, hogy olvassa el a leveleket.

Mind a ketten kendőt kötnek a fejükre s mennek a tanítóhoz, Mojséhez. A tanító felolvasta nekik, hogy fiaik «a legjobb egészségben vannak s ugyanazt remélik kedves szülejükről is». Azután azt írták, hogy nem felejtették el öreg anyjukat. Sok mindenen mentek keresztül, míg zöld ágra vergődtek. Most végre együtt dolgoznak egy gyárban és tizenöt dollárt keresnek hetenként. És mindegyikük küld az anyjának öt dollárt s a jövőben sem feledkeznek meg róluk. Végül mindenik levélben az volt, hogy egész éjszaka fennmaradtak, csak hogy ezt a levelet megírják, de már be kell végezni, mert a lámpa k'ég.

És volt a levelekben két kék bankó, a melyeket Leibusch, a lutris, nagynehezen egyenként hét rubel és huszonöt kopejkáért váltott be.

Azon a napon mind a két asszony kiment a temetőbe, megmondani férjeiknek, hogy az elveszett fiúk hírt adtak magukról és nem felejtették el öreg szüleiket.

*

Így éltek az asszonyok sok éven át férjeik halála után és sok évig már a férjeik holta előtt is, a legszorosabb szomszédságban, a düledező viskóban, túl a folyón, közel oda, hol az asszonyok mosni szoktak. A házikó kettőjüké volt ; csak isten tudja, hogyan jutottak hozzá. Azt mondják, a ház valaha egy lelkészé volt, ez után a lelkész után hat örökös maradt. A mikor az örökösök megosztottak, kitűnt, hogy egyikük adósa volt egy zsidónak ; egyszóval a fele ház az adósság fejében a zsidónak jutott. Nagy szükség volt hamarosan egy tűzfalra, mert az esővíz a sokkal magasabb szomszédházaokról a tetőre folyt s összeomlással fenyegette az egész épületet, melynek falai igen gyöngék voltak. A keresztyén megajánlotta a zsidónak, hogy csak a hozzávalót teremtsse elő, a falat ő maga felépíti. De a zsidónak «véletlenül» sohasem volt rávalója. A zsidó a házrészéből vette a szükséges pénzt, hogy leányait kiházasítsa. Ezek aztán férjestől kivándoroltak, egyik Délafrikába, a másik Kanadába ; — és a házikó még mindig tűzfal nélkül állott.

A keresztyén szorgos volt s a hol véletlenül egy heverő téglára akadt, hazaczipelte. És mikor már jókora halomra felgyűlt, a maga részén felhúzta a tűzfalat, a szomszédház csatornáját pedig rávezette a zsidó asszony tetőrészére. Azután, ha eső esett, minden víz erre a részre csurgott ; a zsidó lakás vékony falai még jobban meghajoltak s azonfelül a tetőn át is annyira ömlött a víz, hogy az ágyakra, asztalok, szekrények tetejére tálat, tányérokat, csuprokat kellett rakni, hogy a vizet elfogják.

Egészen mégis megfértek egymás mellett a keresztyén meg a zsidó. Még veszekedéseik is békésen folytak. Sokat czivakodtak, de azután hamar megint jó barátok voltak. A két asszony is békésen élt. Ha a keresztyén asszony munkába

ment és a kis Antek, a kit a bölcsőben magára hagyott, sivalkodni kezdett, hogy az égbolt majd megrepedt belé, akkor a zsidó asszony, a kinek Chajimja épen akkor volt szopós gyerek, karjára vette Anteket s odatartotta neki a mellét. A kis Chajim, a ki az alatt anyja másik karján feküdt, féltékeny lett és csodálkozva nézte a másikat. Ki tudja : talán már akkor összebeszéltek, hogy kivándorolnak Amerikába. Ha meg Goldenál valamelyik ünnep előtt nagy tisztogatás volt s gyermekei, a szobából kikergetve, az udvaron hancuztak, sirtak és kiabáltak, Antónia egyiket-másikat befogadta szobájába s megosztotta vele ebédjét. A zsidó asszonynak azután, hogy a tiltott ételek nyomát eltüntesse, alaposan tisztára kellett súrolni és dörgölni a gyerek száját, a ki e miatt váltig agyarkodott... Ha meg az egyiknél valamelyik gyerek beteg lett, a másik rögtön szaladt az orvosért vagy a patikába. Egy pár garassal vagy egy-egy szelet kenyérrel is sokszor kiségtették egymást.

De a két szomszédasszony istenei sehogysem tudtak egymással békében élni és sok háborúságot okoztak a két asszony között.

Ha az egyik istennek ünnepe volt, a másik nem akarta neki meghagyni. Egész éven át a legjobb egyetértésben élt a két asszony ; de ha a keresztyénnek ünnepe volt, például karácsony, és lakásából a karácsonyi ételek illata lengett, a zsidó asszony felhúzta az orrát... És ha a keresztyénhez eljött a pap, hogy szobáját szentelt vízzel hintse meg, olyankor a zsidó asszony bezárta gyermekeit a szobába, s ki nem eresztette, míg a pap megint el nem ment. S ha meglátta a sült disznófőtt, melynek szemüvegeiből valami zöld saláta kandikált ki, szinte rosszul lett és egész nap köpködött.

— Még hogy ez is ünnep ! Ilyen fekete legyen az esztendők ! — szokta mondani a zsidó asszony. S egy egész hétig kerülte, hogy csak rá se nézzen a keresztyénre.

Ha pedig a zsidónak volt teszem fel Pászka-ünnepe s az ünnepre halat főzött, a keresztyén asszony bezárta a lakását és azt mondta :

— Már megint ünnep van a koszos zsidajánál ! Az egész udvar bűzlik !

S mikor a maczeszt hozták a zsidó asszonyhoz, a keresztyén

asszony sietve betelerlte gyermekeit a szobába és rájuk zárta az ajtót.

Ha péntek estve a hal az asztalon állott és a Sabbathgyertyák égtek s Golde férje, Boruch, a zsoltárokat énekelte, olyankor ha a zsidó asszony kipillantott az ablakon és látta, a mint a goj egy talicska homokot tolt vagy zsákot czipelt, megvetőn mondta urának :

— Szép Sabbathjuk van ezeknek! Milyen egy bálványimádó nép!...

Sok év telt el. A szomszédasszonyok megvénültek, fiaikat, a kik kivándoroltak Amerikába, mintha a föld nyelte volna el : már nem írnak leveleket szüleiknek, sem fényképet nem küldenek, sem afféle kék czédulákat, a melyekért a lutris, Leibusch, hét rubel huszonöt kopejkát adott. A keresztyén meg a zsidó asszony megint szemrehányásokkal illetik egymást. Az egyik azt mondja : a te fiad vezette rossz útra az enyémet ! A másik meg az ellenkezőt mondja.

Már a tető a házikó zsidó részén nem bírta ki a szomszédház csatornájából folyvást rázuhogó esővizet ; bedőlt és ellapulva feküdt a négy falon, melyek maguk is beomlással fenyegettek a legesekélyebb érintésre. A kémény is leomlott s a kályha füstje betöltötte a szobát. Golde minden jövedelme abból a fél rubelből állott, melyet egyik vejének apja s az ő volt üzlettársa, Reb Matissjohu Chrejn adott neki hetenként a nyereségből (ámbar régóta semmi pénze sem volt már az üzletben ; de a halkereskedőknél szokás, hogy az elhalt társ özvegyének holta napjáig juttassanak valamit). Ebből a fél rubelből kellett előteremtenie magának a kenyeret meg a tejet s még valamicske húst is szombatra s azonfelül hetenként tíz kopeket kellett adnia Chanele szatócsnénak is, törlesztésül a vászonra, a melyet halotti ruhájához vett... Mikor a tető beomlott, még a nyár végén csak megvolt valahogy a lakásában, de mikor beállott a tél és megjött a hideg, nem lehetett többé a szobájában megmaradni. Reb Matisjohu Chreinhez költözött volna talán, hogy ennek majdnem nyolezvan esztendőös felesége, Blumele, megérje ezt a kárörömet s azt mondhassa : Na, Golde is megérkezett az én asztalomhoz ! Nem volt hát más választása,

mint hogy télire áthurezzokdjék szomszédjához. Ez ugyan keresztyén asszony volt, de egy jó szomszéd mindig többet ér egy távoli rokonnál.

A keresztyén asszony tisztességgel fogadta s a kályha melletti sarkot adta át neki. Sok holmit nem kellett magával vinnie : csak a meleg ágytakarót, a két Sabbath-gyertyatartót, a kis szekrényt, a török nagykendőt, szombati fejkötőjét meg a kis almáriumot.

Így éldegélt a zsidó asszony a kuczkóban a kályha mellett. Az ablak felőli sarokban meg, a hol a keresztyén asszony ágya állott, egy szent kép függött, a mely előtt állandóan égett a mécs.

A zsidó asszony átall ebbe a szögletbe tekinteni, a hol a szent kép függ. Nem akar vétkezni a szemével... fél, hogy megvakul... Úgy rémlik neki, mintha az Üdvözítő képén a töviskorona messziről is szúrna... És Golde betakarja a régi Jom Kippur-imakönyvet, mely anyjáról szállott reá, a török kendőbe, hogy a keresztyén asszony szeme meg ne verje. És mikor elalvás előtt a «Hallgass meg Izrael»-t imádkozza, védfalul a zugoly elébe tolja kis szekrényét, hogy az üdvözítő ott a képen meg ne hallja imáját.

A keresztyén asszony épen így van. Vár az éjjeli imádsággal, míg a másik elalszik. És ő is oda állít valamit a sarok elé, hogy a zsidó asszony és az ő istene, a kit a fiókban őriz — a régi imakönyvet gondolja, a török nagykendőben — egy szót se halljon belőle.

S a mint megjött az első péntek, a zsidó asszony készülődni kezdett a sabbathra. Tiszta a broszszal terítette le az almáriumot, ráállította a két sabbath-gyertyatartót, új gyertyákat illesztett bele, felvette ünnepi főkötőjét és elkezdte susogni az imát. A keresztyén asszony nem bírta a szívére venni, hogy az ő szobájában a zsidó Sabbathot üljék. De nem akarta szomszéd-asszonya előtt kimutatni megütődését. A mint látta, hogy a zsidó asszony a maga istenéhez imádkozik, ő is letérdepelt a maga szent képe előtt s imádkozni kezdett a maga istenéhez, verve a mellét... A zsidó asszony nem bírta ezt elviselni: «Mihelyt én gyertyát gyujtok, imádkoznia kell!»

Azután a zsidó asszony sabbath-kenyeret tett az asztalra,

meg halat egy tányérral; egy zsidó szomszédasszonya minden pénteken küldött neki halat.

Ez alatt a keresztyén asszony is elvégezte imádságát. Felállt s odament a zsidó asszony asztalához. A zsidó asszony megkínálta hallal, — és aztán sok mindenféléről beszélgettek.

A szoba meleg; a keresztyén asszony jól befűtött a zsidónő tiszteletére. Az almáriumon égnek a sabbath-gyertyák, s a másik sarokban a félhomályban pedig a mécs a szentkép előtt. A két asszony békén üldögél együtt, óvatosan eszik a halat, hogy szálla ne akadjon a torkukon; beszélgetnek a szomszédokról s aztán egyszerre az eltűnt fiúkra tér a szó. Hol lehetnek most vajon?

— Vajon hol lehetnek most? — kérdezi a keresztyén asszony.

— Biztosan a tengerbe vesztek! — mondja rá a másik.

— Azért neveljen az ember gyermekeket, hogy a halak falják fel! — siránkozik a keresztyén.

— De hátha még életben vannak? — próbálja magát vigasztalni a zsidó asszony.

— Hátha csakugyan életben vannak! — vélekedik a keresztyén is.

— És hátha szerencsájök akadt — biztatja magát a zsidó asszony.

— Hátha már házaik meg földjeik vannak? — tódítja a keresztyén.

— Isten majd megsegít! — mondá a zsidó asszony.

— Isten nem hagy el! — erősíti a keresztyén.

S el is felejtik, hogy melyik istentől várják a segítséget: attól-e, a kinek a sabbath-gyertyák égnek, vagy attól, a ki előtt a mécs pislákol? S isten nevével ajkukon elbólongatnak, ott ültökben az almáriom mellett, a melyet ellepnek a halszállkák meg a sabbath-kenyér morzsái...

A kis szobában két isten harczol: a sabbath-gyertyák a komóton meg a mécs a szent kép előtt és mindenik kilobban a csöndben... Az asszonyok is lenyugosznak s hamar elalsznak a meleg Sabbath-éjszakában...

SCHOLEM ASCH *jiddisch nyelven írt eredetijének német átírása után*

ŐSZ UTÓLJÁN.

I.

A palimpsest.

E régi, gyűrött pergamen-papírra
Egy arab számsort írt otromba kéz,
De az alatt jó szem még látni bírja
A sort, a melyet kivakart a kés.

A mi először volt reája írva,
Kicsillan még, halványan, az egész :
Egy dal, mit zengett hellenföldi líra :
«Két szép szem az, mely engem megigéz . .

Oh te, ki a dalok honába' járva
Szép álmokat álmodtál hajdanába',
Lelked minthogyha e lap mása vón'.

Alatta, hajh, a próza számjegyének
Kicsillan itt-ott még — de mily fakón! —
A régi sor, a napsugáros ének!

II.

Idegenben.

Borús a lelkem, valami
Sötéten rája lebeg,
S megnyílnak bennem hajdani,
Rosszúl hegedt sebek.
Hiába veszek egy könyvet elé,
Elúzni a gondomat —
Csak nézem s elmém nem veszi bé,
Mit lapjai mondanak.

Borús a lelkem ; messze jár
 A multak romja felett,
 S beragyog ködömbé egy sugár,
 Őszömbé egy kikelet.
 Egy ódon, nyájas falusi ház
 Előttém megjelen,
 S fülembé cseng dalolás, kaczagás
 Egy májusi reggelen . . .

Borús a lelkem ; hátha tán
 Könnyebbít majd a dal,
 Mely áttör a bánat bástyafalán
 Zsongító ritmusival . . .
 De rímtelen és színtelen
 A sor, mit tollam ír,
 Míg bennem szűnös-szűntelen
 Valami sír.

Tán visszasír egy messzi táj.
 Meghitt rónáira,
 Talán az ég azúja fáj,
 E napfény sugara,
 Tán bánt e különös vidék,
 E nyelv, mely idegen . . .
 Tán jól esnék, ha kérdenék :
 «Mi búsít, öregem?»

III.

Szűk aratás.

Szántottam én annak rendjén,
 Vetettem is, azt se renyhén,
 Hullt a földre, hullt a mag ;
 De a javát fölesipkedték,
 Fölesipkedték, széjjelszedték
 Holmi gonosz madarak.

Learattam, be is hordtam,
 Reggtől estig talpon voltam,
 De sovány lett asztagom.
 Dolgos tavasz-, dolgos nyárra
 Búsan nézek vissza már ma,
 Csalódásba' gazdagon.

Hisz ha újra kezdhethném el!
 Vesződném még víg reménynyel,
 S jobban hozzá értenék . . .
 Már ez balga álmkép csak —
 Egyszer van csak vető évszak:
 Ha a lélek ifju még.

V-tőmagom kevés vagyok,
 Két kezem se bírja nagyon,
 S úgyse igen teremne . . .
 Jobb, nótáim ha még vannak,
 Csöndb.-' fúvom, csak magamnak,
 S békén várok telcmre!

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Tárlat.

(Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítása. —
Deák Ébner Lajos. — Hagyatéki és egyéb tárlatok.)

A Képzőművészeti Társulat kiállításán még soha sem láttunk annyi rossz képet, mint a legutóbbi tavaszi tárlaton, melyet ismét a Szépművészeti Múzeum pinczevilágítású földszinti termeiben rendeztek. A rossz világítás sok jó képnek a hatását is megzavarja s a legutóbbi szemlénkben felsorolt okokon kívül bizonyára ez a körülmény is arra ösztönzi művészeinket, hogy kisebb-nagyobb csoportokba verődve a Képzőművészeti Társulat kiállításainak keretén kívül mutassák be újabb termésüket. A többé-kevésbé magánjellegű kiállítási helyiségeken kívül immár műkereskedők boltjaiban is rendeznek csoportos tárlatokat s ezek szereplőinek jórésze a Múcsarnokban kiállító művészeink soraiból kerül ki. Művészetünk céltudatos fejlődése és ennek ellenőrzése szempontjából multhatatlanul szükségünk van arra, hogy a különböző nemzedékek és a legkülönbözőbb irányok kiválóbb képviselői időről-időre egyazon kiállítás keretében szerepeljenek. Minthogy ennek föltétele a kifogástalan kiállítási helyiség; minden követ meg kellene mozgatni, hogy a Képzőművészeti Társulat az évek óta hadikórháznak használt s katonaságunk számára ma már bizonyára nélkülözhető Múcsarnokot eredeti rendeltetésének visszaszerezze. Ha ez nem történik meg egyhamar, művészetünk irányítására hivatott s az erre alkalmas eszközökben leginkább bővelkedő Képzőművészeti Társulatunk elveszti vezető szerepét s a közönség ízlését sem lesz módjában helyes mederbe terelni. Erre pedig soha sem volt nagyobb szükség, mint ma, a mikor a művásárlók nagyrészt a háború folyamán meggazdagodott elemek soraiból kerülnek ki, a kik bizonyára szintén szívesebben szereznének meg igazi művészi értékeket, ha ezek sajátosságaival tisztában lennének. Így azonban, a mikor a bírálóbizottság, csak hogy a falak ne maradjanak üresen, tömegesen fogad be fogyatékos művészi eszközökkel és ízléssel készült, rikító hatású

munkákat, a fejletlen ízlésű művásárlók, bizva a Képzőművészeti Társulat félszázados tekintélyében, az alantas felfogásnak leginkább szemenszedett példáit is művészetnek tartják és mert ízlésüknek megfelelnek, elsősorban ilyenek megszerzésére töreksenek. S az alantas ízléssel való megalkuvásnak a tavaszi tárlaton már olyan festőink munkáin is találkoztunk elszomorító példáival, a kiket mint művészetünk erősségeit szoktunk értékelni.

A sok rossz kép kritikánkat annyira lehangolta, hogy a tavaszi tárlat kiváló alkotásaival is a szokottnál sommásabban végzett. Annál inkább kötelességünk ezek tüzetes méltatása, a melyet egy sorozat kiváló arckép ismertetésével kezdünk.

Benczur Gyula művészetünknek fiatalos hévvel és lankadatlan munkakedvvel dolgozó atyamestere legmonumentalisabb arcképeinek egyikét mutatta be gróf Tisza Istvánt ábrázoló remek festményén. Mint igazán korunk hőstét ábrázolta pompázatos magyar díszruhában, de minden pose nélkül; karosszékben ülve, de tartásában tele energiával. Arcza merő fölényes nyugalom, aranyfogalaltú üvegén keresztül szeme hideg tekintettel néz maga elé, mint a kit nem szédít el a gyöngék hiúsága, nem riaszt meg semmiféle veszedelem; a böles előrelátó lelkének komoly megfontoltsága tükröződik ebben, kölcsönöz nyugalmat, harmoniát arcvonásainak. Igen jellegzetes gróf Tisza István térdig ábrázolt képmásán a kard markolatán nyugvó balkéz tartása, a karosszék támlájához simuló jobb kéz nyugodt mozdulata. A kezekkel sok jóra való festő nem tud képmásain mihez fogni, itt ezek gondosan kidolgozott formái, beszédes tartása, a külsőségeiben is híven részletezett arckép jellegzetes fejének karakterét úgy emeli ki, mint az énekszót, a dallamot aláfestő kísérő zene. Endrey Sándor műve, Jankovich Béla volt cultus-miniszter arcképe, a mesternek szintén egyik legkiválóbb alkotása; jellemzése még élesebb, de felfogásában hidegebb, mint Benczur Tisza-képe. Balló Ede, arcképfestésünk régóta elismert kiváló művelője, báró Forster Gyulát örökítette meg legújabb alkotásán, előadásmódjában a megszokott lendülettel, a valójában oly jellegzetes és kifejező arcz formáiban azonban ezuttal kissé lágy, elmosódó vonásokkal. Most is a gondosan részletezett repriæntatív képmás mintája volt Sietka Gyula díszruhás férfi portráitja. A legjellegzetesebb asszony arcképet Glatte Gyula állította ki. Karlovsky Bertalan igen érdekes művén Zólyomi Wagner Gézá, a Képzőművészeti Társulat néhai igazgatóját örökítette meg, sajátos elemző modorában, a mely ezuttal csak az arcz közepére terjed

ki, míg szélső részletei a derékig ábrázolt alak ruhájához hasonlóan elmosódnak. A lelki élet ezen a művén a rajta megörökített alak izzó szemeiben centralódik, a melyek eleven kifejezésével szemben azonban az arc többi részei kissé præparátumszerűek.

Merész Gyula színésznőt ábrázoló nevető képmása eleven előadásával pillanatnyi impressio bravuros visszatükröztetése; másik ruhátlan nőt ábrázoló festménye kissé tartalmatlan, a mint hogy már tavaly kiállított képei is arról tanuskodtak, hogy a könnyűség, a melylyel ecsetjén uralkodik, a felfogásban és az előadásban felszínességre csábítja. Kitűnő technika, de egyben édeskés előadásmód jellemzi Rottmann Mórnak figurális képeit, a kit talentumánál fogva szintén nagyobbra hivatott mesternek tartunk, semhogy örökösen tartalmatlan boudoire-jelenetekkel vesződjék. A sentimentalis genre typikus példája volt *Vágy* című festménye. Az ezéhez hasonló tárgy és felfogás egyébként másodrendű előadó készséggel súlyosbítva más festők vásznain a tavaszi tárlaton ezuttal az unalomig sűrűn ismétlődött.

A felfogás és a beállítás keresetlen egyszerűsége avatta igazán életből ellesett életképpé Borzásy Béla festményét, mely hadbavonult urának levelet író asszonyt ábrázolt ily fajta írásokban szemmel láthatólag már gyakorlott szomszédasszonya társaságában. A több alakos, nagyobb méretű életképek, békések és háborúsak egyaránt, egyébként kiállításunkban egyre gyakoribbak, a *L'art pour l'art* impressionista hangulatok viszont szinte egészen eltűntek; a stilizált munkák száma is csökken s a mit ebben a genre-ben láttunk, mint a talentumos, de téves utakon járó Sassy Attila Beardsley-ízű compositiói, kissé caricaturaszerűek.

Sambugnac Sándor is hajlik a stilizálás felé, *Anyaság* című finomságokkal teli krétarajza azonban az ebben megkapó közvetlenséggel föltárt érzésekkel a tavaszi tárlat egyik legművészebb alkotása volt.

A nagyobb igényű, nagy igyekezetről tanuskodó, de ezzel még nem arányos eredményt mutató vásznak sorából Nagy Ernő búcsúokat ábrázoló festményét és Leindenfrost Sándor *Hadak útja* című képét említjük föl. Az előbbi szemmel láthatóan Zemplényi Tivadar búcsúokat ábrázoló képeinek hatása alatt készült, de még túlságosan mesterkelt, iskolás, édeskés felfogású, előadásában is kelletnél részletezőbb. Leindenfrost még nem tudott kibontakozni régibb stilizáló modorából, a melyet nyilván divatos szölamok hatása alatt ó-német és quattrocento korabeli olasz mintaképekről lesett

el. Alaposabb természeti tanulmányok kétségtelenül helyesebb irányba terelnék — jelentősebb eredményekre is képesítenék, mint a minővel a harcsvonalba előre nyomuló katonáit s ezek színpadi díszletre emlékeztető háttérét megfestette. Körülbelül ugyanez áll Kukán Gézaról is, a ki Tatabányán alighanem túlságosan el van szigetelve s nagy vargabetüket ír le fejlődése útján, holott avatott mester közelében tanulva hamarabb és kevesebbet tévóvázva érne célhoz.

Ezuttal először szereplő festőink közül a tavaszi tárlaton Gaál Ferencz nyitrai leányt, Missák Edith alvó öregasszonyt ábrázoló tanulmánya keltett figyelmet technikai készségével. A többi új név csak a felvételi jury túlságos elnézése miatt jutott a tavaszi tárlaton szerephez; különösen a gombamódra elszaporodott csendéletképeken és interieurökön, a melyektől legalább azt várnók, hogy a technika próbái legyenek, kezdő festőink nem egyszer a dilettantismus színvonalát sem érték el. S minthogy a jó képek többnyire már nem voltak eladók, a király ő felsége s a földművelésügyi ministerium és más hivatalos forumok számára vásárló bizottságok ezuttal nagy zavarban lehettek s kényszerűségből olyan festményeket is vásároltak, a melyek alig szolgáltak rá erre a kitüntetésre. A Képzőművészeti Társulat tárlataim hűségesen megjelenő művészeink közül ezuttal is kiváló munkákat küldtek be Bosznay István, Glatz Oszkár, Katona Nándor, háborús hangulatképeket báró Mednyánszky László, friss hatású tájképeket Szlányi Lajos, finom kertrészleteket Kléh János, pompás csendéletet Knopp Imre, fiatal festőnőt műteremben ábrázoló képén kívül egy igen hangulatos, friss hatású felkai utcza-részletet Nádler Róbert. A természetnek a legutóbbi években festett képein nyilvánulónál nagyobb közvetlensége tárult elénk Kézdi Kovács László tájképein; japánias ízű stilizálás jellemezte Olgyai Viktor erdei képét. A csendéletképein következetesen megörökített mikrokosmost szélesebb keretben festi tovább Bachmann Károly. Most is gondosan részletezett interieur képeket állított ki Koszkol Jenő. A festészet ez újabban fölkapott fájában azonban ezúttal Komáromi Kacz Endre remekelt *Tavaszi, Nyár, Ősz* című, szobák belsejét ábrázoló festményein, a melyeken csakugyan sikerült is az illető évszakok hangulataiból sokat visszatükröztetnie. Komáromi Kacz Endréné rózsákat ábrázoló festménye finomságaival a tárlat egyik legsikerültebb virágképe volt, a melyen kívül még Klammer Mariska azaleái, Bükkeri Mariska rózsái és Oppel Magda bokrétája keltettek méltó figyelmet.

A csendélet-képek nagy sokaságában briliáns technikájával ezuttal is Pentelei Molnár János vezetett, a ki azonban már-már szinte a jó ízlés rovására tetézi a pompát ilyfajta munkáin. Wolff Károly, Benjamin Hermann, Pörge Gergely, Pállya Celestin és Károly, Podvinecz Erzsébet, Jámbor Lajos, Béli Vörös Ernő, Kada Alajos, Basch Árpád, Ujvári Ignác alakos, Wagner Géza és Bruck Miksa architekturás képeivel kimerítettük a tavaszi tárlat kiválóbb festményeinek felsorolását. A tárlat szobrászati osztálya még szegényesebb volt.

Strobl Alajos *Anyánk* című közismert ülőalakjának classikus fejét állította ki. Finom formáival, kifejező arczával és tartásával tünt föl Martinelli Jenő *Hiúság* című bronzalakja. A Műcsarnokban szereplő többi szobrászaink közül nem egy sikerültebb munkáit a Czéhbeliek néven szövetkezett művész-csoport kiállítására küldte, a melyen festőink közül is túlnyomóan azok szerepeltek. a kikkel a Képzőművészeti Társulat tárlatain is rendszeren találkozunk. A czéhbeliek hangadó mesterei mégis Körösfői Kriesch Aladár és Nagy Sándor a gödöllői művésztelep vezetői, a kik nemesen stilizált formáikkal és színeikkel iparművészetünk irányításában is jelentős szerephez jutottak s főleg a gödöllői szőnyegszövő iskola fölvirágoztatásával szereztek nagy érdemeket. A kiállítás központja a budapesti elesett hősök emlékének terve volt, a melynek kisebbített gipszmintáját s néhány részletét láthattuk. A kerek, kupolás colonnade architektúrája Hikisch Rezsőtől kissé banális. A pazar pompa azonban, a melylyel a díszítő művészek elhalmozták, a valóságban talán nagyobb mértékben fogja ezt a hibát enyhíteni, mint a hogy a mintán látszik, a melyen a fehér gipsz színe túlteng. A díszítés terveit Berán Lajos, Horvai János, Teles Ede, Tóth István, Bede Ödön és Moiret Ödön, továbbá Szentgyörgyi István és Horváth Géza szobrászok tervezték, tehát igen különböző felfogású és temperamentumú művészek, semmint hogy közös alkotásuknak monumentális conceptiójához méltó harmoniát jósolhatnánk. A kupolás csarnokba mozaikképeket Körösfői Kriesch Aladár és Nagy Sándor terveztek, a kiknek lelki rokonsága viszont mint művészeké is vitán fölül áll.

A Czéhbeliek kiállításán bemutatott egyéb munkák sorában Glatz Oszkár finom női arczképei, Edvi Illés Aladár hangulatos tájképei, gróf Bánffy Miklós gondosan részletezett, eleven felfogású miniatur képmásai váltak ki, továbbá Körösfői Kriesch Aladár tátrai tájképei s finoman jellemzett portrait-i, Nagy Sándor kon-

stantinápolyi hangulatképe, Arany illustrációi, Nagy Sándorné játszi könnyedséggel festett bájos családi képei, Nádler, Szlányi, Mendlik régibb és újabb tájképei, végül Kunffy Lajos genre alakjai. Paczka Ferencz régóta ösmert Görgei-képmásával és *Emese álmá-*val, mások is, különösen a szobrászok, már egyszer kiállított munkáikkal szerepeltek. A czéhbeliek másfél száz szobor és képe közül a még ki nem állítottak a tavaszi tárlat keretében mindenesetre nagyban emelték volna ennek színvonalát s még inkább hű képet nyertünk volna művészetünk jelen állásáról, ha az ismét más czímen másfelé szereplő művészek szintén odaküldték volna természetük javát, mint például Csók István, Grünwald Béla és társaik, a kik az Ernst Muzeumban rendeztek csoportos kiállítást, a melynek tanulságairól azonban nincs újabb mondanivalónk, ha csak Csók festményeire vonatkozólag nem, a ki mintha már túlságosan kimerítette volna régi impressióit, tárgy tekintetében is egy húron pendülő újabb munkáin némi elemnyedést mutat. A külön kiállítások sorában a legtöbb sikert Deák Ebner Lajosnak, legérdemesebb mestereink egyikének gazdag, változatos, sokakra nézve meglepő gyűjteménye aratta, a melyet az Ernst Muzeum állított ki. A közel hetven éves, művészete örök ifjúságával azonban sok koravén fiatal keresőt megszégyenítő mester, a nők festőiskolájának igazgatója, a ki a Múcsarnok kiállításain is mindenkor részt vett, a nélkül, hogy harsogóbb szavú kritikánk különösebb figyelemre méltatta volna, most végre ez utóbbi részéről is méltó elismeréshez jutott. A barbizoni festők hatása alatt készült kis képeim kezdve, a Petenkofen példájára fölkarolt szolnoki genre-képeim át, Budapest vásári életéről festett megkapóan eleven jeleneteinek sorozatáig, körülbelül mindent láttunk itt, a miben Deák Ebner Lajos korán, egyenletesen fejlődő, eredményekben gazdag, hatásában bizonyára maradandó pályáján kivált. Friss színek, pompásan megfestett levegő, főleg azonban élethől ellesett, kitűnően jellemzett, tőrül metszett alakjainak a mozdulatokban és arczkifejezéseiben egyaránt nyilvánuló elevensége az, a mi művészetében leginkább lebilincsel, kis képei értékét maradandóvá teszi, s a mit nagyrészt, főleg az alakok megjelenésében nyilvánuló elevenséget és közvetlenséget, újabb festőink munkáin hiába keresünk, főleg azért, mert mikor a Deák Ebnerektől tanulhattak volna, fogyatékos tudással külföldön vadásztak jól-rosszul megértett impressziók után s ezeknek az unalomig való variálásában keresték a művészet netovábbját.

A tavaszi tárlat megnyitása előtt a Képzőművészeti Társulat

három elhunyt művésznk hagyatékából rendezett kiállítást. Madarász Viktor és Zemplényi Tivadar egyéniségét haláluk nyomában már méltattuk. A kiállítás, a melyet a Szépművészeti Múzeumban láttunk, csak elenyészően kevés, gyöngébb munkáikat mutatta be. Holló Barnabásnak viszont legalább gipszmintákban minden nagyobb művét láthattuk itt. Holló a múlt év őszén halt meg, alig 52 éves korában. Legképzettebb szobrászaink egyike volt, finom ízlésű, nagy tehetségű mester, a kinek alkotó erejével azonban nem állott arányban szerencséje s e nélkül a magyarországiakhoz fogható fejletlen művészeti viszonyok közepett művész sohasem tudott érdeme szerint érvényesülni. Talentumát voltaképen csak a Magyar Tudományos Akadémia karolta föl. Palotáján a Széchenyi-emléktáblát Holló mintázta, az előcsarnokban az Erzsébet királynét Deák ravatalánál megörökítő márvány domborművet is ő faragta. Tőle való Kőrösi Csoma Sándor tartalmas márvány félalakja a heti ülések termében. Szülővárosa, Rimaszombat számára készült Tompa-emlékszobra, Budapesten meg a festői felfogású Wesselényi emléktábla a Ferencziek templomának külsején, a Corvin-téren a Millacker-kút, továbbá Greguss mellszobra és a Bocskay-szobor tartja fenn emlékét. A kassai Rákóczi-síremlék pályázatán ő nyerte el az első díjat. Ám többség dönt, de senki sem felelős s a szobor-bizottságoknak a nálunk gyakran érvényesülő elve alapján a kivitelől elütötték. A mester elkeseredett, lelke elborult, pályafutása élete delén hirtelen megszakadt.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Egy közgazdasági mű.

Ifj. Leopold Lajos : *Elmélet nélkül*. Gazdaságpolitikai tanulmányok. Budapest, 1917. Benkő Gyula es. és kir. könyvkereskedése. Nyolczadrét 222 old.

A szerző hét, nagyobbrészt már megjelent tanulmányát gyűjtötte össze ebben a könyvben. A cím talán azt jelzi, hogy a szerző nem akar rabja lenni semmiféle elméletnek s mindent a gyakorlati közgazda szemüvegén át néz. Pedig a könyvnek jó mélyre van ásva az elméleti fundamentuma és Leopoldnak nagy az elméleti készültsége, csakhogy elméleti ismeretei szoros kapcsolatban állanak a gyakorlati étellel, melyet, mint practikus gazda, jól ismer. Az ő elmélete nem az, a miről a gyakorlati földbirtokos, gyáros, bankár vagy kereskedő kicsinylőleg szokott nyilatkozni : nem a dolgozószoza négy falán túl nem nézőelmék theoriája. Ehhez a hús- és vér nélküli elmélethez semmi köze a Leopold könyvének ; ha erre gondolt, akkor méltán írhatta czímül az *Elmélet nélkül*-t.

Az aratógépről szóló első tanulmány 1906-ból való ; az aratógép elterjedése nyomán járó következményeket fejtegeti s végső következtetése az, hogy «a mely társadalom reátér a géparatásra a nélkül, hogy ugyanakkor minden más feladatot félretéve, ereje összeszedésével a kenyerét vesztett fölös népesség más irányú foglalkoztatásáról gondoskodnék, magára vessen, ha parasztsága még teljesebben degenerálódik vagy pedig kivándorol. A más irányú foglalkoztatást megadhatja a belterjesebb mezőgazdaság, még inkább az ipar és kereskedelem. Mindenekfelett azonban a gazdasági élet szervezése. Mert ha az aratógépek nyomában csak úgy, s mint néhány évtized előtt a gőzcséplőgépek elterjedésekor, sűrűn látunk koldusbotot ez csak a közellátók szemében érv a mezőgazdasági mechanika ellen ; a ki a dolgok mélyét nézi, meglátja, hogy a társadalom szervezetlenségében van a hiba. Szervezett társadalom ily elemi erejű, feltartóztatatlan változásokat is koldusbotok nélkül bonyolítana le». (55. old.) A cikk megírása óta eltelt tizenkét esztendő igazolta ezt az állítást, a mint arra tanulmánya végén tett megjegyzésében a

szerző is reá mutat. Ma már «Magyarországon nincs valamirevaló mezőgazdasági nagyüzem, a mely legalább néhány aratógéppel ne dolgoznék». A közös vámterületre az Egyesült-Államokból behozott kaszáló- és aratógépek értéke folyton emelkedik. «Az aratósztrájk viharsarka megtisztult, a pusztai bémozgalmak nyári eruptio helyett mindinkább az ipari szakszervezetek okozta egyenletes feszültséghez hasonlítanak.» (58. old.)

A kisbirtok eszményítése című tanulmány 1907-ben jelent meg először s annak idején a magyar radicalisok agrár-programmjának megszerkesztése körüli viták adták e dolgozatnak actualitást; eleven színei és meggyőző okfejtése erejét azonban ma sem veszítette el. Leopold felfogása szerint a kisbirtoknak egyes termelési ágak felett fölénye van ugyan, de ez csak pillanatnyi fölény, a mi nem állandó ahhoz, hogy a nagyüzemi formát egyszerűen félre lökhessek. Ha a kisbirtok fanatikusainak álma, a konyhakertes Magyarország valóra válnék, túltermelés állana elő a kisbirtok romlandó czikkeiben. Ha pedig a pillanatnyi conjunctura elmúlik, magától feléled a nagy-tőkés fölény ércztörvényeinek átmenetileg felfüggesztett érvényesége. (81. old.) E tanulmányhoz 1917-ből keltezett néhány oldalas megjegyzésben Leopold erősen bírálja a «pusztai mérőszalaggal elintézett s felszereltséggel, szaktudással és szövetkezeti összefogódzással nyomon nem kísért kisbirtok-termelést» s ennek törvényhozási visszahatását, a telepítést. Véleménye ma is az, hogy «a kisüzem mindenütt pártolandó, a hol nem késeleteti nemzetünk és az emberiség nagy cultureszményét: mentől több emberi erőfeszítés megtakarítását szellemi célokra». Ámde minden jelszóval szemben hitetlenül nézi a parasztgyártást, «ha nem adnak hozzá szakértelmet, ha a kisüzem termékeinek piacza elérhetetlenül messze esik s ha a birtokba költöző földműves felszerelése negyedakkora telekre sem volna elegendő»... Épen ezért szerinte nem szabad kisüzemet erőltetni oda, hova a józan ész nagybirtokot sürget. Csak biztosra menő, megtartható kisbirtokot érdemes teremteni. A birtokpolitikát a demokratikus nagyüzemmel, a földbérelő szövetkezettel kell ellensúlyozni, hogy a derekabb napszamos és arra való cseléd ott is független gazdává emelkedhessék, a hol nem tanácsos kisüzemet felállítani. (86. old.) A földbérelő-szövetkezetek kérdésében nem osztja gróf Tisza István pessimismusát, a ki túlságosan előtérbe tolja a lélektani elemeket s «túlzottan honorálja a községi határhoz és a saját földhöz húzó földműves érzékenységét». A kisüzemi földművelés legéletbevágóbb háborús eseményének azt látja, hogy a conservofogyasztás Európaszerte népszerűvé vált, mert a kisbirtok termékei

ezzel érik el a nagybirtok termékeinek időbeli és helyzeti, conjuncturalis és szállítási függetlenségét. Csakhogy ez nemcsak a hazai, hanem az orosz-lengyel, bolgár, szerb, bosnyák és romániai kisbirtokoknak is javára van. A magyar parasztnak a kisbirtok termékeinek romlandóságában természetből adott vámvédelme ezentúl megszűnik s a keleti verseny ép-n úgy utóléri, mint a magyar nagybirtokot. A kisbirtok termékeinek maximálatlanul hagyását arra vezeti vissza, hogy a kormány egyfelől anyagi recompensálást akart nyújtani a legsúlyosabban megterhelt s legtöbb vért áldozó néprétegnek, másfelől pedig azért nem maximálta a nagybirtok főterményét, a gabonát magasra, mert a legfontosabb szükséglet szertelen megdrágítása még nagyobb visszahatást váltott volna ki a fogyasztók körében, mint a kisbirtok termékeinek szertelen megdrágulása. A parasztember azonban a pénznek hozzá manapság befolyó nagy tömegén földet vesz és adósságot törleszt; vagyona szaporodásának túlnyomó részét így a nagybirtok előbbi tulajdonosaihoz juttatja, vagy pedig a bankokba fizeti, maga meg beül a drágán vett és drágán instruált földbe, tehát jövődjé semmivel sem vált biztosabbá. (89. old.)

A negyedik tanulmány *A senki Dunája*, 1908-ból való s a Középduna teljesen elhanyagolt sorsának javítására tervezetet is nyújt (148—149. old.). E dolgozatnak annak idején a cholera-veszedelem, most pedig a dunai congressusok s a Dunának «mitteleuropäische Heerstrasse»-vá való előlépése ad actualitást. Az ötödik tanulmány is régebbi időből kelt. *A parasztgyermek és a tehéntej* címen már 1905-ben igyekezett írásos enquéte és bőséges statistikai adatok alapján igazolni, hogy a tejszövetkezetek és a kivitelre dolgozó tejkereskedelem ugyanazt teszik kicsiben, mint a hírhedt orosz gabona-export: a parasztember szorongató terhei miatt vagy pedig egy kis föld megszerzése céljából eladja a tejet, elvonja gyermekei elől s a szövetkezetbe tömörül és lehetetlenné teszi a tej megszerzését azoknak, a kik szegény sorsuk miatt tehenet nem tarthatnak. Ha pedig ezzel nemzetközi fizetési mérlegünk javul is, gazdasági szervezetünk jövő alapja megy tönkre, mikor a gyermekektől vonják el legfontosabb táplálékukat (172—173. és 175. old.). A visszássággal szemben csak egy a célravezető teendő: hogy az eszmeileg oly örvendetes szövetkezeti mozgalmat sohase válaszzuk el a fogyasztó érdekeitől, mert a magyar vidék elnéptelenítéséhez a tej kivándorlása is hozzájárul (177. old.). A háború csak annyiban okozott változást, hogy a dús pénzforrások miatt a parasztember nem szorul rá manapság a tejpénzre s a mi tej van, az egyre inkább otthon marad.

A mérleg tehát egy percze visszabillent. De a föld, az igás erő, az erőtakarmány, a munkabér megdrágulása előbb-utóbb megint kiszalja a tejet a faluból: a valuta javítása végett már is sürgetik az árukivitelt; így azután a magyar falunak hozzá kell majd koplalni a hadi milliókhoz a nemzetközi vásárló képességet (178. old.).

Az 1907-iki amerikai válság adott alkalmat *A visszavándorlás mérlege* című tanulmány megírására, melyben Leopold több amerikai közgazdasági író, gyáros és pénzügyi vezérférfi által nyújtott informatio és sok statistikai adat felhasználásával megállapítja, hogy az amerikai pénzügyi válság kárát a miatt vallják elsősorban a mi kivándorolt magyarjaink, mert műveletlenségüknél, a felettük itthon gyakorolt gyámkodásnál fogva nagy félenken összetelepődnek s nem tudják felhasználni a conjuncturák eltolódását; nem lévén jól tagolt munkamegosztásunk, kivándorlóink itthon nem nevelődhettek szakmákba; ezért vállal óriási százalékuk időleges, gyorsan megszűnő keresetet is; de különben sem elég magas és egyenletes az életigényük ahhoz, hogy keresetüket feldolgozza. Így azután a friss magyarországi munkástömegek partra szállása mindegyre több és több válság-csírát dob az amerikai capitalismusba. Válságok esetén e miatt olyan rendkívüli nagy a legkevésbébe nivellálódott magyarországiak vissza vándorlása. (203. old.) Közgazdaságunk azonban nem tud idehaza visszavándorlóinknak munkát adni, visszatérő véreinknek tehát nem lehet maradó szándékuk vagy maradási lehetőségük; és ha még találtak is itthon munkaalkalmat, annak díjazása mögötte marad az Unio *unskilled* béreinek. Embereink megint kénytelenek visszamenni, mihelyt az amerikai viszonyok némileg javulnak. (205. old.) A vándorlásnak Leopold szerint hegeli dialektikája van. Akkor lesz vége, mikor már nem lesz kivándorlás. A mint a gazdasági conjuncturák ismerete mellett népességünk zöme nem lesz többé tanulatlan, a mint a magyar munkaszervezet differentiáló iskolájában szakmunkássá nevelődhetik, a mint ennek nyomán megszerveződhetik a fogyasztás, belterjessé válhatik a termelés, a standard sem maradhat vesztég. A visszavándorlás mérlege tehát az, hogy kivándorlásunk nem a túlépesedés kiáradása, hanem az élet színvonalának kiegyenlítődése. S míg az végbe nem megy, addig minden hiába való. Lesz kivándorlás és lesz időnként abnormalis visszavándorlás. Mihelyt pedig ez a színvonal kiegyenlítődik, megszűnik az abnormalis hazavándorlás, de megszűnik a kivándorlás is. (206—207. old.)

Ehhez a megállapításhoz az amerikai magyarság visszatelepítésének a háború alatt annyiszor felvetődött gondolata kapcsán

Leopold csak azt a nehéz kérdést fűzi, hogy itthon biztosra veszik másfélmillió amerikai honfitársunk visszatérését, de azt senki sem kérdi, hogy ezek zöme és java vissza a kar-e jönni? S itthon maradnak-e ezek, ha háború után haza néznek? Hiszen a létharcz győztesei jók Amerikának is, de mire valók a létharcz vissza-visszalökött legyőzöttjei? (208. old.)

Szándékosan hagytuk utoljára az eddig tudtunkkal máshol meg nem jelent új tanulmányok ismertetését. Egyik ezek közül *Színlelt capitalismus*, a másik *Whitechapel ezredes* címet visel.

Az előbbiben a szerző megállapítja az igazi tőkés termelő rend gazdasági, erkölcsi és logikai elemeit (104. old.) s megállapítja, hogy egyes országok az összetévesztésig hasonlítanak ugyan a tőkés rendszerben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek capitalistikusan (97. old.) és hogy Nyugat-Európa piacza és hitele kedvéért Kelet-Európa mimikri-társadalmi tőkés jogrendet verejtékeznek ki, de csak színlelik a capitalismust (98. old.) s azután néhány jellemző példát mutat be a magyarországi színlelt capitalismusról. Így a magyar birtokmegosztást jellemző erős megkötöttség elleni támadás szerző szerint jó példa a kétféle capitalismust meg nem különböztető fogalomzavarra. A támadások u. i. a kötött földbirtok jogi capitalisatióját, vagyis a szabad forgalmat követelik, nem pedig annak gazdasági capitalisatióját, vagyis belterjessé tételét. Pedig a kötött birtok magában véve még nem hűbéri csökevény, nem jelent mást, mint a magángazdasági jövedelem megkötését. A tőkés termelés legconcentráltabb rendszerét el lehet képzelni kötött birtokon. Ahhoz a különbséghez, hogy a jövedelem hitbizományi vagy bankpénztárba folyik-e be, vajmi kevés köze a capitalisálódás kérdésének. Mutatja ezt az, hogy a hitbizományok aránya legmagasabb Bereg, Sopron és Moson vármegyékben; az első legelmaradottabb megyéink egyike, a másik kettő viszont élén halad a magyar mezőgazdaságnak. Besztercze-Nászód vármegyében csak 3·7%-a nagybirtok, az ugarnak hagyott szántóföld a bevetett területnek mégis egyharmada. (105. old.)

A színlelt capitalismus jellemzője, hogy gyarmatszerzést sürget, de pl. nem ér rá törődni «az ország első vármegyéje» mezőgazdaságának elhanyagolt állapotaival. Az igazi capitalismusnak, mely lehetővé tette a földhitel útján a belterjes termelésre való áttérést s a tőkeerős bérlőosztály útján a mezőgazdasági gyáripár megteremtését, ott a nyomában a színlelt capitalismus: a csakis czeruzával gazdálkodó bérlő típusában, a parcellázás álcapitalismusában, mely a földben az oleszt, a parasztban a gazdagot keresi s ugyanezen áltökének

az ország keleti szélén a parcellázással ellenkező műveleteket folytató tevékenységében. Ez a capitalismus ott lépett fel leghevesebben, a hol legkevésbé szükség volt reá: lesben állt, nem vezetett, nem termelni jött, hanem elkaparintani. (110. old.)

Színlelt capitalismusunk az ipar terén is érezhető. Az igaz capitalismus abból a czélből tömöríti a városokba a lakosságot, hogy munkahelyükhöz közel legyenek. Alföldi lakosságunk túlnyomó részét a városban élés eltávolítja munkahelyétől. A parasztság városi létének ma sincs még gazdasági értelme. Alföldi nagy városaink lakosságának majdnem a fele a városon kívül él, mint azt egyik tanulmányomban Debreczenre vonatkozólag magam is igazoltam. Egyik-másik városunkban az ipari népesség aránya földműves államunk átlagát, a 17·0 %-ot sem éri el. Ezek az «*oknélküli városok*», melyeknek szerény méretű ipara is csak elenyésző mértékben capitalistikus. Az ipar hiánya azonban nem térül meg a mezőgazdaság nyújtotta előnyökben. Ellenkezőleg a városból való kigazdálkodás alacsonyabb munkaszervezetet és silányabb eredményeket létesít, mintha város nélkül folynék a gazdálkodás. A hol pedig a városok házilag kezelik birtokajkat, a földeket ott is igen külterjesen művelik. (114. old.) Az iparstatistikából kiviláglik a munkaközpontosítás bénasága, pénzintézeti statistikáinkból pedig a tőkeconcentratio bénasága: vidéken hiányzik a tőke ipari hite, capitalistikus meggyőződése. E miatt a vidéki tőke észszerűtlen módon eltagolódik, versenye a kengyelfutóéhoz hasonlít, személyzete pedig ok nélkül szaporodik. (118. old.)

Így vezet keresztül szerzőnk a munkamegosztás hiányainak kérdésén is, mely munkaszervezetünket kétkíséggel tölti meg, mert a tipikus ipari munkás lelkében még eleven a vágyódás a föld után s nyaranta a munkásság nagy tömegei cserélik fel új szerszámaikat kaszával s nem egy ipari üzem bénul meg. Az 1910-iki statistika szerint ipari szakmunkásaink száma 331,000, s az ipart csak mellékfoglalkozásként űzők száma 267,000. Színlelt capitalismusunk nyilatkozik meg a «*magányos műhelyek*»-ben, az önálló iparosainknak közel kétharmadát tevő segéd nélkül dolgozó mestereink műhelyeiben. (121—122. old.) Végül nagy baj gazdasági életünkben az államhatalom elephantiasisa a társadalom fejlettségéhez képest, az, hogy a politikai állapotoknak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági conjuncturának. Piaczunkról pedig az állami üzemek aránylag nagy száma folytán nagyrészt ki van zárva a szabad verseny. Ennek a színlelt capitalismusnak kereskedelme is hozzáméltó: mennyiségileg aránytalanul fejlett, ügynöke tömérdek: nyeresz-

kedő készleteket halmoz, árúja sok kézen megy át, míg a fogyasztóhoz ér, de az árú helyes elosztása körül csekély a szerepe s inkább az alkalomból él, mint a keresletből. A forgalmazók száma olyan erős mértékben emelkedik, hogy semmiképen sem arányos a javak termelésének emelkedésével. (126—127. old.) Néhány személyes ízü politikai megjegyzés után keserű tanulsággal szűri le, hogy «felemás, erőltetett tőkés rend burjánzik fel országszerte, mely idegen bankóval kezdte, nem a honi rézkrajczáron. Egyesek gyengéiből, nem az ország erőforrásaiból gyarapszik e capitalismus». (130. old.) A kivezető az, hogy «csupán azok az üzemmódoak és termelő módok maradjanak helyükön, a melyek a magyarság mély értékességét veszteség nélkül felszínre hozzák. Munkaszervezetünk gazdája nem lehet más, csak a magyar nép maga. A nyereszkezőnek, ki vezetést színlel, a szervezni képtelen nagyképűnek el kell tűnnie». (131. old.) Ez mind helyes, csak az ide vezetó utat szeretnők pontosabban látni. Vagy pedig valóban egyedül üdvözítő Manchester helyett a Rochdalebe menetel?

Az utolsó tanulmány egy angol munitio- és conserv-nábob költött esetéből, a kinek a neve nagyon magyarosan hangzik, azt a gondolatot veti fel, hogy a munitiógyárak munkásainak katonai fegyelem alá helyezéséhez hasonlóan magát a gyárost is katonai alkalmazásba kellene venni, a ki így mindazt, a mit termel, a háború kezdetéig visszamenőleg a hadsereg tulajdonába volna köteles átadni; háború előtti vagyonát s kamatait ez természetsszerűleg nem érintené. Ez a gondolat: a hadi üzemek nyereségének az állam részére való lefoglalása, csak keret, melyben a hadi milliókkal szemben táplált nagy ellenszenvét erőteljesen juttatja kifejezésre s a régi milliók létjogosságsát igyekszik igazolni az új milliókkal szemben. Tudományos szempontból nem kifogástalanok ez utóbbi fejtegetések, de a közhangulatnak Leopold kétségtelenül hű kifejezését adja.

Mindezek igen fontos, gyakorlati tárgyak, szoros kapcsolatban az étellel, elfogulatlan, sőt önálló szemmel nézve, de mély tudományos alapon.

Még ha nem osztja is valaki a szerző állásfoglalását a könyvben feldolgozott problémák egyikére vagy másikára nézve, el kell ismerni, hogy a saját igazáról való teljes meggyőződés heve lüktet minden sorában s ez megvesztegető módon hat az olvasóra. Ez a hatás nem kis mértékben alapszik azon, a mi kivált a közgazdasági értekezésekben szokatlan: hogy tárgyait érdekessé tudja tenni s világossá nagyobb közönség számára is, elsősorban a tárgyait kérdések fontossága, a köztük való otthonos jártasság, másrészt a felfogás tiszta

sága és a tárgyalás elevensége által. Oly élénken, színesen, festőien és fordulatosan ír, oly gazdag találó hasonlatokban, hogy élvezet olvasni. A mellett munkáin bizonyos lyrai hullám vonul át, a tárgy és a cél szeretete, mely megkapja az olvasót is. Nagyvonalú fejtegetéseiben nemcsak a gyakorlati érdeket nézi, hanem mélyebb eszme és jó szándék vezérli. Azt kell mondani ezekre, hogy érdekesek, de nem hatásadászatból s nem a tudomány rovására. Így kellene közgazdasági műveket írni, hogy a nagy közönséget is érdekeljék, rá is hassanak.

Kovács Gábor.

Neugebauer Petőfi-fordítása.

Gedichte von Alexander Petőfi, Aus dem Ungarischen von L. von Neugebauer. Dritte verbesserte Auflage. Leipzig.

Milyen nagy költő Petőfi, azt meglepő módon mutatja az a körülmény, hogy Kertbeny felette gyenge fordításában is meg tudta hódítani a német közönség egy részét. A Mirza Saffy költője, Bodensstedt, ezt írja e részben: «Azon költők közül, a kiket érett koromban olvastam, egyet sem zártam annyira szívembe, mint ép Petőfit, ámbar a fordítások a magyar költő idegenszerűségét szinte fanyar módon fokozták».

Kertbenynek azonban akadtak követői, kik nagyobb szerencsével fordították Petőfit. Tompa Mihály egy levelében igen dicséri Aranynek Lindner Ernőnek (a későbbi akadémiai könyvtárnoknak) Petőfi-fordítását, rendkívüli hűsége miatt. E fordítások, fájdalom, csak kis részben láttak napvilágot.

A későbbi fordítók közt különösen említendő Farkas Miksa és a szász Melas Henrik.

Neugebauer fordítását egy jeles német színész, a Burgtheater tagja, Lewinszky, a kisokat szavalt Petőfiből németül, következőkép jellemezte: «Úgy vagyok e fordítással, mintha jó arczkép előtt állnék: a jó arczképnél azt érezzük, ha nem is ismertük az illető személyt: «ez hű arczkép». Nem tudok magyarul, de a fordítás olvasásánál önkéntelen impressióm: hasonlít az eredetihez, hű.»

Petőfinek egyik német fordítója elvül hirdette, hogy nem ragaszkodik szolgálai módon az eredetihez: nem akar erőszakot elkövetni azon a költőn, ki az erőszakot gyűlölte.

Neugebauer nem ragaszkodik mereven a magyar szöveghez, mindamellett hű. Az eredetinek dallamosságát is fel lehet találni nála. Örülhetünk, hogy ilyen jó fordítója akadt legnemzetibb költőnknek

Kifogást lehetne egyes (különben ritka) helyeknek szórendje ellen tenni; ez a Petőfi-fordítások egyik örökölt baja.

Legsikerültebbek Neugebauer fordításai közt a hosszabb versorú, nyugodtabb és a reflexiós költemények, általában az elégia és óda-szerűek (Pld. Szeptember végén, Búcsu, Beszéd a fákkal, Ha férfi vagy, légy férfi). A rövidebb, egészen lyrai jellegű költemények közt nevezetes az *Előre* fordítása. Kis drága kő a *Willst folgen mir Mädchen?* (252 la p). Ellentálok, de nehezen, annak a kísértésnek, hogy szószerint idézzem.

Van Petőfinak még több szép költeménye, melyeknek fordítását Neugebauer-tól várjuk.

— rf. —

Két kötet novella.

Kiss Jenő Sándor: *A gép*. Budapest, Franklin-Társulat kiadása, 1917. 8-r. 193 l. Ára 4 kor. 80 fill.

Biró Lajos: *Lilla*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1917. 8-r. 174 l. Ára 4 kor.

Mind a két előttem lévő kötet címlapján egy-egy igen sűrűn csengő irodalmi név olvasható, de azzal a nagy különbséggel, hogy a *Lilla*-kötet szerzője önmaga tette ismertté nevét, *A gép* című kötet azonban szerzőjének első könyve, s nevének jóhangzását nem magának, hanem édes atyjának, Kiss Józsefnek köszöni. A két kötet közül határozottan értékesebb a kezdő szárnypróbálgatása, mint a gyakorlott írónak immár vagy huszadik kötete.

A gép írójának van határozott, erős egyénisége, s ez ma igen nagy érdem, mikor régibb és újabb elbeszélőink egész seregei élnek abból, hogy kieszelt, szó-beszédből hallott vagy más írótól kölcsönzött mese-motívumokat színtelen, minden jellemző erő nélküli novellákká dagaszszanak. Egyéni, a szerző lelkébe bevilágító vonások ép oly kevéssé vannak alkotásaikban, mint sajtászerű karakter, s a különböző írók műveit legföllebb stílbeli eltérések választják szét. Kiss Jenő Sándor novellái azonban újszerűek és eredetiek, az ő lelkének teremtései, onnan sarjadtak ki, s magukkal hozták annak jellemző elemeit.

Mint novellák azonban, ezt meg kell mondanunk, nem sokat érnek. Az egyiknek címe, *Egy csésze lyra, kevés történettel*, minden jellemzésnél jobb képet ad róluk. Történet, eseményeknek egymásból fejlődő sora minél kevesebb van az elbeszélésekben, s a mi van, az szokatlan ugyan, messze esik a novellisták sokat tapasztalt ország-

útjaitól, de épen nem érdekes. Eléggé megedzöttünk a XIX—XX. század realistáinak elbeszélésein, de azért kötve hiszem, hogy Kiss olvasói közül nagy számmal találkoznának, a kik hajlandók volnának érdekes problémákkul és figyelmet ingerlő mese-indítékokul elfogadni a következőket : egy színész elveszti makaón utolsó öt koronáját ; egy éhbetetlen fráter elveszti mindenét, mandátumát, feleségét, életét ; a másik, még éhbetetlenebb, beleugrik a Dunába ; egy éleskönyökű bankstréber gumitalpas ajtókkal szereli föl lakását, hogy megszerezze az idegeinek megkivántató csöndet ; egy fiatal pár adósságokba veri magát, hogy fényesen berendezkedjék, aztán elválík ; egy pinczér esztét megzavarják a vendéglőben megforduló szép asszonyok ; három kerti munkás gödröket ás és a jövőjéről elmélkedik. Ezek, akárhogy nézzük őket, nem novella-tárgyak, s az író nem is tud belőlük novellákat faragni, mert a mivel a magjukat alkotó eszmét tárcza-novella terjedelművé nyújtja, az csak pusztá reflexio, a személyek ajkára adott, de a maga gondolatvilágából való s arra, nem a személyekre jellemző eszmeszilánkok. Úgy látszik, szándékosan kerüli a mozgalmas meséket, noha volna reá hivatottsága ; erre vall, hogy egyetlen egyszer vállalkozik a mesemondó szerepére s ekkor egy kerek, épkézláb történetet mond el (*Tizennégy fog*), csak-hogy ez meg szinte borzasztó. Egy orosz zsidóasszony, hogy fiát kimentse a katonasorból, odaadja a maga szép testét a kormányzónak s ezen az áron megtudja a nagy titkot : ha a fiúnak hiányzik 14 foga, akkor nem veszik be katonának. A szerencsétlen asszony kancsukával véresre korbácsolja fiát, csak-hogy kihúzza fogait, s mikor végre a foghíjas Radszil Chajim megjelenik a sorozó-bizottság előtt, nevetve vágják a szemébe, hogy a foghíjasság csak a muszkát mentesíti a szolgálattól, nem pedig a zsidót. Nem emlékszem hamarjában, mikor olvastam ily visszataszító történetet ; a kínzások realistikus rajza physikai undort keltett, az egész társaság pedig, a gyalázatos kormányzó, a gyáva suhancz, az ostoba, lelketlen anya, erkölcsi érzékemet keltette lázadásra. A történet nem hihetetlen, lehet, hogy meg is történt, de megírni nem volt szükség, bár tagadhatatlan, hogy művészettel van megírva — épen ezért szóltam róla.

A novellák mögött azonban erős egyéniség rejtőzik. Az a lélek, melyből kipattantak, nem közönséges, mindemapi. Hogy vonzó-e, azzal, úgy hiszem, maga is keveset törődik, fontosabb neki, hogy megkapja olvasóit. Ez a lélek erős, rideg. Ismeri a világ gyöngeségét és a maga erejét s játszva tárja föl azt a sokszemnyet, alacsony-ságot, fogyatkozást, a mit ott lát. Világnézete a teljes skepticizmus

és pessimismus. Ideálok nincsenek ; hősei közül csak őrülteket hajszolnak eszményeket, az anyagi érdek a világ leghatalmasabb mozgató rugója, az emberek gonoszak, csalók vagy élehetetlenek, különösen élehetetlenek, a női hűség mese, még arra sem való, hogy erkölcsi tanulságot lehessen belőle kihámozni. Hogy ezek a rajzok, tanítások más világnézetű olvasók előtt ellenszenvesek, az természetes, sőt még a pessimismus álláspontjáról nézve is túlzók, de az az erő és szellemi él, mely hirdetésükben jelentkezik, imponál. Az író kiforrott, kész karakter s gondolatokban gazdag szellem ; a mit mond, azt helyeselhetjük vagy ellenezhetjük, de nem lehetünk közömbösek vele szemben. Eszének sajátos járásával, furcsán pattanó ötleteivel, metsző gúnyjával és bántó cynismusával mindig mozgalomba hozza lelki valónkat. Cynismusa a maga nyersségében több ízben megszólal, lehangosabban abban a tanácsban, hogy «az ember sohase tisztelje az apját, mert elveszti még az életében.» A nagya pját valóban nem tiszteli az író. *Lakatok és lakatosok* című novelláját ugyanis így kezdi: «Öregapám kissé szenilis ember volt» — s végig ebben a tonusban beszél róla, noha az öregről elbeszélte novella költői eszméjét nézve mind között a legmélyebb és legigazabb : az embereknek a lakatok erejébe vetett bizalma naiv öncsalás.

Hasonlóképen kész íróra vall az elbeszélések nyelve. Egyszerűen, erőltetés nélkül ír s a maga épen nem könnyű és útszéli gondolatainak kifejezésére megtalálja a helyes fogalmazást. Maga egy ízben gúnyosan emlegeti az újabb írók keresett homályosságát ; teljes joggal, nála nincs homály vagy nehézkesség, s csak elvétve olyan elvétett szóhasználat, mint *A hajnal* című elbeszélésben, melynek hőse a ligetben *avarlombok* alá ült egy padra, vagy olyan hazug kép, mint a *Nyaralásban*: «Az ösztönös utálat, a mely a szívéből áradt szét, úgy vette körül, mint valami láthatatlan glória.»

Az író, egy elejtett nyilatkozata szerint, 29—30 éves lehet, tehát túl van már az első fiatalság lobogásán, viharán ; lényegesen nem fog változni, fejlődése megmarad abban a körben és abban az irányban, melyet első kötete jelez. Ez az irány nem a mi ízlésünk szerint való, de ez nem jelenti azt, hogy nem fog értékeset alkotni. Eddigi elbeszéléseiben van egy pár nyom, mely megengedi ezt a reményt, de a kötet a maga egészében még csak érdekes, s a kettő, érték és érdekesség, nem egy.

A mi Kiss Jenő Sándor novelláinak legnagyobb ereje, hogy egy érdekes író-egyéniség nyilvánulásai, annak Biró Lajos elbeszéléseiben nincs a leghalványabb nyoma sem. Ezekből nem csendül ki semmiféle egyéni hang, a hány novella, amilyenféle hangnemben szól.

de mint a divatos operettek keringőiből, majd mindegyikből más-más jól ismert melódiát hallunk ki. Jókai, Mikszáth, a detektív-regények, sőt — Uram bocsá'! — még Szomaházy tárgykörét is felismerjük bennük. Indítékokat nem vesz át Biró, tárgyai az övéi, csak a szellem idegen s csak a routine közös elbeszéléseiben, melylyel dolgozik. Sajnos, a sok gyakorlat a helyett, hogy megélesítette volna, elkoptatta tollának routineját, s az a feltűnő ügyesség, melylyel egykor meséit el tudta beszélni, erősen megfogytakozott, úgy hogy no vel-lái között újabban, ebben a kötetben is, szépszámmal vannak az üres, semmitmondó alkotások. Ilyen mindjárt az első, a *Lilla* című érzegős dramalett, melyet állítólag nagy lelkesedéssel fogadott a Modern Színház közönsége. Hogy mi tetszhetett rajta, nem tudom. Egy öreg asszony, a kinek már az unokája is asszony, vagy harminczöt év óta orruknál fogva vezet három vén gavallért, egymáshoz méltó együgyű, pipogya frátert, s negyedikül férjét, a ki még az udvarlók-nál is ellenszenvesebb alak. Gyermekes makacszkodásuk, versengésük, beteges sóhajtozásuk szinte már komikus, de legbántóbb az író erkölcsi fölfogása. Az öregasszonyt poetikus, magas erkölcsi és szellemi színvonalon szeretné bemutatni, mégis a vén kaczer mind-egyiknek kijelenti, hogy volt életében egy-egy pillanat, mikor az, a ki épen soros volt — előbb a báró, két év múlva a bankigazgató, újabb két év múlva a professor — elérhette volna nála azt, a mire aztán egy emberöltőn keresztül hiába vágyódtak. A rokkant Don Juanok most boldogok, de nem boldog a férj; a nagyszívű nő azonban őt is megnyugtatta, kijelentvén neki, hogy egész életében csak őt szerette, soha senki mást — mire a naiv férj keblére öleli «a legtisztább feleséget és a legnemesebb asszonyt». Fölteszem, hogy mint Biró többi novelláiban, itt sincs kapcsolat az író egyénisége és a novella erkölcsi fölfogása közt, mert különben igen sajátos fogalmak volnának a női tisztaságról. Ép ilyen különös erkölcsi fölfogás szűrődik le a hasonlóképen unalmas *Bécsi interieur*ból: három zenésztestvért egészen boldoggá tesz az a tudat, hogy bennük nem törvény szerinti atyjuknak, hanem a nagy Beethovennek vére csörgedez.

A többi laps, tartalmatlan elbeszélésekről hallgatok, csak azok közül kapok egyet-kettőt elő, melyek szokatlan eszközökkel törnek az érdekkeltés, Biró egyetlen írói célja felé. Ilyen a *Móni*. Ez a Móni egy jámbor, korlátolt kövér fiú, egyetlen érdekessége, hogy két szíve van. Mivel azonban ez anatómiai képtelenség, a biológiában csak némileg is tájékozott olvasót hidegen hagyja, annál inkább, mert a szegény Móni öngyilkossággal végződő szerelme meglehetősen

unalmas. A *párbaj* és a *Millió* afféle középamerikai történetek, a melyek szépirodalmi lapjainkban újabban igen népszerűek, ugyanazon okból, mint voltak egy időben a vadásztörténetek: a tárgyi távolság felszabadítja a képzeletet, s az író mesélhet derűre-borúra, elvetve magától a lélektani valószínűséget. A *Baradlay kapitány* című novellát meg épen érdekfeszítő, sőt idegizgató olvasmányának szánta a szerző. Kiinduló pontja ép oly képtelen, mint a kétszívű fiúé: két katonatiszt egy láthatatlan repülőgépet konstruál. Ma, mikor a repülőgépeket minden utcai gyermek ismeri, kissé erős dolog azt állítani, hogy a fehér zománczczal bevont gépet már pár száz méter magasságban nem látni meg — pedig az egész cselekvény erre van építve — meg arra az ép oly képtelen föltevésre, hogy egy, az egész országra veszedelmes őrült — az egyik fölhalál — kiszökik a kórházból, bemegy a hangárba, felszereli a gépet, megrakja bombákkal és elrobog rajta. Ha legalább Siegfried Tarnkappeja volna a fején! S az egész hosszadalmasan elbeszélte historia csak arra szolgál, hogy a végén a másik fölhalál egy másik «láthatatlannal» üldözőbe vegye az elsőt és őrült vezetőjét szíven lőjje. Memmyivel izgatóbb, nagyszerűbb légi harcokkal szolgál nekünk a mai világháború, egy-egy repülőtisztünk bizalmas körben elmondott élményei mennyivel igazabbak, sőt érdekesebbek, mint ez az írászatalnál kieszelt história!

Egyáltalában Biró történeteim mindenütt megérzik a csináltság. Költött emberek kigondolt eseményei, melyekből teljesen hiányzik az élet színe. Egy részük a phantasticumok világában mozog, de híján annak a merészen szárnyaló képzeletnek, mely az ilyen históriáknak megadja a jogosultságot, más részük az erotika kétes tisztaságú hullámain evez, ügyesen számot vetve a közönség bizonyos rétegeinek hajlamaival. Ezekben nem egyszer föl villan Biró meseszövvő ügyessége. Részletekkel nem vesződik, a lélek mélységeibe nem száll le, de ki tudja ragadni a cselekvény hatásos fordulatait s mulattató történetet kerekít. Mire az ember egy-egy novella végére jut, már elfelejti, mit olvasott, de míg olvassa, szóra szokik, ha nem is a legnemesebben. Nemesebb élvezetre Biró közönsége nem is vágyik s ha ők meg vannak elégedve egymással, teljék benne kedvük!

Egy elbeszélést azonban ki kell emelnem, a *Bábi* címűt. Erotika ez is, de itt az erotika nem czél, hanem eszköz egy jól elgondolt, természetes lelki folyamat megértetésére. Birónak egyik legjobb elbeszélése, nemcsak ebben a kötetben, hanem egész írói működése alatt. Egy eseléd-asszony csöndes tragédiája, a ki beleszeret agg-

legény-gazdájába. A nagyságos úr észre sem veszi a hú Bábit, de egy ízben, betegségében, felfedezi női értékét s már-már magához öleli. Az idyll azonban abban marad, a nagyságos úr megint előkelő szerelmei után futkos, Babi idegrendszerét azonban megzavarja a szépen induló, de dicstelenül végződő szerelmi kaland. Ez a novella biztos technikájával, a lelki mozgalmak megkapó föltárásával mutatja, hogy Bíróban is volnának írói értékek, ha a gyors és sok termelés nem kényszerítené fölületes, elhamarkodott munkára.

r. r.

Budapest gyári iparának bölesőkorából.

Siklóssy László: *Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIIIe században.* A Szent György Czéh magyar amatőrök és gyűjtők egyesületének kiadása. Budapest, 1917. 4—r. 172 l.

Korrajzá szélesedő érdekes könyvben írta meg a nálunk eddig jóformán teljesen ismeretlen Kuny Domokos életét és küzdelmeinek történetét dr. Siklóssy László, a Szent György Czéh igazgatója, a kinek ez az első ilyfajta hosszabb lélekzetű munkája nagy nyeresége eredeti forrástanulmányokon alapuló művekben vajmi szegény műtörténelmi irodalmunknak. Kuny apja, a ki még Cunynak írta nevét, a lotharingiai hercegi udvar szolgálatában működő bronzöntő-család sarja volt s 1749-ben tűnik föl Baden-Durlachban, a hol mint a porcellán titkát kutató keramikus a Benkieser-féle gyár leghasznosabb munkatársa lesz. Minthogy önállóságra törekedett, a baden-badeni kormányt arra akarta rábíni, hogy igazgatása alatt Rastattban új gyárat alapítson s az ott található agyag kivitelét tiltsa meg. Terve azonban nem sikerült s Durlachból távoznia kellett. 1750-ben Holicsra szegődik el, Lotharingiai Ferencz herceg, akkor már német császár, fayence-gyárába, a melynek élén a szintén lotharingiai származású Germain Miklós állott. Cuny itt külön épületben, önálló hatáskörrel, mint gyári művezető szerepel, de itt sincs sokáig maradása, 1760-ban családostul Tatára költözik, a hol az Eszterházy-grófok alapítottak fayence-gyárat; ez azonban akkor már megszűnt. Az idősebb Cuny nyilván ezt a telepet keltette új életre s a mikor 1770 körül meghal, ennek vezetését veje, Hermann Keresztély veszi át, a ki Holicsból való távozása után az ottani császári fayence-gyárban mint művezető utóda lett. Fia, a ki még Durlachban született, akkor 15 éves s csak 1779-ben, a mikor Hermann is meghal,

kerül a tatai gyár élére. Nővére azonban, Hermann özvegye, 1784-ben a mikor húga férjhez megy, ennek urát, Schlegel János Györgyöt veszi maga mellé társnak s minthogy közben ő is megnősült, ifjabb Kuny Domokos új gyár alapítására gondol. Komáromban akar letelepedni, majd az akkoriban fejlődésében megakadt bécsi császári porcellángyár vezetésére pályázik. A mikor ez a terve sem sikerül, Budán, a még csak épülőfélben lévő Krisztinavárosban, az akkor még be nem boltozott Ördögárok szélén, az ebbe torkolló hegyi patak mellett vásárol telket, hamarosan fölépítteti telepét (ennek utcai része a Krisztina-körút 111. szám alatt még ma is változatlanul áll), Buda fazekasai sorából s Holicsról toborzott erők közreműködésével munkához lát s alig egy-két év alatt a Strassburgból Durlachon át Holicsra, onnan Tatára került formák és díszítésmódok fölhasználásával fehér ónmázzal borított fayence-edényeivel akkora eredményt ér el, hogy gyárának adómentességet szerezhet s évi forgalma 20 ezer forintra rúg. A nagy siker másokat is gyáralapításra serkent Budán. Germain Gáspár, a holicsei gyárigazgató fia, a kit nyilván Kuny hozott le Budára, Spiro Józseffel új gyárat alapít itt s ifjúkori jó barátjával versenyezve kizárólagos szabadalomért folyomodik a helytartótanácshoz. A harmadik cserépgyárat Cserny Balázs alapítja. A mikor azonban a privilégiumot Kuny nyeri el, a versenytársak gyára megszűnik. Művészi tekintetben Kuny cserépedényei a holicsiakkal szemben nem mutatnak haladást, de mint tömegárúk kiállják a versenyt a császári gyár ilyfajta munkáival. Fehér ónmáz cserépen kívül ólommáz kemény cserépárút is készít, ú. n. angol porcellánt, a melyet, mert Danczkán át került hozzánk, danzigi porcellánnak neveztek akkor Magyarországon. Palissy modorában domború díszítésű, naturalistikus, rákokat ábrázoló tányérok szintén gyárt. Ilyenek már apja idejében Tatán szintén készültek. Technikai szempontból új eredményekre csak a napoleoni háborúkkal kapcsolatos zavarok serkentik Kuny Domokost, a kinek gyára az addig használt mázakhhoz nélkülözhetetlen ón és ólom hiánya miatt egyre nagyobb za varokkal küzd, holott edényei egyre ka pósabbak, különösen a mikor Napoleon serege Magyarországra is betör s Buda és Pest temérdek külföldi és hazai nagyúri család menedéke lesz. Ólmot és ónt hatósági engedelemmel is mind nehezebb szerezni. Ez a körülmény vezet rá Kunyt az ólom- és ónmentes máz föltalálására, a melyet antimontrioxyd segítségével állított elő. Találmányáról terjedelmes jelentést ír a Helytartótanácsnak, a mely erre a pesti egyetemtől kér véle-
ményt ennek értékéről. A tudós professorok kissé elhamarkodva

ítélnék a találmányról, a melyet a máz antimon tartalmánál fogva az egészségre ártalmasnak jelentenek ki. A hatáság erre bezárátja a budai gyárat. Nagyratörő tulajdonosát ez a csapás nem csüggeszti el. 1810 nyarán elbúcsúzik feleségétől, Bonyhádi Perczel Erzsébettől s miután rábízza vagyonát, a mely a bezárt gyáron kívül budavári, pesti és temesvári árúraktárakból és 21 ezer forint értékű ingatlanokból állott, Bécsbe költözik s ott keresi igazát. Először a badeni nagyherezség követe útján már csecsemő korában elhagyott hazájának ajánlja föl találmányát, a melylyel Karlsruheban komolyan foglalkoztak, de árát drágállották. Közben Ferencz császár és király figyelmét is sikerül találmánya iránt fölkeltenie, a melylyel most a bécsi porcellángyárban és Holicson kísérleteznek. Jacquin, a világhírű szakértő, fényes erkölcsi elégtételt ad Kunynak pesti kudarczáért. Ügye azonban ismét az acták hinárjába akad. Az eredmény végül az, hogy 1813-ban a magyar Helytartótanács a császári és királyi felség engedelmével följogosítja Kuny Domokost, hogy az általa föl talált ólom- és ónmentes mázat budai gyárában akadálytalanul használhassa s titkát másokkal is közölhesse. Kuny azonban ekkor már betegen feküdt a bécsi irgalmasok kórházában s bár csak 1822-ben halt meg, nem került többé vissza Budára. Bécsben tengődött, a hol arról is esett szó, hogy találmányát megveszi a császári porcellángyár, majd ismét, hogy jutalmat kap az uralkodótól. Ám közben megszűnt az ólom és az ón hiánya. Kunyt az udvari körök is elejtették. Felesége 1818-ban halt meg elhagyottan s az ingatlanok eladása után a Kuny-vagyon 18,930 forintot tett ki, a melyet a boldogtalan gyáros hitelezőinek kielégítésére fordítottak.

Dr. Siklóssy László, a ki a Kunyra és gyárára vonatkozó s Budapest székesfővárosi és más levéltárakban föl kutatott fontosabb okiratokat is közli, jól sikerült képekben mutatja be a Kuny-gyár eszerépedényeit, a melyeken kívül, mint könyvébe kitűnően illő díszet, Budáról, Kuny korának szereplőiről szintén igen sok, jó ízléssel kiválogatott képet közöl. A múlt század nyolczvanas évei óta, a mikor régi agyagművességünk iránt kutatóink figyelme felébredt, ösmereteink erről nem igen gyarapodtak. A Kuny-monographia nemcsak gyáriparunk bölcsőkoráról és ennek egyik úttörőjéről fest vonzó és tanulságos képet, hanem a régi pesti vásárok kapcsán felsorolt eszerépgyárainkra vonatkozó adataival, a melyeket szerzőnk könyve függelékeként közöl, a további kutatásnak is nagy szolgálatot tesz.

Willmann Didaktikája.

Willmann: *A műveltség, művelődés és oktatás elmélete*, I. köt. a 4. kiad. után ford. dr. Schütz József. 1917. 364 l.

A Kornis Gyula szerkesztésében megjelenő *Pædagogiai Könyvtár* régóta érzett hiányt pótol, a midőn a régebbi pædagogusok legkiválóbbjai (Montaigne, Erasmus, Locke, a Ratio) után megszólaltatja nyelvünkön a mélyenjáró történelmi pædagogust, Willmannut, kinek művei ma már átsugározatták tartalmukat a szakirodalom széles területére. Örülünk, hogy e standard-mű I. kötete — az első nagy rendszeres munka szakirodalomunkban — a háborús nehézségek ellenére is megjelent.

Willmann nem tartozik a felületes rendszer-alkotók közé. Nála, mint pædagogiai classikusoknál rendszeren, a nevelésügy világnézetkérdéssé nő. A «didaktika» tehát nem száraz, iskola-technikai példatárak gyűjtőhelye, hanem a magasabb emberforma létrehozója, egy nemesebb világnézet útján. De van-e ma világnézet, alkalmas alapul egy pædagogiai rendszer számára? Ma csak világnézetek vannak, mióta culturánk individualismusa az új-kor elején megindult. Azóta állandó nehézség — a mi ép a nevelésügyben érezhető leginkább — az egyéni nézet-rendszerek kritikai selejtezése s egy magasabb synthesis létrehozatala a társadalom s a társadalom összérdekét szolgáló iskola számára.

Willmann e társadalmi objectiv világnézetre való nevelés harcos munkása. A nevelés egy objectiv erkölcsi gondolatból ered: «szeretetteljes kötelességteljesítés az utódokkal szemben és sociális kötelességteljesítés az életközösségekkel s az erkölcsiség hordozóival szemben» (45. l.). Ennek a világnézetnek kialakulását előmozdította életpályája. A fordító, ki Willmann gondolatmenetének minden finomságát híven követi, Willmann életrajzát (8—24. l.) is gondos kézzel rajzolja. Itt olvassuk, hogy Willmann a philosophiában a nagy Aristoteles-kutató, Trendelenburg, a pædagogióban Ziller tanítványa (szül. 1839.), a lipcsei gyakorlóiskolában kezdi pályafutását (1862); négy évre rá egy bécsi tanítói továbbképző tanára, 1872-től prágai egyetemi tanár, jelenleg Salzburgban él nyugalomban. E nyugodt pálya, úgy látszik, különösebb küzdelmek nélkül való, így egy harmonikus világnézet kiérlelődésére különösen alkalmas. Kévésszámú műve mind egy központ körül helyezkedik el: *Didaktika* (1882/9.), *Geschichte des Idealismus* (1894/97.) három kötetben, *Aus Hörsaal und Schulstube*, egy philosophiai propædeutika stb. mind számos kiadásban. Willmann fő jellemvonását korának historismusa adja meg.

A mult áthagyományozása a társadalom czélja; e téren kétféle törekvés találkozik: az öntudatlan «assimilatio» és a tudatos, szervezett munka, a nevelés. A nevelés lényegében megtartó, «a multból származó erők sűrítője», de korántsem passiv, receptív és csak tükrözője a társadalmi kulturális áramlatoknak. E kettéosztás igen mély megfigyelés terméke: mindenek előtt megóv egy túlbecsüléstől, a nevelés mindenhatóságába vetett hiedelemtől. «Ha elfogulatlanul vizsgáljuk a történelmi átalakulásokat», azt látjuk, hogy «a nagy átalakulások hordozója mindig az érett nemzedék . . .» «Az élet erői hatalmasabbak, mint az ifjúkori benyomások, a jelen átalakító ereje nagyobb, mint az az erő, mely az ifjúságot a multhoz hasonlítja.» «Az új elvek először az életet alakítják át s csak azután az iskolákat» (83. l.). Az iskola mégis történeti tényező, mert tudatos. Hol van nevelői tudatosság az iskolán kívül? Willmann gondolkodása a Herbart-Ziller vonalon fejlődik tovább. I. kötetében elméleti alapvetés után finoman elemzi az áthagyományozás complex folyamatát s e collectiv jelenségek iránt a 80-as évek írója (műve először akkor jelenik meg) kiváló érzéket tanusít. Majd a kötet nagyobb részében a művelődésügy történeti típusait ismerteti.

Kezdve az ókori Keleten egészen a modern műveltségig történeti érzékkel elemzi kulturális alapjainkat. Itt-ott mesteri kézzel rajzol, másutt szorgos adatgyűjtőként mutatkozik be. De mindenütt activ, önálló gondolkodó s még inkább értékelő. Legérdekesebbek azok a fejezetei, melyekben egy-egy kor művelődés-ügyének «ethosát» fejtegeti. Ez értékbírálat széleskörű, higgadt, komoly életnézettől van áthatva.

S miért vállalkozik e nem mindennapi s éppen ezért szerfölött hálátlan értékelő kutatásra? Mert szerinte a czéltűző, a normatív tudományok nem lehetnek el a nélkül, hogy 1. a jelenkor kiindulópontját, 2. az erkölcsökét (irányokat, módszereket) ne ismernék, melyeket a történet kifejlesztett. Ezzel az álláspontjával — melyet elvileg vetett fel a historismus korában, de a melynek széleskörű jelentőségére nem eszmélt rá teljesen — ma is egyedül van: még mindig a normatív tudományok szolgálatják a czélt, a nevelőpsychologia az eszközöket. A rendszeresség követelményéből kifolyólag még e feladat gyökeres vizsgálata ma is előttünk van s így Willmann még mindig egyedüli felvetője a problémának. Helyes elvet vet fel: az értékeszmék hordozói, a normatív tudományok sohasem ismerhetik a jelen fejlődéspontot s így a történelmi felfogásnak, értékelésnek bizonyos mértékig azt meg kell előznie s elfogulatlannak kell lennie: «a reformátorok sohasem igazságosak a multhoz;

minthogy czéljük a jelen állapot átalakítása, nem tudják az abban rejlő erőket és értékeket elfogulatlanul vizsgálni és értékelni; nincs elég érzékük a jelen állapotban főlhalmozott történelmi munka iránt». Ime, Willmann énje: szeretetteljes átölelése a multnak, finom értékelése a koroknak. Mindenütt szeret a váddal szemben értéket felmutatni, nem pedig az értékkel szemben vádat. Inkább szerető, mint könyörtelen bíráló; s nem ép ez-e a pædagogus psyché?

Willmann nem kevésbé complex értékelő. De ha a számos korhatást, melyet örömmel olvasztott magába, bonczoljuk s egymáshoz mérve mérlegeljük, azt találjuk, hogy a «történelmi művelődés-typusok» sorában melegen szól a görögsegről, nem minden dicséret nélkül a rómainról, de legmelegebben a középkor művelődés-eszményéről (nem műveltség-tartalmáról természetesen). A felvilágosodásról hidegen, bár nem ritkán elismerőleg szól; legfőbb vádja e kor kiáltó történetietlensége és vak önbizalma. A renaissance-ról nem ír hidegen, sem a «modern műveltségről», bár határozott kritikai éllel szól róla; a középkori eszményekről azonban, a hol csak teheti, egy-egy elismerő szóval nyilatkozik; mintha öröm hatná át azokat a sorokat, a hol a középkori világi műveltség egyedüli képviselőit is keresztyén komolyság hatja át (252. l.), holott alighanem hozzá kell fűznünk, hogy a középkori világi műveltség, — melyet a romantika korában oly nemes képzelettel idealisáltak — alig járult hozzá az emberi fejlődésformák közvetlen előmozdításához.

A modern műveltség határa különösen tág: általában a felvilágosodás utáni műveltség. Nem hiszszük, hogy ily laza csoportosításban egyesíteni lehet a tényeket. Vajon lehet-e a romanticismustól a socialismusig s a nemzeti állameszmétől az imperialismusig — annyi áramlattal szemben egységet, értékjelzőket találni? Avagy ha lehet, helyes-e a XIX. század gazdag differentiólódását így félreismerni? Itt ismét a historismus nyilvánul, azaz egy ultrahistorismus, mely nem jut a jelenig, hanem megáll előtte a noli me tangere jelszával. Pedig így nem leszünk méltányosak a jelen iránt s bő történelmi apparatusunk kárba vész.

Willmann nem óhajt ép actualissá válni. A sub specie æternitatis kutató-typushoz hasonlít; nyugodt logikája, nemes világnézete, józan sokoldalúsága sokért kárpótol, niben mások, így Barth, a neveléstörténetben felülmúlták őt. Mégis van actualitása, sőt erős szükség gondolataira.

Úgy véljük, hogy a háború után nem marad el egy új, kulturális küzdelem, küzdelem a gyors sikerre számító felületes imperialismus hétköznapi iskola-politikája és egy nemesebb, a háborút túl-

élő culturtartalom között. Ebben a küzdelemben az iskolának is meg kell állnia helyét: igazolnia kell, hogy a világnézet magasabbrendűségén épülő emberforma értékesebb és végeredményében győzedelmesebb, mint az az életideál, mely oly gyakran és hangos szóval bírálja iskolánkat: «gyorsan nevelni, csak ügyességeket adni, készpénzt az életre, gyors érvényesülésre vezető diplomát».

Iskoláinknak fel kell vértézve lenniök e kritikai áradattal szemben. Tudatos nevelő elveinknek meg kell állaniok a család, az üzlet, a gyakorlati élet kívánalmaiból eredő féltudatcs ösztönzéseikkel szemben. Igazolnunk kell, hogy culturértékeink, melyeket az iskola él át és sugároz az ifjú nemzedékek lelki valójába, sokkal inkább szolgálják a jövőt, mintsem feltételezni hajlandók vagyunk. E küzdelemben Willmannra hivatkozhatunk: «a ki valami hivatásra készít elő, az első sorban az illető hivatás érdekeit tartja szem előtt s csak másod sorban a személyi élet kialakítását». A nevelő iskola egy magasabb életformát fejleszt, a gyakorlati házitanítóskodás (hogy Paulsennel szóljunk) mint «háziipari», gyors és olcsó termékeivel csak a pillanatot hódítja meg.

Iskolánk maradjon ment egy átmeneti fejlődés-krisistól; ni-dőn pótolni kell egy vagy másfél évtized alatt a háború külső rombolásait s nagy veszteségeit, természetes lesz, hogy a nagy reconstructióban gyakorlatiak s a legkisebb erőhasználat elvét követő ökonomisták vagyunk. De ez idő alatt nem szabad tetéznünk a háború belső rombolásait az iskola culturesszményének feláldozásával.

Willmannak nyugodt évtizedekben kiérlelődött alkotása segítségünkre lesz e megtartó munkánkban s ezért, mondhatjuk, művének megjelenése éppen actualis a háború korszakában, nevelési irodalmunk és iskolapolitikánk mai állapotában.

Dékány István.

Észrevételek Zempléni Árpád bírálatára s a magyar versidomhoz.

E folyóirat márcziusi füzete Zempléni Árpád tollából tüzetes ismertetést szentel Rusztaveli-fordításomnak. Az ismertető valóban megtett mindent, a mi csak a jelen háborús állapotok közt lehetséges volt, hogy az exotikus tárgynak irodalomtörténeti háttérét meg-rajzolja. De a mű versalakjáról szólóban nem a szöveget, hanem engem talál fejen. Hát legyen szabad elhárítanom a jóakaró vágást szegény fejemről. Talán nem lesz haszon nélkül való általában sem.

Az ősi nyolczas sornak olyat én összeillesztése egy sorrá, a minőt fordításom mutat, nem új dolog nálunk. A Mátyás királylyá választásakor följegyzett utczai dal vége:

Azért mi is választottuk mint istennek ajándékát;
[Kiből Isten dicsértessék, és örökre mondjuk: Ámen.]

a közismert példa reá. Látnivaló, hogy az elejét is így kell olvasni:

Mátyást mostan választotta mindez ország király-ágra,
Mert ezt adta Isten nekünk mennyországbul oltalmunkra.

Nem érthetek azonban egyet metrikusainkkal — az egy Torkos Lászlót kivéve — a nyolczas sor szerkezete felől. Én ezemyi ezer esetben hallottam népünk szájából ily szerkezetű sorokat mind elmondva, mind énekelve; s azt a szabályt vontam le belőlük magamnak, hogy a fölosztás nem ez:

Kiért Isten | dicsértessék
és örökké | mondjuk: Ámen.

hanem ez:

Kiért | Isten | dicsér | tessék
és ő | rökké | mondjuk | Ámen.

Vagyis: hogy a 8-as sor négy részre oszlik, mindenik rész verstanilag egymással egyenlő, s a vers közepén a cæsura nem szükséges, annál kevésbbé az egyes verslábak után. Csak az ősi nyolczasnak ilyen tagolása teszi észrevehetővé, hogy miért vannak olykor betűrímmel, sőt előrímmel megjelölve a 8-as sor lábai, mint pl.

Köldő | **k**iben | **k**öböl | **k**omló (Reges ének).
Fehér **L**ászló | **l**ovat | **l**opott (Fehér L).
Hat vár | **m**egye, | **k**ilencz | **h**ajdu (U. o.).

Petőfinél is egészen így:

Talpra | magyar, | **h**i a | **h**aza,
Itt az | **í**dő, | most, vagy | soha.

A vers azonban, kivált a népköltésben, (s eleinte minden műköltés az) nem matematika. Törekszik valamely megszabott forma felé, s itt-ott el is éri; de sokszor csak botorkálva közelíti meg. Olyan ez, mint a természetben a jegeczek szabálya: észreveszszük, de azt is, hogy a szabály félbe-szerbe maradt. A szakember, sőt még egy jobb diák is azért könnyen eligazodik rajta. És nem kedves-e a vázlat is, bármilyen műalkotásban? Mikor a költő megjelölte világosan a versalakot, melyben mozogni kíván, se baj, ha néha-közbe félrelép is, ha döcözen is egyet-egyet rhythmusa.

Így kell tekintenünk a mi ősi nyolczasunkat, s egyáltalán a verset, mikor egymásnak ellentmondó sorokra vagy részekre bukkanunk, akár a népről, akár műköltésről van szó. Ily vázlatosság nélkül, mely mellett a versalak még világos, a költeményt igen könnyen nehézkesnek, agyoncsiszoltnak, nagyon is csengő-bongónak, nemzeti versidomunkban túlon túl tánczszerűnek, bokázónak fogjuk érezni. A játékdalok, pedig népi ajkon termettek, e kicsiszoltság miatt nem ritkán dobolásként hatnak fülünkbe. Sok nemzedék fúrta-faragta, míg ilyen pattogóssá váltak. Optikai csalódás volt, hogy rhythmikánk búvárai némely elszigetelt példákából, midőn a népköltés időmértéket látszott követni, erre szabályt faragtak és a chorijambust beiktatták a 8-as sor alkotó elemévé. Szó sincs róla. Ezt a műköltő teheti, Arany tette is tudatosan; de a nép csak a dallamban húz a chorijambus felé, egyébként semmi köze hozzá. Véletlenség az ilyen a Kalevalában is, pl.:

Lähte | äni | laula | mahan:, (hogy elkezdem a dalolást),

éppúgy, mint népköltészetünkben, pl.:

Fogd be | kocsis | hat lo | ramat,
Tegyel | mellém | tál a | ranyat. (Fehér L.)

Laulamahan — fogd be kocsis — hat lovamat — tál aranyat sth., stb. chorijambusnak tetszik, de nem az. Mindenik két, hangsúlyos láb: népies trochäusok.

Egyik szabályunk (s ez nagyon nevezetes), hogy a sortkezdő szó vagy szótag, ha nyelvtanilag hangsúlytalan volna is, a versben mindig hangsúlyos; pl.:

Mert ezt | Isten | adta | nekünk (Dal Mátyás vál.)
A fe | kete | halom | alatt (Fehér L.).

Petőfínél is:

És mi | mégis | lánczot | hordunk (Talpra m.).

Másik fontos szabály, hogy a vessort bevezető szótag továbbdominál az utána következő, nyelvtanilag hangsúlyos szótagon, úgy hogy ez súlytalanná válik, sőt a vessorban még következő többi szó is ennek az első, verstani hangsúlynak hódolnak; pl.

A po | gány ki | rály le | ánya (Székely népball.).
Kieresz | tem pi | ros haj | nalra (Fehér L.).

Ép így a Kalevalában is:

Miele- | ni mi- | nun te | kevi- (kedvem nékem kerekedik)

A magyarázat szerintem egyszerű: a verstani hangsúly valaha összeesett a nyelvtanival: pogány, király, leány — minun, tekevi stb. magyar és finn szókban (t. i. ha az első szótag rövid volt) eredetileg a második szótagon volt a nyelvtani hangsúly; ez később megváltozott, ellenben a versalak ugyanaz maradt. A költő ebből a változásból hasznot meríthet: mind az ősi, mind az új hangsúly szerint formálhatja verssorait. Hisz a nép is így cselekszik: a régi hangsúly szerint versel, a mikor ez kapóra jön neki; pl.:

Maga | san re | pül a | daru | szépen | szól stb.

Merem állítani, hogy még a közbeszédben is érvényesül a szólamkezdő erős hangsúlynak ugyanez a hatása; pl. ha azt mondjuk: hangosan beszél, akkor így hangsúlyozunk: hango-san be-szél, vagy ezt is: jól beszél, így: jólbe-szél. Ellenben: halkán beszél.¹

Tessék mindezt a dupla nyolezas sorra átvinni, a mint én átvittem, s akkor nem gondolnám, hogy «sorgyűrődések, metszeteltoldások, merevülések» — mit Zempléni «aránylag nem sokszor» találni vél fordításomban, még emyiszer is találhatók volnának. Elvégre a versalakról is helytáll, a mit a képnél megkívánhat a művész: abban a világításban kell szemlélni, a melyben festették.

Vikár Béla.

¹ Valóban, a falusi iskolákban a gyermekek a prózaszöveget is így ketta | gonként | megszag | gatva, kántálva olvassák, a mi egyrészt az olvasás nehézségéből foly, másrészt lassú olvasásnál a lélegzetvétel is így szabályozza a beszédet. Ezzel vághat össze versben is az ütemek ily tördelése.

Szerk.

THALY KÁLMÁN EMLÉKEZETE.¹

«Thaly Kálmán neve kitöröltetett az élők könyvéből és beirattatott azok közé, kik éltek végéig *a nemzet ideáljait* híven, kitartó következetességgel és sikerrel szolgálták.»

«Tegyünk méltó tisztességet emlékének itten, ezen a helyen, a hol a magyar tudományosság irányításában négy évtized folyamán vezérlő részt vett.»

«Ha ennek a küzdelmes éveiben skepsis-mentes, ernyedetlen munkálkodásban végre is ezélját elért nagy életnek folyamát végigvonultatom a csepi kúriától a pozsonyi evangélikus temetőig, úgy érzem, hogy féket kell vetnem tollamra. Nem tekintve a magam gyöngeségét, a ki Thaly Kálmánt nem tudom elvontan s nem akarom a raison hideg világánál elemezni: oly bőséges az ő sokrétű munkássága, oly érdekes az ő egyénisége, annyira összeforrt az újabbkori magyar politikai és társadalmi fejlődéssel, hogy nem alkalmi beszéddel, hanem nagyméretű korrajzzal kellene hozzáméltó emléket emelni.»

«S ennek meg is jön az ideje, mikor majd a következő nemzedék, menten minden elfogultságtól, beilleszti az ő alakját a nagy missionariusok sorába. A sírfeliratok rendszerint conventionalis ismétlések, avagy többé-kevésbé ékes jelzők. Az a két szó, a melylyel Thaly Kálmán önmagát jellemezte, a szó szoros értelmében kimeríti élete irányának tartalmát, azt mondván, hogy *hazájának élt.*»

«Mi, a kik közel állottunk szívéhez és ösmertük tetteinek rúgóit, éreztük jó szíve melegét, — a kik láttuk alkotásai delén, a kik vele együtt örvendeztünk, midőn élete alkonyán elérte ifjúságának eszményét: nem tehetünk egyebet, mint hogy

¹ Emlékbeszéd, a M. T. Akadémia nagygyűlésén.

megállapítsuk, miként növelte ő buzgalmával a nemzet szellemi örökségét. Inmitt-amott talán még megtompítja látásunkat egyéniségének lobogó tüze; de a kép, a melyet róla adni óhajtok, nem életrajzi s bibliographiai adatok halmaza, hanem fejlődési folyamatának megvilágítása, mert «megítéltének vala a halottak azokból, melyek a könyvekbe íratattak vala az ő cselekedeteik szerint!»

*

Bevezetéképen, tekintetes Akadémia, ennyit találtam megírva abból az emlékbeszédből, a melyet Thallóczy Lajos előbb az 1914., utóbb az 1916. évi ünnepies közgyűlésen kívánt elmondani, hogy kegyeletes megbízatásának eleget tegyen: Thaly Kálmán emlékezetét az Akadémiában megörökítse.

A kegyeletnek ezt a megnyilvánulását, a beszéd megtartását mind a két esetben el kellett halasztania; s megbízatása teljesítését örökre meggátolta az a rettenetes vasúti szerencsétlenség, a mely — hét esztendővel Thaly Kálmán halála után — az ő életének végét vetett.

Így jutottam én, mindkettőjüknek igaz barátja és tisztelője, ahhoz a nagyon kitüntető, de nagyon nehéz feladathoz, hogy — miként már hét esztendővel ezelőtt tettem a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén — most a Magyar Tudományos Akadémia ünnepies közgyűlésén elevenítsem föl Thaly emlékezetét.

Ezt a legnagyobb megilletődéssel teszem. Hiszen majdnem ebben a pillanatban ötven esztendeje, hogy Nagy Bihar-vármegye történetéről negyedik gimnasia ktemre egy nagyváradi lapban, huszonhárom folytatásban megírt cikkemet Thaly Kálmán észrevette; egy esztendő mulva már, két cikkcskével, besorozott munkatársnak folyóiratához, a *Századok*hoz, melybe, mint annak legutóbbi füzeté is tanúsítja, azóta folytonosan írogatok; és úgyszólván sírja szélén bízatta reám a minden gondolatát magával ragadó «dicsőséges fejedelem»: II. Rákóczi Ferencz életének megírását.

Annak is negyvennégy esztendeje már, tekintetes Akadémia, hogy egyetemi hallgató koromban az én kis bibliographiai szaklapom, az *Irodalmi Értesítő*, közölte Thallóczy első nyom-

tatott czikkét: a mennyiségtan magyarországi történetét. Ezt a középkori magyar imperiális politikára világot vető könyveknek és tanulmányoknak oly hosszú sora követte, hogy halála évében az Akadémia őt a nagyjutalommal tüntette ki. S én, kit a forradalmak történetével foglalkozó könyveim és előadásaim miatt enyelegve pártos lázadász-szellemnek, főlázáadásznak nevezett, most az imperialismus historicusának sírjáról szakítok virágot, hogy a belső harcok történetírója, Thaly Kálmán koszorújába fonjam.

Némelyek szerint a magyar imperialistikus és a magyar forradalmi törekvések történetírói egyaránt fellegek közt, de más levegő-rétegekben járnak; mert olyan vágyak keletkezésének és — többnyire csak rövid ideig tartó — diadalának multját kutatják, melyek újabb vágyakat keltenek újabb, talán megint csak múlt diadalokra. És — Madáchcsal szólva — mégis «mind a kettő mily bámulatos: mert az erő nyomá rá bélyegét». Amott Nagy Lajos, Mátyás a terület, emitt Rákóczi, Kossuth a nép nagyságában kereste az állam alaperejét; sikereik múlandóságának az az egyik oka, hogy nem egyszerre keresték mind a kettőben. Amaz a támadó és szerző nagy hatalom, emez a védekező és conservatív hon politikája, mely történetíróikra is hat. A területtel s annak hidegen fontolgató meghódítóival foglalkozó történetíró objectivitásra, a néppel s annak melegen érző vezéreivel foglalkozó historikus subjectivitásra hajlik. Thallóczy voltaképen nem az imperátorok egyéniségével, hanem magával az imperiummal s még helyesebben az azt növelő tartományokkal törődött. Thaly a hazájuk ronsainak megmaradásáért, az anyaország szabadságáért és függetlenségéért küzdő, majd a mindezeknek elvesztésén búslakodó kurucz vezéreket látta maga előtt éjjel-nappal; és apostola lett annak a bűvös Rákóczi-szeretetnek, a mely — a hogy sokszor mondta, mert mindig érezte — betölt mindenkit, a ki ezzel a csodálatosan nemes és nagy emberről huzamosabban foglalkozik s fogékony a lelke.

Ha az emlékbeszédet erről a díszes helyről valóban Thallóczy mondhatja, tanúi lettünk volna bizonyára annak a történetírói művészetnek, a mely a saját tárgyiassága és Thaly egyénisége közt lévő mélységet virággal és babérral tölti ki: azzal a

sok virággal és babérral, melyet együtt hozott Thalyval Konstantinápolytól Kassáig, Izmidtól Késmárkig, mikor segítette a szent hamvak hazaszállításában. Őszintén tisztelte Rákóczit, de nem rajongott érte úgy, mint Thaly. Jegyzetei közt megírva találok, hogy «az az igazság, a mely a mesében megtestesül, mindig jobban hat az elvont igazságnál; s a mese hőse inkább vonz, mint a mese». Thaly szemében — szerinte — ilyen mesebeli hős volt Rákóczi, az utolsó magyar, «ki Magyarország vélt vagy igazi függetlenségének eszméit vére hullatásával, vagyona eldobásával bizonyította meg». Thalyt — az ő felfogása szerint — megkapta, hypnotizálta az a színes korszak, mely sokban emlékeztetett Magyarország első szereplésére, a vezérek korára. Nem tudta hidegen elemezni az egyének gondolatait; nem adott olyan præparatumokat a Rákóczi-korból, a milyeneket az ismert adatokból adhatott volna. A maga elgondolása szerint öntött beléjük életet és vért. A képzelet világát átvetítette a jelenbe, a valóságba. Óhajtandó eszménye a Rákóczi-kor volt. Önmagának és a nemzetnek eszményéhez való ragaszkodása abban az alakban nyilatkozott, hogy a mese hőseit, Rákóczit, királynak tartotta, lélektani folyamatát symbolizálta, symbolummá tette.

Thallóczynak mindez a mesebeli régi kastélyok kísértetjárását juttatta eszébe. A lélek megnyugvást keres és csak akkor nyughatik meg, ha valaki megváltja; akar valamit a síron túl, a mit életében nem tudott végrehajtani; most mint árnyék folyton utána jár s ha akad valaki, a ki óhaját teljesíti, vége a kísértésnek. «Ilyen kísértetek — mondja Thallóczy — minden nemzet történetében járnak. Ilyen volt Rákóczi Ferencz is. Rodostóból elviszik az anyja mellé Konstantinápolyba. Egy darabig a feledés homálya borítja; majd azután mesében, zenében apránként megújul az emléke, felkapja a történetíró tolla. Eleinte csak egyeseknek, azután törvényhatóságoknak, majd a nemzet intelligentiájának lesz óhaja, hogy ez a nagy emigráns, ez a mythologikus alak hazakerüljön. Lehet, némelyek képzelődése azt láttatta, hogy ezek a hamvak történelmi tartalmat adnak majd a mi elmodernült társadalmunkba és belevetítjük majd a multat a mostani állapotok közé; mert hiszen a mi volt, még lehet. Ennek az eszmének volt híve fiatal kora

óta Thaly Kálmán. És neki adatott meg a lehetőség, hogy hazahozza annak a kornak mozgató embereit, vezéregyéneit haló porukban! Thallóczy azt hitte, hogy ezzel «a kísértetjárás megszűnt».

Én azonban, tekintetes Akadémia, nem hiszem, hogy kísértetjárás volt ez; tehát azt sem hiszem, hogy megszűnt. Thaly Kálmán, a ki befejezetlenül is három nagy kötetet írt Bercsényi Miklósról s én, a ki szintén három nagy kötetet írtam Rákóczi Ferenczről, sok ezer meg ezer adat aprólékos megvizsgálása után, ha mégannyira a romantikus történelmi iskolához számítanak is bennünket, talán még sem tévedtünk, mikor arra a meggyőződésre jutottunk, hogy Rákóczi, Bercsényi nem olyan mesebeli hősök, kiket féktelen, vagy csak alig fékezett képzelet tesz meg királyoknak, hanem olyan történelmi valóságok, kik nemcsak a terveikről és tetteikről szóló följegyzésekben, hanem — főkép Thaly Kálmántól közzétett — több ezer levelökben és egyéb irataikban, ezekben a fényes irodalmi emlékekben mostan is oly erővel szólnak hozzánk, mint más nemzetekhez, sőt az egész világhoz szólnak azok az államférfiak, hadvezérek, tudósok és írók, a kiket a történelem nagyoknak nevez. Nem kísértetek ezek, hanem tanítómestereink, a kiknek műveit az iskolákban ma már a remekírókkal egy sorban olvastatják. Cicero leveleit száz nemzedék mindenkor más viszonyok és világnézletek közt olvasta, mint az előbbi; de hasznát vette, lelkesedett értök minden időben. Rákóczi maga is észrevette, hogy száz esztendő alatt, Bocskaytól az ő koráig, öt nemzedék öt háborút viselt a szabadságért «s mindegyikből maradtak a következőre öregek, kik még emlékezének a multakról s lelkesíték a fiatalságot a szabadság szeretetére annak elbeszélésével, a mi az előtt történt». Maga Rákóczi is alapos történelmi tanulmányokkal vezette be szabadságharczát, a mi mesebeli hősöknek nem szokása; Thaly pedig ez idő szerint az utolsóelőtti s talán én sem vagyok az utolsó azon öregek közül, kik a multakról megemlékeztek, megtanították rá a fiatalságot és, a hogy' eszményképük, Rákóczi is tenni kívánta, «megszáfolták a rágalmakat s felvilágosították az igazságot».

A Rákóczi-cultust sem ő teremtette, mert — mint máshol bőven bebizonyítottam — készen találta; de valóban épen

akkor fogott Rákóczi történetének minden addiginál részletesebb kutatásához, mikor Széchenyi lerázta, a mi benne földi volt s a költő tanítása szerint egy éltető eszmévé finomult. Az egyik nagy ember elvesztésének lesújtó hatása alatt mondott próféta szavakat Thaly egy másik nagy emberre alkalmazta. Széchenyi meghalt, de élt Kossuth, egy másik költő szerint Rákóczi égből kitört lelke; s ennek a léleknek nőttön-nőtt tiszta fénye, mennél nagyobb tömegben kerültek elő a reá vonatkozó történelmi adatok.

Thaly, mint historikus, egész életében Rákóczi íródeákja s mint politikus a határozati és függetlenségi párt híve maradt. Rákóczi élete alkonyán Mikesre, Kossuth Thalyra bízta elsőszülött fiát. Thaly a multat a jelentől nem választotta el élesen; a tudományba sokszor belevitte a politikát, a politikába a történettudományt; s a Rákóczi-korabeli labanczok ellen épen olyan hévvel fordult, mint az 1867-es kiegyezés hívei ellen. Thallóczynek egy megjegyzése szerint könnyen és igen gyorsan következtetett előre is, hátra is. Politikai nézete — szerinte — «nem annyira a tényleges körülmények mérlegelésén alapult, mint inkább öntudatos vagy félig tudatos következtéseken. Igaz, hogy a politikusnak történettel kell foglalkoznia, elsősorban a közvetlen mult eseményeivel és annak gondolataival. De jövődölésekre nem adhatja fejét, mert látra kell vetnie azokat az imponderabiliaakat, melyek minden korban különböznek egymástól». Thallóczy, a ki historikus létére, ha nem is a fórumon, néha maga is döntő szerepet vitt a politikában, nem mondta, mert nem is mondhatta, hogy a történetíró ne legyen activ politikus. Szerinte Thaly alapjában nem is volt az, mert mindig hátra nézett s a jelenbe is belevitte a mult képzeleteit, úgy, a hogy ő látta. Már pedig «nem látott egyebet, mint a függetlenségi törekvések folytonos lánczolatát, szóval a létért való küzdelmet és annak történelmünk folyamán új formákban való, de lényegében véve ugyanazon megújulását». «Az átalakulást, a változást a nemzet életében megsemmisülésnek érezte; azért valósággal szenvedett utolsó éveiben. Mint sokan a mi nagy embereink közül, élete végén kétségbeesett a nemzet jövődjé felett. A finis Hungariæ gondolata járta át a lelkét.»

Történelmi és politikai felfogásának szoros kapcsolata

következtében sohasem ítélték meg csupán mint historikust, vagy csupán mint politikust, a mi az ítéletet vele szemben sokszor igazságtalanná tette. A helyes arányt a kettő közt az emlékbeszédnek kellene megállapítania. Ősmerem Thallóczy-nak azt a felfogását, hogy Thaly azok közé tartozik, kikről sokkal többet kell mondani, mint a mennyit egy emlékbeszéd kerete megenged. S épen azért, mert már hét esztendeje írta nekem, hogy Thaly életírója én vagyok, ő csak idegenbe szakadt hadnagya, — most, mikor az emlékbeszédhez gyűjtött adatai is az én még bőségesebb jegyzeteimhez kerültek, kérnem kell a tekintetes Akadémiát, hogy a szokottnál valóban terjedelmesebb életrajzot, ha érdemesnek tartja reá, beszédem függeléképen méltóztassék kinyomatni. Abból talán inkább kiderül, a mit Thallóczy is bizonyára fejtegetni kívánt, hogy a korra, melyben élt, nem annyira az ő egyénisége, mint inkább bizonyos formában hirdetett eszméinek tömege gyakorolt befolyást; ehhez képest azonban valamennyire megint a kort kell előre tolni, minek következtében ismét az egyén szorul hátra. «Még volt benne az az erős ösztön, hogy a világot a maga eszméivel akarta benépesíteni és olyannak szerette volna látni nemzetét, a milyennek látta.»

De, a mint sokan hitték és hiszik, történelmi ítéleteit s mindent, mi ezekkel kapcsolatos, nemcsak az a körülmény gyöngítette, hogy politikus, hanem az is, hogy költő volt. Hol pártállása, hol költői természete szerint színezte az eseményeket, mi az objectivitasnak semmiképen sem volt javára. Mesékre kurucz őseivel büszkélkedő nagyanyja tanítgatta; versekre édes jó anyja és nagybátyja, Vörösmarty, a nagyszerű magyar epos-író; oknyomozó történetírára Szalay László, a nagy gondolkodó. Thaly történetírásán mindvégig meglátszott, hogy szerette a legendákat, költőileg színezte ki az eseményeket, de azokat ismeretlen levéltári adatok alapján állapította meg. A ki gyermekkorában *Zalán futása* költőjének térdén lovagolt, fiatal theologus korában már Árpád sírját kutatta, mint képviselő a honfoglalást megörökítő szobrok felállítására bírta nemzetét s élete alkonyán nagyszerű irodalmi munkával ünnepelte meg Árpád halálának ezredik évfordulóját. Pozsonyi kis deák korában először is egy szabadsághősről, Bethlen Gáborról

írt verset. Még huszonhárom esztendő is volt, mikor már öt kötet költeménye jelent meg: mindjárt az első Arany Jánostól vett jelisével és tizenhárom balladával. Tizennyolcz esztendő korában írta első kurucz versét, a koronczói nótát; hatvannyolcz esztendő korában az utolsót, Bottyán János kurucz tábornok sírja fölé. Arany János buzdította kurucz versek írására; Szász Károly szigorúan megbírálta; Vajda János ledorongolta. Báró Eötvös József reá, a kurucz versek írójára, az alig huszonöt éves emberre akarta bízni Szalay történelmének folytatását; majdnem ugyanakkor, mikor Gyulai Pál, aesthetikai szempontból, a legrosszabbul megírt könyvek közé sorozta első nagyobb munkáját, Bottyán János életrajzát. A rendőrség elől bujdosnia kellett, mikor 1861-ben kiadta politikai verseinek kis gyűjteményét, a *Szabadság hajnalát*; de az elkobzott mű íróját Deák Ferencz munkatársnak szerezte be báró Kemény Zsigmond mellé a *Pesti Napló*hoz; és ott megjelent hazafias és kurucz dalait országszerte szavalták.

Öt kötet költeménye kevés volt ahhoz, hogy elismert költőnek tartsák; pedig költő az, kinek ötszáz verse közül csak öt is helyet követel a szívben. S Thaly öt ilyen költeményét «akkor» országszerte dalolták, énekelték: *Megrirrad még valaha, Árpád apánk ne féltsd ősi nemzeted, a Klapka-induló, a Bercsényi-induló*, és legszebb népdala: *Jaj, de búsan harangoznak Tarjánban*, még mostan sem némult el egészen. Hát még azok a vitézi énekek és kurucz dalok, balladák, a miknek gyűjtésére Mátray Gábortól kapott kedvet s a miknek dallamait Káldy Gyula, Kálmán Farkas és mások országszerte elterjesztették! A magyar irodalom öreg kincstárnoka, Toldy Ferencz, örömtől könnyezve fogta kezébe a feledéstől megmentett 334 régi vers négykötetes gyűjteményét, a mely teljesen épen az ő öt venéves írói ünnepeire s neki ajánlva jelent meg. A kurucz költészet gyöngyeiről, melyekhez Thaly azután is fűzött újabb szemeket, csakhamar egész kis irodalom keletkezett, a mely elragadtatással szólt szépségükről, értékükről. Régiés modorban írt saját kurucz verseit Thaly ezektől teljesen külön és jóval később adta ki egy kötetben.

Halála után keletkezett az a nagy tudományos készütséggel indokolt s Thaly egyénisége iránt minden tisztelettel

nyilvánított, de a sárospataki tanárok által szintén nagy tudományos készültséggel indokolt és Thaly egyénisége iránt törhetetlen tisztelettel visszautasított súlyos föltevés, hogy Thaly négykötetes gyűjteményében fíz olyan kurucz ballada van, a mely nem oda tartozik, hanem saját kurucz versei közé. Vagyis Thaly olyanformán járt volna el, mint Macpherson az ossiani daloknak, Chatterton az avoni hídvatásnak, Pinkerton a skót tragikus balladáknak, Hanka a königinhofi kézirat ó-cseh költeményeinek, sőt mint — egy vád szerint — nálunk is Kriza János a *Székely vadrózsáknak*, — valamennyien saját műveiknek eredetiek gyanánt való kiadásával. Egy ilyen irodalmi gyártmányt, melynek a *Régi Magyar Énekekkel* Somogyi Antal esett áldozatul, a maga gyűjteményének megjelenését követő esztendőben Thaly a legkínéletlenebbül nyilvánított képtelen hamisításnak. Micsoda lelkiösmerettel tehette volna, ha őt magát a hamisítás bűnének tudata nyomja! Különben is, a ki gyűjteményében annyira hangoztatta és bizonyította a közlött szöveg hitelességét; a ki annyira kiemelte, hogy ő maga csak gyűjtő s annyira kívánatosnak tartotta könyvével szemben a kritikát, az a szöveg toldozgatására, meghamisítására, vagy arra, hogy épen saját versét csempészsze be a gyűjteménybe, nemcsak bírálói előtt is tiszteletben tartott jelleménél, hanem egész egyszerűen, már józan eszénél fogva s még a tőle valóban nem idegen hiuságtól megtévesztve sem gondolhatott. Jobban hízelelhetett volna neki, ha — miként vitéz katonáink a mostani háborúban is gyakran mentek rohamra az ő *Klapka-indulójával* ajkukon, — kurucz dalait és balladait saját költeményei gyanánt éneklék országszerte, mintha verseit egy szaköröknek szánt s épen nem kelendő gyűjteményben az észre nem vevés veszedelmének teszi ki. Saját kurucz dalainak összegyűjtésére és kiadására már akkor gondolt, s érthetetlen lett volna, ha ezt a gyűjteményt épen legszebb dalaitól fosztja meg; hiszen történetírói hitelességének és megbízhatóságának kétségbevonása nélkül itt is elérhette volna azt a dicsőséget, hogy irodalmunk legnagyobb archaikus költőjének tartsák.

Sőt halála után egy másik, nagy feltűnést keltő könyvben, már Thalynek egész történetírói működését érte az a vád, hogy üres formákat keresett, a kezében levő anyag souverain,

de öntudatlan megvetésével a valót és az csemények lelkét nem tudta felfogni s adatait csak a legnagyobb óvatossággal szabad felhasználni. Ezzel az ítélettel szemben figyelembe kell venni, hogy Thaly — mint a Történelmi Társulat pozsonyi kirándulásán kifejtette, — a magyar historikus politikai feladatát abban látta, hogy felépítse a magyar nemzet dicsóságának templomát; minél jobban megismertesse, homályos részeiben felderítse, salakjaitól megtisztítsa, csonkaságaiban kiegészítse a hazai történelmét; s ne a mesék és ábrándok ködén át, hanem a történelmi kritika tüznél kipróbálva mutassa fel a lezajlott századok valódi képét.» Azonban a bíráló szerint Thalynak az utolsó évtizedekben főképp Rákóczi száműzetésére vonatkozó irodalmi munkássága alig tartozik a történetirodalomba. Én, a bíráló megjelenésekor sokfelől megkérdeztetve, más véleményben voltam; de mivel a bírálattal annak idejében Thallóczy nevét is kapcsolatba hozták, talán helyesebb, ha szavaim ismétlése helyett Thallóczyt szólaltatom meg és szóról-szóra idézem, a mit az idevonatkozó töredékben itt, a tekintetes Akadémia színe előtt, mondani akart. Szerinte «a Thaly Kálmán adataiból halála után négy esztendővel megírott munka Thaly adatai nélkül egyáltalán nem jöhetett volna létre. Azt a szerző nem gondolja meg, hogy oly kevesen vagyunk, hogy a módszeres történelmi iskolázottság nálunk még csak igen gyöngye hajtásokat vetett; s ha a bírálóknak ebből a hangneméből ítéljük meg elődeinket, akkor egyfelől megtagadjuk mindazt, a mit szüette adatokból merített kockákból építettünk és nem marad hátra egyéb a negatiónál. Az erkölcsi bátorságnak nagy fokára vall, — folytatta Thallóczy, — hogy a nyugati történetirodalmi képzettség csak Thaly halála után mer ítéletet, illetőleg kritikát gyakorolni róla, életében pedig mélyen hallgatott. Pedig ez nem így áll. Thaly vaskos polemiája igaz ugyan, de emberére talált, pl. Knauz Nándorban. Ő is különleges alak volt, sui generis és általános emberi szempontból; de éppen magyar szempontból olyannak kell őt venni, mint a milyen volt. Bírálni lehet, de csak igazságosan. Beszélhetnénk még — végezte — tapintatról is, hogy vajjon a Thaly hagyatéka alapján írott munkaboltozat volt-e az a tér, a melyen Thaly életképét így kellett lerajzolni?»

Thaly életének ragyogó kerete az a lelkesedés, a melylyel a nemzet őt munkássága közben körülvette. Nincs egyetlenegy magyar történetíró sem, a ki kutatásaival, műveivel, egyéniségével jobban hatott volna nemzetére. Franciaországának sem Thiers vagy Lamartine voltak legnagyobb historikusai, de a forradalomról írt műveikkel, politikai bátorságuk következtében, ők hatottak legjobban nemzetökre s ennek a hatásnak nagy része volt abban, hogy mind a ketten köztársasági elnökök lettek. Thaly talán még ennél is többet ért el, mikor őt a történetírásban és politikában az ónodi és a debreczeni függetlenségi nyilatkozatok hívét, a király valóságos belső titkos tanácsossá nevezte ki. Legnagyobb kitüntetésének mégis egyik egyetemünk tiszteletbeli doctori oklevelét s legnagyobb jutalmának azt az egyetlenegy agátszemet tekintette, a melyet Rákóczi olvasójából a szent sír felbontásakor emlékül tartott meg magának. Ennek az olvasószemnek előkerülése nélkül néhai jó öreg királyunk nem rendelhette volna el Rákóczi hamvainak hazahozatalát s nem mondhatta volna, hogy most már «keserűség nélkül gondolhatunk vissza mindnyájan a mögöttünk álló borús korszakra s a király és a nemzet egyesült kegyelete kerésbeti fel mindazok emlékezetét, a kiknek vezető szerep jutott a letűnt küzdelmekben».

Thaly munkái és szorgalmazásai nélkül a király és nemzet egyesült kegyelete nem lehetett volna politikai tényező. Egyszerű írói hiúságból mondta-e hát, hogy harminczhat könyvet, több száz czikket és tanulmányt írt Rákóczi koráról, vagy azzal a jogos önérzettel, hogy velök nemzeti tulajdonná akarta tenni azt a hihetetlen lelki nagyságot, melyet a nyolcz éves szabadságharc idején Rákóczi maga is annyira csodált és becsült nemzetében? Thaly történetírói jelentősége a nemzetre gyakorolt ezen hatásán, a nemzeti élet örök törvényei keresésén és azon fordult meg, hogy «a nemzet küzdelmes multja, nagy jelenségei iránt folyton fokozódó lelkes rajongását» történelmi kutatásai is igazolták.

Ezek a kutatások valóban nem alapultak módszeres iskolázáson; hiszen az egyetemi szemináriumoknak hazánkban csak valamivel több, mint négy évtizedes multjuk van; s főiskolai képzettségét Thaly különben sem az egyetemen, hanem egy

theologiai főiskolán nyerte. «Mesternek magamat nem tartatom — írta egyik fiatal barátjának ¹; — én csak a Rákóczi-kor ezidőszerinti fő legénye vagyok; másként csak igénytelen, de magyar szívtől buzgó, neimzetem javán, irodalma fejlesztésén lankadatlan törekvéssel, ámbár csekély erővel működő napszámos.» Mégis nagy része volt a magyar történetírás szervezésében; s azon munkásság mellett, a melyet Akadémiánk történelmi és hadtörténelmi bizottságában s a Monumenták kiadásában kifejtett, halhatatlan érdeme a Magyar Történelmi Társulat és a *Századok* megalapítása, melylyel a historikusokat és olvasóikat egy nagy családban egyesítette. Thallóczy mondja róla, hogy «Társulatot megteremtette, a történettudományt új stadiumba vezette, művelésének új lendületet adott, kiszabadította a nehéz koturnusból s a lenyűgöző páncélz alól — az ígét bevezette a pályatérre, kis társulatát és a tudományt kedveltté, keresetté tette az ország előtt». Engemet magamat a Társulatba azzal vezetett be, hogy «kevesen vagyunk, örülnünk kell egymásnak». És valóban, erősebbérvése volt a szeretet, mint azok gondolják, a kik Szilágyi Sándorral, Salamon Ferenczével, Knauz Nándorral és másokkal való erős, sőt kíméletlen polemiait ösmerik. Velük szemben föllobbant hirtelen haragja után mindjárt belátta, hogy kevesen vagyunk, együtt kell dolgoznunk. És milyen szép, nemes egykori ellenfelének, a mai magyar történetírás nagyérdemű nestorának, Fraknoi Vilmosnak, a *Századok* legutóbbi füzetében alig két hete tett nyilatkozata, hogy lerója kegyelete adóját Thaly iránt, «kinek neve, ellentétes felfogások heves összeütközése után következő közös törekvéseik és sikereik emlékeit idézi fel lelkében». Valóban, ha Thaly Kálmánnak egyszer-másszor voltak is haragosai, sokkal nagyobb azoknak száma, kik barátságát barátsággal, szeretetét szeretettel viszonyozták. Hiszen édes atyja úgyszólván halálalás ágán tanította arra tizenegy esztendő fiát, hogy mit ér, ha valakinek tudománya az eget verdesi is, de nincsen jó erkölce s másokat nem becsül? S majdnem négy évtized mulva, mikor édes jó anyja elhunyt, a már országos hírű tudóst öcsese, Thaly László, azzal vigasztalta, hogy életrajzírója nem hagyhatja

¹ Thallóczynek, 1882. febr. 25.

figyelman kívül a páratlan anya befolyását fiára ; «lehetetlen, hogy ne lássa benne a költői érzék ébresztőjét, munkakedvre, kitartásra, becsületérzésre indító kimagasló tulajdonságait». Testvéreit is rendkívül szerette. A nőktől sem tagadta meg hódolatát ; de épen az a nő, kihez négy évtizeden át olyan eszményi barátsággal tekintett föl, mint valaha Rákóczi Conti herczegnéhez és a kinél jobban senki sem értette meg őt, írva hagyta róla, hogy «Thaly Kálmán csak kettőt szeretett forró, kiapadhatatlan, önzetlen melegséggel: a magyar hazát és II. Rákóczi Ferenczet. Ő különváló szellem volt, kit afféle női szerelmeskedések nem érdekeltek ; és senkiseu dicsekedhetnék azzal, hogy Kisfaludy Sándorként Rózáért epedett».

Ez a nemeslelkű asszony, Ludányi Bay Ilona, valóban megfogadta Schillernek a nőkhöz intézett intelmét, hogy a férfinak ne egyes tetteiről, hanem az egész férfúrói ítéljenek. Nála bevált Schiller megfigyelése, hogy a férfiú okok, a nő pedig szerelme alapján ítél ; s a nő már ítelt is azzal, hogy valakit szeret, vagy nem szeret. A tudósnak megbírálásában még az Akadémia előtt sem volnánk elég igazságosak, ha bírálattunkkal a nők fóruma előtt meg nem állhatnánk ; hiszen az ő enyhébb felfogásukból mindig kicsillan az igazságnak egy-egy olyan sugara, melyet az oknyomozásban teljes és egyenletes világosságot kereső férfiú nem mindig vehet észre. Az a nemzeti színű zászló, melyet Thaly a képviselőválasztáskor és az az ezüst koszorú, melyet Rákóczi hamvainak hazahozatalakor a nőktől kapott, nemcsak a közélet küzdelmei közt megőszült férfiúval szemben nyilvánított elismerésnek, hanem annak a szeretetnek is jele, melylyel anyáik, nagyanyáik korának költőjére gondoltak.

Húsz esztendőskorában Thaly a nők, kétszer húsz esztendőskorában a nép szeretetétől várta élete boldogságát. S az országgyűlésen három évig a főváros, huszonnyolcz évig Debreczen egyik kerületét képviselve, a nép szeretetében találta legerősebb forrását annak a bátorságnak, melylyel függetlenségi elveit három évtizeden át törhetetlen lélekkel hirdette. Háromszáznál több országgyűlési beszéde közül sok hangzott el visszhang nélkül ; de történelmi jelentőségű parlamenti sikerei voltak az ezredévi és a Rákóczi-törvények meghozatalában s a parla-

ment békéjének helyreállításában s a nép szeretetének és egyetértésének miocsoda hatalmas nyilatkozása volt az, mikor az országgyűlés megbízásából Keletről diadalmenetben hozta haza Rákóczi és a bujdosók hamvait! Mégis megvillant agyában az a rettenetes gondolat, hogy ma a nemzet temet, de holnap a nemzetet temetik, ha nem tér vissza Rákóczi jelszavához: Istennel a hazáért és a szabadságért! A nemzet jövője miatt való aggodalmait Széchenyinél erősebb idegekkel tudta mérsékelni. Nemzetét a nyilvánosság előtt sohasem csüggesztette, azonban nem is hitegette. Élete rögzös határain mindenkor két genius vezette: politikában a remény, historiában az emlékezet. Ha amannak bátorító tekintetében nem bízott, emebben, Kölcseynél szerencsésebb, vigasztalást talált. A hol ködös, hol változó, de rá néha mégis es. k mosolygó jelenben a nemzeti emlékezetnek és reménynek ápolására mindent megtett, a mit fél-század kitartó, becsületes, erős munkájával megtehetett. Mikes leveleit ő történelmi vonatkozású irodalmi alkotásoknak mondotta, az ő műveit mások irodalmi vonatkozású történelmi alkotásoknak mondják. Remény és emlékezet: költői és történetírói tehetség szárnyain valóban fölemelkedett abba a magasságba, hol, Mikessel együtt, Rákóczi nagy lelkét kereste és — immár kilencz esztendeje — meg is találta.

Arra a sírra, mely őt befogadta, a tekintetes Akadémia nevében kötött szerény koszorúmat elhunyt barátunk, Thallóczy odaszánt koszorújának utolsó levelével ékesítve teszem le. Tervezett emlékbeszédének megmaradt néhány befejező sora, szép bizonyossága annak, hogy szeretetben, igazságérzetben van valami élesztő-forrasztó erő, mint a mesebeli vasfűben, a mely a különböző nézeteknek és felfogásoknak egységes új életet ad.

Thallóczy azzal akarta végezni beszédét, a mivel most én végzem beszédemet, hogy «ha megállunk a pozsonyi evangélikus kies temető kriptájánál, mely Thaly Kálmánnak s lelkéből szeretett fogadott fiának múltó hamvait rejti magában, önkéntelenül a kérdések sorozata jelenik meg előttünk.

«Egyéniség volt-e Thaly Kálmán, kinek emléke elmulása után is fennmaradt? Igenis, az volt. Vajjon csak a maga nemzedéke számára alkotott s munkáit majdan a feledés pora lepi be? Ő korával együtt fejlődött; munkássága egy eszme körül for-

gott, mely elhalványulhat, divatját múlhatja, de benne él a nemzetben, míg ez a nemzet élni fog.»

«Munkáit a kritikai történetírás egyes tételeiben, részleteiben megváltoztathatja; de megmarad magvetőnek mindenkorra. Mert ha tévedett is némely vonatkozásokban, ha belső lelkesedésének tüze talán el is ragadta, ő nem a napi vásáron kereskedett; thémái olyanok, melyek a nemzet létkérdéseit érintik s nincsenek alávetve a nap lelki árfolyamának.»

«Nem azért dolgozott, mert kitűzött czélja ujdonság-számba ment; de, fejlődésénél fogva, nem is foglalkozhatott mással. Phantasiája ebben a történeti berekben tudott alkotni; és ez alkotások átmentek a nemzet köztudatába s tovább élnek majd abban az arányban, a mint jobban vagy rosszabbúl megy a sora.»

«Nemzedékünk le fog tűnni; lassankint elfogynak a kortársak s már csak a hivatalos körök gondozzák vagy nem gondozzák az ilyen idealisták sírját. Jó irodalomtörténet-tudósok talán később is számot tudnak adni egy-egy alakról, kit kora vállára emelt; de a jövő társadalma fülében a név ösmeretlenül cseng. Thaly Kálmán neve megmarad. Megőrzi az ifjúság, melyet annyira szeretett; megőrzi az eszme, a melynek szolgálatában becsülettel s dicsőséggel töltött egy emberéletet.»

Legyen áldott emlékezete!

MÁRKI SÁNDOR.

A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA.

A *Politische Bücherei* legelső köteteinek egyike Szekfű Gyula munkája: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Ugyanez megjelent magyar fordításban is, *A magyar állam életrajza* címmel. A *Politische Bücherei* elsőrendű német vállalat. Három kiváló egyetemi tanár szerkeszti: Marcks Erich, Schumacher H., Smend R. A vállalat célja az, hogy a német nép politikai műveltségének hiányain segítsen.

«Ez a nép (a német), — Marcks Erich szavait idézem — mely oly kötelességtudóan és oly culturával tud dolgozni, a nemzetközi politikának kapcsolataiban csaknem teljesen tájékozatlan. Nem ismerte a népek hangulatát, és csak csodálkozni tudott a nagy háborúban, hogy minő elszigetelten áll. Ennek a helyzetnek nem szabad még egyszer előállani. A német nemzet politikai műveltségét ki kell egészíteni, el kell mélyíteni. A nemzetet széles politikai műveltség alapjára kell állítani.» Ennek a szolgálatában áll a *Politische Bücherei* vállalata és a kitűzött célját a szerkesztők oly módon kívánják elérni, hogy minden egyes kérdést a napi események köréből kiemelve, emelkedett szempontú tudományos feldolgozásban adnak nemzetük elé, melynek az objectiv előadásból kell a tanulságokat levonni és azokat a jövőben gyakorlatilag alkalmazni.

Ebben a vállalatban írta meg Szekfű a magyar állam biológiáját. Megírta a legteljesebb tárgyilagossággal és oly sikerrel oldotta meg feladatát, hogy a legteljesebb elismerést érdemli. Nem propaganda-irat ez, mely reklámmal akar Magyarországnak barátokat szerezni. Tisztán tudományos munka, mely a német módszeres gondolkodáshoz alkalmazkodva, alaptételeit szigorúan tárgyilagos alapon, tudományos módszerrel építi fel. Nem rábeszélő irat, hanem pártatlan okfejtés. Minden tétele

mögött ott van a történelmi tény ereje és a nagy erkölcsi felsőség, mely tollát vezeti. Ily iratnak van igazi meggyőző ereje. Mindenekelőtt a német művelt közönség meg fogja ismerni a magyar nemzet igazi történelmi egyéniségét. Valóban szükség van erre. Addig, míg a magyar erő a világháborúban nem érvényesült, a német publicistika, sőt a tudományos irodalom is, vagy nem vett Magyarországról tudomást, vagy czélzatos, legtöbbször határozottan ellenséges forrásokból merített. Évtizedeken keresztül folytonos védelmi vonalban kellett állnunk azzal a lenéző, kicsinylő felfogással szemben, mely még hű szövetségestársaink tudományos nyilvánulásaiban is reánk zúdult. Félreismerték e nemzet történelmi egyéniségét. Hamis világításban látták e nemzet alapvető és fenntartó történelmi erőit. Ez az irat nem védekezik, hanem bemutatja e nemzet lényét, úgy a hogy ez ezer éven át kiemelkedik. A könyv központjában mindig a nemzet egészének eddig lezajlott élete van. Nem a harcok történetét, államférfiak cselszövényeit, egyének összeütkezéseit rajzolja. Nem külső történetet ír, hanem valóban a magyar nemzeti lélek belső történetét nyújtja, tömör vonásokban, több helyen plastikai hatással. Ebben a lélekben bemutatja az energetikus erőket. Azt az igazi életerőt, mely a magyar államot nehéz földrajzi helyzetében, a szláv elem közé ékelve, megalapítani és ezredéven keresztül annyi nagy krisist kiélve fenntartani tudta. Szekfű kis könyvében nincs romantika, nincs szavaló, subjectiv felfogásoktól duzzadó phrasis-halmaz, mely annyit ártott és árt ma is az igazi történetírásnak. Szekfű bebizonyított történelmi tények összefüggő fonalát keresi és meg is találja. Ennek a kis könyvnek két — történelmi tényre alapított — főszempontja van. Az egyik történelmi tény az, hogy a magyar államegyéniség, nomád korától kezdve egészen a legújabb korig, tehát a modern alkotmányosság korszakáig, egész élete folyásán át egyetlen egy nemzet, a magyar nemzet terméke volt. A másik, hogy a magyar állam megalakulásakor elszakadt a kelettől és belépett a keresztény-germán culturközösség keretébe és azzal kevés megszakítással folyton kapcsolatban maradt.

A német olvasó megtanulhatja ebből a könyvből, hogy Magyarországnak tartalmát, formát csak a magyar nép geniusa

adott. Nem az ittlakó másnyelvű elemek voltak az államegyéniség kifejezői. Az államalkotó nemzet a magyar volt. Már a nomád magyar nép is, a hunokkal és avarokkal ellentétben inkább a Dunántulra, a nyugathoz legközelebb álló Pannonia műveltebb völgyére helyezte a nomád állam súlypontját. Közel akart súlypontjával elhelyezkedni a nyugathoz. A magyar állam alapítói nagy politikai bölcseséggel nemcsak a keresztényiség fölvetelésében látták a magyar nemzeti állam fönnmaradásának biztosítékát, hanem azzal egyenértékű tényezőnek tartották azt is, hogy a nyugati és ne a keleti görög keresztényiség keretébe illeszkedjenek.

Ezek nem új tételek. Ezeket, különösen az utóbbit, Andrássey Gyula nagy történelembölcsészeti munkájában meggyőzően fejtegeti, de azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy Szekfű bizonyítási módszere segítségével a német művelt olvasók köztudatává válhat az a tétel, hogy a magyar állam kvalitásának egységét, tartalmát, formáját a magyar faj tartotta és tartja fenn. De német tudományos meggyőződéssé válhat az is, hogy éppen a germán-keresztényen kulturközösség keretébe való belépés és megmaradás a magyar faj államalkotó világfelfogásának terméke. Bizonyítási módszere annyira megfelel a mai német modern módszer követelményeinek, hogy meggyőző ereje visszautasíthatlanul fog hatni a német történelmi tudományra. Károlyi Árpád is ehhez hasonlóan vélekedett a Szekfű könyvéről írt jeles ismertetésében (*Budapesti Hírlap*). Érdeme ennek a kis könyvnek, hogy a belső kapcsolatok mélyéig hatol. Minden tételét történelmi tényre alapítja. Azzal nem törődik, hogy «a jóbarátok vagy az ellenségek miként itélik meg», ő keresi és odaállítja a megczáfolhatlan történelmi tényeket a maguk kapcsolatában és nagy irányvonalaiiban. A magyar történettudomány mai kutatásainak eredménye alapján dolgozza fel az említett két vezetőgondolat szempontjából a nemzet belső életének mozzanatait. A nomád magyar állam alakulásától I. Ferencz Józsefíg végigkíséri az államhatalom tényezőinek sokszor változó összetételeit és feltünteti a keresztény-germán közösség kapcsolatának változatait is az Ötök szent német birodalmától a modern német birodalomig és az osztrák császárságig. Plastikusan áll Szekfű könyvében az olvasó előtt a nagy államszervező fejedelmi ta-

lentum, a legelső és legnagyobb magyar reformer, Szent István történeti alakja.

Panaszkodik szerző a magyar kiadáshoz írt előszavában, hogy a negyvenes évek történetszemlélete Szent Istvánról «merőben téves.» Szent István egyéniségének igaz magyar nagyságát a romantiko-liberális történetszemlélet soha sem tudta felfogni: a magyar állam és keresztvéység megalapítóját vértelen, színtelen árnyéknak rajzolta, melyet alig tud az ember egybekötni a nemzeti fejlődéssel, holott alig van magyar, — Széchenyi Istvánon kívül, — a ki integránsabb része volna a nemzeti fejlődésnek, mint az első király, csaknem mindennek kúfeje. Az ő alakját a félszázad óta uralkodó történeti szemlélet nem látta el tartalommal. Hogy Szent István mi volt nekünk, magyaroknak, azt érezték a XIX. század elméleteitől mentes régi-régi magyarok, mi azonban, késő utódok, csak azóta tudjuk, mióta egyes történetbuvárok a modern történeti kutatás módszereit az ő történetére is alkalmazzák. Az igazi Szent István, a nagy alapító, a magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége, ma már olyan közélről látható, hogy szinte arcvonásait is felismerhetjük. Így állítja be Szent István államférfiúi alakját. Valóban a legnagyobb szervezőtalentum kellett ahhoz, hogy a nemzeti királyság a keresztvéni monarchikus elven épüljön fel ott, a hol eddig a törzsfők és közszabadok egyenlőségén nyugodott az állam szerkezete. Hogy «a fejedelmi hatalom az Istentől jó és Istennek felelős a fejedelem azért, miként él e hatalommal» — oly világnézet, mely teljesen távol állott a pogány ősmagyar felfogástól. A nagy király hatalmas államférfiúi tehetsége és minden akadályt legyőző energetikus ereje kellett ahhoz, hogy ezt a világnézetet a magyarság köztudatává és nemzeti politikai akaratává tudta sűrűsíteni. Ezzel mentette meg a középeurópai érdekközösségbe illeszkedő magyar nemzeti államot attól a tragikus sorstól, mely okvetlen utóléri, ha a kelet kapcsolatának keretébe helyezkedik. Ebben a középeurópai érdekközösségben épült ki a középkori magyar állam és ebben a kapcsolatban él a mai modern állam is. Köztudomású, hogy mikor a magyar állam még nomád állapotban volt, akkor a szomszédos német birodalom már a karolingi monarchia magaslatán is túlhaladt. Így igen természetes, hogy az Árpádok nemzeti királysága

egyszerre ily fokra nem emelkedhetett és bármely fokozatos volt is a fejlődés, mégis sokáig patrimonialis királyság volt, mikor ez a fejlődési fok a keresztény-germán közösségben már túlhaladott állaspontot jelentett. Természetesen a magyar állam is átment az európai államrendszerek különböző fejlődési korszakain. Finom elemzéssel vonultatja el előttünk az állam életrajzának egyes mozzanatait. Eleven életvonásokban domborítja ki szerzőnk, hogy mikor és miképen alakult ki az Árpádok patrimonialis királyságából a magyar rendi állam. Ez a rendi állam természetesen szintén kapcsolatban van a középeurópai fejlődéssel. Világos körvonalakban látjuk magunk előtt, hogyan születik meg a nemesség, mikor lép a nemesi vármegye a királyi vármegye helyébe, miként egyesül a szent korona közjogi fogalmában a király a nemzetet képviselő nemességgel. Megmagyarázza a magyar rendiségnek a nyugati rendiségtől eltérő különleges jellegének okait. Meggyőző erővel mutat rá arra a különleges jellegre, melylyel a magyar rendi állam a késő középkor minden egyéb rendi államától különbözik. Csak az a kár, hogy a magyar államnak történetileg megállapítható, a nyugati államokat is megelőző közjogi jellegét kellően ki nem domborította. A középeurópai érdekközösség fonalát szerző folyton kezében tartja. Valamint régebben a bessenyők, kunok, tatárok elleni küzdelemben a magyar állam volt Közép-Európa védőfala: épp úgy összeforrott Közép-Európával a török nagyhatalom hódításai idején. Ez a nagy érdekközösség nem volt mindig zavartalan. Elmondja szerzőnk az ezen érdekközösségben támadt nagy krisiseket is, — de a krisisek okainak bonczolásánál szigorú tudományos módszerrel állapítja meg, hogy nem a németiség ellen támadt ellenszenv vagy a nyugateurópai kultúraáramlattól való elszakadás és törekvés vezette a magyar nemzetet, hanem kizárólag az erőszakos beolvasztás bécsi politikájától féltett állami függetlenség megvédése okozta a magyarság ellenálló áramlatát.

A középeurópai érdekkapcsolat két nagyobb krisisen ment át. Az egyikén I. Ferdinánd, a másikon I. Lipót idejében. A XVI. század elején az ország területe három részre volt tagolva; a habsburgi I. Ferdinánd magyar király uralma

alá Magyarországnak csak egy kis területe került. A túlnyomó rész elszakadt Közép-Európától, török területté lett. Erdély is külön állásában török *protectio* alá került. A közművelődési és politikai kapcsolat azonban továbbra is fönmaradt a régi Magyarország területén a nyugattal. A magyar állam souverainitása azonban már csak a csekély terület miatt is súlyban nagyon meggyöngült. «Egy keskeny, félholdalakú sáv abban a birtokállományban, mely Habsburg-uralom alatt állott» — az önálló állam függetlenségének erejét nem nagyon éreztethette. A királyok nem laktak az országban. A királyok tanácsában nem ültek magyarok és így keletkezett az a sajátszerű állapot, hogy míg a nyugat államaiban a fejedelmek igyekeztek az állameszmét érvényesíteni a rendiség ellen: addig a magyar rendiség saját királya ellen volt kénytelen a nemzet államiságát védeni. Ez a védelem fegyveres ellenállássá sűrűsödött a Bocskay, Bethlen, Rákóczy György fölkeléseiben. Helyesen igazítja ki szerzőnk a rendiség küzdelmeinek a külföldi, különösen osztrák felfogásban megnyilvánult téves történet-szemléletét, mely a magyar rendek küzdelmében csak elmaradottságot, a rendi előjogok védelmét látta, holott ez a maga legbensőbb lényegében a magyar állam függetlenségének harcza volt. Végzete volt a bécsi államférfiaknak az, hogy sehogy sem akarták felismerni ezeknek a magyar küzdelmeknek ezt az igazi benső jellegét. Nem kizárólag a rendiség gőgös túlkapásai és önző előjogok makacs védelme volt ez, hanem sokkal inkább a magyar nemzeti önállóság féltése és minden beolvasztó veszélytől való megóvása. Ha a rendiséghez és ezek előjogaihoz a régi magyar rendek nem ragaszkodnak és az akkori korszellem által felkapott fejedelmi absolutismus formájában nyilvánult állameszme előtt fejet hajtának, akkor sikerült volna az osztrák beolvasztási politika. Bécsben nem akarták megérteni, hogy a magyar nemzet a saját magyar állami függetlenségének biztosítását mindenkéül fölé helyezze. Nemcsak a török hódoltság idején éltek a bécsi államférfiak ebben a tévedésben, hanem a törökök kiűzése után is. Az I. Lipót-féle politika az absolutismus igájába akarta hajtani a hosszú harcokban nagyon meggyöngült magyar államot és a legerőszakosabb eszközökkel dolgoztak e cél ér-

dekében. Ennek ellenhatása volt a kurucok harca. A bécsi absolutista törekvések nem is sikerültek, de ebben az időben a magyarság a középeurópai érdekeltség köréből kiesett s a folytonos harcokban a nyugat fejlődésétől elmaradt. A nyugati eszmék tulajdonképpen csak a nagy francia forradalom után jutottak hozzánk. A szatmári béke után a régi erőszakos absolutismus elszunnyadt és a magyarság a középeurópai érdekeltség sodrába került újra és a békés patriarchalis absolutismus nyugodtabb napjai váltották fel a durva erőszakoskodó politikát. Ez az uralom tiszteletben tartott bizonyos alkotmányos formákat, sőt a rendi kiváltságokat is eltúrte. A magyar politikai érzék, mely folyton féltette magyar állami egyéniségét, kereste is azt az utat, melyen bizonyos békés megalkuvás a dynastiával és a dynastia többi birtokállományával a magyar állam függetlenségének megóvása mellett lehetséges volna. Így jön létre a *pragmatica sanctio*ban törvénybe iktatott közös védelem azokkal a biztosítékokkal, melyek a magyar állam önállóságát körülvették. De azért az absolutismus, bár enyhe formában, ezután sem szűnt meg. A magyar rendiség továbbra is védekezett. Itt talán sokszor túlzott merevségig vitte az ellenállást, de mivel a *pragmatica sanctio* kibékítő gondolatát a bécsi államférfiak csak elvber ismerték el, különben pedig a kormányzati rendszer a politikai vezetés irányító helyein a magyar befolyást elnyomta, még ez a merevség is menthető. A békés idők azonban a magyarságot számban és erőben fokozták. Irodalmi és társadalmi erők bontakoztak ki, melyek megóvták a magyarságot az eltespedéstől és előkészítették a modern Magyarország kifejlését.

Habár szerzőnk nem akart történetet írni, csak a nemzet egészét és ennek életrajzát akarta könyve hőséül odaállítani és így nem akarta a történelmi nagyságokat és ezek küzdelmeit, összeütközéseit jellemezni, mégis valóban rövid vázlatban virtuositással állítja be Széchenyi István, a nagy reformer alakját. Szent István után a legjelentékenyebb államférfiúnak tartja.

«A magyar nemzeti államiság történetében Széchenyi alakjával egyedül Szent Istváné mérközhetik.» A magyar rendi állam állapotát Széchenyi teljességgel vigasztalannak látta. Erre

vonatkozó megfigyeléseit és tapasztalatait benne rendkívül fogékony és ingerlékeny szellem dolgozta fel. Széchenyi gondolatai — mondja szerzőnk — hatalmas belső tusakodásban születtek meg és szakadozott, váratlan ugrásokkal, erkölcsi páthosszal és gyilkos iróniával telt beszédmodorban és stílusban jutottak kifejezésre. Ily szerkezetű lelkület igazán nem politikusnak való a szó közönséges, olyan értelmében, mint a ki működését a viszonyokhoz kénytelen alkalmazni. Ilyen értelemben Széchenyi nem is volt politikus, hanem több annál: egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesülése. A magyar nemzetiség és államiság történetében az ő neve körülbelül olyan jelenséggel egyértelmű, mint Sein báróé a német viszonyok közt.

Szép részlete a munkának, midőn megrajzolja, hogy az irodalmi mozgalom által megkezdett nemzeti renaissance-t Széchenyi hajtotta végre, ez az ő életének legnagyobb eredménye, míg a társadalmi, politikai és gazdasági reformok keresztülvételére, a gyakorlati részletekre már nem maradván elég ideje, ezeket át kellett engednie részint a radicalis pártnak, részint a katastropha után az absolutistáknak.

Helyesen emelkedik ki szerző művéből az a gondolat is, hogy nemcsak a nemzetre és a királyságra, hanem az osztrák császárságra is végzetes hatással volt az, hogy az új mozgalom és a bécsi kormány nem tudtak egymással megegyezni. Széchenyi programja általában és részleteiben, főként alapvető pontjaiban semmi olyant nem foglal magában, a mit a kormány a Habsburg-monarchia szempontjából is el nem fogadhatott volna. Bécsben a magyar királyságot folyton az osztrák császárságnak akarták alárendelni. A német-olasz nagyhatalmi conceptio kísértett szünet nélkül. De végre is összecsaptak a hullámok Metternich rendszere fölött. A reformok követelése elemi erővel tört elő. A rendi nemzet modern nemzetté akart átalakulni és ennek a nagy átalakulásnak lelkévé válik Kossuth Lajos.

A nemzeti mozgalom folyamán már mindenki előtt magától értetődő ténynyé vált, hogy az új állam kormányának épen úgy az ország határain belül kell székelnie, mint az 1526 előtti egységes nemzetállam idején. A rendi ellenzék vezérétől, Deák

Ferencztől az egész ellenzék egyesítése céljából megszövegezett programpontok is a magyar állam tökéletes souverainitása alapján készültek, általában pedig a nyugati liberális-demokrata elveket foglalták magukban.

Metternich makacsul ragaszkodott az eddigi rendszerhez, pedig a demokrata-mozgalom folyton gyarapodott. Ennek hatásos eszközeként nemsokára megjelent a küzdőterén a politikai hirlapirodalom is. Az első nyugati minta szerint dolgozó lapszerkesztő, ki olvasóközönségének szívét és akaratát egyaránt hatalmába tudta keríteni, Kossuth Lajos volt, egyúttal a magyar liberális korszaknak legragyogóbb szónoka. A nagy újjalakulás a törvényhozásban gyors ütemekben történt.

«A magyar állam áprilisi törvényei parlamentáris kormányformát hoztak be népképviselési alapon.»

Megállapítja szerzőnk, hogy az 1848-iki törvényhozás hozta meg a dualismust. A *pragmatica sanctio* alapján való kiépítés 1848-ban nem a magyar kormány hibájából maradt el. Bekövetkezett a szabadságharcz nagy drámája. Utána a beolvasztó absolutista kísérletek. Bach politikai conceptióit és gyakorlati működését, kinek a hatalom tíz évig volt kezében, megérdemlett igen helyes bírálat kíséri. A Bach-rendszer bukása után néhány évig tartó kísérletezések után megszületett a kiegyezés.

«A 67-iki kiegyezés — mondja szerzőnk — logikusan bekövetkezett annak felismeréséből, hogy Magyarországot és Ausztriát Bécsből mint egységes állami centrumból sem absolutistikusan, sem rendi vagy képviselési alapon sikerrel nem lehet igazgatni, a mely lehetetlenséget legutóbb Bach és társai 1849 és 1865 között eléggé világosan bebizonyítottak. A kiegyezésben egyúttal azon kettős történeti folyamat is nyugvóponthoz és befejezéshez jutott, melynek folyását Magyarország államiségében és a nyugati németiséggel való összeköttetésében Szent István kora óta megszakítás nélkül figyelemmel kísértük.

A kiegyezés európai jelentőségét gróf Andrássy Gyula juttatta kifejezésre: az uralkodó nemes lelkületének és politikai érettségének felhasználásával eltüntette a Habsburgok és Hohenzollernek közti félreértés utolsó nyomait s mint külügy-minister, Bismarekkal megkötve a kettős szövetséget, a

középeurópai államokat békés működésben egyesítette. «A régi keresztény-germán cultur-közösség modern utódei, a német birodalom és az osztrák császárság, bizonyára nem látták kárát, hogy az egyesülésnél Magyarország mint önálló állam-egyéység és teljes jogú szerződő fél állott középük.»

Megtanulhatja a külföldi olvasó ebből a könyvből azt is, hogy a két állam teljes paritásán nyugvó dualismus Magyarországra nem kevesebbet jelent, mint az 1526 előtt meglévő állami önállóságnak egyenes folytatását. A mi különbség az 1526 előtti és 1867-es viszonyok közt van, az jogilag a *pragmatica sancti*óból folyik és alapjában véve azon érdekközösségen alapul, mely Magyarországot az osztrák tartományokkal 1526 óta a *dynastia* közössége folytán egybekapcsolja.»

Szekfű e munkája mindenestre jelentékeny szolgálatot tesz. Nemcsak tudós, hanem művészi munkát is végzett, mert valóban egy nemzet belső fejlődésének folyamatát ily röviden úgy megírni, hogy minden jellegzetes mozzanat plastikusan domborodjék ki, nemcsak a tudós, hanem a művész alkotó munkája is.

Azzal a reménnyel búcsúzunk el ettől a könyvtől, hogy e munka útján nemcsak a német művelt közönség köztudatába, hanem a német történettudományba is beilleszkedik az a két alaptétel, hogy a magyar államegyéiséget a magyar faj államalkotó géniusa teremtette és hogy a magyar állam már megalkulásakor a keresztény-germán cultur-közösségbe lépett és ezeréves történetében ebben a cultur-közösségben maradt. Valahányszor pedig a történelem folyamán a látszat az ettől való elhajlás képét mutatta, annak éle nem a németiség és a középeurópai cultura ellen szegült, hanem az absolutista osztrák beolvasztó politika ellen a magyar nemzeti állam souverainitását védő küzdelem volt. Magyarországnak ez a legféltettebb kincse. Védte ezt már a középkorban is a német császárok, sőt a pápaság ellenében és védeni fogja minden érdekközösségben és minden szövetségben.

BÁRÓ WLASSICS GYULA.

FINNORSZÁG JÖVŐJE.

A múlt év vége felé, deczember hó 4-ikén Finnország önálló államnak nyilvánította magát és ezzel elszakadt az a politikai kötelék, a mely Finnországot 1809 óta az orosz birodalomhoz kapcsolta. Ez a politikai esemény a maga nemében páratlanul áll a világtörténelemben. A világháború közepett függetlení ette magát Finnország az óriási orosz birodalomtól, az a kis ország, a hol nagyszámú orosz katonaság állomásozott és a mely maga semmiféle haderővel nem rendelkezett, mivel a finn hadsereget egy önkényes czári rendelet 1902-ben feloszlatta. A fennforgó körülmények között az önállóság kimondása merész lépés volt, de a habozásra nem volt idő, mert ez volt a felszabadulás egyetlen lehető módja Finnország számára. Nyilvánvaló volt már akkor, hogy Finnország, ha továbbra is összeköttetésben marad Oroszországgal, belemerül az Oroszországban hatalomra jutott bolsevikismus örvényébe és az ezzel járó anarchiába. Másrészt a bolsevikismus győzelme Oroszországban — hogy úgy mondjam, formális szempontból — kedvező helyzetet teremtett Finnország önállósági nyilatkozata számára, mert a bolsevikiek fenntartás nélkül kimondták azt az alapelvet, hogy az orosz birodalom minden népe maga határozhat politikai helyzetéről és hovatarozóságáról. A finn kormány mégis csupán néhány heti habozás után fordult önállósági nyilatkozatával a bolseviki kormányhoz. A késedelem oka az volt, hogy Finnország nem bízott a bolseviki uralom tartóságában és be akarta várni az orosz alkotmányozó nemzetgyűlés megnyitását. De a nemzetgyűlést, mint tudjuk, a bolseviki kormány mindjárt összeülése után erőszakkal feloszlatta és most már kétségtelenné vált, hogy a bolsevikiek hosszabb ideig megmaradnak a hatalom birtokában. Újév körül tehát elhatá-

rozta a finn kormány — látszólag egy nagyhatalom tanácsára hallgatva, — hogy a szentpétervári bolsevik kormányt Finnország önállóságának elismerésére kéri fel. Az elismerés a bolsevik kormány részéről haladéktalanul bekövetkezett, a mint azonban később kiderült, nem minden hátsó gondolat nélkül. Aztán még az új esztendő első hetében, majdnem egyidejűleg elismerte Finnország függetlenségét Svédország, Németország és Franciaország. Ezeket az államokat követték hamarosan a többi skandináv országok, az Osztrák-Magyar Monarchia és mondhatni az összes számbajövő európai államok, kivéve Angliát és Olaszországot, melyek az elismerést — udvarias formák közt ugyan — egyelőre megtagadták. Finnország azonban azzal vigasztalhatja magát, hogy Németország a szükségesnek mutatkozott német-finn formális békekötés alkalmával kötelezte magát, hogy sikra száll annak érdekében, hogy Finnország függetlenségét és önállóságát minden hatalom elismerje.

Formálisan tehát megvan a finn állam. Most azonban felmerül az a kérdés, milyen kilátásokkal néz jövője elé az új, önálló Finnország. Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, először egy pillantást kell vetnünk az országra, lakosságára és nemzetgazdasági viszonyaira.

*

Az új finn állam területére nézve Európa nagyobb országai közé tartozik. A Finnországhoz tartozó tenger területét figyelembe nem véve, területe 377,426 négyzetkilométer, tehát körülbelül akkora, mint Anglia, Skót- és Írország, Hollandia és Belgium együttvéve. Magyarországnál 97,667 négyzetkilométerrel nagyobb. E mellett persze nem szabad megfeledkezünk arról, hogy Finnország belső vizeinek területe az egész területnek 11·7 százalékát teszi ki; nem hiába nevezik Finnországot az «ezer tó országának».

Az ország lakossága nagyon gyér. 1914-ben egy négyzetkilométerre 9·8 lélek esett; megjegyzendő, hogy az ország északi részében, a hol a földművelés alig lehetséges, aránytalanul gyérebbsz a lakosság. Legnagyobb a népsűrűség Musimaa (Nyland) kormányzóságban, a hol a körülbelül 200,000 lakosú

főváros, Helsinki (Helsingfors) is fekszik. Ezen a területen a nevezett esztendőben 36·2 lélek esett egy négyzetkilométerre. Ma Finnország lakosságának száma hozzávetőleg három és fél millió lehet. Ebben a tekintetben tehát Finnország Európa legkisebb államai közé tartozik. Vigasztalásul szolgálhat, — igaz, elég sovány vigasztalás, — hogy vannak Európában még csekélyebb lakosságú államok is, minők Norvégia és Görögország, és hogy az évenkénti természetes népszaporulat nagyobb, mint Európa legtöbb országában. 1901-től 1910-ig terjedő években 1000 emberre 13·2 lélekgyarapodás esett; később, igaz, valamivel kevesebb (1914-ben 11·3). 1850-től 1914-ig, tehát hatvan-négy esztendő alatt — a lakosság megkétszereződött.

Finnország lakossága — a mint ismeretes — finnekből, svédekből áll. A többi nemzetiség alig jöhet szóba. Legtöbben vannak köztük az oroszok, 1910-ben 7339 lélek, tehát az egész lakosságnak 0·2 %-a. Tiszta svéd lakosság csupán a Finn-öböl nyugati partszegélyén található keskeny, néhány mérföldnyi csíkban, továbbá egy rövidebb partszegélyen a Bottni-öböl partján, középen, valamint a két part előtt fekvő kis szigeteken. Ezekhez csatlakozik még az Aland-szigetecsoport, melynek lakossága körülbelül 30,000 lélek, a melyből mintegy 1000 finn anyanyelvű. Ezeken a területeken kívül a városi lakosság kisebb-nagyobb része svéd anyanyelvűnek vallja magát.

A mi a finnországi svéd lakosságnak jövő kilátásait illeti, azok a statistika megvilágításában nem nagyon kedvezőek. Az első, meglehetősen megbízható adatok 1750-re mennek vissza. Akkor a svéd lakosság száma az összes lakosság számának körülbelül 16 %-át tette ki. 1880-ban a százalékszám már 14·3-re süllyedt alá. Azóta a svéd elem mindinkább háttérbe szorul a finniséggel szemben. 1910-ben a százalékszám csak 11·6 volt. Az összesen 2.712,562 lelket számláló lakosságból 338,961 volt svéd anyanyelvű és a svédek száma 1900-tól 1910-ig absolute véve is apadt és pedig körülbelül 11,000 lélekkel. Manapság a svédek száma alig több a lakosság összes számának egy tizedénél. E mellett azt a körülményt seszabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a svéd lakosságnak közel egy harmadrésze a városokban lakik és ennek a városi lakosságnak nagy része kétnyelvű, t. i. a svéd mellett többé-kevésbé beszéli a finn nyelvet is.

Az intelligens osztályban, a mely nálunk anyanyelvén kívül többnyire a másik hazai nyelvet is beszéli (állami hivatalnokoktól — egyelőre — mindkét nyelv ismeretét megkívánják), a történeti viszonyok következtében még aránytalanul nagy azoknak száma, a kik a svédet vallják anyanyelvüknek. De már az intelligens osztályban is rendkívül gyors haladás mutatkozik a finnség javára. Finnország tehát nyelvi tekintetben nyilvánvalóan mindinkább közeledik ahhoz az egységesítéshez, a mely vallási tekintetben már régóta megvan. Felekezeti szempontból tudniillik Finnország a világ legegységesebb államai közé tartozik. A lakosságnak több mint 98 százaléka evangélikus lutheránus. A görög-keleti felekezethez az 1910-ik évi statisztika szerint 52,000 lélek tartozott, vagyis az egész lakosság 1.67 százaléka. Orthodox vallást követ az országban lakó oroszokon kívül körülbelül 45,000 finn is, a kik helyenkint a Ladoga-tó nyugati partján, főképen pedig az orosz határon az említett tótól északra laknak és a kiket annak idején az oroszok térítették meg.

A mi a közgazdaságot illeti, ennek legfontosabb ága a mezőgazdaság, mert a földművelésből és a vele kapcsolatos állattenyésztésből a lakosságnak mintegy 66 %-a tartja fenn magát. Az országban termelt gabonamennyiség azonban távolról sem elegendő a lakosság szükségletének fedezésére. A vetőmagot nem tekintve, a rozsnak és a búzának évi mennyisége 1908-tól 1916-ig átlagosan számítva körülbelül 250,000 tonna volt, míg a fogyasztás 600,000 tonna. Évenként tehát 350,000 tonna rozst és búzát, vagyis az egész szükséglet 58 százalékát behozatal útján kell megszerezni. 1914 előtt a Finnországba szállított gabonának, illetve lisztnek 60 %-a Németországból, 40 %-a pedig Oroszországból jött be. A háború alatt behozatal szempontjából az ország teljesen Oroszországra volt utalva, a mely 1914—15-ben és 1916-ban Finnország egész szükségletét ki tudta elégíteni. De 1917-ben különböző okok miatt az oroszországi behozatal már csak 10 %-át tette ki az 1916-ik évben importált mennyiségnek. A múlt esztendőben a finn kormány 60 millió finn márka értékű gabonát vásárolt Kerenszki kormányától és az egész összeget előre kifizette, de a megvásárolt gabonamennyiségnek csak jelenlégtelen részét, öt százalé-

kát kapta meg. Ugyancsak a múlt évben az Észak-Amerikai Egyesült-Államoktól is vásárolt kormányunk 60 millió kg. gabonát, a melynek vételárát szintén előre kifizette, de Anglia csak olyan feltételekkel volt hajlandó hajóteret átengedni, a melyeket mi nem fogadhattunk el. Meg akarta tiltani például a fának Németországba való kivitelét. Ha aztán ehhez hozzáteszük még, hogy 1917-ben saját aratásunk egészben véve jóval gyengébb volt a középszerűnél, könnyen elgondolható, milyen nehéz helyzetbe jut Finnország, ha csak a központi hatalmak nem segítenek rajta a legközelebbi jövőben. 40—50 ezer tonna gabona már megmentené országunkat a legsúlyosabb inségtől.

A mi a jövőt illeti, az intenzívebb földművelés — ebben a tekintetben t. i. még nagyon sok a kívánnivaló — minden bizonynyal a termelés jelen'ékeny emelkedésével fog együttjárni. A nagyszámú mocsár lecsapolásával pedig igen nagy, eddig terméketlen terület válik művelhetővé. A lecsapolandó mocsarak talaja nagyfokú nitrogén tartalmuknál és egyenletes nedveségüknél fogva kiválóan alkalmas a földművelésre.

A mezőgazdaság másik ága, az állattenyésztés, az utolsó évtizedekben igen nagyot fejlődött és pedig — a világpiac árviszonyai következtében — a földművelés rovására. A vaj, melyből igen nagy mennyiség fogy el magában az országban, a háború előtt egyik elsőrangú kiviteli cikkünk volt, a faárúk, cellulose és papír után. Vaj-kivitelünk, mely elsősorban Anglia felé irányult, 1913-ban mégis csak 35.300,000 finn márkát (= francot) tett ki. A jövőben különben észszerűbb gazdálkodással az állattenyésztés terén is jóval kedvezőbb eredmények érhetők el.

Az utolsó évtizedekben kezdetleges iparunk is igen nagyot fejlődött. Ez idő szerint azonban a hazai iparnak minden ága főleg a belföldi szükséglet szolgálatában áll. Kivétel voltaképen csupán a fa- és papír-ipar. A kivitel egész összege 1913-ban kerekszámban 400 millióra rúgott, ebből a faiparra 230, cellulosera és papírtermékekre 70 millió esett. Míg tehát a mezőgazdaság, vagyis tulajdonképen az állattenyésztés kivitelünk összes értékének csupán kb. 17 százalékát teszi ki, addig az erdőgazdaságra ennek az értéknek 75 százaléka esik. Finnország természetes gazdagsága hatalmas erdőségeiben rejlik,

melyek összes területének 42 százalékát fedik. Elsősorban ezek az erdőségek tették lehetővé azt a fellendülést, a melyet az ország gazdasági és általában kulturális téren felmutat. Az erdőmívelés termékei a jövőben — még normális viszonyok mellett is — kétségkívül egyre magasabb áron fognak elkelni, valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a faipar még jobban jövedelmező forrása lesz Finnország vagyonosodásának.

Úgy látszik, Finnország iparának nagy jövőt biztosítanak azok a vas- és réztelepek, melyeket a legutolsó években, a háború alatt, a Bottni-öböltől északra és Kelet-Finnországban, a Pielinen-tótól keletre fedeztek fel. Az eddigi geológiai kutatások szerint ítélve, ezek a telepek korszakalkotó jelentőségűek lesznek országunkra nézve.

Azt a nagy hiányt, hogy Finnországnak nincs kőszene, a hatalmas vízi erők egyenlítik ki. A vízesések és sellők közepes vízállásnál 3 millió lóerőt képviselnek. Idáig azonban igen kis mértékben használtattak ki ipari célokra. A gazdag turfatelepek is bizonyára jó szolgálatot fognak tenni a jövőben az iparnak.

A gazdasági viszonyok ismertetésében nem mehetek tovább ezeknél a rövid utalásoknál. Az új finn állam pénzügyi helyzetének jellemzésére még csak azt említem meg, hogy az államadósság 1915 végén nem volt több 179.424,348 finn márkánál. Azóta bizony jelentékenyen rosszabbodott az állam pénzügyi helyzete. Csakhogy a finn állam egyebek mellett 12 millió hektár kiterjedésű, roppant nagy értékű kincstári erdőségek tulajdonosa és az adók felemelésével is új forrásokat nyithat meg az államháztartás javára. Az egyenes adók t. i. mostanáig aránytalanul alacsonyak voltak: 1915-ben 6.665,000 márka.

Gazdasági tekintetben tehát az új finn állam nem néz reménytelenül a jövő elé.

De talán lesznek, a kik felvetik azt a kérdést, vajjon Finnország politikailag elég érett-e arra, hogy önálló állami életet éljen. Meg kell tehát jegyezni, hogy Finnország az orosz birodalomhoz való tartozása alatt belső ügyeit illetőleg szabad, autonom állam volt, saját kormányával, önálló bankkal és valutával, külön vámterülettel; sőt két évtizedig saját hadserege is volt. Ez a korszak, mely alatt az ország felvirágzott és minden téren nagyot fejlődött, jó iskola volt és egyuttal

jó reményekre jogosít az ifjú, önálló finn állam jövőjét illetőleg. Csak egy van, a mi alkalmasnak látszik arra, hogy megingassa hitünket az új állam életrealitásában és ez: a socialisták nagy száma. Az 1905. évi orosz forradalom hatására 1906-ban nálunk is életbe lépett az általános, egyenlő választójog és azóta a socialdemokrata-párt sok hívet szerzett magának. Az utolsóelőtti választások alkalmával, a háború kitörése előtt, már egy kis többséget nyertek a socialisták és a legutóbbi, 1917 októberében történt választásokon 200 közül 92 helyet ők foglaltak el. Az, a ki távolról nézi az ügyeket, nem értheti meg, hogyan fordulhat ez elő egy olyan országban, a hol a gyári munkások száma alig több 110,000-nél. A dolog magyarázatát abban találjuk, hogy Finnország falusi lakosságának igen nagy része bérlő és még nagyobb része olyanokból áll, a kik egyáltalán nem a maguk számára művelik a földet. 1901-ben 110,629 földet birtokló családra 160,325 földet bérlő család esett és ugyanebben az esztendőben 207,000 volt azoknak a családoknak a száma, a melyek napszámos munkával keresték meg kenyerüket. A socialdemokrata agitatoroknak nem volt nehéz az utóbbiakat, különösen a napszámosokat, messzemenő phantastikus ígéretekkel a maguk számára megnyerni, az országgyűlésen pedig a socialisták taktikai czélból megakadályozták a polgári pártok részéről tett reformjavaslatokat. Az ifjú finn állam legelső és legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy messzemenő agrár-reformokkal egészségesebb socialis viszonyokat teremtsen az országban, mert a mint ezek a reformok megvalósulnak, bizonyára vége szakad az ország szerencsésjére a socialdemokrata-párt hatalmának, a melynek nagyrészből a legutóbbi zürzavart is köszönhetjük.

De a rend visszaállítása után legeslegelső feladatunk új alkotmány kidolgozása lesz. Mindjárt az önállósági nyilatkozat után új alkotmány kidolgozását határozta el kormányunk, a mely szerint a köztársaság élén meglehetősen nagy hatáskörrel rendelkező elnök állt volna. Január 28-ikán azonban, még mielőtt rákerült volna a sor a javaslat tárgyalására, kezdetét vette a lázongás, mely egyszerre végét szakította a képviselőház működésének. (Az utolsó órákban azonban a mostani kormány széleskörű felhatalmazást kapott a képviselőháztól a rend bizto-

sítása érdekében.) Nincsen kizárva, hogy a mostani zavarok reakciójaként a finn nép nem fog idegenkedni a monarchikus államformától, a mely iránt széles körök máris élénk rokonszenvvel viseltetnek. Mindenesetre erős kormányhatalomra van szükségünk s ez kétségkívül létre is fog jönni.

Miután Finnország önálló államnak nyilvánította magát és függetlenségét már több európai állam elismerte, folyó év januárjában kijelentette kormányunk feje, hogy Finnország semlegesen viselkedik a világháborúban. Ez a nyilatkozat egyszerűen az önfentartási ösztön parancsolta szükségesség volt. Országunk, habár megkínélódott attól a csapástól, hogy háború színtere legyen, gazdaságilag mégis nagyon megszenvedte a háborút. A fiatal államnak, melynek belső állapotai meglehetősen zavaros képet mutattak, feltétlenül nyugalomra volt szüksége, hogy belsőleg consolidálódjék. Akkor még megvolt az a reményünk is, hogy függetlenségünket kivétel nélkül minden állam elismeri, azonkívül hadsereg és fegyver nélkül voltunk és országunkat még mindig erős, idegen hadierő tartotta birtokában. Csakhogy a szabadságot mi sem tudtuk olyan könnyen véglegesen elérni. Még egyszer be kellett teljesülniök a vas-cancellár szavainak, hogy államokat csak vérrel és vassal lehet teremteni. Nyugat előőrsei gyanánt újra fel kellett vennünk teljesen készületlenül régi, sok százéves szerepünket a Kelettel szemben, ez alkalommal különösen a Nyugat törvényes társadalmi rendjét kellett megvédelmeznünk a vad keleti anarchia ellen. Az orosz hydrától, mely most a bolsevikizmus formájában emelte fel fejét ellenünk, csak úgy tudtunk megszabadulni, hogy fegyvert ragadtunk a szörnyeteg legyőzésére. És egyúttal, sajnos, kényszerítve voltunk arra is, hogy azokat a nyugtalanokodó hazai elemeket, melyeket megfertőzött az orosz betegség, erőszakos eszközökkel térítsük eszükre.

Folyó év január 28-án Finnországban zendülés támadt azzal a céllal, hogy megbuktassa az általános, egyenlő választójog alapján összegyűlt képviselőházra támaszkodó törvényes kormányt és magához ragadja a kormányhatalmat, hogy aztán bolseviki értelemben vett socialis forradalmat idézzon fel. A mint később kiderült, mindez a szentpétervári bolseviki kormány egyenes parancsára történt. A zendülés kitörése előtt egy pár

nappal Smolnából Helsingforsba Trockij aláírásával a következő tartalmú távirat érkezett: «A cselekvés ideje elérkezett. 15,000 vörös gárdista szállja meg Helsingforsot és környékét. Ragadjátok kezetekbe a hatalmat! Tartóztassátok le a kormányt!»

És a hazai, orosz mintára szervezett ú. n. vörös gárdának, a melyek az erős orosz helyőrségekre és az orosz flottára támaszkodtak és a melyek az oroszok jóvoltából gazdagon el voltak látva fegyverrel, valóban sikerült a fővárost és egész Dél-Finnországot hatalmukba keríteni. A finn kormány néhány tagja az utolsó órákban még elmenekülhetett a Balti-öböl mellett fekvő Vasa városába. Az ország északibb részeiben is megkísérelték a vörös gárdák, hogy az ott állomásozó orosz csapatok segítségével magukhoz ragadják a hatalmat. Itten mégis sikerült a nemzetőrségnek, vagyis az úgynevezett fehér gárdának — a melyek országszerte megalakultak az erőszakoskodó orosz katonaság és a hazai anarchistikus elemek leverésére — a lázadókat letörni és az ottani, aránylag gyenge orosz csapatokat fogságba ejteni és tőlük, ha nem is túlságosan sok, de nagyon szükséges fegyvert zsákmányolni. Az ország északi és keleti részének lakossága fellelkesülve, egyre nagyobb tömegekben csatlakozott a fehér gárdákhoz, a melyek lassanként valóságos hadsereggé szervezkedtek. De ennek a hadseregnek most már nemcsak az volt a feladata, hogy megvédelmezze a hazát a dél felől előnyomuló finn és orosz bolsevikiek ellen, hanem hogy visszafoglalja az ország déli részét, felszabadítsa az egész országot és biztosítsa a kimondott függetlenséget. Ezek a feladatok talán meghaladták volna a mi meggyengült társadalmunk erejét, mert nekünk valóságos élet-halál harcra kellett vinni Oroszország bolseviki kormányával, a mely Finnországot kapunak akarta felhasználni általános európai bolseviki forradalom rendezésére és egyre újabb csapatokat és fegyvert küldött Finnországba. Mindenképen fegyvert és municiót kellett szereznünk a külföldről. Legelőször természetesen Svédországra gondoltunk, a régi anyaországra, a melyhez a culturalis tradíciónak még mindig ezer szála fűz és a honnan leggyorsabban kaphattunk volna segítséget. Kormányunk azzal a kéréssel fordult tehát a svéd kormányhoz, hogy ha fegyveres közbe-

lépésre nem számíthatnánk is, legalább azt tegye lehetővé, hogy Svédországban fegyvert és lőszert vásárolhassunk, illetve, hogy Svédországon keresztül szállíthassunk. De erre a kérésünkre a svéd kormánytól mereven elutasító válasz érkezett. A dolog magyarázatát legfőképen abban kell keresnünk, hogy a jelenlegi entente-érzelmi, liberalisokból és mérsékelt socialistákból alakult svéd kormány attól félt, hogy a segítségnyújtás nem fér össze Svédország kinyilatkoztatott semlegességével és hogy ennek következtében Svédország esetleg belesodródik a világháborúba. Azonban a svéd kormány ezért a magatartásáért az entente oldaláról sem részesült egyhangú elismerésben. A *Times*-ben márczius végén egy cikk jelent meg, melyben többek közt ezt olvashatjuk: «Miód Svédország vonakodott Finnországnak a lázadás és anarchia elleni küzdelmében segítséget nyújtani, mert attól félt, hogy megszegi a semlegességet, természetes szövetségét taszította el magától és előidézte azt, hogy Finnország Németország karjaiba vesse magát.» Svédország magatartásának másik oka az volt, hogy a kormányban is nagyon befolyásos magas pénzügyi körök semmiképpen sem akarták az Oroszországgal való kereskedelmi forgalom jó kilátásait veszélyeztetni. Végül a harmadik ok az volt, hogy a kormány tartott a nagyszámú svéd bolsevikiektől, az úgynevezett ifjú-socialistáktól, a kik természetesen rendkívül rokonszenveznek orosz és finn elvtársaikkal.

Finnországban a svéd kormány állásfoglalása igen rossz hangulatot keltett. Svéd és finn körök véleménye egyaránt nagyon ingerült volt a túlságosan keserű csalódás következtében.

Svédországban a conservatív kisebbség szeretettel foglalkozott azzal a tervvel, hogy Finnországgal együtt négytagú északi, skandináv szövetséget teremt, mely a nagyhatalmak csoportosulásaitól függetlenül csupán a közös érdekek kölcsönös megvédésére szorítkozik és külön skandináv politikát folytat. Ilyen perspectiva lebegett különben pium desiderium formájában az uralmon levő pártok szeme előtt is, habár ennek érdekében mit sem akartak kockáztatni, sőt kezdetben Finnországban is szívesen foglalkoztak ilyenféle gondolatokkal, különösen a svéd körök, érthető érzelmi okoknál fogva. A svéd kormány

rövidlátó politikája következtében ez a terv most egyszerre dugába dőlt. Finnország előtt, melyet sorsdöntő óráiban Svédország cserben hagyott, egy út állott: a tőle délre fekvő hatalmas germán birodalomhoz fordult, mint legközelebb eső képviselőjéhez annak a hatalmi csoportnak, a melynek Oroszország felett aratott győzelme alapja volt Finnország függetlenségének. Németországtól kapott fegyvert a finn kormány és így haderejét olyan helyzetbe juttathatta, hogy az Tammerfors elfoglalásával már teljesen saját erejéből is nagy győzelmet arathatott az egyesült vörös csapatok felett. De Németország saját fegyveres erejével is támogatott bennünket, úgy, hogy a felszabadítás és megtisztítás munkája országunkban aránylag csekély áldozatok árán most nemsokára befejeződik.

Ez a nagyarányú segítségnyújtás, a melyet ilyen módon nyertünk, természetesen fontos következményekkel jár a jövőre nézve. Minden jel arra mutat most, hogy Finnország állandó politikai kapcsolatait Közép-Európában fogja keresni.

Svédország visszautasító magatartása, a mely miatt országunk a tervezett skandináv szövetségből kimaradt, végeredményben szerencsés fordulatot jelent Finnország jövőjére nézve. Egy ilyen szövetségnek Svédország kétségtelenül sok előnyét látta volna. Ezáltal Svédország stratégiai határa Norrlandtól Kelet-Finnorszáig toldott volna ki és újra Finnországra várt volna az a feladat, hogy — mint egykor évszázadokon keresztül — az oroszok előretöréseit felfogja. De az megint nagy kérdés, hogy vajjon ilyen szövetség egymagában fel tudta volna-e tartóztatni Oroszország támadásait, ha az csak egy kicsit is megerősödik. Egészen más biztosítékokat nyújt Finnországnak a központi hatalmakhoz való csatlakozás. Egy ilyen szövetkezés elé annál nagyobb bizalommal nézhetünk, mert meg vagyunk győződve arról, hogy a gazdaságilag és politikailag megerősödött Finnország, mint legészakibb tagja egy olyan hatalmi csoportnak, mely a Földközi-tengertől a jeges-tengerig nyúlik el, meg fog felelni a központi hatalmak igazi érdekeinek.

Különös vonzerőt rejt e részben reánk nézve az a tudat, hogy e szövetség egy hatalmas fajrokon nemzettel fűz bennünket össze, a melyhez már régóta minden politikai számítás nélkül a természetes rokonszenv erős érzése csatol és a mely, mint

örömmel alkalmunk volt lépten-nyomon tapasztalni, ezt a rokonszenvet viszonzozza. Az a remény kecsegtet bennünket, hogy az a rokonszenv, a mely eddig úgyszólván csak platonikus természetű volt, a közel jövőben mint egy bensőséges politikai és kulturai együttműködés alapja fog beválni és hogy az ifjabb testvér, a ki most teszi első lépéseit a politikai pályán, az idősebbtől jóakaró ösztönzésben és támogatásban fog részesülni.

*

De hogy az önálló Finnországból politikai és közgazdasági tekintetben a lehető legéletképesebb állam legyen, ebből a célból Finnországra nézve rendkívül nagy jelentőségű, hogy határai és területe olyan alakulást nyerjenek, a mely az egészséges állami élet lehető legmagasabb mértékben való kifejlődésének minden tekintetben kedvező feltételeket nyújt. Ebből a szempontból tehát figyelemreméltó, hogy Finnország — bármilyen nagy is mostani területe — nagyjában a kis államok életmódjára volna utalva, ha souverain állami életében is mostani határai között kellene mozognia. Ezzel szemben a czélszerűen megnagyobbított Finnország, mint jelentős tényezője Északnak, politikai és gazdasági tekintetben valóban értékes szövetségese lehetne a központi hatalmaknak. A mostani finn állam a természetes finn területnek csak egy részét, mindenestre a legnagyobb részét foglalja magában. Politikailag még mindig nem tartozik Finnországhoz az ú. n. Orosz-Karjala és Kola-félsziget, a melyeknek Finnországgal való egyesítése mellett igen súlyos nemzetiségi, gazdasági és stratégiai okok szólnak.

Orosz-Karjalának a területe 130,000 négyzetkilométer. Lakosságának legnagyobb része — származását és nyelvét tekintve — finn. A karjalai nyelv a finn nyelvnek csak egyik dialectusa ; itt Karjalában gyűjtötték össze a mi nemzeti eposunknak, a Kalevalának legtöbb és legszebb énekét. Az 1907-ből való orosz statistika szerint a lakosság összes száma a szóban forgó területen 175,000 volt, ebből 105,773 lélek egyáltalán nem beszélt oroszul. A többi, kerek számban 70,000 lélek, igaz, hogy tud oroszul, de ezek közül is egy tekintélyes rész karjalaiakból és vepszekből kerül ki ; az utóbbiak szintén egy — bár kissé távolabb álló — finn dialectust beszélnek.

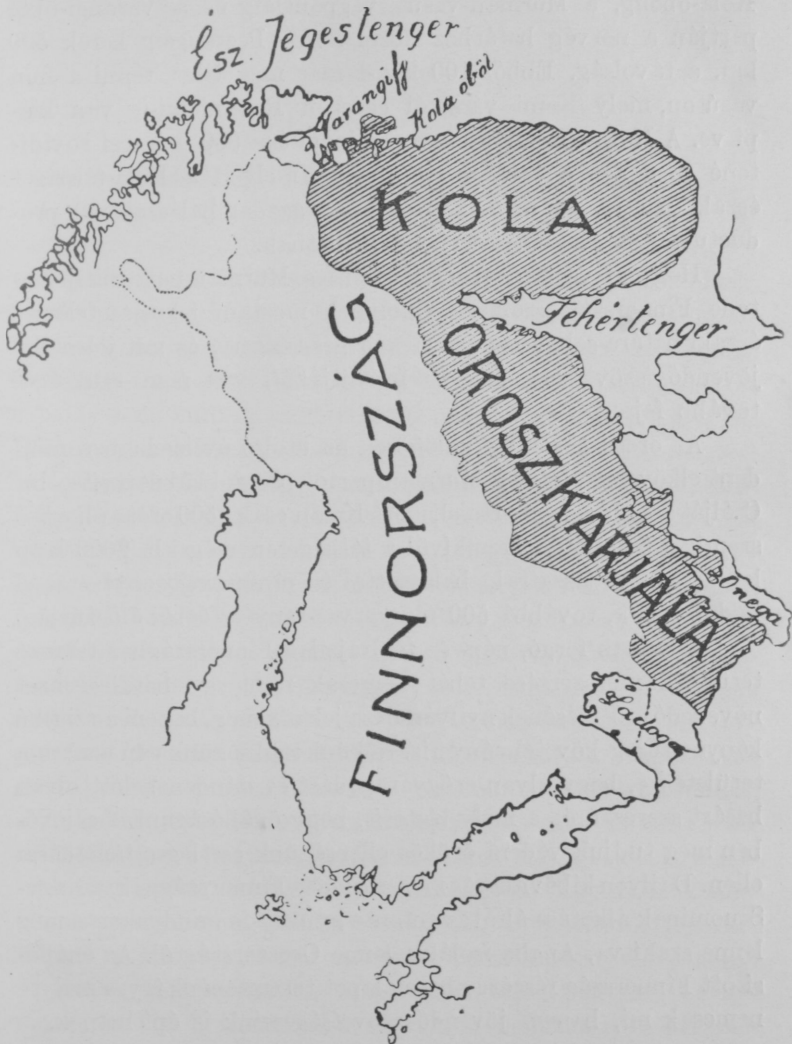
Az ő valódi szükségleteinek megfelelő politikai helyzetbe kerülve a tehetséges karjalai nép multjához híven nagy szerépet játszhatnék a finn culturalis életben, míg így az a veszély fenyegeti, hogy teljesen elnyeli a hatalmas szláv néptenger. A karjalai vezető körök máris világos kifejezést adtak azon óhajuknak, hogy elszakadva az orosz birodalom complexumától, az új finn állam keretében testvéreikkel egyesülhessenek.

Gazdasági szempontból Orosz-Karjalának Finnországba való bekebelezése igen nagyjelentőségű esemény volna. Rendkívül jó hatása lenne a dolognak magára az érdekelt tartományra is, mely az oroszok kezében csak egy elhanyagolt vagy tekintet nélkül kizsákmányolt határtartomány marad. A nyugat-keleti irányú tavak és folyók, mint természetes közlekedési utak, kapcsolják össze Orosz-Karjalát Finnországgal. Különösen az erdőgazdaság és az ipar szempontjából hatalmas fejlődési lehetőségeket nyújt ez a terület. A legnagyobb részben elsősztályú erdők 94,000 négyzetkilométer kiterjedésűek. A vízierők igen alacsony becslés szerint is 1.500,000 lóerőt képviselnek és az utóbbi években a Kola-félsziget felé eső határhegyekben hatalmas vasérctelepeket fedeztek fel.

Hogy stratégiai szempontból mennyire fontos Orosz-Karjala bekebelezése Finnországra és jövőendő szövetségeseire nézve, annak megértésére elég egy tekintetet vetnünk a térképre. Finnország új határa ugyanis, mely így a Ladoga-tótól az Onega-tóig és onnan a Fehér-tengerig terjedne, stratégiailag sokkal előnyösebb volna, mint a mostani, egészen természetellenes orosz-finn határ, mely a Ladoga-tótól északra 1200 km. hosszúságú, kisebb-nagyobb vizektől megszakított zeg-zugos vonalalakjában vonul. Ezzel szemben az új határ egészen véve alig volna hosszabb 240 km.-nél, a Ladogától az Onega-tóig 120 km., és az Onega-tó északi partjától a Fehér-tenger Onega-öbléig körülbelül ugyanannyi. A Finn-öböl és a Ladoga-tó közötti vonal, a mely Finnország és Oroszország jelenlegi határát is alkotja, csupán 60 km. hosszú. Tehát a most 1260 km. hosszúságú határ mintegy kb. 300 km. hosszú új határrá zsugorodnék össze.

Kola-félszigete természetes szomszédja Orosz-Karjalának; területe 120,000 négyzetkm.; természete részint megegyezik Észak-Finnországgal, a finnországi lappok hazájával, részint

Orosz-Karjalával; déli részét gazdag erdőségek, az északit pedig tundrák borítják.

Mint a hogyan Orosz-Karjalában, ép úgy Kola-félszigetén is az orosz kormány eddig keveset tett a cultura és a gazdasági fejlődés érdekében. Közlekedéspolitikai tekintetben sokkal közelebb van Kola Finnországhoz, mint Oroszországhoz és ez a fél-

sziget a Keleti-tenger nagy közlekedő útjaihoz könnyen hozzáfűcsatlakozhat. A Bottni-öböl mellett fekvő Kemi kikötőjétől a Kola-öböl, a Murman-vasút végpontjáig és a Varangi-öböl partján a norvég határhoz közel fekvő Pecsengáig kerek 500 km. a távolság. Ebből 100 km.-t már meg lehet tenni a finn vasúton, mely Kemi várostól egészen Rovaniemi-ig van kiépítve. A Kola—Kemi vasútvonal kiépítése 800 km.-rel rövidítené meg azt a szárazföldi utat, a melyen a Kola-félsziget északi partja, az ú. n. Murman-part gazdag halászatának productumai a Keleti-tengerhez eljuthatnak.

Hogy az egész éven át jégmentes Murman-part mit jelentene Finnország számára, melynek mostani természetellenes északi határa sehol sem érinti a Jeges-tengert, és mit jelentene jövőendő szövetségeseink szempontjából, azt nem szükséges tovább fejtegetnem.

Az orosz kormány különösen az utolsó évtizedekben mindent elkövetett, hogy a Murman-partot oroszokkal népesítse be. Célját azonban nem érte el, mert Kolan csak 1500 orosz él, ezzel szemben 5000 finn. Ezenkívül a félszigeten még kb. 2000 lapp lakik, kik vadászattal, halászáttal és rénszarvas-tenyésztéssal foglalkoznak, továbbá 500 rénszarvas-tenyésztésből élő zürjén.

A szóban forgó, nép- és földrajzilag Finnországhoz tartozó területek megszerzése tehát nemcsak mint egy fiatal nemzet növekedő erőérzésének nyilvánulása jelenik meg, hanem a szigorú kényszerűség követelménye is. Nekünk szükségünk van azokra a területekre, hogy olyan erőgyarapodást és mindenekelett olyan határt szerezzünk, a mely biztosít, hogy önállóságunkat a jövőben meg tudjuk védeni örökös ellenségünk esetleges támadásai ellen. De ilyen kibővített és megerősödött Finnországnak, a Nagy-Szuominak alkotása által az entente gyűrűje is mindenkorra meg lenne szakítva, Anglia izolálva lenne Oroszországtól. Az önállósított Finnország részére olyan alapot teremtenék így, a melyre nemcsak mi, hanem jövőendő szövetségeseink is építhetnek.

PAASONEN HENRIK.¹

¹ A szerző helsingforsi egyetemi tanár; külső tagja Akadémiánknak is; most mint a finn kormány megbízottja tartózkodik Budapesten.

SZÉCHENYI HATÁSÁNAK TITKA.

Az emberek esodálatos radioaktivitást fejtenek ki : élnek, az által, hogy hatnak s minél nagyobb a hatásuk, annál tömörebb, teljesebb az életük. Minden ember új erő-központ a világban és mindenkinek kiterjed a hatása az egész mindenségre, bár ez a hatás a mi emberi eszközeinkkel nem is mérhető mindig fel. Bármily paradoxonnak lássék, mégis igaz, hogy a sötétben botor-káló vándorlegény ép úgy nem közömbös a Syrius-csillagra, mint a Syrius-csillag nem közömbös óreá nézve, kit talán épen most ment meg és kalauzol át élete egyik nagy válságán. Csakhogy ezek a hatások metaphysikai követelmények inkább, mintsem felmérhető valóságok. De az az ember, a ki szánt, vet, fákat nevel, az már ráírja a nevét — igaz, hogy múló, de tisztán olvasható betűkkel — a világegyetem azon csillagára, a melynek föld a neve. Az az ember, a ki egy-két gondolattal egy kis társadalmat formált maga körül, a kinek akarata nemzedékek számára törvény lett, bölcsesége tudomány, személye ősminta, a mikről a jövődők emberarcza mintáztatott : az az ember már látható, sőt nagyszerű erő-centrummá vált s belőle egy korszak, egy egész történelem bontakozott ki. Úgy rejtőzködött benne az egyetemes emberi életnek egy igen jelentős fejezete, mint a makkban a cser, a cserben a körülte felsarjadó pagony. Dolgokat, intézményeket, alkotásokat tapintunk meg és azt mondjuk : ez ő. Gondolatok, tervek, szellemi irányok fuvalma csap az arcunkba s azt mondjuk : ez ő. Valahol feltornyosul egy komoly emberi nagyság ; köztudattá válik s idea innataként csillan fel egy-egy nem is olyan rég még idegen gondolat ; a nemzeti élet nagy válságaiból kibontakozik egy diadalmas világnézet vezérszólama s mi felujjongunk : ez ő! Néha a falusi

iskolák ünnepélyein találkozunk vele, néha a tudós társaságok legfőbb nyilatkozásaiban; emitt közhely, amott oraculum mindenütt ott van, mint a só a tengerpart levegőjében, mint a rózsailat a Sirász felett tánczó szellőkben. S ha ez így van, akkor ennek van valami törvénye, természetrajza. Mi a nagy emberek hatásának a titka? — ezt keressük most a Széchenyi hatásának vizsgálata közben. Ha nem tudnám, hogy problemám így is sokkal többet ígér, mint a mennyit be tudok váltani, azt mondanám, hogy itt az ideál biológiájáról volna szó.

Előrebocsátok egy pár gondolatot, melyeket most nem tudnék bebizonyítani, de talán nem is lehetne végérvényesen bebizonyítani. Fogadjuk el, próbából, egy órára; majd meglátjuk, mit érünk vele. Annál inkább elfogadhatjuk, mert igen természetes, magától értetődő igazság. Hangzik pedig a tétel úgy, hogy jobban meg lehet magyarázni az öntudatból a világot, mint a világból az öntudatot, tehát első a szellem, a mely teremti és magyarázza a világot, s a miről nekünk közvetlen bizonyosságunk van az ön udatban. Ezzel a közvetlen bizonyossággal kerül össze a közvetített bizonyosság: a világgá lett szellem a tapasztalás útján az öntudat előtt megjelenik s ebből a boldog találkozásból kipattan az igazság szikrája. A gondolat dologgá válva visszatér önmagához s ezzel gazdagabb és fényesebb lesz; ez a nagy lelki körforgás az, a miben a világegyetem élete lefoly. Nem kép tehát, hanem exact valóság az, hogy a gondolatok kormányozzák a világot, sőt nemcsak kormányozzák, hanem teremtik is. Minden létező egy logikai jelentésnek, egy gondolatnak az uralma alatt áll és ettől a gondolattól lesz kristály, pálma vagy sas. Ne csaljuk magunkat azzal, hogy a dolgokból ezt mi vontuk el; nem, mi jól vagy rosszul — s inkább rosszul, mint jól — felismerjük ezeket a formáló fogalmakat, de érezzük, hogy gyökerük odanyúlik vissza, a honnét mi is származtunk: a szellem anyaméhébe. Látható, ezer változatú világunknak olyan logikai ősmintázata ez, a mely egybeszövődik a mi szellemi mivoltunkkal s rajtunk túlvezetve, szálai transzcendens magasságokban és mélységekben vesznek el. Azt mondhatjuk, hogy ezek a gondolatok az élet ősjelentései; hangjegyek a létezés nagy symphoniájához. Minden cselekvés, minden

történés, az életnek minden kirügyezése ilyen megvalósítandó jelentések érdekében történik: uralkodó gondolatok életparancsai hajtják a világ nagy szervezetét. Kell a kenyér, mert kell az élet; kell a pénz, mert kell a kenyér; kell a bűn, mert kell a pénz, íme egyik gondolatlánczolat. Kell az élet, indul a másik sor, kell az, a mi több életet ad; több életet ad az, a mi külön életet ad; külön élet a szellemibb élet, tehát kellenek a szellemi életnek nagy alaptényezői: az igazság, a jóság, a szentség, a szépség és mindaz, a mi ezeket szolgálja. Íme, egy központból szétágazó kétféle gondolatlánczolat; amaz lefelé vonz, elpusztít, megőröl, kiéget; emez felfelé emel, kifejleszt, teljességre visz. Mindeniknél azonos a törvény: uralkodó gondolatok, parancsoló logicumok, ítéletek hajtanak maguk előtt, mint a király a rabszolgáit, vagy vonnak maguk után, mint az üstökös a kőduszályt.

Ezek az uralkodó gondolatok tárgyuktól elvontan legáltalánosabban a nyelv vehiculumain: a szóban jelennek meg. Innen van a szónak, az igének a hatalma. Ige a hatalommal bíró szó; szó a hatalmát veszített, megüresedett ige, az ige a szóvá lett uralkodó gondolat.

Nem lehet csodálkozni tehát azon, hogy az ember az igének ezt a hatalmát mindig érezte. Az ige sebet gyógyít, vérzést elállít, halottakat támaszt. Az ige esőt ad, vihart távoztat, ördögöktől óv meg, győzelmet biztosít. Igével a Vesta-szüzek megállásra kényszerítették a szökevény szolgát, igével az oraculumok papnői a nemzet jövődjét formálták és a történelem medrének nyitottak új irányt. Itt még babonás formában érvényesül — mert úgy vélik, hogy a szó maga bírja a reális, a mágikus bűbajt — az a mély philosophiai gondolat, a mely a keresztyén mysticának fundamentumáról csillog fel, mérhetetlen vizek mélységeit maga fölött átvilágítván: kezdetben vala az Ige, és az Ige Istennél volt és Isten vala és az Ige testté lón. A lelki kosmos genesisét ennél mélyebben és felségesebben nem írta meg senki. Az a legfőbb gondolat van kifejezve benne, hogy Isten, mint Szellem, gondolattal, igével teremt s az Isten teremtető ereje uralkodó gondolatok: igék formájában él és hat.

Legyen szabad tehát azt a paradoxont állítanom, hogy a beszélő ember az isteni ember. Az ige teszi alkotóvá az embert,

épen úgy, mint a hogy az ember teszi hatékonyrá az ígét. Az ige az a valami, a mit nem elég gondolni, azt mondani kell; nem elég látni, olvasni, tapintani, azt hallani kell. Ige és ember úgy születtek egymásra nézve, mint a kova és az aczél, mint a láng és az olaj. A beszélő ember az ő ígéje által egyszerre kiemelkedik a tömeg közül és urává lesz. Apollonius arra a kérdésre, hogy a bölcsnek miként kell beszélnie, úgy felelt, hogy törvényhozó módjára; mert a törvényhozónak az a feladata, hogy a miről meggyőződött, azt parancsként adja a tömegnek tovább.¹ Az az ember, a ki azt, a miről meggyőződött, parancsként adja a tömegnek tovább: a próféta.

A próféta nem egy nép tulajdona, nem egy érzelem, pl. a vallásos érzelem hőse, hanem állandó világtényező, permanens metaphysicum, a ki nélkülözhetetlen az egyetemes emberi élet megvalósulásában. Lényege az, a mit a neve mutat: előre mondó, vagyis olyan valaki, a ki diktál, a ki előír, a ki normát ad, a ki törvényeket hoz és azokat érvényesíti. Nem jósol; ez babonáság, — létparancsokat ad, a fejlődés új követelményeit látja meg s épen ezért az életnek mindig egy új mozzanatát revelálja.

Próféta tehát az, a kiben szenvedélylyé válik egy új életigazság. Nem a próféták teszik az igazságokat, hanem az igazságok a prófétákat. Minden próféta akkorára nő, a mekkora az igazsága. Ez az igazság — mindenek előtt — sohasem elméleti, hanem mindig gyakorlati, azaz magával az élettel áll kapcsolatban és azt fejleszteni hivatott. A prófétában mindig a faj életösztöne szólal meg s egyéniségében eddig ismeretlen lehetőségek módjait vetíti maga elé, természettudományos nyelven: a faj prospectivus energiájának egyik új, vagy a fejlődés szempontjából actualis vonása lesz uralkodó gondolattá. Tehát az az új gondolat, mely a prófétában szenvedélylyé vált, lehet igen régi gondolat, de új annyiban, hogy elfelejtette a világ, vagy nem akar tudni róla. De akár új, akár régi, az életre szól, az életre akar alkalmassá tenni, az emberi akarattal birkózik, azt akarja hatalmába keríteni s célja a tett, mint az élet apotheosisa.

Második vonása a prófétának, hogy tökéletesen a hordozta

¹ Hornyánszky Gyula: *A szó hatalma*. Ezeret. Phil. Közlöny. 1914. p. 651.

gondolat hatalma alatt áll. Az a gondolat erősebb, mint ő; birkózhatik vele, de meg nem szabadulhat tőle. Ebből aztán az következik, hogy a próféta az ősbizonyosságok embere. Bizonyos igazsága felől, mert azzal annyira egybefonódott, hogy az ellenkezőjét még elgondolni, megérteni sem képes. Ügye az ő életösztönének eleven darabja s önmagát védi az életösztön energiájával, a mikor az ő ügyét támadják. Egész szellemi élete erre az egy főkérdésre van pontosítva, tehát ebben a kérdésben mindenkinél többet tud, minden egyéb kérdésben bárki többet tudhat nála. Próféataság és skepsis, hit és kételkedés nem férnek meg egymás mellett. A próféta nem bizonyít, nem czáfol, hanem kijelent. Előtte a dolgok igazságokká lesznek és az igazságok dolgokká. Végül a próféta bizonyos az eredmény felől. Reménytelen ügyek, sülyedő hajók, thermopyléi szorosok teremnek hősokeket, tiszteletre, csodálatra méltó embereket, a kik meg tudnak halni, mikor az ügy elveszett. De a próféta sohasem veretik le, a próféta mindig győz, azért, mert olyan igazságok teremnek prófétákat, a melyeknek diadalmas életerejük van és a próféta személye tulajdonképen ez igazság diadalmas életerejének a vetülete.

Harmadik vonása a prófétának az, hogy ő más, mint a kortársai; nagyobb, különb nálok azzal a gondolattal, melyet képvisel. A szent hajdankor prófétái ismeretlen messzi magasságokból ereszkedtek alá s alakjukon mindig érzett annak a távoli, ismeretlen világnak illata. A mai modern próféták is messziről jöttek: a kik fenn járnak, azok alulról, a kik alant szólnak, azok felülről; a kik magyarságra tanítanak, idegenből, a kik nyugot felé hajtanak, azok keletről. Azután a próféta akkor jön idejében, ha korainak vagy későinek tartják jövőtelét; akkor van ideje actualissá tenni egy életigazságot, mikor a jobbak már-már desperálnak, de a tömeg még nem látja a veszedelmet, mert a mikor már a tömeg is látja a veszedelmet, késő, nagyon késő. Mind e vonások kiemelik a próféta személyiségét, de minél magasabbra emelik, annál magányosabbá teszik. A próféta az egyedülvalóság kategóriájában él. Alfred de Vigny-nél így panaszkodik Mózes:

Bús, magányos dicséssel magamat öveztem,
 Úgy jártam előttük útmutató mezben.
 Gondoltam: e szívnek vágya mire kelhet;
 Megnyugtatni fejem súlyos egy kebelnek.

Kéz, melyet érintek, iszonyodva berzeng,
 Ajkaimon villám, hangomban vihar zeng »
 Nincs egy, ki szeressen, mind félre hajolnak,
 Hogyha karom tárom, térácmhez omolnak...¹

Ez vezet át az utolsó vonásra: a próféta tragikumára. A próféták túlnőnek önmagukon s ezért saját súlyok alatt vagy korszakuk súlya alatt összeroskadnak. Mentől idegenebb, távolibb, magányosabb a próféta, annál ellenségesebb, annál forradalmibb a képviselte gondolat. Egy ember, egyetlen egy gondolattal megtámad egy korszakot, egy egész világot: ez az igazi Dávid és Goliát-féle párhaj. A prófétát vagy az összeomló világ temeti romjai alá, vagy pedig saját súlya alatt roskad össze: nem bírja el a saját nagyságát.

Széchenyi István ilyen próféta volt. Nem szónok, nem író, nem politikus, nem államférfiú, mindezeknél több is, kevesebb is: próféta. Benne a magyar nemzet életakarata lobbant újra fel, szinte félelmetes erővel s ez az életakarát nemcsak több életet, hanem külön életet követelt. Széchenyi a nemzeti élet uralkodó gondolatainak: a nemzeti ideáloknak hirdetésére választatott ki. Mert akkor a magyarnak mindenek felett eszményekre volt szüksége. A háromszázéves szabadságharc egyre fokozódó eredménytelensége lassankint megfosztotta ezt a nemzetet minden nagyobbszerű hitétől s illúzióknak tüntette fel a nemzet ősi, legfőbb, ösztönös törekvését: a szabadságvágyat. Az ideáltalanság korszaka pedig mindig decadens; beteg vagy durva. A magyar a mesebeli lovaghoz lőn hasonló, ki háttal ül lovára s míg maga az eltűnő dicsőség ködbevesző városait nézi, lova kantár nélkül vágat ki az életöröm városaiból a sűrű téli éjszakába.

Ebben a világban hangzik el Széchenyi biztatása: a magyar nem volt, hanem lesz. Itt harsan fel az ő buzdítása:

¹ Váró Ferencz fordítása.

«merjetez nagyok lenni!» Tibennetek, a magyar nemzetben, kiaknázatlan kincsek hevernek. «Ne keressétek határaitokon kívül Magyarország javát és hírét: magatokban hevernek a valódi arany- és ezüstbányák, munkátlan, megnyitvatlan, sőt még a legjobb magyarok előtt is ismeretlenül.» A világnak szüksége van reátok, nélkülötekek nem teljes az európai civilisatio; a világegyetem életében feladat vár reátok, a mit csak ti tölt-hettek be. Ha a magyar önmaga lesz, azaz kifejleszti legnemesebb és legegyénibb vonásait, ha magyarságát nem teherként czipeli, hanem programként tölti be: épen olyan nagy szolgálatot tett az emberiség életének, mint bármely nagy nemzete a világnak. Széchenyinek ez a gondolata egyike azoknak a gondolatoknak, a melyek természettudományos igazságuk mellett egyszermind egy mély vallásos igazságot fejeznek ki, jelöl annak, hogy örök igazságok között örök béke van. Egy nemzet csak nemzetisége teljes kifejlesztésével és egyénisége minél élesebb kialakításával szolgálhatja az emberiség ügyét, tehát az egyetemes emberi ellen követ el árulást az, a ki a nemzeti bélyeget letörölni, vagy koptatni engedi: szöl a természettudomány. Istennek szüksége van a nemzeti egyéniségre, mert csak így tudja azt az embertömeget a maga egyetemes céljaira felhasználni; Isten belölötekek önmagatokat akarja kialakítani, hogy eszközül használjon föl az egészre irányuló céljainál — ez az ószövetségi prófétaóság alapgondolata.

S ha valakinél, hát Széchenyinél ez a gondolat nem volt egyszerű, hideg ítélet, hanem az egész lelket eltöltö, szenvedélylyé fokozott meggyöződés. «Mi a haza? Nem tudom, még azt sem tudnám megmondani, mi a szerelem; pedig az, a mit egy nő iránt érzünk, sokkal csekélyebb, mint a mit egy szent föld és szabad nép iránt érzünk» — írja az az ember, a ki úgy tudta szeretni Crescence-ot, mint Petrarca Laurát. «Szegény hazám, csúnyácska vagy, de azért mégis szívböl szeretlek» — írja forró, titkos vallomását naplója számára, mígnem szinte elemi erővel tör ki belölle az érzés: «szeretlek minden hibáiddal!» Ez az indulat végzetes reá nézve. «Majd a legnagyobb vonzódást érzem e durva néphez, melyet voltaképp hön szeretek, hogy oktattám, emelném, emberré nevelném, majd meg látni sem kívánom s eltaszítanám magamtól. Tudatlansága meghat: életemmel,

véremmel szeretnék segíteni rajta, s osztoznom vele együtt szenvedése sorsában. De sokszor elriaszt és felindít vak igazságtalansága, gőgje és önhittsége.» (Napló.) Jeremiás módjára dula-kodik a próféataságot reákényszerítő felső hatalommal, perel, panasz-kodik, feddőzik, de minden döntő pillanatban enged: «Eltökélém magamban, hogy én fogom, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját . . . jóllehet, senki sem tekinte mélyebben a szándék-lott kivitelnek lehetetlenséggel határos tömkelegébe, mint én.» Szinte monomániává válik benne ez az uralkodó gondolat, sőt az ingatag, impressionista embert a csökön-yös kitar-tás mintaképévé teszi: «Ha megnyirbálják szárnyaimat, lábamon fogok járni; ha lábaimat levágják, kezeimen fogok járni, ha ezeket is kitépik: hason fogok csúszni.» Bizonyossága folt és homály nélküli. «Axioma-tisztaságban vélem látni nézetem kirekesztő helyességét», emlegeti untalan, végig nagy pere alatt, a melyet nemzetével folytatott s tudta azt is, hogy ha «a jövőd neki adand igazat, a nyereség fáj-dalma miatt lehetetlen lesz meg nem örülnie».

Van egy nagy ellensége: a mult. Széchenyi egy nagyszerű initiale a magyar történelemnek egy új köteténél; minden íze erről beszél: Incipitur. Egyszer Athenaeban a Zeus templo-mához támaszkodva, mélyen elmerült a nagyszerű mult rom-landó emlékeiben. Körülötte csend volt, a rég meghalt világok méla hallgatása. Ábrándozásából egy fiatal, egészséges és bájos görög leány megjelenése verte föl. Egyszerre oda lett a mult s csak a jelen és a jövő állott előtte igéző mosolyával, örömet, életet igéző termékeny ölével. Örökre elhatározta — írja e jelenetről, — hogy a mult a halál s csak a jelen és jövő az élet. Symbolikusan jellemző kép ez. Széchenyire nézve az egész mult, az egész addigi történelem csak egy rég letűnt dicsőség nagyszerű Parthenonja: ragyogó romok halmaza, a mit még siratni sem szabad túlságosan, mert ez a siratás elvon az igazi munkától: az építéstől. Ezért sokszor csákánynyal támad a régi alkotmányra, nem törődve azzal, hogy az első ütésre feljajdulnak a fenséges bánattal parlado kövek s szavukra ezrek szíve nyilallik át.

Practikus ember volt, a kit nem tudományos, nem aesthe-tikai érdek vezetett, tehát nem tanulni és tudni, nem gyönyör-ködni és lelkesedni akart, hanem élni. Az erősebb győz, hír-

dette s legerősebbnek azt tartotta, a mi a legnemesebb. Nem szerette az olyan beszédet, a mely nem vált tette, vagy nem közvetlenül a tetteből született. A tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas az üres gyenge szóval összehasonlítva. «Szép szónok van akárhány — írja Naplójában, midőn bekerül a magyar közélet vezetői közé — de nem látok egy gyakorlati embert sem közöttük.» Bezzeg gyakorlati ember ő! Angliában gépeket, gyárat tanulmányoz ; a Pyreneusokban a Canal de Midi érdekl; idealista, a ki lónevelő egyesületet, selyemtenyésző egyesületet szervez s az utóbbinál kiköti a tagoknál a feddhetetlen jellemet, sziklát repeszt, Tiszát szabályoz, hidat épít, hitelrendezést sürget, az ország első gavalléra léteére nem húz soha keztyűt, hogy mindent megtapintson, megpróbáljon, ki- vagy becsavarjon, a kinek keze e miatt durvább egy napszámosénál, egészen olyan, mint a Nagy Péter czaré ; magánjogi reformokat javasol, por, sár ellen küzd, fákat ültet, jobb modor érdekében agitál akkor, mikor az ország legjobbjai a constitutiót védelmezték nagyszerű oratiókban, a Corpus iurist tartották a nemzeti lét bibliájának s a mikor egy gravamen nagyobb izgalomba hozta az országot, mint a vámsorompók felállítása. Épen e túlságos gyakorlatiassága miatt Széchenyi nem volt, nem lehetett szónok. Ő tulajdonképen, mikor szónokolt, fennhangon gondolkozott ; mikor írt : írásban gondolkozott, a gondolkozás pedig nála nem önezel, hanem a cselekvés előkészítése, megindítása volt. Ez az oka annak, hogy Széchenyi népszerű ember sohasem volt. Nem tudott tömegeket mozgatni, érzelmeket korbácsolni. Elbeszélte nagyon sokáig, csapongva, sziporkázva, tüzesőt ontva magából s gyakran fejezte be a beszédjét így : Ezeket előre bocsátva, magamat a tettes KK. RR. további gráciájába ajánlva maradok alázatos szolgájuk : Gr. Széchenyi István. Olyan volt a beszédje, mint a váltó, két fontos adat volt rajta : az összeg és az aláírás. Igaz, hogy aztán be is lehetett váltani. «Széchenyi diplomata a salonokban, kimeríthetetlen ügyességű, a hol egyéneket kell terveihez csábítani, mester a rábeszélés technikájában, ha a főhivatalnokok cabinetjében keresi a proselytákat, szeret az irodalom által — hogy az ő kifejezését használjam — bekapatni valamit a közönséggel : de egy vegyes és követelő tömeg előtt ritkán tud elég alázatos,

vagy, ha akarjátok, elég szerény lenni arra nézve, hogy a népkegy árját követni s követve megfordítani elszánhassa magát.¹ Mikor pedig tapsvihar fogadta, gyanakodva idézte: Talán valami rosszat mondtam, hogy a nép tapsol nekem?

Széchenyi éppen azért volt próféta, hogy a tömeg ne értse meg. A tömeget méltán nevezi Platon a nagy állatnak, mert természetrajzához tartozik, hogy ne az ész vezesse, hanem az érzelem. Ugyanis az érzés a tömeges kifejezésnél az oscillatio törvénye szerint szinte rémületes mértékben nő, míg a belátás nemcsak nem nő, hanem fogy. Ha száz ember egyszerre ijed meg, a félelem százszorosra, ezerszeresre szökken és panique-ká válik; de ha száz közül egynek eszébe jut valami, ha értelmes ítélet fogamzik meg benne, ez nem terjed át a tömegre. Fájdalom, de úgy van, hogy a butaság ragad, de a bölcsesség nem.² Miután pedig minél alantasabb egy érzés, annál durvább az ereje: a tömegben az alantasabb indulatok elnyomják a nemesebbeket. Tömeg előtt mindig annak van igaza, a ki ösztönösebb indulatokat tud felkorbácsolni. Éppen ezért igaza van Le Bonnak: «A tömegek sohasem szomjuhoztak igazságra. A nekik nem tetsző bizonyságok elől elfordulnak s inkább a tévedést istenítik, ha ez őket elkápráztatja. A ki illusiókba ringatja őket, úr lesz fölöttük, de áldozatuk az, a ki megpróbálja őket kiábrándítani.» És a tömegeknél ne gondoljunk az utca népére. A legmíveltebb emberek is tömeggé válnak, mihelyt alsóbbrendű érzelmeik úrrá lesznek fölöttük s ez esetben «negyven academicus szavazata nem ér többet, mint negyven vízfordóé»³. Tömeggé válik a parlament is, mihelyt érzelmi alapon szerveződnek a pártok s mihelyt a parlamenti harc nem a vélemények irányítására, hanem a meglevő vélemények kipuhatolására és az azokhoz való alkalmazásra van alapítva. Az ilyen parlamentre talál a Le Bon keserű megjegyzése⁴: cserélnek itt egymással állí-

¹ Kemény Zsigmond: *Gr Széchenyi István. Magyar Szónokok és Státusjérfiak*, p. 427.

² Emerson az ellenkező véleményen van: Csak egy bölcs kell egy társaságban s mind bölcsekké válnak, oly gyors a ragadósság. *Az emberi szellem képviselői*, 18. la p.

³ G. Le Bon: *A tömegek lélektana*. Kultura és Tudomány, p. 100.

⁴ U. o.

tásokat, titkokat, sőt pofonokat is, csak gondolatokat nem cserélnek sohasem. Kossuthal vívott gigászi párbajában ezt meg is fogalmazta Kossuth: « A kinek népszerűsége nincs, az hasonlít a mágnes tűhöz, mely a hajónak irányt mutat, de soha útnak nem indíthatja. A népszerűség csak azt karolta fel, a ki szól és tesz, azon irányban, melyet a hazafiság jelöl ki». Classikusabban nem lehet megmagyarázni a két nagy «gehirtető»: a próféta és a rhetor közötti különbséget. A próféta azt mutatja, merre kell mennie a hajónak, akár akarják a mélybe zúgó vizek, akár nem; a rhetor azt mutatja, hogy merre megy a hajó az alatt zúgó vizek árjain, a delejtű minden ideges erőlködésének csúfjára. Amaz azt mondja: akarjátok, a mi kell; emez: kell az, a mit akartok. A próféta korának mágnestűje, mely az égtáji irányt mutatja, a rhetor a vitorla, a ki felfogja a kedvező szeleket. De jaj nekünk, ha az igazi irány a szél ellenében van! Ilyenkor a próféta elbukik, a rhetor nagygyá nő, — a hajó pedig zátonyra kerül.

S mivel Széchenyi nem rhetor, hanem próféta volt, magányosságra lón kárhozzatva. Nagyobb martyrium a közvélemény, mint a hatalom igazságtalanságának üldözöttje lenni — mondja Kemény. «Gyermekeink boldogságán fáradozni s éltök tavaszán elveszíteni őket; olyat imádni, ki bennünket gyűlöl; hívnek tartott barátban csalatkozni: szívrepesztő kín. De mindez tűrhetőbb, mint hazánk fiaitól elhagyatva s kárhozzatva lenni», írja a *Világban*. S ő ezt a sorsot végigélte. Naplóján végighúzódik állandó, szomorú refraineként: egyedül vagyok, teljesen elhagyatva, kerülnek az emberek, mint valami bélpoklost. Negyedszázadig allott a magyar közélet centrumában s mindig ő volt a legfontosabb, a legsúlyosabb személy. E negyedszázad alatt Metternichtől Kossuthig minden pártot támogatott és minden pártot támadott; minden ellenségéből barátja lett és minden barátjából ellensége s mégis belsőleg egyre elhagyatottabbá lón. Mikor aztán leszámol a korszak uralkodó planetájával, Kossuthal: mindenki, a kit szeretett, elfordul tőle, Wesselényi, Deák, Eötvös, Vörösmarty, — a kik pedig helyeselnek és tapsolnak neki, azokat jobban utálja bűneinél.

Lassankint kitolódik a jelenből, útszélre vágja és átgázol rajta a lejtőn lefelé haladó szekér, a mit csak megindítani

tudott, megállítani nem. A próféták sorsa Széchenyin beteljesedett.

A mit ehhez az ő személyes vonásai adnak, az még sötétebbé teszi a képet s még rokonszenvesebbé az ő alakját. Egy nemzet életösztone belőle táplálkozott s ő egy életen át hordozza az életunalom, a reménytelenség keresztjét. Ő a megtestesült optimista a nagy világ előtt, az egyedül hívő, a boldog ültetvényes, a nemzet vidám farmere, rajongó hídépítő tulsó boldog partok felé — s álmatlan éjszakáin pessimismusba haló, reménytelen, infernalis hatalmakkal küzködő lélek, a ki minden darab reményt úgy csikar ki a Sátán karmaiból. A míg ébresztgette a nemzetet, csak nappal volt kürtös angyal, kinek nem tud a halál ellenállani, éjjel sirató volt, a kinek csak drága kenete és tetemtakarója van. Egy ország szeme függött rajta s prestige-e szinte egy évtizeden át a nemzet legnagyobb erkölcsi tőkéje és legkiadósabb erőforrása volt, mert önérzetében a nemzet magát akaró önzése vált cselekvéssé s ő önmagát «minden bűnök irtóztatós képe» nék, vérszomjas vadállatnak» tartja. Nincs az az önsanyargató barát, a ki raffináltabb módon tudná gyötörni a testét, mint ő a lelkét. Az égbolt roppant súlyával nehezedik vállára a felelősség gondolata, a mely lassankint beteges, azaz emberfölötti arányokat ölt. Végre kitör belőle az örület: hazájának vesztét ő okozta! «Én a csillagokból olvasok, — kiáltott föl könnyezve. — Vér és vér mindenütt. A testvért a testvér, a népfaj a népfajt fogja mészárosni engesztelhetetlenül és örületen. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah, az én füstbement életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve: flagellum dei!» Széchenyire az örület éjszakája borul, mely tizenkét évig tart, mígnem «egy szó nyilallik a hazán keresztül...»

Abból indultunk ki, hogy az életet uralkodó gondolatok organisálják, a mennyiben az egyetemes életnek egy új részjelentését bontják ki s ezzel az elkülönülés, a mássá létel, az egyéniesség lehetőségét biztosítják. Nevezzük ezeket az uralkodó gondolatokat ideáknak. Az ideák az élet formáló jelentései, a kötelezővé vált lehetőség. Annyi idea van, a hány mozzanata van az életnek. Van ideája a szabadságnak, a szerelemnek, a

jognak, a nemzeti létnek, a fajiságnak, a culturának. Ezeket az ideákat nem lehet máskép megismerni, csak megélés által; élet kell az életparancsok megértéséhez. Azért minden ideában létünk egy-egy mély alaptörvényére, életünk egy ősjelentésére bukkanunk és saját magunk rejtjelmeit fedezzük fel.

Széchenyi azért a legnagyobb magyar, mert a legegyeteme-
sebb uralkodó gondolatot, a legátfogóbb ideát hozta. Minden
más nagy magyar államférfiú vagy egy concret kérdést kívánt
megoldani, vagy egy részideát kívánt megvalósítani: alkot-
mányt fejleszteni, közoktatásügyet szervezni, katonai hatal-
mat alapozni meg, szellemi megújítást indítani meg stb.
vagy pedig — s ilyen volt a legtöbb — egy negativ, bár exi-
stentialis ideának: a szabadságnak volt hordozója és képviselője,
a kik között kétségtelenül Kossuth a legnagyobb. Egyedül
Széchenyi hatolt le a nemzet substantiájáig s azt akarta különbbé
tenni a nemzetiség, a közértelmesség s a lélek deliségének ideái
által. Ezzel pedig azt mondotta ki, hogy Magyarország akkor
tölti be életparancsát, ha magyar lesz, magyarsága akkor,
ha a lehető legműveltebb lesz, műveltsége akkor, ha merőben
ethikus lesz. Széchenyi új értelmet adott a hazafiságnak, mert
hozzá ötvözte a cultura gondolatát; életszükségletté tette a
műveltség eszméjét, de egyben összeolvasztotta a magyarság
eszméjével s mind a kettőt a legmagasabb ethikai imperativus
kilövelléséül fogta fel. Ezzel olyan jelentőségűvé vált a modern
Magyarországra nézve, mint a milyen Szent István volt a közép-
kori Magyarországra nézve, vagy a milyen Bethlen Gábor lehet-
ett volna az erdélyi fejedelemség számára.

De Széchenyi nemcsak hordozott, hirdetett egy ideát,
hanem személyes életében meg is valósította azt. Szenvedése,
lobogása, diadala, vergődése, kavargó élete és tragikus vége —
a költő divinative meglátta — lehánva magáról, a mi benne
földi, egy éltető eszmévé finomult. Minél inkább telik az idő,
annál alkalmasabb lesz az ő személye arra, hogy a mindenkori
magyar benne lássa magasra vívó életirányának symbolumát;
ő legyen az az ideál, a kiben létünk, küldetésünk, nemzeti
mivoltunk nagy, alapvető életparancsolataira bukkanunk. Mert
az eszmének, az igének testté kell lennie, hogy úrrá lehessen
fölöttünk, mint a hogy Tassonál a fényttestű Gábor angyalnak

emberi formát kellett öltetnie, hogy alvó lovagokból felébreszthesse a Szentföldet megszabadító Godofrédeket. Széchenyi egy-egy boldog pillanatban érezte, hogy ő ilyen lesz. «Érzem, hogy sokak élete vagyok»; érezte, hogy belőle ifjúság, új, szebb élet fakad, hogy «erősként nemzeteket hordoz szívében». Szíve a magyar jövő anyaméhe volt.

Igaza van Gaal Jenőnek: Széchenyit a magyar nemzet geniusává kell tennünk. Azzá tette már az a Teremtő Hatalom, a ki a nagy emberek szívét nagy jövődők sporangiumául formálta. Csak még nekünk kell azzá tennünk. Minden nemzedék átlagembereinek, s így minékünk is, egyetlenegy leczkét ad fel a történelem: válassza meg ideálját és álljon szolgálatába.

Tudók-e mi ezt a mi leczkénket, ha hirtelen számon kérettetnénk?

RAVASZ LÁSZLÓ.

A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

VII.

Kantemir bujdosásáról Neculcea² sok érdekeset beszél, — a maga sorsáról sok keserűséggel emlékezik meg. Figyelmezteti is honfitársait, tanuljanak az ő esetéből s óvakodjanak hasonlót cselekedni. «Bármily nagy kegyben állj a fejedeleminél, — írja — helyes is, hogy őt hűséggel szolgálj, mert az Isten is csak úgy áldhat meg. De a fejedelmet, bármi történjék is, bujdosásában, idegenbe, még Stambulba se kövesd, jusson eszedbe, hogy moldovai vagy s csak az országban tartozol a fejedelemlnek szolgálni. Mert az idegenben az emberek csak a fejedelmet tisztelik és becsülik, a vele bujdosó bojárokat azonban semmibe sem veszik. Aztán a fejedelem ott is arról álmodozik, hogy még mindig hatalmas, mintha országában volna; bojárjait gyötri és semmibe sem veszi áldozatukat, hogy miatta hazájukból elvándoroltak. A fejedelem kedve olyan, mint a tenger színe, hol csendes, hol viharos.»

Az oroszokkal kötött szerződés aláírói családjaikkal egyetemben követték Kantemirt bujdosásában, csak Lupul, udvarnagya, pártolt el tőle s maradt otthon. A névsort Movilamban Kantemir a csár számára összeállította. Huszonnégy nagybojárrol s azok családjairól van szó; hozzájuk csatlakozott Gedeon metropolita és később Kantakuzén Toma, a brailai expeditio vezetője. A moldovaiak összes számát nem jegyzi fel a krónikás, de a menekültek ezerezen jóval felül voltak.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1918. évi 49. számában.

² 331—340. l.

A czár a bujdosókat nem hagyta cserben, velük szemben elég nagylelkűnek mutatkozott. Téli szállásul Ukrainában Harkovot jelölte ki Ázák kormányzóságban, a hova a moldovaiak a föld termékenysége miatt kívánkoztak is. A fejedelem és udvara számára évi kétezzer rubelt utalványozott s a többiek ellátásáról hasonlóképen gondoskodott. Szárgorodig a tömeg Seremetev táborával utazott. Itt a fejedelem a melléje adott kétszáz dragonyossal Nemirován és Bilaczerkieven át Kiovfelé tartott, a hol két hónapig pihent.

Az Oroszország felé való utazás nagyon veszedelmes volt, mert a sereg nyomában ellenséges népek leselkedtek, az elmaradókat a tatárok összefogdosták és rabszolgákkul magukkal czipelték. Maga Kantemir is egy ilyen portyázó tatár csapatnak került a kezébe. A menekültek már ezen útjukban értesültek a szultán általános amnestiájáról, sokan már most hazájukba tértek volna vissza, de félvén a tatár hordáktól, kénytelenek voltak útjokat tovább folytatni.

A fejedelem és bojárjai között már az úton megkezdődtek a surlódások. A bojárok közül többen, maga Neculcea is, Kiovból szeretett volna maradni, honnan hamarabb térhetnek vissza Moldovába. Kantemir a kormányzónál lépett fel ellenük, a kinek felmutatta a czár ukázatát, a melynél fogva a bojárok névszerint a fejedelem hatósága alá voltak rendelve. A kormányzó az ellenszegülő bojárokat Harkovig szuronyok között kísértette el. Azért Kiovból egynéhánynak, köztük Lukának (kinestárnok) és Sturdza Szandnak (főkonyhamester) sikerült Moldovába szökniök.

A fejedelem Harkovban a hűtlenségért kegyvesztett Szidlavszky generális jószágait kapta a czártól, malmokkal, gazdag halastavakkal, szarvasmarhákkal, méhkasokkal, rengeteg gabonával és élelmiszerral, a mit a menekültek elfogyasztani sem tudtak. Az uradalomhoz körülbelül tizenöt falu tartozott, egyenként két-háromszáz jobbágygyal. Ebben a nagy bőségben és nyugalomban Kantemir természete megváltozott; a moldovaiakkal úgy bánt, mint idegenekkel. Olyan lett, mint Antioh uralkodásának idejében, «de még annál is rosszabb» — jegyzi meg Neculcea — részeges, hamar méregbe jövő, ideges, magába zárkózott, emberkerülő. A bojárok csak a fejedelem

írásbeli engedélyével távozhattak el a városból, a fejedelemnek valóságos foglyai, szolgálói lettek. Kozákjaival is hadilábon állott, ezeket emberszámba sem vette. Az orosz főhivatalnokok sem szerették; különösen a mióta őt a cár titkos tanácsosának nevezte ki. Ebbeli ellenszenvüket Kantemir iránt nem is titkolták.

Zmucila Savil bán Seremetev generális előtt Kantemirt és rendszerét leleplezte, bevádolta és tőle a menekülők sérelmeire nézve orvoslást kért. Kantemir most helyzetét örök időkre tisztázni akarta. Követeléseit egy előterjesztésben pontonként részletezve adta elő a czárnak. Elvesztett országaért és hatalmáért országot és hatalmat követelt (Harkov kormányzóságot), országot alattvalókkal, a kik fölött ő önkényűleg uralkodhassék, pallosjoggal, adószedéssel stb.

Nagy Péter Kantemir óhajításait a senátus elé terjesztette. Apraxin herceg tiltakozott Harkov átadása ellen, mert abban a czárnak nyolczvanezer hűséges kozákja lakik, a kik Kantemirt gyűlölik, mit a hozzá érkezett harmincz panaszlevéllel tudna igazolni. Szóbakerültek a bojárok panaszai is. Kantemir óhajításai tehát nem teljesültek, hanem kapott ötven falut ezer füsttel, tizenötezer lakossal, Sztolniczán négy palotát és évenként hatezer rubel készpénzt. Kantemir előbbi birtoka a bojároknak jutott. A tanács kimondta azt is, hogy ha valaki hazájába vissza akar térni, ebben őt sem a fejedelem, sem az orosz hatóságok meg nem akadályozhatják.

Kantemir duzzogva Moszkvába költözött, a hol 1713-ban felesége elhalálozott, tetemeit Sztolniczán helyezték örök nyugalomra. Kantemir nem sokáig maradt özvegyen; barátai unszolására 1717-ben újra megnősült s Trubeczkoí hercegnővel boldog családi életet élt.

A bojárok, a kik a senátus határozatát elfogadták, a Sziidlovsky generális jószágaiból megfelelőképen osztzkodtak; a többiek Kiovba utaztak Seremetevhez, kérvén őt, hogy hazájukba való távozásra az engedélyt megadja. A generális az elbocsátást megtagadta, sőt még a kereskedő moldovaiaknak sem állított ki távozási engedélyt, a mi ellen azok családjaik útján Konstantinápolyban a Portánál panaszt emeltek. A nagyvezér maga elé hívatta Seremetev fiát, a túszt és utasította őt,

írjon apjának, hogy a Moldovába hazakivánkozó bojárokat és kereskedőket ne tartsa vissza, hanem bocsássa szabadon útjukra. Így jutott távozási engedélyhez mindenki, a ki hazájába vissza akart térni.

Két évi száműzetés után, mikor a krónikás fejedelménél búcsúkihallgatáson volt, ez nagyon kérte őt, maradjon oldala mellett továbbra is. Igért neki minden földi jót, barátságát, a czár kegyét. De az örvendett, hogy elérkezett a menekülés órája.

Neulceával sokan tértek vissza Moldovába. Ő visszakapta jószágait, melyekre a Lupul fia rátette a kezét. Idők változtával a Harkovban maradtak vagy utódaik is rendre hazatértek, hogy a Kantemir-családon kívül alig olvadt az orosz néptestbe egynéhány család, a kik harkovi javaikat megszokták és tőlük megválni már nem akartak.

Kantemir 1711 július 16-án hagyta el Jasszit, uralkodása tehát alig nyolcz hónapig tartott. Két évig élt Harkovban, onnan Moszkvába költözött, felesége halála után Szentpétervárra. Mikor Nagy Péter Európában tanulmányutat tett (1715—1718), az alatt ukrainai tusculanumába huzódott, a hol az irodalomnak élt. Tudományos bűvárkodása, munkássága szünetet nem ismert. Mikor a czár erőszakkal változtatott az orosz viseleten, ő is európai viseletben járt. A török után felvette az orosz, azután az európai, a melyben aztán haláláig megmaradt. Nagy Péter nagyon szerette, szívesen időzött a sokat tudó és igen tapasztalt fejedelem társaságában; hadjárataiban is többnyire magával vitte. 1720—1722-ben a czár környezetében volt a perzsiai hadjáratban. Még az úton is egyre dolgozott, tanult és észlelt. Hazatértében a Kaspi-tengeren hajótörést szenvedett s ez alkalommal több munkája és összegyűjtött tudományos anyaga a tenger martaléka lett. Elveszett művei közül a *Hronicul Romano-Moldovlahia* címűt sajnálja leginkább. 1721-ben Asztrakánban betegeskedni kezdett, vesebaj kínozta, régi sebei felújultak, váltóláz is gyötörte. Szentpétervárra visszatérvén, 1723 augusztus 21-én ötven éves korában, hazájától tizenhárom évi távollét után, elhalt. Négy fia és két leánya maradt, ezek egészen eloroszosodtak. Fiai tekintélyes állásokat töltöttek be az orosz államéletben. Antioh nevű fia párizsi követ, jeles diplomata és kiváló orosz költő volt (1741).

Kantemirt a krónikások elítélik, hogy Moldovát orosz védnökség alá terelte. Szemére vetik, hogy nem volt elég körültekintő s emiatt az országot a legnagyobb pusztításoknak és szenvedéseknek tette ki. Az egykorúak Neculceát bűnrészesnek állítják, hogy ő bírta volna rá Kantemirt a törökök elleni fel lépésre. A vád ellen Neculcea tiltakozik.

«Akkor tudtam meg, — írja, — hogy a fejedelem behívta az oroszokat, a mikor azok már a Pruthnál voltak, a min nagyon csodálkoztam s mondtam is a vajdának, írjon nekik, hogy térjenek vissza, mi pedig a nagyvezér parancsa értelmében, menjünk s fogjuk el Brankovánt. Kértem, pártoljon el az oroszoktól, mert lehet, hogy a török győzni fog s akkor az ország a tatárok közprédája lesz. Isten a tanum, hogy így szóltam hozzá s nagyon igyekeztem, hogy szándékától eltérítsem, de ő haraggal így felelt : ti mindnyájan a keresztyénekké éreztek, csak én maradjak a pogányokkal? Meggyőződtem hűségtekről ; mindnyájan elhagytatok, magam egyedül maradtam ! A tatárok az országot el nem pusztítják, mert az oroszok immár itt vannak és mi győzni fogunk.» S minthogy a fejedelem ilyen felindulással válaszolt, félttem a szót szaporítani, nehogy életem ellen törjön.» Itt Neculcea felemlíti azt is, hogy a keresztyének között a török iga alól való felszabadítás eszméje régibb keletű, — a két fejedelemség, a szerbek és a többi keresztyén népek bizalma az oroszokban nem Kantemirrel kezdődik, mindez már benne volt a levegőben s csak az ostobák állíthatják róla azt, hogy a Kantemir szívét ő hajlította volna az oroszok felé.

Azt, a mit Neculcea ebben a kérdésben állít, el lehet hinni. Ő irataiban igazságra törekszik ; nem ferdít, nem ámfít, sőt annyira óvatos, hogy a mikor nem a saját közvetlen tapasztalatairól van szó, az «azt mondják»-ot sohasem felejtí el jelezni. Kantemirnek ebben az ügyben Neculcea tanácsára és rábeszélésére szüksége sem lehetett, mert ő műveltség, ismeret és látkör tekintetében a krónikásnak messze felette állott. Neculcea egyszerű, józan parasztész volt, sok tapasztalattal és helyes ítélőtehetséggel, de nem alkalmas arra, hogy fejedelmére oly nagyfontosságú kérdésben hatást gyakorolhasson. Tanúsítja ezt Neculceának nem egyszer nyilvánított elégtelensége, hogy a fejedelem az ő tanácsát nem kéri ki, vagy ha kikéri

is, nem a szerint cselekszik. Neculcea fejedelmével egyidős volt. Kantemir trónraléptekor harmincznyolcz éves, érett és megfontoló; míg Neculcea megszokta volt a török rabigát és a velejáró dulakodásokat a fejedelmi szék körül, a teljesen romlott és erkölcstelen kormányzási rendszert, Kantemir a bajoknak kútforrását a trónutódlásban fedezte fel, a mit nem szabályozott semmiféle törvény. A két fejedelemséget Stambulban uradalmaknak tekintették, a melyeknek bérlete a szultán kegyéből rövid két-három évi közökben árverés alá került. Így emelkedhetett az évi bér Mircea háromezer aranyáról, körülbelül kilenczven év alatt, Sánta Péterig ötvennyolczezerre. Mircea havasalföldi vajda a szultánnak már hatszázezer, Görögország beglerbégjének százezer aranyat ígér. Ez még mind semmi, Petru Cercel már megszámlálhatatlan sunmát dob a serpenyőbe, annyi aranyat, a mennyit hatszáz ló csak elbírhathat vinni. Áron vajda a szultánnak négyszázezer, a nagyvezérnek ötvenezer, más személyeknek összesen százötvenezer, a háremhölgyeknek harminczötezer arany ajándékot ígér a fejedelmi székért. Nem lehet tehát csodálkozni a könnyelműségen, a melylyel Stambulban a román vajdákat cserélgették. Kantemir tehát jól lakhatott a török rendszerrel s az ő helyében, az ő erkölcsi világában, egy jobb és szebb jövő reményében mindenki más hasonlóképen cselekedett volna.

Kantemirnak zárkózottsága s az állami ügyekben való titkolózása a bojárok áruló természetével és trónravágyó hajlamaival magyarázható meg; ezek a legkisebb gyanura árulásra készek s gyanúsításaikkal azonnal Stambulba utaznak, hogy pénteknapon sérelmeikkel, panaszaikkal a szultán elé álljanak, fejükön égő gyékénydarabokkal vonván magukra a közfigyelmet.

Ha Kantemirnak az oroszokkal való szövetségzése a hozzája fűzött eredményekkel jár, akkor keleti és déli határainkon egészen más államalakulások keletkeznek. A fejedelemségek egyesülése Kantemir alatt már akkor bekövetkezik, mert annyi bizonyos, hogy Brankován havasalföldi székét hűtlensége miatt meg nem tarthatta volna. Hogy az orosz védnökség román szempontból jobb lenne a törökénél, az oroszok rejtett céljainál fogva alig hihetjük. Bizonyos, hogy a két fejedelemség román népe is a Niszteren és a Pruthon túli népek sorsáta

kerül, a kiket az oroszok a felszabadítás ürügye alatt leigáztak. De mert ezt az alakulást a két román fejedelemséghez fűződő igényeinknél fogva meg nem tűrhettük volna, az is bizonyos, hogy a keleti nagy kavarodás már akkor bekövetkezett volna.

VIII.

Az eddigieket némely részlettel ki kell egészítenünk.

Az oroszoknak Sztanilestről való elvonulása után a nagyvezér még öt napig a helyszínén maradt, leginkább azért, hogy esetleg a bojárok az ország jövő sorsáról vele értekezzenek. De senki sem akarta a főhadiszálláson a törökök első dühének magát kitenni. Így a nagyvezér kénytelen volt Kurt basát július 20-án fermánnal Jassziba küldeni, a melylyel őt Moldova kormányzójává kinevezte, egyúttal az országban általános amnestiát hirdetett. A nagyvezér egyúttal az összes szorosokra, átkelő helyekre gyors futárokat menesztett, hogy a menekülő bujdosókat hazatérésre bírja, felszabadítván a tatár rabságból az összefogott összes moldovaiakat.

Kurt basa az ország hivatalait, mintha fejedelem lett volna, betöltötte s azon volt, hogy a fejedelmi széken állandóan megmaradhasson. Azonban őt csakhamar Lupul váltotta fel, Kantemir álnok udvarnagyja. Egyedül ő volt megnyerhető hivatalvállalásra. A fejedelmi szék betöltése körüli szokásokat a törökök nem akarták török kormányzók kinevezésével megváltoztatni, mert ez a konstantinápolyi főuraknak pénzügyileg ártalmára lett volna. Lupult a nagyvezér erősen megdorgálta, hogy engedte Moldovát elpártolni a szultántól. A ravasz Lupul azonban a felelősséget a nagyvezérré hátrította, a ki Moldova jó fejedelmét az ország tudta és akarata nélkül felmentette állásától s átadta azt Kantemirnek, a kit a bojárság és az ország önként fejedelmének sohasem fogadott volna el. A nagyvezérnek tetszett a védekezés; Lupult, a míg a szultán új fejedelmet küld, az ország kaimakámjának nevezte ki és Kurt basát állásától felmentette.

Lupul Jassziba érkezvén, éhes-farkasként vetette magát az országra. Az általános amnestia ellenére az orosz párthoz tartozókat összefogatta, tömlőczre vetette, jószágaitól meg-

fosztotta azzal az indokolással, hogy a vagyontól megfosztott törököket kell kártalanítani, holott Lupul az összeharácsolt pénzt magának tartotta. A nagyvezér még át sem kelt a Dunán, a mikor híret vette Lupul garázdálkodásainak, azonnal elfogatta s Várnára tömlöczbe hurczoltatta, a hol két esztendeig sinylődött.

Brankován a keleti keresztyének mozgalmát a törökök ellen nemcsak helyeselte, hanem annak támogatását a czárnak meg is ígérte. A czár annyira bízott a lengyelek, Brankován és egyáltalában a keresztyének segítségével, hogy, mint láttuk, hadainak csak csekély töredékét hozta át a Niszteren a Pruthhoz. Brankovánról Costin Miklós krónikás írja,¹ hogy mikor a czár Jassziba érkezett, Kantakuzén Tomát ő küldötte hozzá, ő bízatta, hogy a czár előtt vádaskodjék ellene s rábírja őt a brailai expedícióra. A ravasz Brankován úgy okoskodott: Ha Brailát az ő kedvence, Kantakuzén Toma beveszi, módjában lesz a havasalföldi segítséget ott magához ragadni s azt az orosz hadakkal egyesíteni. Így eselik a lehetősége annak, hogy a havasalföldi segítséggel a törökök szolgálatára álljon. Ezzel a fogással két legyet akart ütni egyszerre s mind a két esetben tisztán kerülhet ki a bajból. Ha a törökök győznek, védi előttük magát a Toma árulásával, a ki az ország hadait magához vonta; az oroszok előtt pedig előállhat azzal, hogy az egész brailai ügy az ő terve volt s hogy általa az ország fegyveres segítségét csakugyan az oroszoknak játszotta át. Az így kieszelt terv után félre is vonult Tirgovistére, a hol jó messze a szintértől s elég közel a németekhez, magát biztonságban érezvén, nyugodtan várta az események végkifejldését.

Brankován annyira politikus volt, hogy a nagyvezér parancsait Tirgovistéről szó szerint teljesítette; rendelkezésére bocsátotta a szükséges társzekereket, hadimunkásokat és egyéb szükségeseket. Ő tehát a keresztyének harczában az oroszokért magát ki nem tette, nyíltan szint nem vallott, nyíltan fel nem lépett, csak titokban dolgozott, vakandok módon, hogy pártállása ki ne tudódjék. De abban az órában, a mikor a sztani-lesti béke létrejött, bojárjait különféle ajándékokkal, különösen

¹ 113. 1.

sok zacskó arannyal már útnak indította a táborba a nagyvezérhez, a tatár khánhoz, a konstantinápolyi előkelőségekhez, mindenütt üdvözlően a nagy hadisikert és a török hadvezetés nagyszerűségét dícsérven. Brankovánnak sikerült török részre a kellő magyarázatokat megadni: tényleg az egész felelősséget az áruló nyakába varrta, a ki magyar földön Oroszországba menekülven, őt felelősségre vonni nem lehetett. Brankován egyelőre rendbe hozta a dolgát s különösen azzal hatott, hogy a brailai törököket kártalanította.

A havasalföldi vajda kezdetben a németek előtt is kedvelt egyéniség volt, azért Stambulban is tekintélyre vergődött. A törökök előtt azonban már annyi tört cserepe volt, viselkedése annyira bizonytalan s a török érdekekre annyira veszedelmesnek látszott s uralkodása is oly hosszúra nyúló volt, hogy a Kantemir alatt elhatározott elfogatása csak idő kérdése volt. Benn az országban a sok halálbüntetéssel, kapzsi pénzsomjával annyi ellenséget szerzett, hogy magát immár sokáig fenn nem tarthatta. Künn az oroszokat megcsalta; a németek, bár nem egyszer tett nekik szolgálatot, megbízhatlansága és kétszínűsége miatt gyűlölni kezdték. De leginkább a Kantakuzénok gyűlölték s hosszú uralkodása miatt mindazok, kik a fejedelmi székre vágytak. Mavrokordát Sándor, a stambuli híres dragomán, a fiát szerette volna Muntenia fejedelmi székében látni. A Kantakuzénoknak sikerült megkeríteni Brankován titkos levelezését a németekkel és az oroszokkal, a mely árulását nyilvánvalóvá tette. De Brankován ellen fordult a svéd király, a német s különösen Nagy Péter megbízásából az orosz követ. A czár gyakran felkiáltott: «Brankován, a Judás, tette tönkre hadjaimat, miatta veszünk el!» És mindannyiszor átkozta őt. Brankovánnak Stambulban barátja nem volt.

1714 márczius 23-án egy török basa érkezett titokban Bukarestbe a török szultán parancsával, a melynél fogva Brankovánt fejedelmi székétől megfosztja. A bojárok erre Kantakuzén Stefánt választották fejedelemnek, Brankovánt pedig török kézre adták. Őt, feleségét, gyermekeit, vejeit erős fedezettel Konstantinápolyba szállították. A basa még Bukarestben maradt, hogy az elmozdított fejedelem vagyona után kutasson azt leltározza, a terményeket s más ingóságokat pénzzé tegye.

Az egész család a Héttoronyba került, a hol Brankovánt, hogy vagonát felfedezze, meg is kínozták.

Gyászos nap volt a Brankován-családra augusztus 15-ike. A kivégeztetés nagy látványosság volt. Az egyik fia, hogy a halált elkerülje, a vérpadon törökké akart lenni, de apja rábeszélésére szándékától elállott s ő is elvérzett. Brankován vejai és szolgálai közül is néhányan a vérpadon múltak ki. Brankovánnak csak egy unokája menekült a haláltól, ezt a szultán anyja vitte a szerailba, hogy körülmetéljék, de később visszaadták az anyjának. Említésreméltó, hogy Brankován két árulója, Kantakuzén Stefán, a trónutód és ennek atyja, Kantakuzén Konstantin, Stambulban két év mulva szintén hóhérbárd alá kerültek.

Még a brailai expedícióról kell egyet-mást elmondani, a melyről Costin Miklós krónikás¹ sok érdekest jegyez fel. A czártól kirendelt Ren orosz generális és Kantakuzén Toma vezérlete alatt álló csapat július 12-én érkezett Braila alá, a melyet janicsár csapatok védelmeztek. 13-án már megkezdődött az ostrom. A támadás oly erős volt, hogy a janicsárok a sánczokból a várba menekültek. Az oroszok erre a várat bombázni kezdték és miután a várbeliek az ivóvíztől is meg voltak fosztva, a törökök már 14-én feladták a várat. Mintegy nyolczszáz török pusztult el és esett fogságba ez alkalommal.

Az oroszok akként rendelkeztek, hogy július 15-én a törökök a várból kivonuljanak, gyermekeikkel s értékes holmijukkal a Dunán át hazájukba menjenek. A törökök legértékesebb ruhájukat öltötték fel, magukra rakva minden ékszereiket és értékeiket; de a mikor a vártól jó messzire haladtak, hogy oda már vissza nem menekülhettek, az oroszok rájuk támadtak, mindenükből kivetkőztették, kifosztották őket, úgy hogy a törökök majdnem meztelenül menekültek hajóikon. Az oroszok a vár lakosságát is kifosztották s kincsekkel megrakodva indultak, hogy a dunai hidat Oblucsiczán megsemmisítsék. Épen ekkor érkezett a czári parancs, hogy a béke meg lévén kötve, minden ellenségeskedést be kell szüntetni. Az oroszok ennek következtében a török foglyokat szabadon bocsátották, hetven fiú

¹ 108. l.

és leány kivételével, kiket Oroszországba magukkal hurczoltak. Mindezeket a krónikás egy Iván nevű szemtanú kapitány előadása után jegyezte fel. Július 18-án Ren generális Braila alól elvonult a Szeret folyón át Hotin irányában, a Niszteren átkelt Oroszországba.

A törökök haragja a brailai események miatt iszonyú volt s boszút forraltak a keresztyének ellen. Megtámadták Galaczt és annak lakosságát, a kolostorokba menekült idegenekkel együtt, részben felkonczolták, részben rabszíjra fűzve, magukkal hurczolták, minden értékes javaikból kifosztották, a házakat, templomokat, kolostorokat összerombolták. A krónikás¹ azt mondja, hogy sok dúlás és pusztítás érte Moldovát, de ehhez hasonlót a világ nem látott. A törökök felásták a földet is, a koporsókat a sírokból kidobták, kutatván mindenütt a lakosság elrejtett vagyona után. Így kerültek a Szent György templomába nem rég eltemetett Mazeppa kozákvezér tetemei is a Duna árkába. Pusztulás érte a többi moldovai városokat is, különösen Barladot, a melyet a török vandalismus a földdel egyenlővé tett.

A sztaniilesti békének török részen is tragikus következményei voltak. Nagy Péter a szerződés egyik pontja értelmében követelte a szultántól, hogy a svéd királyt záros határidő alatt hazája felé ereszse útra. A nagyvezér ebben az irányban intézkedett is, Ismail efendi és a tatár khán harmincezer tatárból álló kísérelő sereget bocsátott a svéd király rendelkezésére, de a svéd király nem mozdult Benderből. A tatár khán Seremetev orosz generálist titokban értesítette a svéd király elvonulásáról, hogy a határon túl őt foglyul ejtheti. A khán ezen levele a svéd király kezébe került, azért ő a hazaindulásra nem is gondolt többé. A svéd király és a nagyvezér között a hadjárat folyama alatt is félreértések keletkeztek. A svéd király a nagyvezértől megvárta volna, hogy a mint seregével átkel a Dunán, nála Benderben tisztelegjen, a nagyvezér pedig megfordítva, a figyelmet a svéd királytól várta volna meg. E pör nélkül a svéd király embereivel kétségtelenül beavatkozik a háborúba s akkor az orosz sereg megsemmisülése czárostól bekövetkezik. A svéd király a szultánt a sztaniilesti csatáról és békéről részletesen

¹ Costin, 110. 1.

tájékoztatta, a nagyvezért nyíltan árulással vádolta, a mi a szultánt a nagyvezér ellen módfelett felingerelte.

Abban az időben érkezett Konstantinápolyba a nagyvezér küldöttje. A szultán részleteket kívánt tőle a sztanilesti csatáról. A küldöncz lelkesen adta elő a dolgot, hogy a vitéz törökök körülkerítették az orosz ármádiát, hogy nem volt mit tenniök, mint: aman-t (kegyelem) kiáltottak! A szultán nagy haragba jött, mondván: «Egyszerű aman-kiáltásra ti elengedtétek az ellenséget s nem fojtottátok meg? Ismerem már a dolgaitokat!»¹ A küldönczöt kivezették s azonnal kivégezték. Hasonlóképen cselekedtek a nagyvezérrel is.

Mikor a szultán egy év multán a sztanilesti békét megerősítette, a svéd király Magyarországon át tért vissza hazájába s ugyanakkor Konstantinápolyból hazabocsátották az orosz túszoikat is. Seremetev fia visszatérő útjában Nemirovában, mielőtt atyját viszontlátta volna, hirtelen elhalálozott. Mondják, mérges gombát evett, mások úgy tartják, hogy a benderi szultán mérgeztette meg, gondolván, hogy az apa haragját felkeltvén, a törökkel kötött béke felbontására veszi rá a czárt, mert a tatárok csak a zavaros időkben érezték jól magukat, a békés időket nem szerették.

Így végződött az oroszok első fellépése a törökök ellen a keresztyén népek felszabadítása érdekében s ez lett a vége az első román-orosz barátkozásnak.

IX.

Nem volna teljes a kép, ha elhallgatnók Kantemir tudományos működését és irodalmi hagyatékát. A román fejedelmek sem műveltség, sem tudomány tekintetében nem állottak koruk színvonalán. Altruistikus gondolatok őket nem foglalkoztatták. Elemük a vérontás, a cselvetés volt, a mi őket emberi formájukból kivetkőztette és a vérszomjas állatok sorába süllyesztette. Nekik felesleges volt a tanulás, azért köztük az analphabeta nem ritka. Bár volt köztük egypár, a ki több nyelvet is beszélt, mint Cercel Péter és Despot vajda (Basilicus),

¹ Neculcea, 342. l.

a ki a magyar Lasky segítségével került a moldovai székbe, tudománykedvelő volt Vasilie Lupul, Basaraba Máté, Serbán vajda is, de Kantemir utólérhetetlen magasságban állott mindenik felett, nemcsak az ismeretek bősége miatt, hanem a ritka készségért, a melyet ismereteinek mással való közlésével tanúsított volt. Nem volt teremtő erő, de nagyismeretű encyklopædista, a ki sokoldalú ismereteit rendszerbe tudta foglalni, hogy azokat mások is megérthessék és megszerezhessék. Neve hazája határán túl is elhatott, az európai tudósvilág előkelőségei között foglalt helyet; a berlini akadémia (Societas regia Berolinensis) 1714-ben érdemesnek ítélte arra, hogy tagjai sorába iktassa.

Irodalmi, tudományos működését a következőkben foglalom össze: ¹

1. *Divanul lumii*. Konstantinápolyban Kakavela tanítója vezetése mellett írt első munkája, vallásdogmatikai és bölcsészeti tartalommal. 1698-ban Jassziban Antioh fejedelemnek, fivérének, ajánlva jelenik meg. Ebben a munkában a test küzdelmét tárgyalja a lélekkel, morálja askesis; a szentírás és a theologia tanainak keverésében mozog; inkább phrasisok halmaza, valamelyes eszmék és gondolatok összetétele, fiatal elme szüleménye. Szerzője a román nyelv kezelésében nehézségekkel küzd.

2. *Istorie ieroglifa*. Allegorikus satiraféle 1704-ből. A két román fejedelemség bojártságának politikai, társadalmi életét festi Konstantinápolyban, a sok fondorkodás, árulás, zsarolás, tülekedés a trón körül és a magánélet hitványsága van benne kiszínezve, a mi a kor tanulmányozója előtt mind nagyon értékes lehet. A szereplők állatnevek alatt dolgoznak; Moldova mint oroszlán, Havasalföld mint sas, az egyes bojárok, főalakok különféle állatok képében. Ezt a munkát megmagyarázza és érthetővé teszi Constantinescu G.: *Vrajba intre Cantemiresti, Cantacuzenesti si Brancovan* című munkájában (Bukarest, 1888). A román akadémia Kantemir ezen allegorikus művét 1878. és 1883-ban adta ki, — kéziratát a szentpétervári múzeum ázsiai osztályában őrzik.

¹ V. ö. Moldován Gergelynek: *Ungaria* 1909. évf. 221. és köv. számaiban Pimen aláírással megjelent tanulmányát.

3. *Istoria Cantacuzinilor si a Brancovanului*. Német kéziratról görögre fordítva először 1795-ben Budapesten látott napvilágot. Románul a román Akadémia adta ki 1878-ban görögből fordítva. Leírja benne a Kantakuzénok harczát Brankovánnal, ennek elárultatását stb.

4. *Hronicul vechimei Romano-Moldovenilor*. Oroszországban írta 1714-ben latinul, — három év multán ugyanő román nyelvre fordítja le, mert mint írja : «Bűn volna, hogy az idegenek hamarabb tudjanak róla, mint mi.» Két kötet. Kéziratát a moszkvai külügyi könyvtárban őrzik. Eredeti kézírata a Kaspi-tengerben veszett el egy hajótörés alkalmával. A bukaresti Akadémia 1895-ben adta ki. Első ízben 1837-ben Jassziban Costache Benjámín moldovai metropolita költségén jelent meg.

Ez a munka két részből áll. Az első részben szerző Traján dáciai colonisatiójával foglalkozik, a másodikban a románok elszéledésével. A moldovai államalakulással Kantemirig. Nincs egy véleményen Eutropiussal, hogy Auréliánnal Dácia a római lakosságtól egészen kiürül, sőt, mondja, ha ez a lakosság ki is vándorolt volna Moesiába, onnan hamarosan visszatért. Szerző a dáciai continuitást vallja s ebben a kérdésben 153 íróra hivatkozik. «A dáciai románok, a mai moldovaiak, havasalföldiek és erdélyiek a római híres nemzetségből származnak Itáliából, Traján császártól letelepítve.» «És Traján császár a mi megteremtőnk s a rómaiak a mi őseink, a szőlőtőke s mi az ő hajtásai vagyunk, — azóta annyi időközön át fejlődünk, annyi-szor tiszteletet és dicsőséget aratva.¹» Kantemir földrajzi ismeretei azonban e munkájában néhány helyt csődöt mondanak, p. o. Gyulafehérvárt összeeseréli Nagy-Váraddal stb.

5. *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae*. Két kötet. A fejedelemnek ez a legértékesebb munkája, nemcsak a széles látkör, a nagy tárgyismeret, hanem a gondosság miatt is, a melylyel írva van. Ezen munkája révén került Kantemir a berlini akademikusok közé, ez tette nevét világhírűvé. A latinul írt munka először angolul jelent meg Londonban 1734-ben, aztán Párizsban 1743-ban, Hamburgban 1745-ben. Olaszul Kantemir fia, Antioh, csak az első részt

¹ Hronicul, 52., 106. l.

adta ki. A román fordítás németből való. 1876 és 1878, Bukarest, Akadémia kiadása, I. II. k. Az első rész Mohamedtől Ozmánig, a második Ozmántól 1712-ig adja elő a törökök történetét. E munka kézirateit a szentpétervári múzeum ázsiai osztályában és a moszkvai állami könyvtárban őrzik.

6. *A mohammedán vallás rendszere.* Orosz nyelven, megjelent Szentpétervárt 1722-ben.

7. *Vita Constantini Kantemiri.* Latinul; kézirat a szentpétervári múzeumban. Szerző a Kantemirok eredetével foglalkozik és atyja uralkodásának idejéből fontosabb eseményeket sorol fel.

8. *Principis Demetrii Kantemirii variae schedae.* Saját életéről és munkáiról apróbb feljegyzések, berlini diplomájának szövegével. Románul 1879-ben jelent meg, együtt a 2. és 7. alatt említett munkáival.

9. *Joannis Baptistae Van Helmont.* A holland bölcsészről és a világtéremtéséről beszél. Kézirata a moszkvai Szt. Szergius theologia könyvtárában.

10. *Compendium universae logices institutionis.* A logika foglalata.

11. *Historia Moldovlahica.* A moszkvai állami könyvtárban.

12. *Loca obscura in Catechisi* stb. Moszkva, 1720. Kézirata a Szt. Szergius-theologia moszkvai könyvtárában.

13. *Sacro sanctae scientiae indepingibilo imago.* Kakavelá-hoz intézett levelében a török fővárosban írta.

14. *Curanus.* Kézirata a moszkvai állami könyvtárban.

15. *Monachorum phisica examinatis.* Kézirata elveszett.

16. *Egy perzsa nyelven írt Káté.* Szerző életében csak egy fű került ki sajtó alól. Kézirata a Kaspi-tengerbe veszett.

17. *Nagy Péter csárhoz, a Szent Szinodushoz és a csár titkárához intézett levelek.* Kéziratuk a moszkvai állami könyvtárban.

18. *Huszonkilencz levél ugyanazokhoz, a szentpétervári múzeumban.*

19. *Moldaviae nobilitatis genealogia.* Elveszett. Ezt a munkáját Kantemir a *Hronicul* munkája előszavában említi fel.

20. *Pandora.* Török ének- és dalgyűjtemény, hangjegyekre. A török szavak görög betűkkel írva. A legkritább könyvek egyike.

21. *Bevezetés a török zenéhez, vagy Dalkönyv.* Moszkvában kiadva, ma már ismeretlen.

22. *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae.* Moldova térképével. Kantemir ezt a munkáját a berlini tudósok biztatására írta, román szempontból nemcsak érdekes, hanem határozottan értékes is. Két kéziratát a szentpétervári múzeum ázsiai osztályában őrzik. A munkát németre fordítja s Bueschind kijavítva, Berlinben 1769—70-ben kiadja. A *Magazin für die neue Hist. u. Geographie* után különnyomatban szerző arczképével és életrajzával Lipszéban és Frankfurtban kiadják. Oroszul német szövegből 1789-ben látott napvilágot. Románul először Neamez-kolostor nyomdájából kerül ki 1851-ben *Scrisorea Moldoviei* címen. A román Akadémia kiadása. 1875—76-ból való, Papiu Ilarián előszavával *Descrierea Moldaviei* címmel.

Ez a becses munka földrajzi, politikai, egyházi és néprajzi részre oszlik.¹ Moldovát ismerteti minden intézményeivel, culturájával, belviszonyaival. Igen érdekes a moldovai nép jellemzése. Mutatóul egy részt ide iktatok.

A moldovai, ha jó lova és fegyvere van, Kantemir szerint, önhitt és büszke, azt hiszi, hogy hozzá hasonló nincs és az Isten-nél is szembeszállana, ha tehetné. Általában véve merész és verekedésre kész, de hirtelen lecsendesedik és ellenfelével hamar kibékül. A párbaj előtte ismeretlen. Ha valakivel összekap, soh'se nyúl fegyveréhez, hanem bunkósbottal és ököllel tömi be száját ellenfelének. Még a katonák is ritkán nyúlnak fegyverükhöz ilyenkor. A nép tréfás, kedélyes, jókedvű, szívét a nyelve hegyén hordozza, közlékeny és nyílt, — az italt meg nem veti. Ünnepek alkalmával a moldovai legnagyobb élvezete estétől késő éjjélutánig iszogatni, teszi ezt különösen téli időben, a mikor borral igyekeznek tagjait megmelegíteni. A pálinkát leginkább a katonák iszszák. Alsó-Moldvában s a Havasalfölddel határos lakosok inkább a bort iszszák. Egyszer egy moldvai fogadott egy havasalföldivel, hogy melyik bírja inkább a bort. Foksáni hídjára mentek, mely a két országot összeköti s addig ittak, a míg a havasalföldi összerogyott és meghalt. A moldovainak

¹ Részletesen ismertettem az *Erdélyi Múzeum* XVIII. kötet, 79—90. l. (1901-iki évf.)

nem volt semmi baja, fejedelme ezen vitéz tetteért bojári rangra emelte.

A moldovai a fegyverek közül legjobban az íjat és a lándzsát kezeli, de a harcztéren a karddal megy legtöbbre. A puska csak vadásznak való s nem tartja tisztességes dolognak lődözni vele az ellenségre. Csata kezdetén bátor és vakmerő, a második támadásnál már lágyabb, harmadszor már nem támad és ha megtámadják, futásra kész. A moldovaiak a tatároktól tanulták meg a hadicselt: megfutamodni, aztán visszafordulva, támadni merészen; ezzel a fogással sokszor czélt értek. A moldovaiak a foglyokkal hol emberiesen, hol kegyetlenül bánnak. Törököt és tatárt ölni keresztyéni kötelességnek tartják; hitehagyottnak tartják, a ki pogányokat kímél.

A moldovai semmiben sem tudja magát mérsékelni. Jó sorsban felfuvalkodik, fennhéjázó; rossz sorsban lehangolt, leverte, elveszti minden bátorságát. Kezdetben előtte semmi sem elég nehéz, de a legkisebb akadállynál már zavarba jó; nem tud magán segíteni s ha látja, hogy fáradsága kárba vész, elszomorodik. A moldovaiak nem szeretik a könyvet, a tanulást. A tudományok és művészetek egyes ágait még hírből sem ismerik. Hiszik, hogy a tudósok megtébolyodnak; a nagy tudósokat egyszerűen nagy bolondoknak tartják. A tanulás a papok mestersége, más embernek elég, ha nevét aláírhatja, vagy ha feljegyezheti, hogy ökre fehér vagy fekete, szarvas-e vagy csonka, — minden egyéb ránézve felesleges.

A kiválóbb asszonyok otthon ülnek, bár a férfiak elől nincsenek úgy elzárva, mint a törököknél. A bojárnók szépek, de a parasztrenden levők még szebbek, ezért feslettek, erkölestelenek. Nyilvánosan részeg nőt nem igen láthatni, otthon a bort azonban kedvelik. A nő lakodalmakon, ünnepélyeken keveset eszik. Annál illedelmesebb, minél inkább el tudja rejteni, mikor viszi szájába a falatot, azt is úgy eszi, hogy ajkait ki nem nyitja, fogai ne látszódjának. Semmi sem bélyegzőbb annál, ha az özvegy nő vagy férjes asszony úgy viseli haját, hogy az a fejtakaró alól kilátszódjék, azért főben járó bűn egy nő fejről a keszkenőt letépni, a nő fejét egyáltalában kitakarni. A hajadon lányok ellenben csak hajadon fővel járhatnak.

A moldovaiak szokásai és erkölsei nem egyformák.

Az alsó részek lakosai hozzá voltak szokva a tatárokkal való harcokhoz, ezért jobb és kitartóbb katonák, de fegyelmeztelenebbek és lázongóbbak is. Ha nincs harc, elromlanak; más foglalkozás hiányában előljáróik, sőt néha még a fejedelen ellen is fellázadnak. Az istenes dolgokról kevés fogalmuk van. Azt hiszik, hogy születéskor Isten az ember élete sorját már meghatározta és azon semmi sem változtathat többé; halála órája már születésekor meg van állapítva s azon nap előtt senki meg nem halhat. Ez a hit akkora bátorságot önt beléjük, hogy az ellenségre vakon támadnak. A tatárok közelségében lakó moldovaiak kegyetlenül pusztítanak és rabolnak, azt hiszik, hogy semmit sem vesznek a tatároktól olyant, a mi nem az övék vagy az ősöké lett volna, a kiket a tatárok annyiszor kiraboltak.

A moldovaiak között kevés a házasságtörő. A legények azonban nem tartják bűnnek a titkos viszonyt, mintha nem állanának rendes törvények alatt. A vendégszeretet Moldovában általános. Bár a sok tatárdúlás miatt az emberek elszegényedtek, a vendég előtt mégis megnyitják ajtajukat s étellel látják el; a vendéget lovastól három napig szokás eltartani, a kit mindig mosolygó arcczal fogadnak, mintha csak rokonuk volna. Sokan még az ebéddel is várnak, hátha valaki be talál toppanni; vannak, a kik szolgálkikkal az utcái járókelők közül hívnak vendéget asztalaikhoz. Kivételt tesz e tekintetben Vaslui vidéke, a hol, ha a vendéget jönni látják, ajtaikat előle bezárják; sokan ilyenkor hirtelen rongyos ruhát öltenek, hogy szegényeknek látszassanak; mások meg eltávoznak hazulról, hogy később mint koldusok visszatérjenek s alamizsnát kérjenek saját vendégeiktől.

A felső részek lakói renyhébbek, a fegyverforgatáshoz nem szoktak. Mindennapi kenyerüket békességben szeretik elfogyasztani. A babonássággig vallásosak. Szucsáva vidékén 60 kőtemplom áll s a kolostorok száma 200. A havasok tömve vannak remetéekkel, buzgólkodó kalugerekkel, a kik távol a világ zajától, gyökereken rágódva, istenes életet élnek. A lopások ritkák, a fejedelemnek a lakosok mindig hű alattvalói voltak s ha néha-néha támad is valamelyes zavar közöttük, erre mindig az alsó részek bojárása bujtogatta fel. Házasságuk előtt is, a mi Moldo-

vában ritka, erkölcsös életet élnek. Házi ügyeiket rendben tartják, közhivatalokra alkalmasabbak, a parancsoknak, rendeleteknek nagy lelkiismeretességgel engedelmeskednek, de nem olyan vendégszeretők, mint az alsó részek lakói.

A mit Kantemir ebben a munkájában az udvari szertartásokról és Moldovának egyéb állapotairól elmond, az mind értékes s vonzó előadásával a kis ország dolgai iránt a legnagyobb érdeklődést keltette fel.

*

Ezekben akartam vázolni a románok első barátkozását az oroszokkal, bemutatni különösen Kantemir Demetert, a főszereplőt, egyéniségével és irodalmi munkásságával együtt.

Kantemirt azért, hogy országában rendezettebb állapotokat akarva teremteni, az oroszok karjaiba menekült s velük a mindent kizsaroló török kormányrendszer megdöntésére tört, gáncs nem érheti; hogy törekvése nem járt eredménnyel, ezért a felelősség egész súlya a könnyelmű, kapkodó orosz hadvezetést terheli, mely bízott a szövetségeseiben s a megfelelő haderők harczbavetéséről nem gondoskodott.

A románok az oroszokkal máskülönben keserű tapasztalatokat tettek: meggyőződtek lelketlenségükről az idegenekkel szemben. Kettőt ez alkalomból a román elfelejteni és megbocsátani nem tudott, hogy az orosz hadvezetés 1. a moldovaiakat ágyútölteléknek használta fel, őket a legelső harc sorokban foglalkoztatta; a visszavonulókat sáncaiba be nem bocsátotta; 2. engedte, hogy a tatárok a lakosságot rabszíjra fűzve szemeláttára hurczolják el a nélkül, hogy megmentésüket elősegítette volna. A török nagyvezér kegyesebb volt, mert az elhurczoltak szabadon bocsáttatását a tatár khánnak megparancsolta.

A román krónikások a keresztyén oroszokat sok tekintetben alábbvalóknak ítélték a pogány törököknél.

MOLDOVÁN GERGELY.

VERANCSICS ANTAL, MINT MŰPÁRTOLÓ.

Verancsics Antal¹ 1504 május 29-én Sebenicóban született régi nemesi családból, melynek eredete a török hódoltság előtti Boszniára ment vissza. Atyja Verancsics Ferencz, anyja Statileo Margit volt. A Statileók Trau városában voltak otthon s a kis Antal is itt töltötte gyermekéveinek jelentékeny részét nagybátyjánál, Statileo Jánosnál. Ez az anyai rokonság volt döntő későbbi pályafutására nézve. Statileo Jánost rokona, Beriszló Péter veszprémi püspök, Magyarországba hívta, hova Verancsics is követte nagybátyját. Beriszlóból csakhamar horvát bán lett, de rokonai is nem kisebb pályát futottak meg. Statileo János király 1528-ban erdélyi püspökké nevezte ki, Verancsicsot pedig, ki ezenközben a páduai egyetemen gyarapította ismereteit, budai préposttá, majd királyi titkárává.

János király, ki nagy súlyt vetett a külföldi uralkodókkal való összeköttetéseire, hamar felismerte a fiatal ember alkalmasságát diplomatiái szolgálatokra. Szorgalom, lelkiismeretes komolyság, műveltség párosult benne meggyerő megjelenéssel s az olaszos délszlávokat jellemző síma ügyességgel. Nyelvismeretei is ajánlatossá tették erre a pályára: illyr anyanyelvén kívül kitűnően tudott magyarul — művei egy részét is magyar nyelven írta — olaszul, latinul, görögül; ennek találjuk nyomát írásaiban, de fel kell tennünk, hogy ezenkívül németül, sőt francziául és angolul is tudott.

¹ L. Verancsics Antal összes munkáit a Magyar Tudományos Akadémia *Monumenta Hungariae Historica* sorozatában tizenkét kötetben Pest, 1857, Budapest, 1875; e kötetekben Szalay László és Wenzel Gusztáv bevezetései; Szalay László könyvét: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*. Pest, 1859. Szövegemben a római számok Verancsics összes műveinek kötetszámát, az arabs számok az oldalakat jelölik.

Kora alig mutathat fel olyan embert, ki nála többet utazott volna. Nem egyszer járt Lengyelországban, Boszniában, Bécsben, Prágában, Rómában, Párizsban, Londonban, Stambulban. Maga mondja, hogy Spanyolországon, Trácián, Macedónián és a Fekete-tenger mellékén kívül alig van ország Európában, a hol meg ne fordult volna.

Verancsics János király mellett ennek holta napjáig tartott és Izabella királynét is követte Erdélybe, hol a gyulafehérvári főesperes tiszttét töltötte be. Nyolcz évvel János király halála után, 1549-ben lépett ki Izabella királyné szolgálatából. A gyulafehérvári udvar levegője nem volt ennek a becsületes, de nagyon is finomlelkű, módos praktikájú udvaroncznak való. Mutatják ezt szavai, a melyekkel lengyel követsége alkalmával üdvözölte a fiatal királyi párt: «A mikor veszendő országunkban jóságos királynénk kétséges helyzetét, szomorú állapotát, füstbement reményeit, sok bajlódását s az őt környékező veszélyeket nézem: nem tudnám megmondani, miben lelhetné örömét, minden vidámságát.» E szavakkal Izabellát jellemezte, de saját lelke sírt bele.

Távozásának közvetlen indokáról világos okiratok beszélnek. Fráter György volt az ok, a rideg akaratnak ez a felülmulhatatlan megtestesítője. Tőle félt mindenki. Verancsicsot mindenki szerette. A csuhás barát s a modoros abbé nem férhettek meg egymás mellett. A kevésbbé akaratosnak engednie kellett és Verancsics kész örömet ragadta meg az alkalmat, melyre öntudatlanul is vágyott. Tettét nem is minősítette senkisem árulásnak. Izabella királyné, a gyermek fejedelem fájó szívvel bocsátották útjára. Petrovics Péter, sőt maga Fráter György pedig a legmelegebb hangú ajánló levelekkel látták el.

Így került Verancsics Ferdinánd udvarába, de nem azért, hogy most az erdélyiek ellen küzdjön, hanem hogy — ha más zászló alatt is — a magyar föld érdekeiért érvényesíthesse tehetségét az idegen udvaroknál. És valóban Ferdinánd mind fontosabb teendőkkel bízta meg. A török szultánnal való ügyeket ő intézi és érdemei jutalmazásául pécsi, majd egri püspök lesz. 1569-ben uralkodója az esztergomi érseki székkal tünteti ki, a következő évben pedig királyi helytartójává nevezi ki.

Ekkor Verancsics már öreg ember volt. Az uralkodó bizalma azonban egyre-másra fontos feladatokkal terhelte őt.

1573 tavaszán Miksa császár kifejezett parancsára Eperjesre készül az oktávás törvényszék megtartására. Pozsonyból április 20-án levelet ír barátjának, Zsámboky Jánosnak, a király udvari orvosának, melyben gratulál neki abból az alkalmából, hogy az uralkodót meggyógyította, egyszersmind arra kéri őt, hogy küldjön neki küldönczczel orvosságot, mert attól fél, hogy öreges állapota igen meg fogja sínyleni a hosszú utazást. Balsejtelmei be is váltak, mert Eperjesen érte őt utol a halál.

*

Verancsicsot nem egy tekintetben szinte a modern idők szemüvegén át láthatjuk. Kiváló műpártolók, jeles irodalmárok között ma is találunk activ politikusokat, fáradhatatlan üzletembereket, a kik rendszerint bánatosan sóhajtanak nyugodt kedvtelések után. Mert a forum izgalmas activitást kíván, a muzsák nyugodt contemplatiót. És csodálatos, mégis mennyire megfér a két ellentétes lelki állapot egymás mellett. Ezt tapasztaljuk manap számtalanszor és ezt háromszázötven év előtt Verancsics esetében.

Veleszületett szorgalmát nagybátyjának, Statileónak hírhedt szigorúsága aczélozta meg. Mikor aztán belekerült a politikai élet forgatagába, nem volt megállás: elfoglaltsága, munkája, gondja, folyton szaporodott. Egy közös területet mégis talált a politika és a muzsák szolgálata között: ez az irodalom volt. Fráter György megelégedett avval, ha deákja-fogalmazta végzései alá odabiggyeszthette durva vonásait, Verancsics minden írott szava íróművészi munka. Ilyenek követjelentései, diplomatiái jegyzékei, belső hivatalos rendelkezései és egyéb írásai, még inkább ilyenek magánlevelei, melyekre alább még visszatérek.

A monumentális irodalom felé is törekedett. Meg akarta írni korának történetét, a mint erről nagy terjedelmű, részben latin, részben magyar nyelvű töredékek tanuskodnak. Számos

kisebb, monographia-jellegű történelmi dolgozata is maradt fenn, melyek sejthetőleg egy nagy történelmi művé kívánczoktak összeolvadni, de ehhez már nem volt érkezése. Mint historikus, jelentékeny helyet foglal el a régiiek között.

Nem mondhatjuk ugyanezt költői műveiről. Néhány fennmaradt verse pleonastikus dagályosságával mégis megnyerő, mert írójuk naiv rajongását árulja el mindaz iránt, a mi művészi. Huszonöt évet töltött el a Szapolyaiak szolgálatában. Gyulafehérvárott a hegyek és emlékeinek társaságában hogyan szorgálja másképen a muzsákat, mint apró verselgetéssel, azzal is csak hébe-hóba, mert vállára mind súlyosabban nehezednek az országos gondok.

Ezenközben vágyódó lélekkel gondolt a művészet valamennyi nyilvánulására és mint a fénykóros fordította fejét arra, a hol valami világosságot látott felvillanni.

Munkáit Akadémiánk tizenkét kötetben adta ki; ebből a nagyobb rész levél, melyből áttekinthetjük azt a vonzalmat, a melylyel az akkori európai műveltséghez ragaszkodott. Szalay László megállapította, hogy levelei közül hiányzik egy: az, a melyet Rotterdami Erasmus intézett hozzá, tanúsága annak, hogy abból a tudományos körből, a mely túl a vallási vitákon, «túl a jón és rosszon» összefoglalta az európai tudóssokkal Oláh Miklósunkat és Thurzóinkat, Verancsics sem hiányzott. Leveleinek sokoldalúságuk és közvetlenségök sok érdeket kölcsönöz.

Buzgó katolikus volta nem akadályozta abban, hogy a szellemi nagyság s a művészet előtt ne fejezze ki hódolatát. Mindkettőre példa az az epigrammája, melyre Dürer Antalnak Melanchton arczképe ihlette. A mesternek 1526-ban készült rézkarczáról van szó, melyből Verancsics bizonyára megszerzett egy példányt. Az ábrázolás aljában distichon dicséri a jeles theologus szellemét. Verancsics nem elégedett meg a szüksézu verssel, a helyett hosszabbat és másfelfogásut irt. A szépen gördülő, de kissé bőbeszédű nyolcz sort eképen próbálom lefordítani:

Ez itt Melanchton, élet és való.
 Így festi őt meg Dürernek keze.
 S hogy nem mozog s nem jó ajkára szó,
 Okául vélem: nem fejezte be!

Ő, kit mindennek neveltek — papnak, politikusnak, író-
 nak, csak művésznek nem — minden alkalmat megragad,
 mely a képzőművészethez kapcsolhatja. Izabella királynéban
 volt néhány csepp mű-szerető vér; hiszen anyja, Bona lengyel
 királyné, Sforza-lány volt. Izabellával is, anyjával is, meg-
 hányhatta-vethette Verancsics, hogy illő dolog volna, ha a kis
 János Zsigmondról komoly művész kezéből arckép ké-
 szülne. Így íratott Krakóban, hol a főpap követségben járt,
 1548 január 21-én Elver Ernő boroszlói festőhöz a következő
 levél (VI. 289):

«Királynőmnek szüksége van egy kiváló festőművészre,
 hogy nyolczéves fiacskáját lefestesse. E czélból nekem, a ki
 Lengyelországba készültem, szorgosan lelkemre kötötte, hogy
 keressék megfelelő embert és gondoskodjam róla, hogy az a
 lehető leggyorsabban utazzék le hozzá. Az elmúlt napokban
 Calinius barátomnál időztem, ennél a kiváló férfiunál, neked
 különös jóakaródnál; mikor tőle kérdezősködtem afféle jeles
 festőművészek után, a kik királyi megbízásoknak is meg tudná-
 nak felelni, ő elsősorban téged nevezett meg, mint a ki kimagaslasz
 azok közül, kik ezt a művészetet művelik, végül bizonyíték-
 képpen megmutatta művedet, melyet az első emberpárról ké-
 szítettél. Sokak véleménye szerint mesterséged ezuttal már a
 teremtséssel határos. Istenem, a staffage, melylyel e képedet
 elláttad, valósággal él, annyira természetes. Mert kigyó, alma,
 oroszlán, szarvas, papagály, foglyok, fáczánok, lombzatok és
 mind a többi olyan, mintha oda teremteték volna. Ha nem
 tudnók, hogy itt különböző színekkel fára festett nemes fest-
 ményről van szó, bizony ezek a kellékek sok embert csalódásba
 ejtenének, úgy hogy csodálkozva kiáltanának fel: ime szőlő-
 fűrt, ime, madarak! Alapos szemle után teljes mértékben meg-
 nyerted tetszésemet, úgy hogy immár egyedül a te szószóló
 vagyok. Nem akarok már más festőről tudni, mint terólad.
 Művészi ecseteddel te fessd meg fejedelhemnek, Jánosnak arc-

képét . . . Mielőbb tudósíts tehát, elfogadod-e ajánlatomat, a magam részéről kérek is, fogadd el. Siess hozzám Krakóba es hagyj el mindent, a mi Erdélybe való utazásodat késleltethetné. Mert a mi a festékeket illeti, nem ígérhetem neked, hogy ott akár a legszükségesebbekhez is hozzájuthass. Minderről tehát otthon gondoskodjál és felszerelten jőjj. A mi ellenben kényelmes és biztos utazásodat illeti, azt bízd teljesen az én gondjaimra. Abban se kételkedjél, hogy Ó felségétől vagytonod és hírneved gyarapodtával fogsz eltávozni.»

Egy február 3-án kelt levélből azt is megtudjuk, ki volt Elver versenytársa: egy Rullus nevű festő, kit, úgy látszik, Kindler János ajánlott Verancsicsnak. Az Elverrel való megállapodás után azonban Verancsics elejti ezt a tervet. «Rullust, a festőt, minthogy amúgy is távol van, ne keresd. Van Boroszlóban egy másik, Elver Ernő, a kiről azt mondják, hogy különb Rullusnál. Neki már írtam. Te is beszéld rá, hogy menjen királynőmhöz.»

Valószínű, hogy Elver csakugyan eljutott Erdélybe és megfestette János Zsigmond arczképét. Sajnos, maga a kép nem maradt reánk.

Még egy festővel, egy titokzatossal, volt dolga Verancsicsnak. (VII. 26.)

Ugyanis 1550 január 17-én kelt levelében nála is szokatlan meleg hangon üdvözli Dániel festőt, a kinek versei a legfényesebb jövőt ígérik. «Ez az oka annak, Dánielem — folytatja hogy a mi gazdánk, ez az igen művelt és kiváló férfiú, a törekvő és jeleskedő embereknek Magyarországon ez az egyedüli mecenása, a mikor első alkalommal felismerte, hogy benned mennyi tehetség rejlik, nem érdemtelenül csatolt magához, mert jellemed, műveltséged, de meg neved is — a nagy prófétának, Dánielnek példájára — sok szép reményre jogosította . . . Tele bizalommal haladj tehát a megkezdett úton. A kedvező szellő abba a kikötőbe vitt, a hol kétségtelenül megtalálad jövő szerencséd alapját.» Ezután néhány kritikai megjegyzés következik, majd ezeknek mentsége: «Azt kellene kárhoztatnunk, ha barátaink bírálatát visszautasítanók és nem követnők Apellesnek, a festőnek példáját, ki a nyilvánosság elé állította azokat

a képeit, a melyeken még javítani akart és türelmesen végighallgatta a köznépet, csupán azon méltatlankodott, hogy a varga is tovább merészkedett kaptafájánál.»

Ki lehetett ez a Dániel, kivel ily udvariasan levelezett Verancsics? A levél címzése világosan mondja: «Antonius Wranius Danieli pictori.» Tehát festő volt. De akkor mért van versekről szó a levélben? Viszont az Apellesről szóló hasonlat ismét a festő mellett szól. Február elsejéről ismét van egy levelünk hasonló címmel, hasonló kedveskedő hangon. Ez a levél is, mint az előbbi, Sárvárról kelt, Nádasdy Tamás nádor udvarából. Ő hozzá ment ugyanis Verancsics Erdélyből való távozása után. Nádasdyról egyébként ismeretes, hogy nyomdát létesített, hogy írók neki ajánlották műveiket; Verancsics azonban egyenesen mæcenásnak nevezi, a kinek nagy tisztesség és szerencse udvarában tartózkodhatni. «A mikor innen elmentél, magad ajánlkoztál, hogy gyakran fogsz írni...» írja Verancsics. Dániel tehát Sárvárról ment — nyilván Nádasdy kíséretében — a pozsonyi országgyűlésre, a honnan Verancsics híreket vár. Szendrey művészeti lexikonjában azt írja, hogy Dániel Pozsonyban élt. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy Dániel nem csupán alkalmilag tartózkodott Pozsonyban. Az egyetlen biztos tehát róla az, hogy Nádasdy poétája és festője volt. Valamikor tán többet tudunk meg Verancsics művész-barátjáról.

*

A műpártoló Verancsics mellett ott az archæologus. Az ókori régészettel oly lelkesedéssel foglalkozott, hogy érdemes volna külön csokorba kötni az erre vonatkozó adatokat; de ha levélcitátumokhoz nyúlok, a régésszel együtt megjelenik a földrajzi rajongó, ki nem talál nyugtot mindaddig, míg hazájában nem látja megindulni a tudományos térképírást.

Mindez szoros kapcsolatban van az erdélyi reformáció egy kiváló alakjával: Honterus Jánossal. Honter 1498-ban Brassóban született, de már kora ifjúságában eltávozott szülővárosából, hogy a bécsi, baseli és krakói egyetemeket látogassa. 1533-ban ismét Brassóban találjuk, hol két év múlva már pompásan

felszerelt nyomdát alapít, melynek első termékeként saját latin nyelvtanát adja ki. 1543-ban kezdődik tulajdonképen reformátori működése. Ezt a célt szolgálta *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac Totius Barcensis Provinciae* című műve, melyet ugyanazon évben Melancthon is kiadott, még pedig saját előszavával bővítetten. Az ő hatása alatt Brassó városa az összes templomokból eltávolította a képeket. Ez nem szolgált a művészet javára, másirányú működésével azonban Honterus hasznos eredményeket ért el kulturális téren. Ő alapította meg a brassói főiskolát és nyilvános könyvtárt is szervezett. Körülbelül harmincz különböző tudományos művet írt. 1549-ben halt meg, de nyomdája 1580-ig működött. Brassóban emlékszóbor hirdeti emlékét.

Rendkívül jellemző Verancsics fölényes gondolkozásmódjára, hogy ő, a katholicismus buzgó híve, kit meggyőződésén kívül minden érdek is a katolikus egyházhoz csatolt, mily őszintén vonzódott a másik táborban levő Honterushoz. A tudós vonzalma ez a tudóshoz, két rokonlélek találkozása, melynek e zavaros korban nem egy szép példáját látjuk. 1538 május 8-án említi Verancsics először Honterust. Látszik, hogy ő, az udvari ember, tele van csodálattal az egyszerű református lelkész iránt; hat év a korkülönbség közöttük; a fiatalabb Verancsics, a fejedelmi udvar fényében élő, elfogult a maga lábán járó tudóssal szemben.

«Mit írjak Honterról, erről a kiváló tudósról — írja egy közös ismerősüknek. (VII. 12.) — Már híreből is annyira szeretem és annyira vágyódom utána, hogy a jó Istenre mondhatom, szeretetem netovábbját érné el, ha személyesen megismerkedhetném vele. Alig mondhatok mást, mint hogy nagyon szeretném, ha barátom és bizalmasom lenne. Add át neki üdvözléte-
met és járj hathatósan közbe, hogy minél jobban szeressen engem; erre nagyon, de nagyon kérek; egyúttal ígérd meg neki mindazt a testvéri szolgálatot, a mely bizalmas barátságokat meg nem szakíthatókká és örökéletűekké teszen.» Úgy látszik, Honterus zárkózottabb volt, a mi bántotta Verancsicsot, mert ugyanazon év augusztus 21-én ilyképen folytatja a fentebbi levelezést (VI. 26.): «Honternek, kérek, ajánlj be ismételten.

Az első ajánlás, úgy látszik, nem ragadta meg, vagy talán túlságos kényelmesnek tűnik neki készségem; avagy benned van a hiba. Ha mindazonáltal levelet írna nekem, a mit fölöttébb szeretnék, tudja meg, hogy barátjához ír.»

Nem sokára levelezni kezd a két tudós, úgy hogy 1540 márczius 7-iki kelettel már közvetlenül kap Honterus egy rendkívül érdekes tartalmú levelet (VI. 73.): «Fájlalnám, ha Erdélybe való visszatérésemről másoktól előbb értesülnél, mint levelemből... Bizonyynal nem fogsz sem hanyagsággal, sem avval vádolni, hogy megfélemedeztem rólad, ha elolvasod mindkét levelemet, melyeket Budáról írtam neked. A másodikban azt is megirtam, mily helyeslő örömmel fogadta a király és egész tanácsa a te magánjogi kézikönyvedet. Mert jelen voltam, a mikor a könyvecskéket behozták és szétoztották. Egyébként annak, hogy Gyulafehérvárra visszatértemkor egy egész hónapot mulasztottam a nélkül, hogy neked írtam volna, oka az, hogy valahányszor az udvarból hazatérek, annyira ki van csavarva belőlem minden pénz, hogy valósággal száraz szivacsnak érzem magamat... De elég ennyi az én magánügyeimről... Egyszer mégis csak el kell jönnie az időnek, mikor egymás iránt való barátságunkat és jóakaratumkat személyes megösmerkedésünkkel pecsételhetjük meg. Bejelentem tehát, hogy ha csak vissza nem hívnak az udvarba, mihelyst vége lesz a télnek, mihelyst kiderül az ég és megnyílnak az utak, Isten segélyével Brassóba sietek, de nem azért, hogy lássam Brassót, az Oltot és a Barczaságot, hanem, hogy téged keblemre ölelhesselek.»

A megösmerkedés valószínűleg megtörtént, a két következő évről azonban nincs levélemlékünk e szellemi barátságról. Az 1542-iki újévi napon végre ezeket a sorokat olvashatjuk Honterus János tollából Brassóból keltezten (XII. 308.):

«Krisztus békéje legyen veled, főtisztelendő uram! Az elmúlt napokban megbiztam Pesti Gáspár urat, hogy adja át főtisztelendőségednek földrajzi könyvemet, melyet a minap kinyomtattam, de közre nem bocsátottam. Nem lévén ugyanis itthonn megfelelő bírálóm, nehézkes lett volna könyvemet annyiszor leiratni és úgy megküldeni barátainnak, hogy javító

észrevételeiket közöljék velem. Magamat pedig másnemű elfoglaltságom akadályoz abban, hogy a hibákat kellőképen kijavítsam. Mindazonáltal gondoskodtam arról, hogy kinyomatassék, hogy ilyképen -- jóllehet nyüzsögnek benne a hibák és tévedések -- könnyebben jusson a tudósok kezébe, a kik aztán megjelölhetik számomra mindazt, a mit javításra méltónak találnak. Ha pedig sikerül e kézikönyvet végleg tető alá hoznom, a különböző országrészek térkép-ábráit csatolom majd hozzá. Ezek kimetszésével máris foglalkozom.»¹

A földrajz területén találkozott tehát össze a két tudós. Honterus térképrajzolásának csakhamar messze földre híre ment, úgy hogy 1544-ben Velenczéből intéztek e tárgyban kérdést Verancsicshoz, kinek Surianus Jánosnak adott válasza azért is érdekes, mert abban már az archæologus is megjelenik. (VI. 174b.)

«Kérted tőlem — írja Verancsics — Erdélynek azt a föld-abroszát, a melyet az erdélyi szász eredetű tudós, Honter János, készített. Küldtem neked egy kiszínezetlen példányt, noha alig lehet ilyenre akadni, mert a szerző vonakodik első és így nem tökéletes művét a közönség elé bocsátani; ha egy példányhoz hozzájut, bevonja. Ellenben azt mondják, hogy most jobbat és bővebbet metsz; ha ez megjelenik, gondoskodni fogok, hogy több példányt küldjenek neked. Azt is kívántad, hogy írjam le neked Moldva fekvését. Ezt elő szóval ecseteli majd neked öcsém. Műemlékei — a géták barbársága következtében, a melyről szegény Ovidius elégiáiban panaszkodik — nincsenek, a min annál jobban csodálkozom, mert Erdélynek a havasokon túl fekvő része a Dunának, a rómaiak Isterének, két partján szerteszéjjel találhatók feliratoknak, érmeknek, városépítményeknek, emberek és istenek képmásainak nyomai; így Mercur, Apollo és Jupiter-szobrok és fogadalmi oltárok. Ily emlékek az

¹ Különös, hogy Fabritius Károly *Erdélynek Honter János által készített térképe 1532-ből* című, 1878-ban megjelent akadémiai értekezése erre a levélre egyáltalán nem hivatkozik. Fabritius egy 1532-ből való Honterus-mappát ismertet, mely a Nemzeti Múzeum tulajdona; szerinte volt egy még régebbi (23. l. jegyzet). A Verancsicssal való levelezés későbbi javítási kísérletekről szól.

én házamat is ékesítik. Moldvában mindennek árnyéka nincsen . . .»

Néhány közbeeső évről nem maradt fenn levél a két barát-tól. Végre 1547 decz. 15-én a következő, Honterushoz (VI. 288.) írt sorokat olvassuk :

«E napokban értésemre esett, hogy a Székelyföldön Kyzdi-ben (Szászkezdén), a mint azt Erdélynek más helyein is látni lehet, egy ősrégi város nyomai találhatók ; az építkezés maradványaiból a hírhozók azt vélik, hogy itt egy római város volt. Hozzá tették, hogy egy ércztáblát is találtak itt, a melyen római betűkkel Julius és Augustus császár neve volt olvasható. Ezek hallatára erős vágy szállott meg, hogy megtudjam, mit tartalmaz ez a tábla. Minthogy pedig azt jelentették nekem, hogy Brassóba vitték és neked, valamint a város egyik jegyző-jének adták át, nagyon kérlek, írd le nekem e jeles műemléket, valamint azt, hogy mi a felírása. Ha pedig nem restelnéd még magának a városnak romjait is leírni számomra, valóban baráti dolgot cselekednél és művelt emberhez méltót . . . Ha tehát szeretsz, teljesítsd kérésemet, mert annyira vágyódom ezt a táblát látni, hogy alig bírom ki türelemmel.»

Verancsicsnak, a tüzes műbarátnak, buzgalma nem zavarta meg Honterusnak, a higgadt tudósnak nyugalalmát. Így esett, hogy Honterus 1549 január 23-án elhunyt a nélkül, hogy Verancsicsnak szive két vágya teljesedett volna. Nem készült el a térkép javított kiadása és nem érkezett meg a közlés a római feliratokról. Ez azonban mégsem Honterus hibája volt, mert ő, a mint a Vagner Bálinthoz írt levélből értesülünk (VI. 316.), elkészítette a leírást, minthogy azonban Verancsicsnak időközben követségbe kellett mennie Olaszországba, Csáky Mihálynak küldötte azt meg, a kinél a levél elveszett ; Verancsics tehát Vagnert kéri meg, hogy küldje neki az ércztábla szövegét ; ez lesz számára a legértékesebb, a miért minden viszontszolgálatra kész.

Ez a levél 1549 február 1-én kelt. Ugyanezen a napon Verancsics Pomarius Keresztélyt is felkeresi soraival, azt az embert, a kiben a térképíró Honterus utódját látja.

«Legutóbb értesültem közös barátaink által — s a jeles Brenner Márton doctor is megerősítette ezt a hírt, — hogy te

térképet készítettél Besztercze környékéről és Erdélynek arról az egész részéről. Hogy evvel mily. hála-ra kötelezed le a tudósokat, a művelt embereket és hogy mennyire díszére fog válni munkád magadnak is, hazádnak is, azt minden szónál és írásnál érthetőbbé teszi az a halhatatlanság, a melyben részed lesz . . . Munkásságod következtében az az érzésünk, hogy Honterus János, hazánk dísz, nem vészett el ránk nézve, hanem csak nyugalomra tert . . . De én nemcsak dicsérni, hanem bírni is óhajtom kiváló munkádat. Azért régi barátságunkra kérek, adj nekem egy példányt ebből a térképből, hogy így többi barátainkkal együtt élvezhessem szorgalmad jeles gyümölcsét, mely felettébb méltó arra, hogy az emberek emlékezetükben tartsák és hogy napvilágot lásson . . . A mi pedig a térképnek költségét illeti, a mibe az neked került vagy kerülni fog, kérek, értesíts róla és haladéktalanul küldöm . . .»

Még ez az ékes szavú biztatás sem volt elég hatásos. Fél év mult el és a térkép még mindig nem volt készen. Mi sem jellemzi jobban Verancsics buzgalmát, mint hogy ugyanakkor, a mikor ő Gyulafehérvárott közszolgálatának jóformán utolsó napjait élte, mikor nem tudhatta, nem fog-e életébe kerülni az át-pártolás Ferdinánd oldalára : legnagyobb gondjául azt tekintette, hogy létrehozassa Erdély javított földabroszát. 1549 július 15-éről kelt az a levél, melyben Pomarius Keresztélynek még egyszer szívére beszél. (VI. 330.) Elmondja, mily nagy volt a Honterus-féle mappa becsülete még a külföldön is, különösen Velenczében, pedig tulajdonképen szerzője akarata ellenére, az isteni gondviselés végzése következtében került nyilvánosságra ; ha egy újabb kiadás jelennék meg, egyként növekednék a dicsősége Pomariusnak, az új szerzőnek, Honterusnak, a réginek, szintűgy egész Erdélynek s a szerzők szülővárosainak. A mű sikerét egyébként magának Brenner Mártonnak közremunkálkodása is biztosítja. Ám ha nem valósulna is meg a biztosan remélt siker, már csak a barátság kedvéért is meg kell szerkeszteni a térképet. Verancsics mindjárt szakszerű tanácsokkal szolgál, még pedig oly behatóan, hogy jóformán kérdeznünk kell, mért nem valósította meg ő maga kedvencz tervét. Valószínűleg nem érezte magát elég biztosnak

«műszaki dolgokban», de meg más terve is volt a térképpel kapcsolatban.

«Munkádhoz hozzátehetnök — írja tovább — Erdélynek, Moldvának és Oláhországnak leírását, melyet már nagyrészen kidolgoztam. Sőt még hozzá lehetne csatolni a különféle római feliratok szövegét, a melyet már azelőtt is gyűjtöttek mások, de én még szorgalmasabban láttam munkához és körülbelül kétszázat gyűjtöttem össze. Végül ki lehetne bővíteni az egészet a kőemlékekről lerajzolt ábrákkal, a melyek áldozatokat és istenségek szobrait mutatják be . . .»

Verancsics ezúttal is túlságos vérmes volt vágyaiban. A Pomarius-féle térkép sohasem jelent meg; végre is egyedül ütött össze egy térképet, valószínűleg inkább csak a maga szórakoztatására; ez mai napig megvan iratai között. Ő maga lelkiismeretesen elkészítette az említett földleírást, de ez is csak 1857-ben jelent meg összes munkái első kötetében. De ezenkívül Verancsics valóságos archæologiai gyűjteményt akart kiadni az erdélyi római kori emlékekről. Ez a szép terv sem valósult meg. Nem maradt ránk a feliratgyűjtemény, még kevésbé az emlékekről lerajzolt ábrák.

Említettem, hogy ez időben volt átmenendő Verancsics Ferdinánd udvarába. Helyzete ott mindinkább javul, posztíója erősödik, de szaporodnak gondjai is, valamint éveinek száma is. Lelkesedése az antik művészet iránt már nem oly izzó, mint a bérczes Erdélyben. De azért az archæologus folyvást él benne. Így a mikor 1553-ban a Balkánon tett utazásáról naplót vezet, nem állja meg, hogy ne közölje a Nisben látott feliratos kövek szövegét. (I. 306.) Kétségtelenül őt tekinthetjük egyik első archæologusunknak; csupán egyik elsőnek, hiszen ő maga említi, hogy már előtte is buzgólkodtak néhányan ezen a téren.

*

A bibliophil a könyvet szereti, a tudós a benne levő tudományt. Verancsicsban egyesült ez a két minőség. Ő egyként tudott lelkesedni egy irodalmi mű létrejöttéért, egy elveszettnek felkutatásáért, közrebocsátásáért és végül a kész könyvnek

birtokaért. Szép példáját látjuk ennek abban a buzgalomban, a melyet Bonfini teljes kiadása érdekében kifejt.

Tudvalevőleg Bonfini, Mátyás király széptollú történetírója, nem érte meg, hogy műve nyomtatásban is megjelenhessék.¹ Ulászló király lemásoltatta ugyan a munkát, de a nyomdai költségre már nem volt pénze. Az egész munka ugyanis öt decasra terjedt. Ebből három decas Istvánffy Pál birtokában volt, a ki azt Bornemissza Ferencz székesfehérvári kanonok közbenjárására kiadás céljából átengedte Brenner Mártonnak. Brenner besztercezi születésű evangélikus lelkész és orvosdoctor volt, Bécsben és Baselben művelődött tudós, a humanista hagyományok lelkes istápolója. Hazánk művelődésének mint könyvkiadó tett szolgálatot. Már fentebb is volt róla szó ; ő lett volna ugyanis a javított Honter-Pomarius-féle térkép kiadója. Ennél sikeresebb volt Brenner tevékenysége Bonfini műve körül. Lelkesedéssel fogott a munka sajtó alá rendezéséhez, a mely 1543-ban látott napvilágot.

Verancsics nagy örömmel fogadta a művet. Brennerrel különben is összeköttetésben állott. 1544 augusztus 20-iki kelettel melegen üdvözi őt és kifejezést ad reményének, hogy Magyarország térképén kívül Bonfini egyéb művei is meg fognak Brenner kiadásában jelenni ; még pedig Brenner rézmetszőjének, Vinter Róbertnek közreműködése következtében újjászülötten és díszes formában ; kér is azonnal példányt belőlük, mihelyt megjelentek.

Az egyéb munkák alatt Verancsics nyilván Bonfini kisebb munkáit értette. Ekkor még maga sem remélte a szerencsét, hogy ő fogja az utókor számára a lappangó negyedik és ötödik decast visszaszerezni. Akkor történt az eset, a mikor 1549-ben Verancsics Ferdinándhoz pártolandó, Bécs felé vette útját, de megelőzőleg jókora vargabetűvel Krakóban állapodott meg. Innen írja meg Pesti Gáspárnak a hírt, «mely örömmel kell, hogy eltöltse nemcsak az összes tudósokat, hanem az egész pannon nemzetet.» (VI. 352.)

¹ L. Császár Mihály: *A magyar művelődés a XV. században.* Budapest, 1902. 32. 1.

«Tudod, úgymond, hogy Bonfini Antal öt decasban írta meg Magyarország történetét. Ezek közül három megjelent, a negyedik és ötödik azonban nem került még elő. Nem kétséges, hogy a negyedik decas, a mely a nagyhírű Mátyás király tetteit tartalmazza, elveszett a mi féltékeny nemzetünknel. Én mindazonáltal e napokban szokásom szerint összejöttem az itteni művelt férfiakkal és a mikor kedvemre turkáltam gyűjteményeikben, véletlenségből Tricesius Andrásnál, ennél a rendkívül művelt fiatalembernél, a kit különös barátság fűz hozzám, ráakadtam Bonfinink ötödik decasának öt első könyvére, a melyekben a magyar névnek ez a kiváló szolgálója Ulászló király történetét írja meg; az ötödik könyv Beatrix királyné válásának történetével végződik. Te és a hozzád hasonlók bizonyára édesnek, kedvesnek, csókolnivalónak fogjátok találni ezt az ujságot, melyet többre fogtok becsülni, mint azt a sok hírt, mely a fejedelmek őrzöngésével szokta felizgatni a halandók lelkét.» A levélíró Midas kincsénél is többre becsüli találmányát és megigéri, hogy azt nagybátyjának, Brodaries Istvánnak a mohácsi vészről írott könyvével együtt a legrövidebb idő alatt sajtó alá rendezi.

De még mindig hiányzott a negyedik decas. A kutatót nem hagyta el szerencséje és erre is ráakadt.

«Értesültem — írja 1550 márczius 5-én Révay Ferencz nádornak — hogy Bonfini Antal történelmi művéből egy maradvány, t. i. a negyedik és ötödik decas, nálad van. Annyira vágyódom ezeket látni, hogy nem tudom magamat visszatartani attól, hogy ezeket kölcsön ne kérjem tőled, különösen a negyedik decast, a mely Mátyásnak, a nagy királynak, a mi erős Achillesünknek, viselt dolgait tartalmazza.»

A sajtó alá rendezés öröme mégsem adatott meg Verancsicsnak. Csak később, 1565-ben, adott ki barátja, Csáky Mihály, Heltai Gáspár útján egy részt *Historia Integra Mathiae Hungarici* címekkel, míg az első teljes Bonfini-kiadást Zsámboky János adta közre 1568-ban.

Természetes, hogy annak, a ki így tudott lelkesedni készülő könyvekért, tárva volt a szive a készek számára is. Verancsicsnak szép könyvtára volt. Bizonyára teljes szám-

ban megvoltak könyvtárában a nyomtatásban megjelent görög és római classikusok, az egyházatyák művei, még inkább a humanisták könyvei. Említettem, hogy ő is benne volt abban a bővös körben, mely Rotterdami Erasmust vallotta mesteréül. E tág körben katolikusok és protestánsok egyként egyesültek s a szellemi vezérnek, valamint számos kiváló csatlósának egyként becsületére válik, hogy a vallási viták izzó századában a különböző felekezetű tudósok békésen megértették egymást. A mint láttuk, Verancsicsot is nem egy protestáns emberhez benső szellemi barátság fűzte. Kétségtelen, hogy ha nem is osztozott bennük, de érdeklődéssel nézte munkásságukat és olvasta könyveiket. Ilyképen könyvtárába nem egy protestáns mű is bele került. 1550 január 20-án például barátjának, Petrinus Mihálynak, azért az *Ascanius Pedianus* példányért, melyet tőle kapott, Calvin *Anti-Interimjét* küldi. (VII. 28.) 1561-ben pedig Zakariás pápai nuntius útján engedélyt nyer arra, hogy ő lutheránusoknak és bármiféle más eretnekeknekátkozott és törvényesen eltiltott könyveit tulajdonában tartsa, olvassa, magyarázza és hogy azoknak átkos tartalma ellen sikraszálljon. Verancsics élt is az engedelemmel, mert könyvtárában halála után szép számmal maradt protestáns mű. Verancsics érezhette, hogy az esetleges rosszakarók előtt ezt meg kell magyaráznia. Így lesz érthető végrendeletének az a része, a mely szerint könyvtárából «az eretnek könyvek elégetendők, mégis Luther Márton könyvei kivételével, a melyeket a nagyszombati Szent Miklós-egyháza hagy oly czélből, hogy azokat az egyház szónokai és szolgái az eretnek tanok megezáfolására használhassák fel.»

*

A mint láttuk, Verancsics nyugalmasabb évei a gyulafehérváriak voltak. Itt ért rá leginkább régészettel, irodalommal foglalkozni, magának rokonlelkű társakat keresni. Ilyen volt egy bizonyos Faberinus, a kivel a főpap eszméket, költeményeket, s régi pénzeket is cserélt.

Öt verset intézett Faberinushoz. A versek korát megállapítja a Faberinushoz intézett levél, mely Gyulafehérvárott 1547 július 29-én kelt. (VI. 276—279.)

«Baráti szóval kell neked megmondanom — írja distichonokban Verancsics — hogy a te Múzsád vagy nagyon régi, vagy nagyon ujdonsült. Mert, a mikor összeszámláltam a kilencz istennőt, a tiedet, Faberinus, nem találom meg közöttük. Még Apollót is megkérdeztem, de ő sem tudta megmondani, mi szerzet a te istennőd. Így aztán nem tudom, miféle Múza és miféle Apollo segítségével írsz verset, ha ugyan azt, a mit írsz, versnek lehet nevezni.»

Faberinus versben felelhetett e súlyos vádakra, még pedig — a mint azt Verancsics fent közölt levelében idézi — a következő döcögő és rossz latinságú sorokban :

Uteris in me jocis, carmina facis, Wranoi,
Serpere tutus humo, visque videri justus!

A mire a költő-prépost álmélkodva kiált fel: «O, musani lepidam, o, vatem admirandum, o, felix sæculum! sed nunc de ratione syllabarum non agatur!» Magyarul: «ó, mily elragadó ez a költemény, ó, mily csodálatraméltó az ilyen költő, ó, boldog idő, melyben mindez történik, de a versmértékről ne essék szó». (XII. 4—6.) Mindketten régi pénzeket gyűjtöttek, ilyenekkel ajándékoztatták meg egymást, sőt talán cserélgettek is. «Nem azokat a régi pénzeket küldted nekem, a melyeket ígértél. Mondd, Faberinusom, mit csinálsz? — támadja meg ismét distichonban barátját Verancsics. — Úgy tudom, Marcus Antonius pénzeket kértem tőled, te azonban Antonius Piuséiból küldtél nekem. Ha tehát azt akarod, hogy ne férhessen szó bőkezűségedhez, akkor állj is ígéretednek, Faberinusom. Mert ne bízd magadat Naso mondására, a mely szerint ígérekkel nem kell senkinek takarékoskodni, mert csak az ígérethet a levegőbe, a ki nem bánja, ha csirkefogónak (impostor) mondják.»

Természetesen Faberinus ismét megsértődött, a mire Verancsics újlag versben engeszteli meg és nagy önmegtaggással beismeri, hogy saját szeme volt a hibás, mert rosszul vizsgálta meg az érmeket, tehát bocsánatot kér, hogy oly hirtelen engedett indulatának.

Nemcsak ebből a példából, hanem egy előzőből is láttuk, hogy Verancsics kifejezetten gyűjtötte az ókori emlékeket, mert úgy

vélte, hogy ily módon lakását, háza táját ékesíti. Képzeltető, mily fájdalmas volt ránézve, a mikor Ferdinánd szolgálatában új életet kellett kezdenie és mikor maga sem tudhatta, hol fog végleg megtelepedhetni és berendezkedhetni, hogy műpártoló kedvtelését kielégíthesse. Tudjuk, hogy 1550-ben Oláh Miklós egri kanonokká teszi meg. De mit talál Egerben, Fransepán Ferencz és Oláh Miklós városában? «A hova lépsz — jeltenti Oláhnak 1550 szeptember 28-án (VIII. 114.) — jogtalan-ság, romok, katonaság, ijedelem, rablás, veszekedés, kétségbe-esés akad utadba.» A várban javítják a püspöki palotát, de ebben csak egy szoba lakható; püspökhöz méltó konyha is van hozzá, de egyébként minden a hadi czélt szolgálja; katonát, lovat, hadi gépet, munitiót látni csak, a minek azután a két év múlva bekövetkezett török kudarczban meg is lett az ered-ménye. A mikor 1557-ben egri püspökké neveztetett ki, már jobb volt a helyzet. Most már szétnézhetett, mivel hódolhat cultura-szeretetének. Oláh Miklós példáján indulva, neki is sikerül e zavaros időkben nagy költségáldozattal a «világiak kezéből» megmenteni két ezüst kelyhet és egy keresztet, melyek az egri egyházéi. De ennél is fontosabb feladatának tartja, hogy (IX. 27.) jeles elődjének, az 1438-ban elhunyt Rozgonyi Péter egri püspöknek síremlékét megújíttassa. A régi márvány-emplék ugyanis Oláh Miklós és Dobó István idejében a török ostrom alatt tűz következtében pusztult el. Az új püspök, ha nem is előbbi formájában, de mégis helyreállította az emléket, úgy, a hogyan azt e bajjal teli idő megengedte. «Elődömnek, e nagy püspöknek csontjait — írja — a keresztyén kegyelet okából összegyűjtöttem és miután tisztelettudó szájjal meg-csóköltam, visszaadtam őket szűk kősrjúknak.»

Az erősítési munkálatokat azonban még mindig folytatni kellett. Verancsics művészlélekkel fogott ehhez a feladathoz is; legalább is ezt érezni királyi urához intézett jelentéseiből (VIII. 256. és 263.), a melyek részletesen beszámolnak arról, mint teljesíti az építkezést egy Pál nevű építész, a kinek terve szerint fogják építeni a gyulai várat is.

Az építőművészetnek igaz tisztelője volt Verancsics s a hol tehette, igénybe is vette. Csakhamar kínálkozott is rá alkalom,

mert anyagi helyzete javulásnak indult. Tudjuk, hogy Ferdinánd maga is állandóan pénzsűkében volt, hívei, ha még oly előkelők voltak is, — hacsak nem volt nagy öröklött vagyonuk — szintén nem lehettek bővében a pénznek. Az egri püspökség épenséggel nem volt valami gazdag, mert környékét alaposan feldúlta a török. Az uralkodó tehát a turóczy prépostsággal kívánta kárpótolni derék hívét, a ki a prépostság uradalmaiból Sellyét választotta ki lakhelyéül. Itt óhajtott építkezni és berendezkedni, életének őszét kellemesen leélni.

«Örömmel értesülök Főtisztelendőséged építkezéseiről — írja Verancsics Bornemissza Pál erdélyi püspöknek (IX. 69.) — bizony Augustus császár módjára cselekszik, a kiről írva van, hogy Rómát, a téglavárost, márványvárossá alakította át; így csinál Főtisztelendőséged a fából épült Nyitrából kőből épült Nyitrát. Magam is azon törekszem, hogy sellyei házamat akként díszítsem fel és oly kényelmessé tegyem, hogy abban méltó és alkalmas módon fogadhassam Főtisztelendőségedet.»

Tudjuk, hogy Verancsics pályája még tovább emelkedett: az esztergomi érsekség és a királyi helytartóság várt reá. Esztergom maga azonban török kézen volt, úgy hogy ott székét sohasem foglalhatta el. Életének ez utolsó korában leginkább Bécsben, Pozsonyban és Érsekújváron találjuk. Ezt az utóbbi helyet neki kellett katonasággal ellátni, a mi anyagi gondjainak egyik főokozója volt. Tevékeny és zaklatott életében Sellye volt a nyugvó pont. Verancsics otthonát itt kell elképzelnünk. El is képzelhetjük, mert erre levelezése, valamint végrendelete, mely ingóságait felsorolja bőséges támpontot nyújt.'

Szomorú kor volt ez, a mikor még az olyan embernek is, a ki állásánál fogva első volt az elsők között, anyagi gondokkal kellett küzdenie. Ebben azonban részének kellett lennie annak, hogy a főpap, a ki az összes európai udvaroknál sikerrel állta meg helyét, semmit sem akart elengedni azokból a külsőségekből, a melyek őt megillették. Otthona is méltó volt hozzá. Bútorokban ez a kor nem szerette a túltömöttséget, ellenben annál nagyobbra becsülte az ötvösneműekben való gazdagságot. Serlege, kupája Verancsicsnak is volt elegendő. Kincstárát

nyilván ismerte az uralkodó is és a loyális főpap igyekezett kedvében járni Ferdinánd és Miksa királyok gyűjtőszenvéde-lyének. Épen azért, a mint végrendeletében mondja, «a mivel hűségét és figyelmességét irányában megmutathatta, már életében neki adta és ajándékozta». Legszébb darabjától azonban nem volt szíve megválni: a serlegtől, mely valamikor Mátyás királyé volt. Ezt is Miksa király örökölte később.

Külföldi utazásairól is sok művészi tárgyat hozott haza a diplomata főpap. 1555-ben Konstantinápolyból küld rokon-ságának apró ajándékokat (IV. 19.). 1557-ben jótévőjének, Nádasdy Tamás nádornak, igyekszik szebbnél-szebb tárgyakkal kedveskedni, a miről Nádasdy örömmel eltelve ír november 10-én feleségének, az ő szerelmes Orsikájának: ¹

«Pécsi püspök szántalan marhát hozott nekem, neked és Ferkónak; az több marha között egy görög ládát és egy török ládát és azokba különbféle szép marhákat... Oly sok az marha, hogy egy kis tárházat megtölt. Bizony soha ilyen kevés jótételemért nagyobb hálaadó emberre nem találtam: ugy tartok, mint fiunkat. Ugyan csodamarhákat látsz, mikor idejüsz.»

Az 1567. és 1568. években járt másodízben követségben Konstantinápolyban. (IX. 222.) Útja eredménye a békekötés volt, a miért Zsámboky János versben üdvözölte őt. Verancsicsot annyira kellemetesen érintette a megemlékezés, mely a nagytehetségű fiatal tudós részéről érte, hogy egy szőnyeget küldött neki ajándékba, egy bezoárkövet pedig személyesen akart neki átadni.

Nem kétséges, hogy ha ily bőkezű volt mással szemben, házatáját is megfelelőképen felékésítette. Szőnyege és egyéb keleti dísz tárgya bőségesen volt már csak azon okból is, mert a követek az idegen udvaroknál el sem kerülhették a megaján-dékoztatást.

Konstantinápolyban pedig Kelet és Nyugat igazán össze-találkoztak. 1568 márcziusában például ott volt, a mikor a perzsa követ hatszáz főnyi kísérettel megjelent és magával

¹ L. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest, 1882. 20. l.

hozta részben ajándékol, részben fitogtatás céljából kicsiben a távol kelet egész kincsét: rengeteg drágakövet, szőnyeget és iparművészeti tárgyat, a melyeknél Verancsics különösen kiemeli az Ázsiát jellemző gondos munkát. (V. 245.)

Kedvencei mégsem a keleti szőnyegek voltak. Azt a fali szőnyeget szerette legjobban, melyen Dávid és Abigail története volt látható. Egyéb iparművészeti tárgyai között bizonyára szép számmal voltak üveg- és kristály-edények. Ennek levelezésében is nyoma van, a mennyiben öcscse, Mihály, 1566 október 26-án két kristályserleget küld neki. Egyébként Verancsics érdeklődésének az üvegmű iránt megvan a maga története. A sors úgy hozta magával, hogy az üvegiparban szinte szakemberré képezhette ki magát. 1546-ban még Izabella szolgálatában, Velenczében időzött (VI. 186.), jobban mondva Muranóban, hol Capelli Ferencznek, Capelli Károly cyprusi alkirály fiának volt vendége, s mint ilyennek mindenhová bejárása és betekintése volt. Junius 20-án kelt és az apához intézett levelében elmondja, mint békítette ki fia az egymással czivódó muranói pártokat és hogy mint sikerült a fiatal Capellinek visszaszerezni Murano részére az üveggyártási jogot, melyet eladdig a velenceiek bitoroltak. Verancsics tanuja volt a muranói üvegipar e föléledésének és azoknak a festői vízi ünnepélyeknek, a melyeket az ipari háború elmúltával a két város lakói egymás és a békeszerző tiszteletére rendeztek. Mennyi gyönyörűség, mennyi tanulság, de mennyi szomorúság is a látni tudó magyarnak! Itthonn bizony más állapotok voltak. Egerben pl. az egyszerű üvegezési munkálatokra is Kassáról kellett üvegeseket hozatni, mert — a mint 1562 július 25-én írja — «szűkösek vagyunk üveglakgyártó nélkül».

*

Verancsics polyhistor volt a szó legszigorúbb értelmében. Érdeklődése kiterjedt nemcsak a művészetnek, hanem általában az életnek minden nyilvánulására. Nem feladatunk őt mint államféfit jellemezni, de még az író is távol esik themánktól. Ám ha pusztán a művészeti vonatkozásokat keressük is, nem állhatunk meg a képzőművészetieknél. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk Verancsics érdeklődését a zene és

a táncz iránt. Csak így nyerhetni teljes képet erről az érdekes emberről, kinek lelkében a cinquecento minden rezgése visszhangra talált.

Verancsics rajongója volt a tánczművészetnek. Hogy ezt megérthessük, vissza kell mennünk Izabella gyulafehérvári udvarába, melynek sajtósága jelleget kölcsönzött a hagyományokat féltékenyen fenntartó királynői gőg s a vihartól reszkető asszonyi gyengeség. Fény és árnyék kergették egymást. De nem hiányoztak a víg napok sem, mikor érvényesülhetett a királynő zenekedvelése és életvidám természete. Így Ferdinánd egy névtelen kémjének 1543 július 7-iki jelentésében — Horváth Mihály fordítása szerint — a következőket olvassuk:

«Egy gyönyörűséges történetkét beszélhetnék el. Szent-György ünnepe táján Fráter György püspöki ebédre hívta meg leányai egész seregével János özvegyét, Izabellát, a lengyel király lányát. Miután az étvágy kielégített s az asztalok eltávolítottak, zajtól hangzik az udvar.» Előadván ezután, hogy a zenészek dudásokból és cigány hegedűsökből állottak, így folytatja: «Miután az előjátékok bevégeztettek s Bacchus szarvakat öltött, nehogy a vendégség hiányos maradjon, előlép Fráter György magával a királynéval; csodálják valamennyien a királyné és Fráter György finom tánczát. Kevesen hitték, hogy Fráter György az erények e nemében is ennyire kitűnik. De véghetetlen az Isten kegyelme.»

A tudósítás hangja, különösen a későbbi részekben, kérdésessé teszi, nem gúnyirattal, rosszakaratú mesével van-e dolgunk. Hasonlóképen érthetetlennek tetszik a felszínes olvasó előtt Verancsicsunknak egy olasz nyelven írott sonettje, melyben tudós barátját, Pietro da Carthagine-t, a híres orvost, csodaszép tánczáért ünnepli. A költemény — mellesleg: nem a legsikerültebb műve a költő-főpapaknak — kimeríti a tánczmozdulatok minden synonymáját és valóságos ballettánczosként ünnepli az orvost. Legfordulatósabb részét talán így lehetne visszaadni:

Repülve futhat Atalanta ott,
Hol utját jelzik gyöngyszemek¹
S virág, mely lábnyomán fogantatott ...
Tánczod, Pietro, szebb remek!

A milyen különös a két eset egyenként, annyira érthető egymás mellett: mindkét eset szereplői olasz és délszláv származású emberek, a kik a cinquecento fenntartás nélküli csodálatával telvék a táncz iránt, legyen az akár művészet, akár kellemes időtöltés. Ma más a felfogás; akkor is más volt. Ezek a zenekedvelő emberek semmi okot sem láttak arra, hogy a kilencz Muzsa között különbséget tegyenek: Terpsichore szint olyan tiszteletben részesült, mint többi társai. Mert a gyulafehérvári udvar zenekedvelő volt. János Zsigmond szenvedélyesen szerette a zenét s minthogy ez a fejedelmi ifjú maga volt a megtestesült örökletesség, zenekedvelőnek kellett lennie anyjának is.

De zenekedvelő volt Verancsics is, a ki sejtetőleg szintén jelen volt a szóban levő báli ünnepélyen. Ugyanezen időtájból, 1544-ből Brenner Mártonnal való levélváltásból értesülünk, hogy Verancsics udvarában egy Mátyás nevű zenész is tartózkodott, a ki a tudós Brennerrel élénk levelezésben állott, s a kit betegsége alkalmával maga Verancsics vett gondjaiba (VI. 178.).

Még érdekesebb az a levél (IX. 281.), a melyet a főpap egyik unokaöccséhez, Faustushoz intézett.

«Azt írja Jovius János, hogy nagyon vonzódol a zenei ismeretek felé. Dícsérem ezt a hajlandóságodat. Ez a tudomány nagyban virágzott és tiszteletben részesült a görögöknél. Még Themistoklest is műveletlennek ítélték, mert nem értett a zenéhez. Úgy tudom, a zenei tudomány három részre oszlik. Az első a dallamokkal, a második a modulatiókkal, a harmadik a hangszerekkel foglalkozik. Hogy te a dalszerzéshez és a modulatiohoz értenél, azt eddig nem tapasztaltam. Ez mindenestre olyan tudomány, mely kellemesen lepi meg az embereket, ám haszna semmi sincsen. De magam sem tudom elképzelni, mit csinálsz majd a harmadik részszel: vajjon a hárfá húrjain fogod-e csakugyan elkoptatni ujjaidat és a bűgő hangokon fogod-e felüldíteni füledet? Mit mondjak még: nekem mit sem ígér ez a mindenestre solid időtöltésed. Nem akarnám azonban, hogy letégy erről a vágyadról és soha zenével ne foglalkozzál. Sőt ellenkezőleg, az a kívánságom, hogy tanulj zenélni és tanulj meg zenélni... különösen pedig tanulj meg a lant kezelését, hogy ily módon saját magad is szórakozhass ta-

nulmányaid közben, de meg az én öregségemet is felüdíthesd. Ezt a hangszeret minden okos ember méltányolja és az előkelő osztály sem idegenkedik tőle; biztosra veszem, hogy kezelését csakhamar elsajátítod. De ne légy szenvedélyes, nehogy a helyett, hogy szónok, philosophus, jogtudós, vagy természettudós legyen belőled, mint flótás, dudás vagy cziterás kerülj haza, hol is honfitársaid azt vethessék szemedre: Szittyá ment el Páduába, szittyá jött meg Páduából.»

Verancsicsnak tehát zenei dolgokban is voltak ismeretei. Ez idő tájt — Palaestrina korában — a zene cultusa erősen fellendült Olaszországban; voltak zeneköltőkés zene-tudósok; 1527-től kezdve Velenczének is élénk volt a zenei élete, a miről Verancsicsnak személyesen volt alkalma meggyőződni. Jellemzi kora felfogását, a mit a lantról mond. A XVI. század ugyanis a lant teljes diadalát jelentette a többi hangszer felett. Rangos házakban a legkiválóbb énekeseket csak ezen a hangszeren kísérik az előkelő dilet-tansok.

Ebben a Faustushoz intézett levélben megszólal már az öreg ember hangja, a ki szigorú akar lenni. De más-képen is tudott Verancsics a zenéről szólni, például abban a levélben, melyet 1543 július 20-án írt Milavesi Magdol-nának (XII. 212.): «Hogy immár tíz éve nem adtam hírt ma-ganról néked, Magdolna — a mint pedig ezt a mi kedves régi szerzőink módjára kellett volna tennem — ennek oka az a negyvenöt esztendő, melyet egy hét múlva betöltök és azok a súlyos aggodalmak, a melyekbe bennünket a nagy Szolimán török szultánnak borzalmas és folytonos győzelmei döntöttek. Ezek félig aggastyánná és csaknem egészen barbárrá változ-tattak engem, ki e nyakas erdő- és hegylakó nép között oly egyedül és oly régóta éldegélek, hogy immár úgy tetszik nekem, hogy egy örökkévalóság óta eljöttem tőletek. Hiszen emberi arczom van és emberi tagjaim, fejemet is fenn hordóm és fel-nézek az égre, sőt gondolkozni is tudok, de a művelődésből és a finom társalgásból ugyancsak kikoptam. Talán Circe va-rázsolt el ily pogány hegylakóvá? Annál inkább elhiszem ezt, mennél inkább vissza-visszagondolok a régi időkre, a mikor a legelőkelőbb családokban fordultam meg és a mikor

amyszor poharazgattam barátaimmal, jó ismerőseimmel és pajtásaimmal, a kik között a legnagyobb örömmel folytattam tanulmányaimat Velenczében. Így van ez valóban s ezen nincs mit csodálkoznod . . . De ne hidd, hogy e miatt nem tudok megfélekedni rólad. A Te szépséged is elmulik és bizonyára rólam is lefoszlott az a varázs, mely Téged hozzám csatolt. De én nagyobb dolgot szerettem és csodáltam benned, mint szépségedet és virágzó ifjúságodat. Szerettem erkölcsödet, mely nem ismerte a corynthusi kapzsiságot, szerettem kellemes, csendesesen derüs modorodat. És szerettem végül, hogy értettél a zenéhez. Úgy énekeltél és úgy játszottál a lanton, — szomorú és vidám dalokat egyaránt — hogy legyőzted volna Ariont és álomba ringattad volna magát Argust is . . . De nem mentegetem magam és nem is hizelgek tovább. Emlékezzél meg barátodról és szeresd ismét őt, a ki a távolban is szeret Téged. Egyébként használd ki a rohanó időt! Mert már itt az ősz, a tavasz és a nyár megrontója. Közelg a téli fagy . . . »

Az erdélyi vadon után jól esett Verancsics szemének az a kép, melyet a bécsi élet nyujtott. Őszintén meg is írja ezt 1550 junius 8-án egyik barátjának, Balthus Bonifácznak (VII. 68.):

«Ma négy napja, Krisztus szent teste ünnepén házad mellett elmentemben ott nagyon sok bécsi asszonyt láttam, a kik a látványosságot nézni jöttek, de nem tudom, nem őket nézték-e inkább, mert mindenkinek inkább égieknek, mint bécsieknek tündek. Alakjuk, fiatalságuk és öltözködésük annyi fénynyel öntötte őket körül, hogy az emberek alig győzték őket csodálni. Nekem magamnak úgy tűnt, hogy mindaz a világosság, a mely égen és földön van, a te házadra szállt alá. Mert egyesek szemében maga a nap tündökölt . . . »

Verancsics, a ki annyira szellemi és lelki életet élt, szellemi és lelki tulajdonságokat kívánt meg a nőtől is, a ki azonkívül szép is legyen és pompásan öltözködjék. Verancsics maga is szép ember volt. Egykorú arczképei — ha nem is elsőrangú mesterek kezéből — megjelentetik előttünk a magas termetű, gondozott szakállú főpapot, a ki négy világtáj művelt szokásait egyesítette magában a magyar ember keresetlen biztos megjelenésével, melyet azon időben az öltözködés pompájával is igyekeztek fokozni.

Ez érthetővé teszi, hogy Verancsicsnak, ha nem is oly mértékben, mint Oláh Miklósnak, afféle gyűjteménye volt ruhaneműekből, a mely szinte túlmegy a ruhatár fogalmának határain. Erről végrendelete számlol be. És evvel mi is búcsúzni készülünk tőle. Halálának körülményeit ismertettük. Nem érte váratlanul a halál, volt ideje még végrendelkezni.

Eperjesen, Krisztus szent teste ünnepén készítette Verancsics Antal végrendeletét, melynek egyes részeiről már szoltam. Megtudjuk, hogy nem volt vagyonszerző ember. Jóllehet józan és takarékos volt, készpénz vagyont nem gyűjthetett, mert birtokaira súlyos terhek neheztedek. Ezenkívül családja tagjainak nevelésére is sokat költött. De a legtöbb pénzt számtalan követsége emésztette fel, melyekre megfelelő költséget fejedelmi megbízóitól nem kapott. Ingósága távolról sem maradt annyira, mint Oláh Miklósnak, a végrendelet szürke és resignált szavaiból azonban világosan látjuk megjelenni a jóízű műbarátot, a ki igyekezett magát szép és okos tárgyakkal körülvenni.

Az általános örökösök unokaöcsesei voltak, Verancsics Faustus, Kázmér, Ferencz és Antal. Ők kapják az arany és ezüst tárgyakat, gyűrűket, gyémántokat és egyéb köveket, a melyek egy serlegben találhatóak; ugyanők a késeket, korszókat, poharakat, kupákat, serlegeket, tálakat, csészéket és egyéb hasonlókat, valamint az összes ruhaneműt és ágyneműt, a mi, úgy látszik, gazdag és díszes lehetett.

Az esztergomi egyháznak hagyja püspöksüvegét és pásztorbotját, szintűgy két faliszőnyeget Dávid és Abigail történetével. Könyvtárát unokaöcsesei kapják.

Ezután óráiról, tintatartóiról, szőnyegeiről, kárpitjairól és egyéb lakásdíszeiről intézkedik. Egy gyémántokkal ékes serlege hatvan arany dukát erejéig Hossinger Gáspár pozsonyi polgárnál van zálogban; ezt ki kell váltani. Bornemissza Gergely váradai választott püspökre hagyja bársonykötésű misekönyvét és Fejérvői István veszprémi választott püspökre anyai rása (Arasban készült szövetfaj) és skarlát szövetet, a mennyiből két püspöki ruha kitelik. Czobor Imre nádor-helyettesnek egy negyven forint értékű kupát, háza népének pedig, a mennyi csak tellett, pénzt és ruhaneműt.

Saját magáról sem feledkezett meg. Meghagyta, hogy testét a nagyszombati Szent Miklós templomban helyezték örök nyugalomra és oda márványemléket állítsanak, arra véssék ki az ő képmását. Halála tizennyolcz nap mulva, június 15-én következett be. Meghagyásának részben eleget tettek: ott nyugszik Nagyszombatban. De a plastikai díszszel ékes márvány emlékművet hiába keressük: egy sárgaréz emléktáblát találunk helyette. Az utódokban kevesebb volt a kegyelet és kevesebb az æsthetikai érzés.

SIKLÓSSY LÁSZLÓ.

MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN.

Első közlemény.

Bevezetés. Galiczia Magyarországhoz való csatolásának terve.

Lengyelország bukása politikailag és gazdaságilag hátrányos következményekkel járt hazánkra nézve, mert a magyar és lengyel nemzet közt állandóan jó viszony állott fenn évszázadok óta s ha néha-néha elő is fordultak surlódások, azok inkább csak egyes fejedelmek egyéni érdekeire vezethetők vissza s nem a két nemzet lelki világára. S ez ellentétek is csak múlóak s nem mélyrehatóak voltak.

A magyar üldözöttek és a magyar szabadság harcossai Endre, Béla és Levente óta II. Rákóczi Ferenczig mindig menhelyet találtak lengyel szomszédainknál.

Nekünk a lengyelségre szükségünk volt a multban a német centralismus és a török hódító szellem ellen, a jelenben pedig az észak felől fenyegető orosz veszedelem ellen van hivatva védeni határainkat.

Gazdaságilag is sokat veszítettünk, mert a lengyel köztársasággal igen élénk kereskedelmi összeköttetésben állottunk s kiviteli czikkeink a danzigi kikötőn keresztül kerültek északi és nyugati Európába. Általánosan ismeretes, hogy a tokaji bornak legjobb vevő a lengyel urak voltak s hogy északi kivitelünknek oroszlánrészét a hegyaljai borok alkották. Lengyelország felosztásával e kivitelünk jóformán megszűnt, mert az orosz oly súlyos vámot vetett a magyar borokra, hogy teljesen agyonütötte lengyelországi borkivitelünket.

A magyarság élénk sajnálattal és részvétellel kísérte Lengyelország többszörös felosztását, de ellene nem tehetett semmit, mert a politikai viszonyok nem engedték s még csak fel sem szólalhatott ellene, mert az országgyűlést évtizedeken keresztül nem hívták össze.

Galicziát a magyar korona jogára való hivatkozással vette birtokába Mária Terézia, de egyelőre — közigazgatási szempontokra való hivatkozással — Ausztriához csatolta, mely tényen nem változtatott a magyarok többszöri felszólalása sem, kik Magyarország jogára való hivatkozással követelték Galicziának hazánkhoz való csatolását. A kérdés 1790-ben újra felmerült és pedig nem a magyarok, hanem maguk a galicziai lengyelek részéről, kik Galicziának Magyarországhoz való csatolását kívánták, de eredménytelenül.

A bécsi congressus után, mely a Lengyel királyságot vagy másképen az ú. n. Congressusi királyságot (Kongressówka) létesítette, újra felmerült Magyarországon az eszme, hogy a magyar korona jogán szerzett provinciát az országhoz csatolják.

Az 1825—27-ik évi országgyűlés egyik gravamenjében követelik a rendek Galiczia és Lodóméria visszacsatolását s egyelőre legalább átmenetileg az ország és Galiczia közt levő harminczadok megszüntetését.

A mit Bécs a magyarok kívánságára nem akart megtenni, azt a külpolitikai körülmények hatása alatt hajlandó volt később keresztülvinni.

1828—29-ben ugyanis mind feszültebb lett a viszony Ausztria és Oroszország közt s I. Miklós czár 1829-ben komolyan gondolt arra, hogy Ausztriát megtámadja. A hadjárat terve már ki is volt dolgozva s egyidejűleg szorgosan kutatták az oroszok, milyen a galicziai lengyelek hangulata. Tatischev gróf bécsi orosz követ azt jelentette az orosz kormánynak, hogy a galicziai lengyelek szívesen egyesülnének egykori hontársaikkal.¹

Ausztria-ellenes irányzata volt I. Miklós koronázásának Varsóban 1829-ben, a mi meglehetősen nyugtalanságot idézett elő Bécsben s nem volt minden hatás nélkül a galicziai lengyelekre. Egyidejűleg a varsói sajtóban több czikk jelent meg, mely a galicziai lengyelek nyomorúságát szembeállította a királysági lengyelek jó módjával.²

¹ U. ott 267. l.

² Sz. Askenázy: *Wczasy historyczne* III. 266. l.

² U. ott 267. l.

Ehhez járult még az a körülmény is, hogy a drinápolyi béke következtében Oroszország keze felszabadult, a mi Ausztriára nézve még nagyobb veszedelmet jelentett.

E két körülmény (t. i. a galicziai lengyelek elégedetlensége s az orosz támadás veszedelme) arra bírta a bécsi kormányt, hogy Galicziáról lemondjon Magyarországra javára. A visszacsatolás actusául Ferdinánd trónörökösnek koronázását tartották legalkalmasabbnak, melyet egyúttal feleletnek szántak a varsóival szemben.

A koronázó országgyűlésen, mely 1830 szeptember havában gyűlt össze, újra felvetették a karok és rendek Galiczia Magyarországhoz való csatolásának eszméjét s azt a királyhoz intézett felirat 4-ik pontjába be is vették. A király szept. 24-én kelt leiratában kijelentette, hogy elvben hozzájárul a 4-ik pontban foglalt kérről, e célból vegyes bizottságot (commissio mixta) hív össze Bécsben, mely a magyar rendek és a magyar udvari cancellária képviselőiből és a galicziai kormányzóság kiküldöttjeiből fog állani.

A király tehát beleegyezett a rendek kívánságába és csak a részletek megoldása volt még hátra. A király elhatározását megerősíteni látszott az a körülmény is, hogy Ferdinándnak szeptember 28-án történt koronázása alkalmával Galiczia és Lodomeria királyságok zászlaját is vitték az ünnepi menetben.

A dologból azonban nem lett semmi, mert november 29-én kitört a lengyel forradalom, mely az egész tervet halomra döntötte.

A lengyel forradalom kitörésével ugyanis a galicziai lengyelek idegesen tekintettek Varsó felé, mi történik ott, sikerül-e felszabadulniok az orosz uralom alól s függetleníteniök magukat. E fordulattól helyzetük javulását várták a galicziai lengyelek is. Ily körülmények közt érthető, hogy ebben az időben nem volt népszerű a Magyarországhoz való csatolás terve.

Ehhez járult még Lobkowitz hercegnek, Galiczia kormányzójának elkövetése, a ki mindent elkövetett, hogy a csatolás ne történjék meg, mert hisz akkor elveszíti tekintélyes állását. Befolyásos összeköttetései révén minden követ megmozgatott, hogy a terv meg ne valósuljon.

Azonban nem ezek voltak az igazi okai annak, hogy Ga-

liczia Magyarországhoz való csatolása meghiúsult, hanem az, hogy a novemberi lengyel forradalom meghiúsította I. Miklós czárnak Galiczia elfoglalására vonatkozó tervét s most már nem kellett attól félni, hogy az orosz elszakítja Galicziát s birodalmához csatolja. Ezzel kapcsolatos a másik ok, t. i. az, hogy a lengyel forradalom leverése után beálló elnyomatás következtében megszűnt a galicziái lengyelek irredentistikus törekvése a lengyel királyság felé. Megszűnván az okok, melyek miatt Galicziát hazánkhoz akarták csatolni, elejtették Bécsben a tervet, mely azután a feledés homályába merült.

A magyarok és az 1831-iki lengyel forradalom.

Az 1830-ban kitört ú. n. novemberi forradalom — mely I. Miklós czár erőszakos és alkotmányellenes uralmának volt következménye — gyászos véget ért a lengyelekre nézve. Az osztrolenkai szerencsétlen kimenetelű csata megpecsételte a felkelés sorsát s a lengyelekre nézve szomorú idők következnek most, mert kezdetét veszi a teljes elnyomatás. A bosszútól lihegő I. Miklós czár az alkotmánynak gyöngé maradványait is megsemmisíti.

Európa nem sokat törődött a szerencsétlen lengyelekkel, kik leginkább a francziákra számítottak, de sem Lajos Fülöp, sem az angol lord Palmerston nem támogatták a lengyeleket. Ausztriában is bíztak, sőt Károly főherczegnek fel is ajánlották a trónt, de Metternich végül megszakított minden tárgyalást a felkelőkkel. A legbarátságtalanabb volt a lengyelekkel szemben Poroszország, mely később egyezséget is kötött Oroszországgal, hogy azt mindenben támogassa.

Bár a francia és német társadalomban mutatkozott némi részvét és érdeklődés a mindenkitől elhagyott lengyelek iránt, mégsem volt az sehol oly bensőséges, mint Magyarországon, hol a vármegyék és az országgyűlés foglalkoztak a porig sújtott lengyelekkel s az érdekükben való közbenjárással.

Az 1830-iki országgyűlést már feloszlatták, mikor a lengyel forradalom kitört s midőn 1832-ben újra megnyitották azt, a lengyel nemzet a földre sujtva hevert a hódító óriás lábainál. A két országgyűlés között eső időszakban tehát csak a vár-

megyék voltak az a fórum, hol a magyar nemzet állást foglalhatott a lengyelek érdekében.

A vármegyék nagyrésze meg is tette ezt. A vármegyei mozgalom élén Bars vezetett, melynek tavaszi közgyűlésén, 1831 május 4-én, Balogh János indítványára s mindkét alispán hozzájárulásával (bárhogy ellenkezett a főispán) azt határozták, hogy az országgyűlés mielőbbi összehívására fogják felkérni Ő Felségét, hogy azon tárgyalhassák, mikép lehessen a lengyelek szorongatott helyzetén segíteni. Addig is azonban engedjék meg a gabona és fegyver szabad kivitelét Lengyelországba, hogy a lengyeleket ezzel is segítsék. Kimondják továbbá, hogy a többi vármegyét is csatlakozásra szólítják fel.¹

Metternichnek nagyon kellemetlen volt a vármegyék e nyilatkozata és minden módon igyekezett azt ellensúlyozni. A főispánok utasítást kaptak, hogy akadályozzák meg Bars megye felszólításának elfogadását,² mindazonáltal mintegy harminczhat vármegye tette magáévá a lengyelek ügyét, köztük Pozsony, Nógrád, Veszprém, Tolna, Bars, Abauj, Borsod, Szatmár, Arad, Csanád, Torontál stb.³

¹ Országos Levéltár. Præs. 1831. 731. sz.

² «entweder lediglich bei Seite gelegt, oder als ein unüberlegter und gesetzwiedriger Schritt beanständet werde». Országos Levéltár, Præs. 1831. 749. sz. Hogy mennyire el akarta fojtani Metternich az országban mutatkozó rokonérzést a lengyelek iránt, bizonyítja az a parancsa is, melylyel megtiltotta a pesti Grimm-féle műkereskedésnek, hogy a lengyel felkelés vezető férfainak arcképeit («diese dem Geiste der Unruhe und des Liberalismus eine Nahrung darbietenden Abbildungen») kirakatába tegye. Orsz. Levéltár, Præs. 1831. 914. sz.

³ A megyékben uralkodó lengyel-barát érzelmekre nézve nagyon jellemző Vay Ábrahám grófnak, Bereg megye administratorának levele a cancellárhoz (1831 május 25.): «Ezzel az alkalmatossággal kénytelen vagyok azt is jelenteni, hogy a Bars Representatiója, melyet minden vármegyékkel közöl, lármáskát csinál. Universalis a Lengyelek erant való Opinio. Loyalis kedves Vármegyémet is nehezen tartóztatom; annyi-val inkább, mert ebbe a Szél-Vármegyébe, ha jövődöre nézek, a muszkák ellen dúló indulatokat nagyon ataquirozni nem is merem.» Orsz. Levéltár, Præs. 1831. 895. sz.

E rokonszenvet bizonyítja az is, hogy a határszéli megyékben a nők egész télen át társalkodás közben is tépést készítettek a lengyel sebesültek

A magyar vármegyék állásfoglalásának híre nagy örömet és lelkesedést idézett elő Varsóban s a forradalmi országgyűlésen 1831 június 25-én feláll Wolowski Ferencz varsói követ, hogy forró köszönetet mondjon a magyar nemzetnek azért, hogy oly számos megye fordult az uralkodóhoz a lengyelek érdekében. «Nem kételkedem, kezdi beszédét Wolowski — hogy mindnyájan a legmélyebb hála érzetével vagyunk eltelve és a legnagyobb lelkesedéssel olvastuk a hűsz és egynéhány magyar vármegyének feliratát az osztrák császár Ő Felségehez, melyben erélyesen felszólítják, hogy ne tagadja meg a segítséget a lengyel nemzettől. A nemes magyar nemzet emlékezetébe idézte a minden lengyelnek oly drága emlékeit ama szoros összeköttetéseknek, melyek a két nemzetet oly hosszú időn keresztül kapcsolták össze királyok kölcsönös adásával és rokoni kötelékeivel; sőt mi több, a magyar vármegyék még azt is emlékezetébe idézték uralkodójuknak, hogy a halhatatlan emlékü III. János vezetése alatt küzdő hős lengyel harcosok pajzsa és védfala voltak Európának s főleg a német birodalomnak azzal az óriási ottomán hatalommal szemben, mely diadalmi jelvényét már Bécs falai alatt lobogtatta.»¹ Emelkedett hangú beszédét azzal fejezte be, hogy az országgyűlés mondjon köszönetet a magyar nemzetnek és a vármegyéknek s azt indítványozza, hogy e köszönőirat megfogalmazására Niemcewicz Julián várnagyot kérjék fel.

Niemcewicz köszönetet mondott a megtisztelő megbízatásért s kijelentette, hogy mihelyt a két háztól erre vonatkozólag megkapja a parancsot, tehetségéhez képest örömet teljesíti ezt.²

részére. Pulszky F. *Életem és Korom. A forradalom előtt.* Buda pest, 1880. 33. l.

Itt említhetjük meg Perczel Mórna k, a későbbi tábornoknak vállalkozását, ki a pesti pattantyús ezred katonai közt akart toborozni önkénteseket a lengyel forradalom részére. A katonai hatóság feljelentésére bíróság elé állították, mely azonban szabadon bocsátotta őt. Orsz. Levéltár, 1831. Præs.

¹ M. Rost worowski: *Dyaryusz sejmu z. r. 1830—31.* Kra ków. 1911. V. köt. 70. l.

² Rost worowski. Id. m. V. 72. l.

Niemcewicz csakugyan el is készítette a magyaroknak szóló köszönő iratot, de közben az országgyűlés tudtán kívül a nemzeti kormány (Rząd Narodowy) szintén szerkesztett egy kiáltványt, mely július 5-én kelt.

A júl. 28-iki ülésen az országgyűlés marsallja bejelenti, hogy a nemzeti kormány már készített egy kiáltványt a magyar nemzethez s ennek szövegét az aug. 5-iki ülésen Krisinski varsói követ fel is olvasta.¹ Ebben a kiáltványban a nemzeti kormány köszönetet mond a nemes magyar nemzetnek, mely az általános európai részvétlenség közepett az egyetlen, mely testvéri szavát felemelte a lengyelek érdekében. Hivatkozik azután az ősi történelmi kapcsolatokra, melyek a két nemzetet összekötötték. «Lengyelek és magyarok csontjai közös sírhalomban nyugsznak Várnánál.» Kölcsönösen adtunk egymásnak uralkodókat s az egyaránt magyar, mint lengyel Hedvig Litvánia hozzácsatolásával a Dünáig és Dnieperig terjesztette ki uralmát. Mily kellemes megemlékezni róla, hogy az oroszok legyőzője Báthory István volt, ki messzé a Dünán túl vezette győzelemlre a lengyel sást, s ki alatt a magyar hadak annyi babért arattak. A kiáltvány azzal végzi, hogy a nemzeti kormány legmélyebb háláját fejezi ki a magyar nemzetnek a rokonszenvért és azt mondja, hogy a mostani események arany lapján meg lesz örökítve a nemes magyarok testvéri tette.²

Az országgyűlésen nagy vitát idézett elő most a kiáltvány

¹ Rostworowski. Id. m. VI. 240 – 241. l.

² A kiáltvány latin szöveg ea rapperswili (Schweiz) lengyel múzeum könyvtárában Chodzko Lenárd iratainak I. N. C. b. 227. jelzésű kézirat-kötegében található. Kiragadom belőle e részletet: «*Dabamus vicissimque dabatis reges et haud semel uterque populus in fide et potestate ejusdem regis fuit. Jucundissima sane hodie memoria filiam regis poloniam æque ac ungaricam, claram Hedwigim (sic)aretissimo vinculo copulasse Poloniam cum Litvania potenti ad et Borysthenem protendisse regni fines, quos hodie multo cum sudore et sanguine recuperare summa pere contendimus. Jucundissima sane recordatio, fortissimum istum Moschorum domitorem esse regem Stephanum, qui victricia signa Polona longe lateque ultra Dvinam protulit, cuiusque ductu et auspiciis strenuæ Ungarorum copię immortalam sibi laudem, gloriamque compararunt.*» A kiáltványt Czartoryski Ádám herceg, a nemzeti kormány elnöke, Borodowski főtitkár és Horodyski külügyminister írták alá.

kérdése. A nézetek megoszlottak arra nézve, vajjon Niemcewicz iratát vagy a nemzeti kormány kiáltványát fogadják-e el. Felolvasták Niemcewicz átiratát is. Ennek szövege, sajnos, hiányzik az országgyűlési iratok közül, pedig a jótollú Niemcewicz valószínűleg szépen fogalmazta meg. Worcell gróf és Jelowicki azt indítványozzák, hogy mind a nemzeti kormány, mind Niemcewicz kiáltványát fogadják el s ez utóbbi az országgyűlés köszöntetét fejezze ki a magyar nemzetnek.¹ Krysinski a nemzeti kormány szövegét tartja megfelelőbbnek, mert ebben finomabb árnyalatok vannak; ² ezzel szemben Godebski és Wezyk követek Niemcewicz fogalmazása mellett vannak, mert ez bár rövidebb, de szabadabb, őszintébb, a mint egy nemzet egy másikhoz szól.³

Az aug. 6-iki ülésen végre abban állapodnak meg, hogy a magyaroknak szóló köszönő iratot átteszik a diplomáciai bizottsághoz,⁴ hol azonban, úgy látszik, megrekedt, mert az aug. 30-iki ülésen Jelowicki követ interpellált az ügyben,⁵ mire szept. 3-án jelenti a marsall, hogy a szöveg már kész.⁶

Ekkor azonban már rosszul állott a felkelés ügye, mert Paszkievics ostromolta Varsót, mely szeptember 7-ikén capitulált. A kormány és az országgyűlés Modlinba tette át székhelyét s onnan Zakroczyumba. A felkelés összeomlott s résztvevői közül, a ki tudott, menekült. Nagy részök Párizsban telepedett le, hol Czartoryski Ádám herceg lett a vezetőjük, kinek lakásán, a «Hotel Lambert»-ben, futottak össze a lengyel emigratio szálai.

E bujdosók, látva a magyar nemzet rokonszenvét, bátorságot merítettek belőle s szorgos figyelemmel kísérték a magyar közvélemény megnyitkozását. Tudomásuk volt Balogh Jánosnak 1831 július 25-ikén Bars megye gyűlésén tartott lelkes beszédéről is.⁷

¹ Rostworowski. Id. m. VI. 241. l.

² U. ott 242. l.

³ U. ott 244. l.

⁴ U. ott 251. l.

⁵ U. ott 506. l.

⁶ U. ott 544. l.

⁷ E beszéd megvan a rappeswili múzeum Chodzko-kézírataiban. Chodzko Lénárd 100 kötetnyi kéziratmásolatot hagyott hátra, melyek a

Azt a kiáltványt, melyet Borsiczky a párizsi lengyelektől kapott, az 1831 decz. 20-iki ülésen beszélte meg a nemzeti bizottság Lel wel Joachim híres lengyel történetíró elnöklete alatt. Ezen az ülésen Samiewski indítványára elhatározták, hogy köszönő iratot intéznek a magyarokhoz azért, mert a megyék oly rokonszenvesen foglalkoztak a lengyel nemzet sorsával. Felkérték a bizottság magyar származású tagját, Kraitsir Károly orvost, hogy fogalmazza meg az iratot, továbbá elhatározták, hogy meghívják a legközelebbi ülésre a Párizsban lakó magyarokat, hogy megvilágítsák előttük a lengyelek helyzetét s hogy szorosabb érintkezésbe lépjenek velük.¹

Kraitsir csakugyan elkészítette latin és magyar nyelven a magyarokhoz intézett kiáltványt, s úgy látszik, a maga költségén nyomatta ki, leglább a jegyzőkönyvi köszönetből erre lehet következtetni.²

A kiáltvány 1831 decz. 31-én kelt szövege meglehetősen nehézkes és döcögős. Az erősen demokratikus szellemű irat hivatkozik a két nemzet nagy történelmi multjára és kölcsönös kapcsolataira, azután így folytatja: «Mi lehet valóban a történetvizsgálónak fényesebb, mint az emberkedvelőnek kedvesebb, a hivatlan népek vezérlőinek félelmesebb, a lengyelnek pedig, a ki legtsúnyábban megszagattatott, megpiszkolt és sziget módra ellenségeinek tengerébe merült hazájának megszabadításáért utolsó erejével, az éjszaki égostromló óriással küzködözik; a szabadság sarlatányaitúl hiú reménységekkel és tsalárd könnyekkel tsábíttatik és a mi mívelt névvel ékesített nemzetek sóhajtásaikat segítségül kapja; szentebb ezen tűznél, melylyel magyar a te szép hazádnak kintseit s vitéz véredet oltalmazására szentelni kívántad.»

lengyel forradalmakra s emigratióra vonatkoznak. E gyűjteménynek (Annales Polonaises Recueilles par Léonard Chodzko) 50-ik kötetében megvan Balogh beszéde is. (Discours prononcé par Jean de Balogh, le nestor de la Constitution hongroise, dans le Comitát du palatinat de Bars le 25. Juillet 1831. après les scènes sanglantes de Pesth et des autres provinces du nord de la Hongrie.)

¹ Rapperswil. Annales Polonaises 53-ik kötet, 157. sz. kézirat.

² Caloroczne trudy Komitetu Narodowege Polskiego na dniu 8 grudnia 1831. r. we Francyi zawiazanego. Paryz, 1831—38. 58. l.

Végül ily szavakkal mond köszönetet a magyar nemzetnek: «Minek előtte még a haza megszabadításának minden reménye el nem tűnt; az ország gyűlése és főkormányja Varsóba, az egész szerencsétlen nemzetnek nevében, Néked semmi szó-ékességgel ki nem fejezhetendő hálákat adott. Mivel pedig ezen nemzeti innepek, későbbben a világgal közlendő határozások akadályok miatt, Néked legnemesebb Magyarok nemzete, alig érkezhettek szemeid elő, vegyed Lengyelország kevés fíjaitul, a ki hazájok hajótörésébül életjelekkel kimenekedvén, Párisba öszve gyűltek, minden számkivetettek nevében, ezen legnagyobb betsülésünk és háladatosságunk tsekély tanuságát. Akárhova minket, házi Istenünkkel a sors elvezetni fog, hazánk szeretetének tüzével társasítani fogjuk életünk végéig a legtisztább erköltsü nemzetnek emlékezetét, a kinek kívánjuk, hogy Európa szabadságainak szerentsésebb védelmezője legyen. A mi példánkon tanulj Magyar, az udvaroknak bájosan tsábító énekeit elkerülni; szabadságba, igazságba és egyességbe az országok alapjait keresni és emlékezzél, hogy Lengyelország, Magyarra fordult szemekkel haldoklott és adja a Mindenható! Magyarország által éledjen fel!»¹ A kiáltványt belewel Joachim «előülőn» kívül még kilencz bizottsági tag irta alá, köztük Kraitsir is.

Közben 1832-ben összeült a magyar országgyűlés, melyen a lengyel kérdés is szőnyegre került. Balogh János, Bars megye követe, most már az alsótablán száll sikra a lengyelek érdekében s meghatóan ecsetelve a lengyelek szerencsétlen sorsát, azzal végzi beszédét, hogy ha nem fogadják el indítványát, akkor még halálos ágyán is azt fogja mondani: «Szegény lengyel, mert elhagyott az egész világ, de szegény magyar nemzet is, mert a ki mást elhagy, maga is elhagyatik.»² Balogh indítványát többen támogatták, így Vay, Horváth, Teleky, Prónay, Perényi s különösen Pálóczy, a ki szép beszédében azt mondta, hogy valamint a királyok szoktak gyászt viselni az elhalt uralkodókért, úgy nemzetek hordanak más nemzetekért gyászt,

¹ Czaloroczne trudy Komitetu Narodowego Polskiego 37—43. lap. Ugyanott olvasható a latin szöveg is.

² Magyar Nemzet Története IX. köt. 350. l.

mely azonban nem szalagokban és gyászfátyolokban nyilatkozik, hanem a szívben s hogy ezek nem sentimentális kijelentések. Kéri, hogy szabad legyen a magyaroknak a lengyel ügyet támogatni.¹

Közben a párizsi lengyel bizottság, mely oly élénk figyelemmel kísérte a magyar országgyűlés lengyel vitáját, még egy kiáltvánnyal fordult a magyar országgyűléshez. Az eszmét Ostrowski Boleszláv vetette fel s miután a kiáltvány elkészült, titokban aláírták a párizsi lengyel emigratio tagjaival, s hogy kipattanván a dolog — az irat átküldése nehézségekkel járjon. Az 1832 decz. 16-ikán kelt kiáltványt erre Wieszczycki és Lelewel elküldték Borsiczky trencségi követnek.² Hogy épen a trencségi követhoz fordultak, annak oka az, hogy Trencsén megye egyike volt azoknak, melyek legmelegebben karolták fel a szerencsétlen lengyelek ügyét.³

A rendkívül hosszú magyar nyelvű kiáltvány megszólítása: «Nemes Magyar nemzetnek Repræsentánsai az országgyűlésben»; maga a szöveg sokkalta ügyesebb fogalmazás, mint az előbbi. Párhuzamba állítja a magyar és lengyel nemzet hasonló történetét, fejlődésüknek hasonló vonásait, a két nemzet rokontermészetét, szabadságszeretetét. Azután leírja a lengyelek szenvedését az orosz uralom alatt s a császár önkényét, ki a bécsi congressuson tett ígéretét nem tartotta meg. Hivatkozik arra, hogy a magyar király is jótállott a bécsi congressuson a lengyel alkotmányért s végül így fejezi be: «Folyamodtunk a népekhez, elejbe tettük Nagy-Britannia és Hibernia községházának a parlamentumba, nem különben Frantzia császár küldöttjei kamarájának: hogy Európának épsége, míveltsége,

¹ Hluszniewicz Antal levele Lelewel Joachimhoz. Fontainebleau, 1833 február 26. Rapperswili lengyel múzeum. Lelewel levelezései.

² Rapperswil. Akta Komitetu Narodowego z grudnia r. 1832. XIX. köteg.

³ Ügylátszik, Trencsén megye feliratát ismerték legjobban a lengyelek, mert a rapperswili lengyel múzeum kéziratai közt gyakran találtam felemlítve e megye feliratát, sőt ennek teljes szövege is megtalálható az I. NCB. 227. jelzésű kéziratban a következő cím alatt: «Representatio Comitatus Trencheniensis in merito Polonorum ad suam Majestatem dimissae.»

békessége szükségesen kívánja a Lengyel nemzetnek jussába egész helyre-állítását, melynek elérésére megkívántató eszközöket nyujtanunk kellene. Mindenünnen kedvező feleletünk lett, mely tántorgó reménységünket eleveníti és semmi rossz által megtörhetendő állandóságunkat erősíti.

Ti hozzátok is, a kik a Magyar nemzet ügyét tanátstokkal intézitek, ki-kergetésünk helyébül szólunk kell. Magyarázzátok Nemes nemzetetekbe épült reménységünket, bizonyítsátok néki testvéri hajlandóságunkat hozzája, egyszersmind tiszta és forró kedvünket és kívánságunkat, véle legszorosabb politikai szövetségbe lépni ; — s annál fogva, mivel a határtalan Czár köz ellenességünk, mondjátok, hogy az első jelre Magyar barátainkkal fegyverhez fogunk a szabadságért. Nints olyan szeglete a földnek, nintsen akadály, a melly minket visszatarthatna a közös veszélyektül és fáradságoktul, a mellyeket a szabadságnak megnyerése kíván. Legnagyobb örömmel megfogjuk kinyujtott segítő kezeteiket és aztat örökkétartó barátságra megnyomjuk, ezen szerentsés és boldog szempillantatot magasztalván, mellybe a Ti és mi földünkön, a Tátra alatt vigadozva kiáltani fogjuk : Éljenek Magyar Testvéreink! »¹ A kiáltványt a párizsi lengyel col nia minden jelesebb tagja aláírta.

Rövidre reá (decz. 29-ikén) egy újonnan szervezett bizottság Dwernicki tábornok vezetése alatt még egy kiáltványt intézett a magyar nemzethez,² de ennek szövegét nem sikerült megtalálnom.

Borsiczky az említett kiáltványt megkapta s bemutatta egy Wesselényinél összegyűlt társaságnak, fölemlítve, hogy az országgyűlésen felszólal a lengyelek ügyében. Itt abban állapodtak meg, hogy a levelet egyelőre titokban tartják s a lengyelek ügyét majd a sérelmek során fogják előhozni.³

¹ Rapperswil. Akta Komitetu Narodowego z grudnia r. 1832. XIX. köteg, do Wegrów 16 Grudnia 1832. Mint ez idézetből is látható, e szöveg sokkalta folyékonyabb és símbb, mint az előző. Maga a gondolatmenet is különb és magasabb szárnyalású, mint az előbbi. Ki készítette, nem sikerült megállapítanom. Az aláírók közt ott van Krajsir neve is, ki az első fogalmazta, de a két kiáltvány stílusa és fogalmazása közt oly nagy a különbség, hogy szinte lehetetlen feltenni, hogy egy kéz műve volna.

² Caloroczne trudy Komitetu Narodowego Polskiego, 257. l.

³ Magyar Nemzet Története IX. 350. l.

József nádor azonban valami módon mégis értesült a párizsi lengyelek kiáltványáról s elkérte azt Borsiczkytól, egyben kérve őt, hogy ne szóljon róla senkinek. A nádor első neje ugyanis Alexandra Pawlovna orosz nagyhercegnő volt s így közeli rokona volt az orosz czárnak, kitől 200,000 forint évdíjat húzott.¹ Nagyon érthető tehát, hogy a nádornak fölötte kellemetlen és kínos lett volna, ha az orosz czár ellen állást kellett volna foglalnia.

Ezért igyekszik megnyugtanni Borsiczkyt azzal, hogy a diplomacia foglalkozik már a lengyel kérdéssel s azért jobb, ha a magyar országgyűlés nem bolygatja a kérdést. Borsiczky erre azt feleli, hogy a megyék utasítást adtak erre vonatkozólag s így az ügyet nem lehet elhallgatni. «Nem, én ezt a felírást soha alá nem írom» mondá a nádor, mire Borsiczky azt feleli: «Hercegségednek alá kell írnia, míhelyt a többség akarja.» «Mit — fejezi be bosszusan a nádor. — több, mint harmincz évi szolgálataim nem fog ák érdemelni, hogy ez erőszakos helyzet-től megkíméltessem?»²

Midőn Balogh felszólal az alsó táblán a lengyelek érdekében, Borsiczky is kötelességének tartja, hogy síkra szálljon érdekükben. A nádor állásfoglalása következtében azonban előre látható volt, hogy a lengyel ügy a kormány részéről alig fog támogatásban részesülni.

A személynök főleg a nádorra való tekintetből, de azért is, mert a lengyel fölkelés leveretvén, segíteni már alig lehetett rajtuk, nem akarta, hogy a kérdést felszínre hozzák. A kormányt támogató conservatív s szűk látkörű Andrássy József szerint «nemzetek lesznek és nemzetek vesznek». Bár esodálattal nézte a lengyelek küzdelmét és sajnálattal látta annak bukását, neki, mint törvényhozónak arra kell tekintenie, lehet-e a lengyel nemzet függetlenségét helyreállítani? (csak nem akarják a rendek Európa hamuval fedett szikráit fölélesztzeni s mind Európát, mind hazánkat lángba borítani?)³

A kormánypárttal tartó rideg, számító, lelkesedni nem tudó Andrássy nem fejezte ki a nemzet közvéleményét.

¹ Magyar Nemzet Története. IX. 350. l.

² U. ott. 351. l.

³ U. ott. 352. l.

A nemzet érzelmeinek kifejezője Deák Ferencz, a szabad-
elvű ellenzék vezére volt, ki nem hagyta szó nélkül András-
syt szegyenletes, cynikus kijelentését, hanem az ifjúság lelkes
helyeslése mellett alaposan megfelelt neki. «Nemzetek vesznek,
nemzetek lesznek, e szavakat mondta Esztergom vármegye
előtte szóló követe -- mondja Deák. Úgy hiszi azonban, hogy
ezzel nem mondott ujságot; erre a világtörténelem tanít,
hogy a végveszély örvényében küzdő nemzetet némán és hide-
gen nézve, lehetőségig ne segítsük. Igaz ugyan, hogy szánako-
zásnál és kérelemnél nincs hatalmunkban egyéb, a mit az el-
nyomottakért tehetnénk; de hiszen a szolgaságig alázott nyo-
morultnak édes enyhülést nyujt a keservek özönében az is,
midőn a résztvevő szánakozásnak forró könnyeit hullani látja,
midőn hallja érette könyörgő szavát annak, ki többet érette
nem tehet, habár ezen kérő szó az elnyomónak jégkebléről
sikertelenül perdülne is le. Nyujtsuk tehát nekik e csekély eny-
hülést is, ha már több nem áll hatalmunkban, de nyujtsuk
azt tüstént és halogatás nélkül.»¹

Palóczy és Nagy Pál szintén felszólalnak a lengyelek ér-
dekében. Palóczy kifejti, hogy nekünk nem kell törődnünk
azzal, vajjon csinál-e valamit Franciaország és Anglia, tesznek-e
valamit a lengyelek érdekében vagy nem, mert azokra nézve
nem oly nagy jelentőségű ez, mint reánk magyarokra nézve,
kiknek védfalra van szükségünk az orosz ellen.

Nagy Pál viszont arra hivatkozik, hogy a bécsi congressu-
son a fejedelmek jótállottak a lengyel királyság szabadsá-
gáért, azt tehát meg is kell tartaniok. Elsősorban a magyar
királynak állott érdekében, hogy Lengyelország függetlenségét
biztosítsák, tehát ki kell jelentenie a magyarságnak, hogy
minden áldozatra kész a bécsi congressus határozatának
érvényesítése érdekében.²

A legmelegebben és leglelkesebben száll síkra a leigázott
lengyelek érdekében a *Parainesis* halhatatlan költője, Kölcsey
Ferencz, Szatmár megye követe, ki 1839 november 20-án
tartott beszédében kijelenti, hogy kötelessége az indítványt

¹ *Magyar Nemzet Története.* IX. 353. l.

² U. ott 353. l.

pártolni nemcsak azért, mert utasítása van erre nézve, hanem azért is, mert Szatmár megye volt egyike az elsőeknek, melyek felirattal fordultak a kormányhoz a lengyelek érdekében. Sajnálataának ad kifejezést, hogy a magyar nemzet nincs abban a helyzetben, hogy fegyverrel siessen a lengyelek segítségére. «Nekünk nem vala egyebünk — mondja — könyörgő szavainknál, mikkel királyunk székéhez felsikoltottunk.

Hasztalan! a mi sikoltásunk siker nélkül elhangzott; s hatalmas kezek verék le s egész világ láttára verék le a nemzetet, mely velünk együtt a keresztyénség védfalának századokig méltán nevezteték; mely nélkül Bécsnek tornyai romban feküdnének s palotáit ép úgy hiában keresné a vándor, mint Buda várában Mátyás termeit. Ez vala a nemzet, mely széttagolásával a messzemenő Catharina Európa szívébe dőfe a gyilkot és rajta sebet ejt vala, mi ha nem orvosoltatik, egyetemi halált okozandó leszen.»

Szépen fejti ki továbbá, hogy ha valamely messze vidéken semmisülne meg egy nemzet, még akkor sem maradhatnánk érzéketlenek, hát még ha a szomszéd lengyel nemzetről van szó.

«Mik volnánk mi Tekintetes Rendek, így folytatja tovább ha érzéketlenül néznők elestőket azoknak, kik sírjok szélén remény s bizodalom tekintetével fordulnak felénk? Kik polgári életüket egy hozzánk intézett köszönetírással végezték be; s kiknek idegen földön bujdokló maradványaik még most is részvétünk után esdeklenek? Mik volnánk, ha az eltaposott szabadság véghörgése fel nem rezzentene bennünket; s ez oly közlelről s oly sokképen érdeklő ügyben férfias szózatot nem emelnénk.

Igenis tek. Rendek, kérjük a fejedelmet, hogy a mit egyes megyéknek megtagadott, azt a nemzet egyesült óhajtásainak tegye meg; s a lengyeleken történt igazságtalanság helyrehozására utat keressen. Szabad nép királyának illik és kell nemzeti szabadságért magát közbevetni, szabad népnek illik és kell királyát nemzeti szabadság védelmére felkérni; s midőn ezt teszszük, Isten és emberek előtt oly kötelességet teljesítünk, mit maga a természet metsze kebleinkbe s minek eleget tenni haszon és dicsőség!»

November 22-ikén tartott hosszú beszédében újra esdélkelve kéri a Karokat és Rendeket, hogy szólaljanak fel a szerencsétlen lengyelek érdekében.

Mіндеzen lelkes beszédek ellenére a vita azzal fejeződik be, hogy az indítványt nem fogadják el, mert a kormánypárti többség József nádorra való tekintettel nem akarta, hogy ő az orosz udvarral szemben kellemetlen helyzetbe jusson.

Ámbár az indítvány nem ment keresztül, a megyék feliratai és a vita lefolyása azt bizonyította, hogy a nemzet közvéleménye a leverett lengyel nemzet iránt a legmélyebb részvétellel volt eltelve.¹

DIVÉKY ADORJÁN.

¹ Ennek a részvétnek és rokonérzésnek szép jelét mutatták a felső-magyarországi megyék nemesei, kiknek udvarházaiban számos lengyel menekülő talált rejtekhelyet. Különösen Sáros és Zemplén megyében találtak sokan menhelyet a bécsi kormány üldözései ellen. Így pl. Ostrowski, a lengyel országgyűlés volt elnöke, egy darabig Haller Ferencz grófnál tartózkodott Sebesen. Pulszky F.: *Életem és korom*. A forradalom előtt. Budapest, 1880. 33. l.

A GYÉMÁNT.

Egyszer volt, hol nem volt — beszélte az öreg Reb Schloime az imaházban — volt egyszer egy jövevény. Idegen volt a faluban, a hol letelepült, senkihez sem volt semmi köze, ő hozzá sem volt köze senkinek. Más nyelven beszélt, mint a falu többi népe és senki sem értette meg. Nem is akarta megérteni senki.

Egyszer ez az ember egy gyémántot talált. Nem értett ugyan az efféle holmikhoz, de olyan ostoba még sem volt, hogy ezen a kövön egy mérő búzát cserélt volna. A gyémánt ragyogott, tündöklött. «Olyan, mint egy kicsike nap» — mondotta magában az ember. «Ez a kő biztosan egész vagyont ér.»

De idegen emberek között élve, ilyen kincs birtokában az életét seint érezte biztosnak. Mihelyst ezt az emberek megtudják, bizton a legelső éjszaka megrohanják a házat, beverik ablakát s elveszik tőle a követ az életével együtt. El kell hát rejtenie, a mit talált.

A feleségének nem akar elbeszélni semmit; szereti ugyan az asszonyt, de hát mégis csak asszony: hosszú haj, rövid ész. Nem tudná megőrizni a titkot.

Az ember kiment a háza előtti kis kertbe, ott elásta a gyémántot a földbe. És a helyét megjelölte egy kővel, egy nagy kavicssal: ha jobb idők jőnek, mikor majd a szomszédok s főkép az idegenek közt nem lesz gyűlölködés és irigység, e jeltől majd tudni fogja, hol keresse a kincsét. Akkor hadd szórja sugárait, fényét a gyémánt a nap világán!

A fiatal asszony egyszer észrevette a követ, és sajnálta, hogy kárba vész az a tenyérnyi föld, a melyet a kő elfed: akkora helyen egy szál hagyma nőhetne vagy egy uborka, — igazán kár!

Mint hogy maga nem boldogult a kő elmozdításával, oda hívta segíteni az urát. Ez megijedt:

- Isten őrizz! — mondotta, — ne bántsod azt a követ.
- Ugyan mért ne?
- Szerencsekő, szerencsét és áldást hoz ránk!
- Hát nem csak közönséges kődarab?
- Hiszen látod. És mégis varázserő van benne.

Az asszony elnézi a követ és nem tudja, hogy az ura komolyan beszél-e vagy tréfál. A szemébe néz és látja, hogy azok komolyak, szinte kemények, híre sincs bennök nevető villanásoknak. Szereti az urát, okosnak tartja és becsületesnek, s hozzá még ő maga asszony; a nő mindig boldog, ha van valami, a miben hihet: varázsban vagy égi jelben. Nincs ideje hosszán gondolkozni, meg kell munkálni a veteményes kertet ma.

Másnap a férfi két követ lát a zöldéséges kertben. — «Mi ez? Hogy kerül ide a második kő?» — A fiatal asszony nevet.

A fiatal asszony rosszul aludt az éjszaka: a hold csodálatos élesen sütött a hálókamrába. Ő szinte félt, nehéz volt a szíve, aggodalom fogta el... Az urát nem akarta fölkeltetni. Végre rászánta magát: kiugrott az ágyból, kifutott a kertbe s egy második követ hengerített oda...

És ez megnyugtatta!

— Két kőnek biztosan nagyobb a hatása! — mondotta nevetve az urának.

Mit mondhat erre a férj? Melyik férj tudna megharagudni a feleségére, ha olyan gyermeki édesen mosolyog rá, keskeny kezét a nyaka köré fonja és csókra nyújtja fehér homlokát?

Megcsókolja tehát fehér homlokát s kék szemében keresi a választ arra a kérdésre, miért alszik éjjel oly nyugtalanul és — hallgat!

A fiatal asszony a csókot a homlokán jósága és jámborsága jutalmának veszi. S a hányszor azt kívánja, hogy ismét homlokra csókolják, egy-egy új követ czipel oda... S ha az ura nem csókolja meg, könny gyűl a szemébe.

*

A fiatal párnak gyermekei lettek: egy fiú s egy leány. A leányka egy csöppet sem csodálkozott a köveken, nem kérdezősködött, hanem úgy tett, mint az anyja. Az anya nagy követet hurczolt oda, a kis lány kis kövecskéket. S minél nagyobb

lett a leányka, annál nagyobbak lettek a kövek is, a melyeket előhordott.

A fiú-gyermek másforma. Ez megkérdezi: mit jelentenek a kövek?

— Ezek a kövek — mondja az anya, büszkén, hogy ennyit tud — ezek a kövek szerencsét hoznak!

— Hogy-hogy? — csodálkozik a kis fiú. — Mi az, hogy szerencsét hoznak? Lehet az embernek valaha többje, mint a mit a munkájával nyer?

Az anya nem érti ezt a kérdést s azt mondja rá: — Eredj, kérdezd meg apádtól.

— Ha idősebb leszel, — mondja az apa — majd megérted.

És mikor a fiú felnőtt, apja elbeszélte neki a gyémánt titkát.

S ez így ment sok-sok nemzedéken át. Minden apa beavatta legidősebb fiát a gyémánt rejtélyébe. Minden nemzedékben csak egy ember volt, a ki tudott a titokról, míg a többiek egyszerűen azt hitték, hogy a kövek szerencsét hoznak: minél több, annál jobb. És minden nemzedék hordta az új köveket.

A szomszédok álmélkodva nézték. Egyesek nevettek is. Mások tiszteletet éreztek a régi szokások iránt, a melyek már ősi szokások gyanánt éltek itt, mikor ők a világra jöttek. Sokan azt hitték, hogy ez még azokból a régi időkből származik, mikor angyalok jártak le az égből, lajtorján, s az emberek még láthatták őket.

A szomszédok közül sokan azzal akarták kimutatni e nemzetség iránt barátságukat és szeretetüket, hogy köveket szedtek az utcán és bedobálták a veteményes kertbe.

Magában a családban a kődobás már régóta szent hagyomány lett, az istentisztelet egy neme. A fiatalság még küzd ellene, de az öregek csontos öklükkel megfenyegetik a fiatalokat. A fiatalok sokat beszélnek a kődobálás ellen, de az öregek azt mondják rá:

— A mint apáink cselekedtek, mi is azt cselekeszünk . . .

— Apáink bölcsőbbek voltak, mint mi, mégis hordozták a köveket, — hát így kell ennek lenni . . .

— Nem mi teremtettük a világot, hát nem is a mi dolgunk,

hogy megjavítsuk vagy újjáépítsük. A jó ló a járt ösvényen jár s nem töri lábát új utakon!

És még sokat elmondtak a bölcs mondásokból, a melyeken a világ nyugszik; jól megjegyezzük: a mi emberi világunk! S ha a fiatalok közül valamelyik tenni próbált valamit a szokás ellen, az öregek fenyegetőztek, hogy összetörik a tojást, a mely okosabb akar lenni a tyúknál.

*

Évről-évre sok fiatal ember hagyja oda könnyes szemmel a régi házat, elszakadnak rokonaiktól és kimennek a világba, munkát keresni, idegen tűzhely kenyerét enni és idegen fődél alatt hálgni. El akarnak menni, el kell menniök, mert otthon nem bírják ki.

A kövek már egész hegygyé nőttek. Nehéz kődarabok, a csúcsról legurulva, fekvé maradnak alant s a halom egyre szélesedik s egyre közelebb ér a házhoz. Idő folytán a szent kövek elrekesztik a ház ajtait, ablakait. Létra segélyével a kéményen át járnak a házba. Odabenn nincs levegő. — De nem tesz semmit! A ki keveset eszik s rövid ideig él, annak kevés levegőre van szüksége! És úgy sincsen miből élni. Hol szántson, hol vessen az ember? A föld mindenfelé csupa kő!

— Engedjétek legalább — könyörögnek az ifjak, — hogy a köveket halomra hányjuk. Hadd érjen ez a hegy az égig, csak kevesebb helyet fogjon el a földből! Hogy legyen egy kis helyünk szántani, vetni!

— Istenkáromlók! — zúdulnak fel az aggok. — Csak holttesteinken át férhettek a hegyhez!

*

Reb Schloime egy kis időre gondolkodóba esik, s egy szipantást vesz a burnótból. Mi fiatalok, a kik lélegzet-visszafojtva hallgattuk, most nagyot lélegzünk és egyikünk megkérdezi:

— Miért nem szól az, a ki tudja a gyémánt titkát, miért nem szerez békét az öregek és fiatalok közt?

— Az épen a szerencsétlenség, — szól Reb Schloime — hogy idő multával már senki sem tudott a gyémántról. Olyan hirtelen halállal halt-e meg valaki, hogy titkát halála előtt nem

bízhatta a fiára, vagy hogy valaki nem hitt a tulajdon apjának és nem akarta rászedni a gyermekeit... Nem tudom. Annyi bizonyos, hogy ma már senki sem tud a gyémántról, de öregek és fiatalok még folyvást verekszenek a kövekért!

Reb Schloime elhallgatott. Mi pedig találgatni kezdtük: mit kell érteni a gyémánt alatt.

— Isten nevének betűit?

Az első parancsolatot?

— Azt a parancsolatot: Szeresd felebarátodat, mint te magadat?

Reb Schloime nem felel. Rejtélyes mosoly suhan át arcvonásain.

— Fiúk! — kiált föl egyszerre. — Menjétek baza: alkonyodik.

JIZCHOK-LEJB FERÉZ után, a jiddisch nyelven írt eredetinek német átirásából.

KÖLTEMÉNYEK.¹

Az élet vize.

A mesebeli vízre vágyom,
Az élet éltető csodás vizére ;
Áttörve sárkány-fúttá lángon
Elmennék a világ végéig érte.

S a harcmezőket mind bebolygnám,
A merre csak magyar csontok pihennek
Elhínténém a sírok ormán
Egy-egy csöppjét éltet vivő vizemnek.

Minden csont megnozdulna tőle,
Fény gyúlna lenn, a sok rög-nyomta szemben,
Ki halva dőlt a vérmezőre :
Mind talpra ugranék, hétszerte szebben.

Mögöttem órjás had robogna,
Dalolva lejtő bokrétás vitézek,
S a haza földje feldobogna,
Mint szív, mely az örömtől szinte részeg.

Elfúlva lázas sietésben,
Anyák futnának, s hű nők, gyenge mátkák,
Elsírni egy nagy hosszú ölelésben
A mult minden keservét, minden átkát.

Kipp, kopp, jönnétek, ámde búsan,
Ti is, lerongyolt csonka-bonka társak . . .
Korsómba' víz tinéktek is van!
Hát tűzre mankó! Több nyomort ne lássak!

¹ Felolvasta szerző a M. Tud. Akadémia nagygyűlésén.

Ragadjátok meg igazában
 Az ekeszarvát, vésűt, kalapácsot,
 S élet virul fel e hazában,
 Az ős ugar minőt még sohse látott!

Kiáltok én, de hajh az éjben
 Varázsigém mind hasztalan kiáltom . . .
 Aztán sokáig eltűnődöm ébren.
 Vigasz, remény csak álom, balga álom.
 1917.

Örök rejtély.

Én, piczi porszem, én, az atom,
 Titkaid, ég s föld, mért kutatom?!
 Képzeletem fél, s képtelen is
 Szállni a mélylő végtelenig.

Rejtelen a lét ; nem tudom én
 Lángra miért gyúlt bennem a fény ;
 Lángra miért gyúlt s mért ragyog itt,
 Azt se tudom, hogy mért vagyok itt.

Végtelen úrben míg tova görg,
 Csillagok útján kis rög a föld,
 S mily csoda, porszem rögnyi tekén
 Mégis egész egy világ vagyok én.

Bennem örökké, mint a habok,
 Fornak a vágyak, gondolatok ;
 Bú, öröm, ábránd, végtelenül,
 Támad, enyészik, föl- s lemerül.

S itt körülöttem mennyi világ!
 Oly piczi mint én, furcsa, fonák,
 Nyüzsg-nyüzsg, épít, ront, hevenyész,
 Lökdösi egymást és — elenyész.

Én, por a porból, vissza megint
Térek a törvény rendje szerint,
Elvegyül a por és nyoma vesz...
Hát ez a kis fény majd hova lesz?!

Ne tovább.

Lángborodból én is ittam
Szent Magasság, Végtelen!
S mint a sólyom a kalitban
Sörvadok reménytelen.

Vágyó lelkem majd a földön
Gubbaszt tehetetlenül,
Majd az óriási börtön
Kéklő boltjáig repül.

Ott riadtan szárnya csapkod,
Vakká tette már a vágy,
Erejét még érzi, csak hogy
Szállni nem lehet tovább.

Túl a mennybolt kék nyilásán
Vonva vonz a végtelen,
S csillagoknak arany rácsán
Véresre zúzom fejem.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Az Akadémia újabb feladatai.

Elnöki megnyitó-beszéd a nagy-gyűlésen.

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Ámbár a világháború nyomásának súlyát még fájdalmasan érezzük: mégis ismerve ügyünk tisztaságát, ha nem is nyugodt kedélyvel, de nyugodt lelkiismerettel gyűltünk össze, hogy beszámoljunk első tudományos intézetünk egy évre terjedő munkásságáról és tanuságot tegyünk arról, hogy azokat a nemzeti eszményeket, a melyeket közel száz évvel ezelőtt, hazánk legjobbjai a M. T. Akadémia alapításakor vallottak, híven ápoljuk mi, utódok is. De tanúsíthatunk arról is, hogy nagynevű alapítónknak tisztelete évről-évre növekszik, legalább azoknak lelkében, a kik ezt az országot és népét magyar szívvel szeretik. És gróf Széchenyi István tiszteletének növekedni is kell, még pedig annál inkább, mennél nagyobb lesz hazánkban a tárgyilagos ítéletre neveltek száma. Mert lehetetlen, hogy hazánk fejlődéstörténetének elfogulatlan ismerői, ha eddig még nem tették, előbb vagy utóbb teljesen meg ne hódoljanak egy olyan tünelményes szellemi nagyság előtt, a ki hátramaradásunkat az állami élet minden terén olyan élesen látta, előbbrehaladásunk föltételeit olyan biztosan jelölte ki, az erőszakolt haladásnak veszedelmes voltát olyan bölcs előrelátással jósolta meg, mint gróf Széchenyi István.

Vésszel terhes napjainkban nem ok nélkül gondolok az ő hatalmas elemző és összefoglaló tehetségére. Száz évvel ezelőtt összehasonlíthatatlanul sívárabb állapotban volt országunk. Akkor még bőven talált munkát a fejlesztést követelő korszellem; ma csak pótolni, javítani, de nem újraalkotni valókról beszélhetünk. És akár ő, ha élne, akár más, a kit vele tanultságban, tapasztalásban, jellemben és akaratban összemérhetnénk, ma könnyebben kitűzhetné jövődöbéli boldogulásunk útját. Erre pedig nagy szükségünk volna. Hiszen nyilvánvaló, hogy ha ebből a véres háborúból háramlik is reánk elég harci dicsőség,

ha biztosíthatjuk is hazánk területének épségét: de roppant méretű veszteségeink is voltak, melyeknek gyors pótlásától függ, hogy Magyarország erős és fejlődésre képes állam lehessen.

Véleményt mondani arról, hogy a béke helyreállítása után állami és társadalmi tevékenységeinknek miként kellene átalakulni, nem érzem magamat illetékesnek; azonban a reánk várakozó teendők között akadhatnak olyanok is, a melyek az Akadémiának hatáskörébe is beilleszthetők; méltóztassék megengedni, hogy később egy párra reáirányíthassam a figyelmet.

Unos-untalan halljuk, hogy korunk jellegét a természeti és a technikai tudományok adják meg; halljuk azt is, hogy ennek az irtózatos háborúnak sorsát az dönti el, hogy az egymással szemben álló nemzetek közül melyik különb a természeti és technikai tudományok gyakorlati alkalmazásában. Ezeket és a hozzájuk hasonló kijelentéseket szükséges értelmeznünk. Ha ezt teszszük, kiderül, hogy azok semmivel sem jelentenek többet, mint azt, hogy a természet nyitott könyvében ma többen tanulnak olvasni, mint tanultak néhány évtizeddel ezelőtt, és jelentik azt, hogy ma, mikor az emberi erőt, éppen nem emberieségből, hanem a nagyobb, gyorsabb és olcsóbb teljesítmény kedvéért gépekkel helyettesítik, mikor a földművelő, a nagyiparos, a nagykereskedő nyugtalanul kopogtat a természettudós, a technikus ajtaján, hogy befektetését jobban kamatoztathassa: megjelenik a katona is, hogy támadásának vagy védelmének föltételeit a lehető legnagyobb mértékben biztosíthassa.

A közvélemény annál könnyebben belenyugszik ebbe az értelmezésbe, minél többször hallja, hogy a természeti és a technikai tudományokkal gyakorlati hasznukért kell foglalkozni. Tagadhatatlan, hogy ma már békében az emberek egészsége, kényelme, az ország gazdasági föllendülése, háborúban az emberek és javak elpusztítása vagy megmentése a természeti és a technikai tudományok okszerű és leleményes alkalmazásától függ: mindazonáltal a műveltség fokozatos fejlődésének nagyobb veszedelme nem volna, mintha valamikor az a nézet kerülne felül, hogy akár a természeti, akár a technikai tudományoknak értékét csupán hasznosságuk mértéke szerint kell megszabni.

Szerencsére ezt a felfogást a természeti és a technikai tudományok hivatott művelőinek túlnyomó többsége éppen úgy nem képviseli és nem terjeszti, miként nem izgatja őket az sem, hogy valaki melyik világnézet hívének vallja magát. Mint min-

den tudománynak, a természeti és a technikai tudományoknak is csak egy eszményi célja van: keresni és megtalálni az igazságot. Ezért állapítanak meg tényeket, ezért törekszenek felismerni törvényeket, ezért gondolkoznak megmagyarázásukon és a tudományok minden igazi munkása leírhatatlan örömet érez, ha tényekről, jelenségekről a titok fátyolát föllebbentve, elmondhatja, hogy van, ha még oly kis terület is, a melynek megvilágításához ő is gyújtott legalább egy mécset.

Nagyon messze vagyunk még attól, hogy a természetet minden részletében ismerjük. Közel száz évig úgy tudták, hogy a levegőben új alkatrészeket keresni meddő munka. Csak a XIX. század utolsó tizedében bizonyult be, hogy a levegőnek voltak alkotórészei, melyek a kutatók előtt sokáig rejtve maradtak. De a múlt század utolsó évei, más új jelenségek, új tények felismerésével is okoztak meglepetést. Kezdődött a láthatatlan sugarak észrevételével, folytatódott a fényt és hőt önként kisugárzó anyagok előállításával, valamint megfigyelésével annak, hogy ezek a radioactívnak mondott anyagok önként, embertől se nem gyorsítható, se nem lassítható módon, anyaguk minőségét megváltoztathatják. Ezek a jelenségek ma akár természet-tudományos csoda-számba mehetnek, mert a megmagyarázásukra használatos föltevések ellen alapos kifogásaink lehetnek: de bizonyosra vehetjük, hogy nem maradnak örökre rejtélyek. A kísérletezés, mely létezésüket elárulta, eljuttathat új jelenségekhez, melyek kezünkbe adják titkuk zárjának kulcsát is. A kísérletek, melyek néha hihetetlenül nagy pénzüsségeket emésztnek fel, így kényszerítik vallomásra a természetet és így segítik értelmünket, hogy azokat az elválasztó falakat, a melyek köztünk és a természet között vannak, ledöntsük, tárgyait, jelenségeit felkutassuk és belőlük azt, a mi becses, első sorban hazánk, azután az egész emberiség javára fordítsuk.

Természettudományos igazságok kiderítésére irányuló törekvéseknek jutalma a fölfedezés; már megállapított tényeknek, megfejtett jelenségeknek többé-kevésbé szerencsés kiatkázásán alapulnak a találmányok. Viszonyukat egymáshoz legáltalában így fejezhetem ki: a fölfedezés első sorban mindég szellemi, a föltalálás, ha nem is mindég, de legtöbbször csak anyagi igényt kíván kielégíteni. Ebből érthetjük meg, hogy a fölfedezéseket legtöbbször csak tudósok tudják megbecsülni. A találmányok értékes vagy értékesíthető voltának megítélésére nem kell tudós-

nak lenni, elégséges az alkalom, használhatóságuk kipróbálására.

Állításomat meg kell világosítanom. A spektrumanalýsis bámulatba ejtő fölfedezés volt. Lelkesedéssel beszéltek róla tudósok és a vatatlanok egyaránt. Érthető is ; mert lehet-e érdekesebb, meglepőbb eredménye a tudósok kutató munkájának, mint számot adni arról, hogy a Földünkön észlelhető anyagok kimutathatók a Napban vagy más égi testekben is? Ámde a spektrumanalýsis eszköze : a spektroskop mint találmány, már hidegen hagyta a nagy tömegeket, mert használata csak a tudósok szűk körére szorult és semmiféle közérdeket sem érintett. Ellenkezőt tapasztalunk az elektromágnesség fölfedezésénél. Ez bizony nem volt zajteltő esemény; érdekelte a physika művelőit és talán még azokat is, a kiknek meg kellett tanulni, hogy van ilyen jelenség is ; de más senki sem törődött vele. Bezzeg másként fordult az eset, mikor az elektromágnesség révén a dynamogépekhez, az elektromos világításhoz, az elektromos kocsikhoz, az elektrochemiai nagyipar berendezéseihez jutottunk. Ezekben már a találmányok keltek a hír szárnyára ; mindenki bámulta az emberi ész hatalmát, mert könnyű volt belátni, hogy az elektromágnesség szellemes felhasználásán alapuló találmányokhoz sok millió ember érdeke fűződik.

Tekintve, hogy az Akadémia célját és eszközeit az alapszabályok szabatosan kifejezik, nem minden töprengés nélkül intéztem magamhoz ezt a két kérdést : vajjon a természettudományok térfoglalásának korában Akadémiánk, ragaszkodva az alapszabályokba lefektetett elvekhez, jövőben nem iktathatna-e be olyan feladatokat is munkatervébe, a melyek nagyobb hatást biztosíthatnának részére mind az országos, mind a nemzetközi tudományos és művelődésügyi mozgalmakban? És nem nyújthatna-e tájékoztatást, segítséget a hazai közgazdasági tevékenységnek is? Alapos megfontolás után arra a következtetésre jutottam, hogy ilyen feladatok vannak és előterjesztésük ma amál időszerűbb, mert számuk, a béke helyreállítása után, hihetőleg még szaporodik is.

Nem tudom, mások miként vélekednek, de engem mindég lehangolt, hogy több, valóban maradandó becsű részletmunkát nem tekintve, magyar tudós nevéhez fűződő, nagy korszakos fölfedezést nem jegyezhet fel a természettudományok fejlődésének története. Nem mondom, hogy sértett, de rosszul esett az is,

hogy több, önálló kutatáson alapuló eredmény is, melyek méltó helyet foglalhatnak el a nemzetközi nyelveken megjelent természet-tudományi irodalomban, nem mint magyar szerző kutatásai, hanem mint külföldi tudományos folyóiratokban közölt értekezések részesültek méltánylásban, mert a nyugati nagy nemzetek, nyilván gyakorlati okokból, abban állapodtak meg, hogy a magyar nyelven megjelent közleményeket ugyanabban az elbánásban részesítik, mint a szerb, a bolgár, a görög, a török, a román és különböző keleti nyelven kiadott értekezéseket, azaz: nem vesznek róluk tudomást.

Úgy érzem, hogy az előbb fölvetett két kérdéshez hozzá fűzve még ezt a két tényt, megérdemlik, hogy a mai ünnepélyes közülésen foglalkozzam velük, nem azért, hogy ünneprontó legyek, hanem, hogy éppen az ünnepélyes hangulat hatása alatt alakuljon ki elhatározás megfontolásukra.

Lássuk először, hogy a hazai tudományosság és közgazdaság ügyét tekintve, milyen feladatok várhatnának jövőben az Akadémiára.

Tudván azt, hogy nagy fölfedezésekhez kiváló tudományos készség, isteni ihlettség, sok idő, sok pénz, elégséges segítség és meglehetősen nagy szerencse is kell: mindenki mondhatná, hogy ezek mind olyan kellékek, a melyeknek kielégítése az Akadémia hatáskörén kívül esik. — Tökéletesen így van. De lehet az Akadémiának módja másként avatkozni bele a helyzet megváltoztatásába.

Az Akadémia első tudományos intézetünk, mely éppen az által, hogy tagokat egyénenként elvégzett bírálat alapján választ, szigorú bírálat alapján jutalmaz, bizottságilag tárgyalt pályakérdéseket tűz ki, kiadásra érdemesített kész munkák megjelenését elősegíti: az országos szellemi versenynek legtekingélyesebb előmozdítója és összealkotásánál fogva az ország tudományos állapotának legmegbízhatóbb nyilvántartója is. Az Akadémia tudja legjobban, hogy egyes tudományágakat kik képviselnek hazánkban, egyes tudósok mit és hogyan termelnek; illetékes vélemények tájékoztatják arról is, hogy minden tudományág területén mi történik itthon és mi történik külföldön. Az Akadémia nem lépné át munkakörét, ha nyilvántartaná azt is, hogy tudományos téren mi az, a mi nem történik, nem történhetik itthon, a kárhányszor nem a tudományos munkálkodásra hivatottak szellemi, hanem tagadhatatlanul nagy anyagi szegénysége miatt,

és meggyőződésém, hogy tetemesen nőne az Akadémia iránt érzett tisztelet, ha tekintélyének egész súlyával mindent elkövetne, hogy a természettudományok, de a többi tudományok művelésének, fejlesztésének útjában is, anyagi eszközöktől függő akadályok ne legyenek. Elevenebb és mindenek fölött eredményesebb tudományos élet nem egyes tudósok érvényesülésének, becsvágyuk kielégülésének magánügye, hanem Magyarország becsületének tartozéka: ezért megmérhetetlen haszon háramianék közművelődésünkre, ha egész tudományos életünket kizárólag az Akadémia irányíthatná.

Ha a M. T. Akadémia ezt a hatáskört biztosítaná magának, éppen nem tévedne a kadémiáktól sohasem járt útra. Ez a háború sok felfogást megváltoztatott, sok intézmény munka körét szűkítette vagy kibővítette. Alig van kizárólagosabban tudományos intézmény, mint a Royal Society, és ez a háborúnak kezdete óta szakadatlanul azon fáradozott, hogy az angol közvéleményt és az angol kormányt meggyőzze a természettudományok gondosabb tanításának, művelésének és a bűvarkodás általánosabbá tételének szükségességéről. Hivatkozva arra, hogy a természettudományok hatása a földművelésre, a gyáriparra, a kereskedelemre na prónapra fokozódik, nyomatékosan sürgeti a természettudományos műveltség terjesztését. Véleményem szerint, ha a Royal Society felelősnek érzi magát mindazért a veszteségért, a mely Angliát közgazdasági téren érheti a miatt, hogy a természettudományok tanításában, művelésében és tanulásában mutatkozó fogyatkozásokra sem a közönséget, sem a kormányt nem figyelmeztette és pótlásukra tanácsot nem adott: akkor az Akadémia is méltón cselekednék önmagához, ha szót emelne a természettudományoknak, különösen a természettudományok kutató módszereinek gondosabb tanítása és gyakorlása érdekében.

Az a szellemi tunyaság, mely az angol ifjúságot akadályozza a fáradságos kutató munkában és az önálló ítéletre való előkészülésben, nem hiányzik a mi ifjúságunkban sem, csak okai mások. Angliában a sporttal űzött szertelenség nem engedi, hogy az ifjúság elmélyedjen a laboratoriumi munkában: nálunk sokszor a keleti nembánomság, az alvásából még föl nem rázott becsvágy, elégszer az életért folytatott küzdelem idézi elő az eredménytelenséget. Nem bizonyos, de lehetséges, hogy ha az Akadémia hallatná a természettudományok erélyesebb művelésére buzdító szavát, vagyonos, előkelő családok gyermekei is célul tűznék ki,

inkább fölfedezésekkel, mint ledér hiába valóságokkal tenni híressé nevéket. És kívánatos is volna, hogy legyenek nálunk is a természettudományoknak anyagilag független rajongói, mert jövőben még költségesebbek lesznek az új nagy eredmények annak következtében, hogy az egyszerűbb feladatok mezejét az elődök már teljesen letarolták.

Ellenkeznek az igazsággal, ha elhallgatnám, hogy az egyetemek tudós képviselői sokszor megkísérelték, lelkesítéssel toborzani híveket a természettudományos munkára. Sajnos, kevés sikerrel. Újjainkon számlálhatjuk össze azokat, a kik jó sorsban születve, nem politikai, hanem tudományos és főleg természet-tudományos pályán kívántak hozzájárulni hazánk dicsőségének gyarapításához. Sőt az egyetemek és főiskolák is jobban teljesíthetnék a tudományok művelése terén ma még egészen reájuk háramló kötelességeket, ha az Akadémia tekintélye is támogatná őket munkatervök végrehajtásában és végső esetben tájékoztatná a kormányt, ha kell, a törvényhozást, mint teszik más akadémiák is, hogy tudományos munkásság kifejtésére elégtelenek a keretek, ha hiányoznak az anyagi eszközök kitöltésükre.

Úgy vélem, nem tévedek, mikor azt állítom, hogy ha az Akadémia, mint a természeti- és technikai tudományos mozgalnak megfigyelője és irányítója, nyilvántartja vala hazánk természeti- és technikai tudományos állapotját és alkalmilag a közoktatásügyi kormánynak vagy az összes kormánynak feltárja vala szükségleteinket: a kkor egyetemeink és főiskoláink másként fejlődhetek volna. — Nincs-e okunk csodálkozni azon, hogy tudományegyetemeinken két, olyan hatalmas lendülettel fejlődésnek indult tudományágnak, mint az organikus chemiának és a biochemiának, egyáltalában nincs rendszeresített tanszéke? Nem meglepő-e, hogy két idősebb tudományegyetemünkön a zoologia, egyik tudományegyetemünkön a botanica összes ágainak csak egy képviselője van? Nem tűnhetik-e fel minden, okokat kereső gondolkozónak, hogy évek óta hallja emlegetni a biológia elsőrendű fontosságát, de egy biológiai tanszék szervezésének gondja még senkit sem háborgatott? Összegegyeztethető-e a tudományok mai állásával, hogy az ország gazdasági életére és közegészségügyére annyira kiható tudományoknak, mint a mineralogiának, a geológiának, a palaeontológiának szétválasztása eddig még csak a budapesti tudományegyetemen történt meg? Megnyugtatható-e, hogy mikor vannak hajózható folyóink, van ten-

geri hajózásunk, műegyetemünkön a hajóépítés tanításának beiktatására csak az utóbbi évek alatt gondoltunk? S ki tudja, mikor kerülhet sorra, hogy a léghajók, a repülőgépek, az autók szerkesztése is belekerüljön a műegyetem tantervébe.

Nagyon jól tudom, hogy az Akadémia olyan tervet nem ajánlhatna megszívlelésre és végrehajtásra, mely az ország teherbíróképességével nem egyeztethető össze; de azt is tudom, hogy minden felsőbb hatóság mérlegeli a dolgokat és ha a kilátásba helyezett haszon a befektetés tisztességes kamatozását biztosítja, legott megtalálja az elégséges fedezetet is mindenre. Németország példája bizonyítja, hogy a természeti és technikai tudományok istápolása gazdagon jövedelmez, annyira gazdagon, hogy Németország példáját most követésre méltónak ítéli Anglia és Franciaország is. Ha valamikor tanácsos volt az utánzás, most még szükséges is. Utánozzuk ebben Angliát és Franciaországot; könnyű szívvel megtehetjük, mert hazai viszonyaink is arról tanuskodnak, hogy a természettudományi vagy technikai oktatásra fordított összegek nem maradtak nyugvótőkék.

Gróf Széchenyi István szellemével megegyeznék és az Akadémia céljaival sem ellenkeznék, ha az Akadémia nemcsak arra vigyázna, hogy a természettudományok művelése fenn ne akadjon, hanem arra is, hogy a természettudományok közgazdasági életünkben minél erőteljesebben éreztessék hatásukat. Igaz, hogy az Akadémia eddig sem mulasztotta el a tisztán tudományos és gyakorlati vonatkozásokat összeegyeztetni: mégis úgy vélem, hogy munkatervét ebben az irányban is valamivel kibővíthetné.

Mindég szemmel tartva, hogy az Akadémia az a tudományos testület, a mely legmagasabb szintjéről legkisebb elfogultsággal ítélheti meg a természettudományoknak a mindennapi élethez való viszonyát és minden tagja tudományos és erkölcsi hírnevével kezeskedik állításainak valóságáért: a közérdeknek nagy szolgálatot tehetne a matematikai és természettudományi osztály, ha a természet bármelyik országába tartozó nyestertermény elhelyéről, termelésének rendes vagy különleges körülményeiről tudomására jutott újabb adatot közölné a földművelés- vagy a kereskedelemügyi, illetőleg a pénzügyministeriummal, hogy a még nem értékesített nyestertermény ipari vagy kereskedelmi értékesítése iránt haladéktalanul lehessen intézkedni. De éber figyelemmel kísérelhetné ásványainknak nemcsak felkutatását,

hanem feldolgoztatásának módját is. Gyakorlati feladatokkal kapcsolatos pályakérdések hirdetésével izgathatná a tőketulajdonosokat olyan vállalkozások támogatására, a melyek iránt eddig nálunk főleg idegenek érdeklődtek, a kik, bizonyára nem a mi boldogításunkra, még most, a háborús években is, szorgalmasan fölkeresik ásványokban gazdag vidékeinket. Így talán levetkőzhetjük ügyefogyottságunkat s valamikor megszűnénk, hogy chromot, vasat, antimont, ólmot, cinket, alumíniumot, molybdænt tartalmazó nyersanyagainkat osztrák, német és helvét vállalkozók hasznosíthassák.

El tudom képzelni azt is, hogy ha az Akadémia vette volna kezébe a természeti ritkaságoknak, vagy egy nemzeti park létesítésével a természetieknek védelmét, ma nem kellene aggódva gondolnunk reá, hogy a műveltség és a polgárosultság megfontolatlan terjesztése következtében utódaink már csak irodalmi adatokból fogják tudni, hogy Magyarország hegyeit, rónáit, folyóit egykor mennyivel több növény- és állatfaj tette nevezetessé.

Minthogy természettudományos fölfedezés és találmány legalább is mostohatestvérek és ha nem is egyenlő értékű, de egyenlően értékes bizonyítékai valamely nemzet szellemi tehetőségének és életrevalóságának: legyen szabad emlékezetbe idéznem Wartha Vinczének 1909-ben mondott elnöki beszédét, melyben az őt jellemző elragadtatással adja elő, hogy a francia Akadémia nemcsak maga buzdít gyakorlati feladatok megoldására, hanem mindent elkövet, hogy kiválóbb találmányok áldásossá váljanak. Kívánatos volna, hogy jövőben érdeklődjék az Akadémia a magyar találmányok iránt és szigorú, de jóakarató bírálatával serkentse kitértő munkára feltalálóinkat. A tudományos fölfedezések a magyar név becsületét öregbítenék; a találmányok az erkölcsi sikert anyagi haszonnal is tetéznék: az pedig nagyon reánk férne, hogy nálunk is minél több igazi tehetség ösztönzést kapna hasznos találmányok kieszelésére.

Most még néhány szóval annak megvilágosítására kívánok reátérni: miért tartom én szükségesnek, hogy az Akadémia a külföldi tudományos irodalommal közvetlen összeköttetést létesíteni törekedjék.

Távol áll tőlem még csak gondolni is reá, hogy az Akadémiának nem a magyar nyelvnek ápolása, fejlesztése és a tudományoknak magyar nyelven való művelése volna elsőrendű feladata.

Ez annyira természetes, hogy erről vitatkozni sem szabad. Akadémiánknak létjogosultságát ez adta meg a múltban, ez adja meg a jövőben is. De ma, mikor a kisebb nemzetek történeti küldetésének erős bizonyítéka az is, hogy a tudományok fejlesztésében milyen helyet foglalnak el, mennyire bírnak részesei lenni annak a nagy, közös szellemi munkának, mely a művelt nagy és kis nemzetek tudósait, ennek a szerencsétlen háborúnak kitörése előtt, az egész emberiség ismeret-állományának összehordására és rendezésére egyesíteni törekedett: nemzeti műveltségünknek egyetlen, a polgárosult világ minden tanult emberétől látható jele csak az lehetne, ha a tudományos világirodalom nemcsak a Magyarországon élő és dolgozó tudósra, hanem a M. T. Akadémiára hivatkoznék.

Nincs erőnk követelni, hogy a hazánkban megállapított tudományos eredményeket a nagy, művelt nemzetek tudományos folyóiratai, az Akadémia osztályainak magyar nyelven kiadott közleményeiből dolgozzák fel; azt sem kívánhatjuk, hogy a magyar tudósok kutatásaik eredményeit külföldi folyóiratokban ne jelentessék meg addig, a míg azok az Akadémiának idegen nyelvű kiadványában meg nem jelentek: de szép szerével reá-kényszeríthetjük a külföldi folyóiratok szerkesztőit, hogy az Akadémiáról, osztályainak munkásságáról tudomást vegyenek. Ez pedig csak úgy volna lehetséges, ha az Akadémia — egyelőre — havonként, meghatározott napon, valamelyik, a nyugati vezető nemzetektől elfogadott nyelven, olyan «értésítőt» adna ki, mely az osztályok ülésén havonta bemutatott és kiadásra érdemesnek ítélt értekezések rövid tartalmát közölné. Ez a kiadvány a mostani «Berichte»-t és «Umschau»-t, melyek az értekezéseket egész terjedelmükben, de rendszerint nagyon későn közlik, nem tenné fölöslegessé; sőt nélkülözhetetlenségüket bizonyítaná, ha a részletek tekintetében reájok terelné a figyelmet.

Bizonyos, hogy egy ilyen értesítő kiadása anyagi áldozatot követel vagy az Akadémiától, vagy a magyar kormánytól: azonban ezt megtérítené az erkölcsi haszon. Ma talán már szabad nekünk is elvárnunk, hogy a művelt nemzetek tudományos körei az Akadémiát ne csak a külső tagok választása, hanem a magasabb műveltség fejlesztése érdekében végzett tudományos munka miatt tekintsek saját akadémiájukhoz hasonló értékű tényezőnek. Bensőbb kapcsolatunk a nemzetközi tudományos irodalommal élénkíthetné, sikeresebbé tehetné tudósaink munkásságát; a

tudományos világ ítélőszéke elébe idézés fokozhatná tudósaink felelősségérzetét és közelebb vihetne bennünket ahhoz az eszményünkhöz, hogy Magyarországot a M. T. Akadémiának az emberiség művelődése ügyében teljesített szolgálataiért is tiszteljék.

Az Akadémia osztályai közül egyik sem alkalmasabb arra, hogy a várva-várt béke beköszöntése után, az ország határain belül az anyagi javakat termelő munkában, az ország határain kívül a közös célra törekvésben annyi érintkező pontot kereshetne és találhatna, mint a matematikai-természettudományi osztály. Ez a felfogás bátorított mai felszólalásomra. Szerencsésnek érzem magamat, ha az Akadémia nagyjai, a kik tisztábban látnak, mélyebben gondolkoznak és éppen ezért helyesebben is ítélhetnek, mint én, érdemesnek találnák észrevételeimet a komoly megfontolásra.

Hazánk és Akadémiánk fényes jövőjébe vetett szilárd bizalommal nyitom meg az Akadémia hetvennyolcadik évi közülését.

Ilosvay Lajos.

Jövönk és a tudomány.

Éjjeli-nappali gondunk: a béke elkövetkeztével hogyan menjünk eleje a magyar jövőnek? Olvassuk és halljuk is mindennütt: gazdasági és pénzügyi téren ezek a teendőink, politikai, közigazgatási és közoktatási téren ezek és ezek. Csak egyről nem szól senki azok közül, a kik kezdésre és vezetésre hivatottak: a magyar tudományról.

Ez valóban egészen ránk valló, elszomorító tünet. Elszomorító, mert szinte hihetetlen rövidlátásról és sekélyes fölfogásról tanúskodik épen ma, mikor a tudomány jelentősége oly roppantté és oly kézzelfoghatóvá lett, mint még soha, mióta az emberi szellem magára és a világra eszmélt. Nem lehet kétséges: vagy a magyar tudós és a magyar tudomány hozza meg a magyar üdvösséget, vagy senki és semmi.

Néhány hónapja, hogy dr. Ulain Ferencz egy hírlapban megdöbbenő tisztánlátással, kegyetlen világossággal mutatott rá a mi nagy betegségünk csiráira. Nem Ausztria rontott meg bennünket gonosz szemmel, hanem az a miazmás szellemi és erkölcsi légkör, melyben születünk, nevelődünk és egész életünkön

át — amerikázunk. Nálunk a rend kapkodásban, a kitartás lobbanékonyságban, a kötelességérzet úrhatnomságban, az alapos-ság fölszínességben, az önismeret főnhéjázásban, a komoly kritika emberhajhászatban vagy tömjénezésben nyilvánul. Az egyes-nél ép úgy, mint a nemzet egészében. Nemzetem nemcsak a magyart, hanem minden hazai népfajt értve.

Van-e e bajok ellen orvosság? Orvosság — cseppek és porok alakjában — nincs, de van segítség a modern hygiéne értelmében : a légkör megtisztítása. A fertőtlenítés nagy munkáját csak egy hatalom hajthatja végre : a tudomány, még pedig nemcsak a maga kutató, hanem nevelő erejével is, mely kérielhetetlen módszerében, megvesztegethetetlen igazságra törekvésében és könyörtelen ön- és tárgykritikájában érvényesül. Mert a tudomány nemcsak tudás, hanem erkölcs is egyúttal, sőt legmélyebb nyilvánulásában maga az erkölcs.

A tudományról való ez a fölfogás nem tudós rögeszme, hanem valóság. A harminczéves háborúban minden téren lezüllött Németország ennek élő bizonyága. Mi emelte föl ezt a német-séget süllyedéséből, a legmélyebből, melyről a cultumépek története tud? A fajt a maga egészében nagyrészt, sőt első sorban a német tudomány. Lessing kritikája, Kant kategorikus erkölcstana, Goethe és Schiller művészi és ethikai tudatossága, Hegel rendszeressége, az egész nagy német kutatás, a Humboldtok. Rankék, Grimmeek, Mommsenek, Virchowok stb. szigorú tárgyias-sága. A legyőzhetetlen hindenburgi stratégiának ez szállítja nemcsak a harc nyers eszközeit, hanem a lelket is, a fegyelem kemény iskoláján átment német lelket. Ma már bizonyos : a jövő a németiségé, a német tudományé.

Mi a teendőnk? Magyar tudományt kell teremtenünk, mert, fájdalom, magyar tudomány európai értelemben, mint európai tényező, még nincs. Tényezők vagyunk katonai és politikai, anyagi és gazdasági tekintetben, de a tudományban, bármily kiváló tudósaink voltak és vannak, nem teszünk számot. A mi tudományos hatás tőlünk nyugat felé indul, szinte lopva lépi át határainkat és legtöbbszöire esetlegességektől függ. Egyes neveket számyra kap a hír, de szervezetlenségünk átka, hogy magáról a magyar tudományról a külföld soha nem vett tudomást.

Azonban nem hiúságból és a nemzeti ragyogás okából kell a magyar tudomány, hanem kell mint a magyar lélek meg-

újítója, mint kovász, mely erjedésbe hozza és átalakítja a magyar világot. XVIII. és XIX. századi nagy íróink fölébresztették a nemzetet halálos álmából, tudományunknak a dolgos nappal tudatára, munkára és tetterre kell ébresztenie. Erre azonban csak a komoly, módszeres tudomány képes és nem az a nálunk annyira elterjedt dilettantizmus, mely szellemességekkel, vagy, nem bánom, geniálitásokkal kápráztat. A köztudatba és közbecsülésbe úgy szólván csak az effajta munkák mennek át, és nem azok, melyek a lélek vasfegyelmével, évek vagy egy egész élet fáradhatatlanságával, nem csillámló hamis köveket, hanem tényeket és maradandó igazságokat hoznak napvilágra. Talál-e nálunk ilyen tudós és ilyen munka igazi elismerésre? Sehol, legfeljebb a sokat gúnyolt és becsmérelt Akadémiában. Há: akkor kinek legyen kedve ilyen munkákat írni, egyáltalán ilyen lenézett, aszkéta hivatáshoz?

Németországban a legmegtisztelőbb czímu a professoré és a professor egyúttal a nemzeti élet legmélyebb és leegyetemesebb mozgatója, minden irányban és minden területen: a legsökönnyösebb conservatismustól végig minden áramlaton a legradicalisabb socialismusig, a legeldugottabb vidéki városkától fölegészen a birodalmi cancellári palotáig. Hadvezérei is valósággal formaruhát öltött professorok. (Csak a diplomaták közt akad kevés!) Nálunk a német professor, az alkotó tudós helyét a meddő politikus — akár parlamenti, akár kupaktanácsbeli — foglalja el, vagy, a mi többnyire egyet jelent, az ügyes és ügyeskedő, szemfüles, mindenhez értő és semmit sem tudó, de az ignorantia biztosságával fellépő úgynevezett «jogász». Övé az ország, a hatalom és a dicsőség.

Tehát mi a teendőnk? Magyar tudományt kell teremtünk és teremteni annyit jelent — nem inspirációról és égi adományról, hanem munkáról, kitarató, következetes munkáról lévén szó — annyit jelent, mint: szervezni. Van mindenféle «tanácsunk», köztük teljesen lehetetlen és czéltalan is; csak tudományos tanácsunk nincsen, nagyszabású, nem a szakképzést irányító, hanem a nagy, tiszta, önézelű tudományt szervező tanácsunk. Ezt nem pótolhatják sem az egyetemek, sem egyéb tudományos intézeteink, mert ezeknek hivatása a tudomány művelése és terjesztése, míg a szervezéshez sem módjuk, sem hatalmuk, sem eszközeik nincsenek. Ilyen tanácsra van — tekintve ziláltságunkat és tehetetlenségünket — mindeneelőtt szükség-

günk, mely pontosan ismeri tudományunk helyzetét tárgyi és személyi vonatkozásaiban, mely a kormánnyal állandóan és közvetlenül érintkezik és programjának folytonosságával és következetességével túléli a ministereket és osztályvezetőket, mely terveiben és céljaiban átöleli a magyar tudományos cultura egyetemét és szemmel tartja minden részletét.

Átöleli és szemmeltartja azonban nemcsak a magyaryelvű, hanem minden más nyelvű hazai tudományos culturát is. Ezeket mindenképen bele kell kapcsolnunk a nagy magyar szervezetbe, mint a hogy minden más közügyet belekapcsoltunk, a mi hasznunkra és senki kárára. Ha valami, ez lényegesen segítheti a nemzetiségi kérdést megoldani, nem türelmetlenséggel és szűkkeblűséggel, hanem a szellem erejével. Anyagi eszközeink bőségével, a megértés, de egyúttal a kulturális felsőség varázsával.

Mindezek mellett kifelé is, a külföldre való hatásában és a nagy culturepekkel való összeköttetés szempontjából is szerveznünk kell a magyar tudományt. Nem congressusokkal és magyaros vendéglátással, még cseretanárokkal sem szerzünk künt érvényt a magyar tudományos törekvéseknek, hanem csak állandó és következetes nyelvi közvetítéssel. Ne jelenjék meg semmi sem magyar nyelven, a minek komoly tudományos értéke van, hogy arról a vezető népek tudománya tudomást ne szerezzen; de tudomást szerezzen ne szétszórta, német, francia, angol czégér alatt, hanem együttesen, világnyelven ugyan, de a magyar czímer ékességével. Ez nem fog a magyar nyelv kárára esni, a hogy nem esik Skandinávia nagy kis-népeinek kárára sem; sőt ellenkezőleg! De különben is, ismerjük meg való helyzetünket és jogos önértékünk ne váljék a korlátoltak önteltségévé: a kis embernek vásárra kell vinnie a portékáját, mert különben ott romlik, mint már annyi magyar akarat, tehetség, érték és eredmény megposhadt és eltemetődött, mely az egyetemes haladásnak jávára, nekünk pedig dicsőségünkre válhatott volna.

A mit egy ifjabb írónk nemrégiben igaztalanul mondott a magyar irodalomról, az teljes mértékben áll a magyar tudományról: nagy erők, kevés méltó alkotás, úgyszólván semmi siker! Anyagi hatalommal — számunk gyöngeségénél fogva — soha nem ülhetünk győzelmet a világ közömbösségén, szellemi erőinkkel azonban, ha jól fölhasználjuk, rákényszeríthetjük, hogy tisztelettel említse nevünket. Milyen gyönyörű még álomnak is,

ha a magyar tudománynak sikerülne elérnie, hogy egy kései magyar nemzedékről ellenségeink úgy nyilatkozzanak, a hogy nemrégiben egyik üzenetében Wilson jelentette ki keserű kénytelenséggel a németekről: «Nem vagyunk Németország nagyságára féltékenyek... Nem irigyeljük tudományos vívmányait és kimagaslását, sem vállalkozásait, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy ragyogó és irigylésreméltó hírnevet szerzett magának.»

Nem férhet hozzá kétség: a magyar jövőt a tudományra kell építenünk, vagy homokra építjük.

Bleyer Jakab.

ÉRTESÍTŐ.

A magyar irodalom bölcselete.

Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. Ötödik bővített kiadás. Budapest, az Athenæum kiadása. Év nélkül (1918), k. 8-r. 254 l. Ára 4 K.

A magyar irodalom kis-tükre huszonkét év alatt immár ötödször kerül ki a prés alól: oly jelenség, hogy mellette nem haladhatunk el megállás nélkül. Irodalomtörténeti munkának, azokon kívül, melyeknek példányait a középiskola fogyasztja, ily siker még nem jutott osztályrészül. Ez a nagy kelendőség bizonyossága egyfelől a könyv értékének, de másfelől közönségünk műveltségének is. A mi sokat korholt és ócsárolt közönségünk mégsem olyan léha és fölületes, ha van érzéke a *Kis-tükör* magas szempontjai és mélyen járó fejtegetései iránt! De Beöthy Zsolt hálás is megértő közönsége iránt: könyvét minden kiadása alkalmával átdolgozza, s ez az átdolgozás most, az ötödik szövegezésnél, olyan gyökeres volt, hogy a munka az előbbi kiadásnál több mint egy negyedével bővebb, s nincs egy lapja sem, melyen ne maradt volna a szerző gondos simító, javító kezének nyoma. Ez a gazdagodás sok irányban jelentkezik. A kört, melyet a tárgyalás fölöl, az újabb jelenségek bevonásával kiterjeszti a millenniumig, az anyagot egyes mozzanatok behatóbb elemzésével, egyes írók (p. o. Kemény Zsigmond, Arany János) részletesebb, színesebb jellemzésével kibővíti s az irodalomtörténeti kutatás legújabb eredményeit egy-egy találó jelző, egy-egy rövidségében sokatmondó utalás alakjában értékesíti. A *Kis-tükör* — ebben az alakjában szinte ki sem jár neki e jelző — fénye nem homályosodik a korrallal!

Mindezeknél a változtatásoknál fontosabbak azok a toldások, melyekkel a szerző könyvének bölcselati jellemét iparkodott élesebb fénybe helyezni. A *Kis-tükör* ugyanis lényegében ép annyira bölcselati munka, mint történeti: a magyar irodalom bölcselati megvilágítása, s mint ilyen a maga nemében, egy-két kísérletet figyelmen kívül hagyva, első és páratlan.

Minden tudomány, fejlődésének tetőpontján, iparkodik beleolvadni abba a közösségbe, a melyből fejlődésének kezdetén kiszakadt, a bölceletbe. A modern tudományok, elvégezvén az alapvető munkát, a tények leírását és rendszerezését, a törvényszerűségeknek vagy a fejlődésnek és az azt irányító erőknek ki-nyomozása után a bölcelet nézőpontjára emelkednek; az irodalom története is az irodalom elméletén át az irodalom bölceletévé magasodik. Beöthy Zsolt munkássága kiterjed e fejlődésnek mind a három phasisára. Irodalmunk életét megrajzolta iskolai irodalomtörténetében, mely nemcsak tökéletlen elődeinél, hanem minden követőjénél módszeresebb és művészi-ebb s egyszersmind Toldy után végérvényesen megszabja a magyar irodalomtörténet kereteit; irodalomelmélete, — sajnos, könyvatos jegyzetekbe lerakva, így a tudomány számára is alig hozzáférhetően — megállapítja Taine nyomán, de rajta túlmenve, eszméit tovább fejtvé és kiegészítve, az irodalmat életető és szabályozó erőket meg munkájukat; irodalombölceletét a *Kis-tükör* adja.

Az irodalom bölcelete Beöthy értelmében az irodalom-elméletében megállapított törvényszerűségek alkalmazása egy irodalom életére, az irodalmi jelenségek létrejöttének és összefüggésüknek megfejtése az irodalomban működő erők összehatásából. Négy ilyen erőt állapít meg: a nemzetet, melyből az író származik, a környezetet, a melyben él, az irodalmi hagyományt, mely elődei munkásságában letéve reá hatott, és a maga egyéniségét, míg egy ötödik erő, vagy inkább elv, a művészi, az alkotások értékét és hatását szabja meg. (A faj helyébe nála a nemzet lép, Taine többi meghatározó erejéhez pedig az irodalmi hagyományé s a művészi erőé csatlakozik új, de igen fontos elemekül.) Az irodalom bölcelete tehát az ismerésnek, a való fölfogásának egyik nagy principiumát, az okság elvét való- sítja meg az irodalmi alkotásoknak s magának az irodalomnak megértésében. Az irodalom így, Beöthy bölceleti álláspontjáról tekintve, nem laza, rendszertelen halmaz a tényeknek, de nem is időrendben egymást követő jelenségeknek fölfűzése a történelem fonalára, hanem olyan egység, melynek szorosan egymáshoz kapcsolt elemeiben, bármennyire eltérő természetűek és értékűek, ugyanazoknak az okoknak hatása tükröződik.

Nagy, átfogó kapcsolatokról van szó a *Kis-tükör*ben. Ezeknek a kapcsolatoknak s az őket létrehozó erőknek egy része régebbi irodalomtörténeti vizsgálódásokban is szerepelt. Arra a kapcsolatra, mely a költő egyénisége és művei között van, már

ezelőtt egy évszázaddal nyomtatékosan utalt Kőlcsey, mikor híres kritikájában Csokonai költészetének fogyatkozásait a költő jelleméből és élete körülményeiből iparkodott megfejteni; az irodalmi hagyomány érvényesülésének kutatása meg nemcsak külön irodalomtörténeti módszert, az összehasonlító, s egy az irodalomtörténettől szinte már elszakadó disciplinát, a tárgy történetet, keltett életre, hanem túlzásba is tévedt s háttérbe szorította az irodalomtörténet egyéb föladatait. Beöthy elméletének újszerűsége abban áll, hogy menten a két szélső ellentétnek, a milieu-elméletnek és a hősök cultusának, egyoldalúságától, az erők egész sorát szerepelteti és sikerült neki úgy megállapítani a négy, illetőleg öt erőt, hogy segítségükkel minden fontosabb kapcsolat tisztán álljon előttünk, minden irodalmi alkotás állandóan ható okok természetes okozataként tűnjék föl.

Mivel irodalomtörténet-írásunk eddigi irányai jobbra pszichologiai, összehasonlító és æsthetikai módszerrel dolgoztak s így az egyéniség, az irodalmi hagyomány és a művészet szempontjait juttatták érvényre, Beöthy értékesíti ugyan a *Kis-tükör*ben azokat az eredményeket, melyekhez ezzel a három szemponttal eljuthatni, de ezeken túl gazdagon gyümölcsözteti másik két szempontját is, s ezek alkalmazásában olyan téren járván, melyen előtte magyar kutató még nem tört utat, a nemzeti tényező és a közviszonyok hatásának kimutatásában határozódik könyvének legnagyobb érdeme, itt jut a legszebb, legmegkapóbb eredményekre. Arra nincs terünk, hogy a kár a legjelentősebbeket is itt kiemeljük, hiszen le kellene nyomtatnunk a könyvnek egy jó részét, s még az újaknak, az ötödik kiadásban először szereplő eredményeknek megállapítása is a szakfolyóiratokra tartozik nem reánk — e helyett a könyv általános érvényű tanulságaira akarom ráirányítani a figyelmet, a *Kis-tükör* bölceleti felére.

Beöthy a nemzeti tényező és a korviszonyok hatását nyomozva irodalmunk életében, ezekkel a szempontokkal, mint szilárd vaskaposokkal, egységbe szorítja az egyébként szertehulló jelenségeket. A nemzetiségi kapcsolat átfogóbb, az irodalom egész életére kiterjed, a kor eleven ereje csak egy időszak termékeit tartja össze. Az irodalomtörténet egyes nagy szakaszain belül megkeresi Beöthy annak a kornak jellemző eszméit és törekvéseit, megállapítja uralkodó áramlatát és kimutatja, mint jelentkeznek ezek a kor gondolat- és érzésvilágát színező vonások az egyes írók fölfogásában, munkásságában, alkotásaiban, annál nagyobb erővel és annál tisztábban, minél hatalmasabb az az írói egyéniség,

melyre hatottak. A legnagyobb írók a leginkább korszerűek, a protestáns korban Balassi, a katolikus korban Zrinyi, a reformkorban Vörösmarty, a szabadságharc idején Petőfi, utána Arany és Tompa. A tények és megállapítások természetesen eddig sem voltak ismeretlenek, de új a megokolás, az okozati kapcsolat, a jelenségek bölcséleti megvilágítása.

De az egymást váltó, tartalomban és szellemben eltérő, sőt gyakran ellentétes korszakok is egy magasabb egységbe rendeződnek Beöthy másik szempontjából. A nemzetiség ereje, mely a ködbe vesző régi koroktól kezdve mindmáig él és hat az irodalomban, minden magyar író lelkében fejleszt azonos vonásokat, s ez az azonosság a legkülönbözőbb egyéniségeket, a legváltozatosabb tehetségeket bizonyos közösségbe kapcsolja bele. Ennek a közösségnek symboluma az a Volga-menti lovas, a kinek képét Beöthy könyve elején megrajzolta. Lelki világa egyszerű, de fölismerszenek benne a magyar faj jellemző vonásai: nyugodt vérmérséklete, bátorsága, tiszta pillantása, józansága, ragaszkodása fajtájához s legerősebb, uralkodó érzése, népéhez való tartozásának tudata. Ezekből a vonásokból, melyeket a régi faj, a természeti viszonyok és a sajátos életmód fejlesztett már igen régen, a honfoglalást megelőző kor magyarjában, alakult az egész magyarság szellemi élete. Ezek szabták meg hősi eszményét: a nemzet érdekéért önmagát föláldozó vitézséget; ezek értetik meg politikai érzékének csodálatos fejlettségét és képzeletvilágának korlátoltságát; ezekből sarjadt alkotmánya csakúgy, mint irodalma, mely nem is egyéb, mint lelki alkatának képe a magyar nyelv formái között megjelenítve. Beöthy egyik legfontosabb föladatául éppen annak kimutatását tekinti, miként nyilvánul majd ezer éves irodalmunk egymást váltó jelenségeiben ez a faji lélek, mint «húzódik végig élete folyásában, bármekkora erőre jutott muló áramlatok sodrában» ez az erős faji jelleg, a középkori latin krónikáktól kezdve, melyek először rajzolják meg a magyar ideált, Balassin, Zrinyin, Gvadányin keresztül Petőfiig és Arany *Toldijáig*. Költészetünk minden értékes alkotását, bármilyen különbségeket teremt is közöttük az egyes költők eltérő egyénisége, ugyanaz a nemzeti szellem élteti s teszi ugyanazon lelki közösség elemévé.

Beöthy fejtegetései ellen e ponton látszólagos aggodalom merül föl: lehet-e általában egy oly sok elemből összeforrt nemzetnek és irodalmának, mint a magyar faji jellegéről beszélni? Hiszen a magyarság már akkor, mikor a világtörténet színpadára föllép.

kevert nép volt, legalább két fajnak, a törökségnek és ugarságnak vegyülete. S azóta is, míg egyfelől a törzsökös magyarságot az évszázados küzdelmek egyre fogyasztották, másfelől olyan tömegben olvadtak bele idegen fajú elemek, hogy a későbbi korok, mondjuk a XIX. század magyarságában a magyar vér, a faji tulajdonságok hordozója, nagyon megcsökkent. Erre az ellenvetésre czéloz maga a szerző is, egypár szóval meg is czáfolja, de az ellenvetés erejét lerontó s a magyar fajiság meglétét igazoló érvei nem itt, hanem irodalom-elméleti munkájában olvashatók. Rövidre vonva közlöm őket. A magyarságba az idegen elemek egyrészt nem egyszerre, hanem más-más időben olvadtak bele, másrészt különféle fajú népekből kerültek ki, melyek annál könnyebben merülhettek el a számra nézve mindig jóval nagyobb magyarságban, mert itt szíves fogadásra találva nem volt okuk az ellenállásra, saját fajiságuk fönntartására. Továbbá állami életünk vezetője kezdettől mindmáig a magyarság volt, a maga magyar faji tulajdonságaival. Az idegeneknek tehát, ha részt akartak kapni ebből a vezető szerepből, el kellett sajátítani ezeket a magyar tulajdonságokat, fajilag magyarrá kellett válniuk,¹ s erre annál könnyebben nyílt alkalmuk, mert a nemzet vezető eleme, a nemesség, nem volt nálunk olyan zárt testület, mint nyugaton. Államszervezetünk, alkotmányos intézményeink, melyeket a magyarság a maga képére formált, a fölszívott idegen elemet is természetszerűleg olyanná fejlesztették, a milyen jellemet ez a szervezet, ezek az intézmények kifejeztek és megköveteltek. Végül a mint az eredeti ősmagyar jellemet a síkon való lakás és az itt folytatott életmód alakította ki, ugyanezek a tényezők hatottak a bevándorolt idegenekre is és mind közelebb hozták őket a magyarsághoz.² A magyar fajiság megvolt ezelőtt ezer

¹ Ugyanezt a tanítást hirdeti a műveltségre vonatkozólag újabban Bleyer Jakab.

² Teljesen osztozik Beöthy fölfogásában a legkiválóbb magyar anthropologus, Lenhossék Mihály; ő is vallja, hogy a kevert fajokból alakult nemzetnek lehet egységes nemzeti jelleme s ezt legújabban a következő meggyőző érveléssel bizonyítja: «Nem szabad csekélyre becsülnünk azt a hatalmas suggestív erőt sem, melyet egy különböző fajokból összetett nemzet körében a faji többség vagy az uralkodó faj fejt ki a másikra, vagy a többire psychikai tekintetben. Csak ebből érthető, hogy egy-egy fajilag változatos összetételű nemzet körében egységes nemzeti jellem, közös ideologia tud kialakulni; az uralkodó faj a maga lelki dispositióját, gondolkozásmódját, érzelmi színezetét mintegy reáruhazza a többire.» (*Természettudományi Közlöny*. 1918: 217. l.)

évvel, s a körülmények szerencsés találkozásánál fogva megvan ma is, erejét, színét nem fogyasztották a beáradt idegen elemek, mert azok igen hamar, már a második nemzedékben teljesen hozzásimultak a magyar jellemhez.

Még egy, az előbbieknél is átfogóbb kapcsolatot teremt Beöthy: egy nagyszabású keretet, melybe bölcséleti fejtegetéseit foglalja. Az irodalmat nem önmagában vizsgálja, hanem mint az emberi szellem egyik nyilvánulását, mint egy sajátos módot, a melyen a magyar lélek tartalma kifejlődik. Nem szakítva el a többi szellemi nyilvánulásoktól, a művészetektől, az ékeszólástól, a tudományoktól, a politikai élettől, az irodalmat beállítja a magyar műveltség fejlődésébe, s könyve nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a magyar szellemi életnek tükré lesz: a magyar szellemi élet fejlődésének bölcséleti megvilágítása.

A kis könyvet a magyar irodalom szeretete hította életre; az lesz a legszebb jutalma, ha ezt a szeretetet minél több szívbe át tudja terjeszteni.

Császár Elemér.

Sík Sándor költeménykötete.

Sík Sándor költeményei. Budapest, «Élet» r. t. kiadása, é. n. 8-r. 351 l.
Ára 5 korona.

Sík Sándor lelke egész valója szerint vallásos költő, de menten minden felekezeti egyoldalúságtól és elfogultságtól. Bár maga is egyik legtisztéletreméltóbb rendünk tagja, költészete annyira távol áll minden felekezeti színezettől, hogy e minden gyöngédség és finomság iránt fogékony költészet sugallói közül még a katolikus költők legbájosabb és legállandóbb ihletője: a Mária-cultus is hiányzik. Nála nem felekezeties és nem agresszív érzés a vallás, hanem szent belső ügy, kincsés lelkitartalom és boldogságos nagy érzelem. Egész lelke Istenbe olvad át, valami ujjongó, mélységesen boldog örömmel. Ő benne, lelkének költői nyilatkozásai szerint, a vallás valóban inkább állandó és heves hullámszásban levő érzések összessége, mint tanításoknak és világnézetnek eredője. A maga vallásos érzésének lényegét is találóan emelte ki, a keresztyénségről szólva, Mindszenty-életrajzában: «A keresztyénség lényege szerint a harmoniával, megelégedéssel, állandó örömmel telt lelkek szülője. Legigazibb képviselőiben mindig így jelentkezett... Az ő fiai a madarakkal versenyt daloló Assisi-i Szent Ferenczek. Mi sem áll oly távol a keresztyénségtől, mint a pessi-

mismus». Sok van benne a primitivek tiszta, boldog rajongásából, valami nagy életörömmel átitatva, melynek hevében az egész világot részesévé szeretné tenni a maga extatikus boldogságának, ennek tisztító fényében szeretné megfürdetni minden embertársának lelkét. Derűs ifjú lélek, ki a gyermek tágra nyílt, lelkes szemével, a mindenségbe átolvadó szeretettel nézi a világot, bele mer tekinteni az életbe a nélkül, hogy szeme elfelejtené a mosolyt s a gyermeki szív tiszta áhítatával borúl le e szép világ teremtője előtt. Ha elődje, Mindszenty Gedeon, «a hit búfelhős csillagá»-ról szolt, nála a hitnek tavaszi meleggel és fénnyel ragyogó napjáról beszélhetünk.

Lelke uralkodó érzésének megjelölése mellett formailag legjellemzőbb sajátosságát is kiemelhetjük. Symbolista; nem leszűrődött érzéseket, hanem pillanatnyi és határozatlan benyomásokat, tudat alatt rejtekező érzéseket, a hangulatoknak sokszor csak foszlányait és árnyalatait énekl meg s ezeknek kifejezésére és átvitelére a mi lelkünkbe suggestiv symbolumokkal törekszik.

Vallásos tárgyú költemények alkotják a vaskos kötet túlnyomó részét, de nem programmszerűen vallásos versek, hanem egy olyan lélek nyilatkozásai, ki ezzel az érzéssel van tele s ez szenvedélyes melegséggel árad belőle az élet minden jelenségére, tekintete előtt ennek fényében csillan fel minden. E tárgyú költeményeit több cyklusba sorozta. Közöttük legértékesebb *A belülvalók mécsse*, melyhez magyarázó alcímül ezt fűzte: «Költemény a lélekről és az Isten szerelméről». Egy bensőséges önvallomás ez, a maga lelkének feltárása azon az útván, mely a világ szeretetétől Isten szerelméhez vitte, hogy szerzetesi fogadalmával örök frigyre csatolja hozzá magát.

A sorozat három részből áll. Az elsőben (*A remete a sivatagba indul*) mint a mesterkelt gyönyörökbe beleunt alexandriai világfiát mutatja be magát, a mint kiábrándul e világból s elindul a sivatagba, hogy ott könnyeiben megtisztuljon. A második rész (*A könnyről*) lelkének a sivatagban, a szerzetesi szoba magányában való átalakulását mondja el, míg a harmadik részben (*Éneke éneke*) az Istenhez tért s a világ kísértésein diadalmaskodó lélek öröme és vigadozása harsan fel. Az érzés mélysége és árnyalatokban való gazdagsága, az előadásnak bensőséges heve, az újszerű kifejezőmód s a formáknak szépsége nemcsak vallásos költészetünk, hanem egész újabbkori lyránk legjava termése közé emeli e cyklust.

Többi e tárgyú költemény-sorozatai egészükben nem sike-

rültek ennyire. A *Meditációk* cím alá foglaltak tartalmilag helyenként mélyek, de formailag kevésbé gondosak és némi keresettség is érezhető bennük. A *Bibliai képek* egészében a legkevésbé sikerült, túlnyomóan bágyadt, üres és érdektelen képek sorozata, de akad köztük egy olyan is (*Jézus és a kereszt*), mely a maga elegikus tompítottságában is döbbenetes hatású kép. *Az Ur az én pásztorom* című cyklusa két első tagjában (*A várásról*, *A sétálásról*) van valami túlzottan, édes késen és mesterkéltén ható, a mi már a költő őszinteségéről való legjobb meggyőződésünk mellett is a naivkodás érzetét kelti bennünk. De viszont ebbe a cyklusba van foglalva a kötetnek talán legszebb költeménye, a *Sanguine pluit* című ének, a Krisztus ártatlan halálától tépett szívnek egészen drámai erejű, vergődő pœnitentia-tartása. Szintén az Istenről szóló költemény s az istenség megnyugtató és boldogító eszméjéhez vezet *A tenger* című symbolikus képsorozat, de itt sokszor csak súlytalan szavak árjába vész s indokolatlanul teszi bonyolulttá symbolikáját is.

A belülvalók mécsének az Istenhez jutás örömét tolmácsoló heve annyira uralkodó érzéssé válik az egész kötetten át az olvasóban, hogy ennek symbolikus képeit érezzük két olyan költeménysorozatban is, melyekben talán nem is ezt akarta kifejezni a költő. Az egyik (*A bányá*) egy selmeczi bányajárás hangulatait érzékíti, itt-ott valóban megkapóan; a másik (*Odysseia*) a parnassistákra emlékeztető, a gemmák finom, filigrán technikájával készült hat képecske az *Odysseia* egyes jeleneteiről.

Nem vallásos tárgyú költeményei között, már lelkének mysticismusra hajló természeténél fogva is, azok a legsikerültebbek, melyeket *Viziók* és *Hangulatok* címmel csoportosított. Az első csoportban általán az élet titokzatosságának, bizonytalanságának, akaratunktól teljesen független, álomszerű voltának differentiált, sokszor szinte tudat alatt küzködő érzéseit és hangulatait szólaltatja meg. Nem elmélkedik ezeken a kérdéseken, nem sorakoztat reflexiókat megfejtésükre, hanem egy-egy sajátos kép által igyekszik hangulatait a mi lelkünkbe átárasztani. Egyik ilyen költeménye (*A fehér koszorúk titka*) egy valóban suggestív képsorba öntése a holdas éj titokzatos hangulatának, mikor nem tudjuk, ébren vagyunk-e vagy álmodunk; az élet, álom és halál rokonokként tünnek fel álmodozó lelkünk előtt, míg végül összefoly benne mind a három. A kép e mellett három életsorsnak, a költő és testvérei életének is symbolumává lesz. Nemcsak a kép van jól választva, hanem a sorok ismétlődései, a szavak egymásba fonó-

dása is jól ébresztik a hangulatot, a csak sejtető előadás kitűnő burka a mystikus tartalomnak. Egy másik költeményében (*A folyó*) az elérhetetlen után való sovárgásból s az édes ábrándok és álmok emlékének hangulatából összeszövődő érzésnek ad hangot, a tárgyaltalan, alakatlan sovárgásnak a másik part után, hova soha el nem juthatunk, az ábrándozásnak olyan v. rágookról, melyek sohasem nyíltak, de vágyaink szerint messze, tüzes tavaszokban bíborlanak, s illatuk csoda és álom, a képzelgésnek hőstettekről, melyeket szerettünk volna véghezvinni, de erre soha nem volt érkezésünk. Egy harmadik versében (*Vizió a vonaton*) újszerű és suggestív symbolummal jeleníti meg annak az érzetét, hogy az élet vas-kényszerrel ragad bennünket, sodródunk benne, mint vasúti kocsik a mozdony után, — az életnek teljes akaratunkon kívüliségét, az egyén lelkében az emberiség örök futásának, szakadatlan lihegésének érzetét.

A *Hangulatok* cyklusa többnyire az elhalt álmok szomorúságát énekli s a vágyét, melylyel egy-egy észrevétlenül elröppent ábrándunkon csüggünk. Most a gyermekkorra röppenő visszaemlékezés elandalító melancholiáját szólaltatja meg (*Dal a tornyos házról*), majd annak az érzését, hogy minél szebbet, ifjabbat és vidámabbat látunk, annál tépőbbben vág szívünkbe elmúlásuknak szomorúsága, sírnunk kell minden mosolygó rózsaszálon s minden édes gyermekarczon (*Ballada a szépség szomorúságáról*). Gyakran magukban egészen jelentéktelen képek a mélységes hangulattól, mely átrezeg rajtuk, maguk is titokzatos jelentéssel teljessé válnak (*Este az ablakban, Sötét folyóson*). Ugyanezt mutatja az a szép költeménye, melyben a fehér csipkerózsa-özönnel zajló Dunának szünet nélkül való mozgalmasságában a maga költészetének jelképét láttatja (*Fehér rózsák a Dunán*). Ez az egész mindenséget meglelkesítő symbolismus a természet jelenségeinek rajzában itt-ott dagályra, a képek és szavak túlságos áradására csábítja; így van ez a kötetnek bevallottan természetfestő, egyébként sok költői szépségben gazdag cyklusában (*A Vág ritmusai*) is, melynek valóságos göngyszeme a borús hangulatú *Eső a Vágon*.

Általán — s ez talán még tehetségének legnagyobb fogyatkozása — ezek a symbolumok gyakran nem telnek meg tartalommal s így homályosak, a kép nem egyszer symbolumnak indul s aztán egyszerű festőképpé csenevészedik. Máskor ok nélkül a kelleténél bonyolultabbakká teszi e symbolumokat a költő, úgy, hogy nem eléggé suggestívek, csak homályos ködfátyolképek,

melyek a kívánt hangulat helyett csak határozatlanságot és bizonytalanságot keltenek. A festegetésben sem tudja mindig féken tartani képzeletét s ez a képek zavaros halmozását vonja maga után. Ehhez járúl néha a dictio túláradozása, a párhuzamos gondolat-rhythmusok kedvelése, a szavaknak súly nélkül való hömpölygése, a mi ilyenkor a pathos hatása helyett az üres harsonzását kelti. Ilyenkor inkább az exaltatio áradzásait éreztük, mint valóban mély érzés heves nyilatkozását. Verselésében is vannak egyenetlenségei. Nagyon gondos verselés mellett pongyolaságok s már a rhythmustalanság határán járó szabadosságok is találkoznak nála.

Ezekhez a fogyatkozásokhoz járul még az, hogy az ihlet egyéni melegsége mellett formákban és kifejezésekben még sok nála az idegen hatás, sokszor egészen mozaikszerűen, egyéniségében eléggé még össze nem olvadva. Még forrongó, alakuló tehetség; magyarok és idegenek, régiek és újak hatása Balassitól Adyig, a bibliától Rabindranathig még kissé chaotikusan érvényesül nála. Különösen hazafias verseiben (*Magyar siralmok*) rí ki ez sokszor igen erősen, melyekben régi formáknak és fordulatoknak modern szavakkal és fordulatokkal való vegyítése s a keresett archaizálás egyébként is barokk-módon hat. Ezekben még van valamelyes diákos mesterkedés, valami nagyhangúság s az utánzásnak erősen feltűnő szándékossága. Kevésbé sikerültek a világháborúhoz fűződő költeményei (*Harangszó a viharban*) is, de jeles közöttük a Mors Imperatorit éneklő (*A magvető*), mely a visionált lovasalak útján határozottan suggestiv erővel hat, bár maga a kép reminiscentiának látszik Stuck híres képe után.

Egészeben a kötet vonzó, boldog és tiszta életörömmel teljes, eszmékben nem tág körű, de érzésben gazdag, meleg és szép dictionájú, nagy formakészségű költői egyéniséggel ajándékozott meg bennünket. Az örökös vad erotika s a hedonista lihegések, az übermenschi pose-olások és hóbortok divatjának idején jól esik látni, ha költő mer hinni abban, hogy ezek nélkül is lehet gazdag a lélek. Bizonyos, hogy nem lesz divatos költő, nem fog mellette szólni a reclam hangos dobja sem, de az ő tekintete a magasságba szegeződik, «szembe a nappal» s bizonyára nem is ilyfajta sikerekre hivatott el az ő géniusa, mely egyik legértékesebb ígérete a közeljövő magyar költészetének.

Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről.

Mittleuropäische Bibliothek. (Posen, Leipzig, Warschau, Budapest, Konstantinopel, Sofia). I. Band: *Das Osmanische Reich.* Wirtschaftspolitische Ausblicke von Adolf Strausz. 1917. 400 l. — II. Band: *Großbulgarien.* Von Adolf Strausz. 1917. 319 l. 8-r.

A világháborúban vérrel és vassal egybekovácsolt négyes-szövetség ereje nemcsak a harcmezőn, hanem a művelődésnek minden terén új viszonyokat, új eredményeket teremt. A szerzett tapasztalatok érvényesülni fognak a szövetséges nemzetek gazdasági, társadalmi, sőt irodalmi életében is.

A világháború nyomán járó átalakulásnak első jelzői közé tartoznak azok az irodalmi művek, melyek a szövetséges népeket egymással kívánják megismertetni s az egymás mellett küzdő népek jövő feladataival foglalkoznak. Főkép Németországban látnak napvilágot ily munkák; elsősorban áll ezek között az 1917-ben megindult nagy vállalat: a *Mittleuropäische Bibliothek*, mely kiadványainak sorát egy széles körben ismert magyar orientalistának, Strausz Adolfnak, művei vel nyitja meg. Örvendetes, hogy Németországban ennyire elismerik a magyar tudós kiválóságát s rábíznak ily fontos feladatot, minő a szövetséges államok gazdasági és kulturális erejének feltárása és mérlegelése. Az egész vállalat bizonyára az öntudatos német politikának előrelátó kezdeményezése.

A szerző évtizedes tanulmányainak érett gyümölcseivel szolgálja a négyes-szövetség érdekeit, sohasem feledkezve meg a külön magyar szempontok kidomborításáról. A kiadó czég czélja az előszó szerint gyakorlati; hogy politikus és tudós, de főleg a kereskedelem és ipar embere alapos tájékoztatást nyerjen a szövetséges országok erőinek megítélésében s anyagi kincseinek értékesítése felől. E nehéz feladatot szerzőnk kitűnően oldotta meg.

A két munka — tárgyánál fogva — merőben ellentétes színezetű. Az egyikben egy, a multban világraszóló, majd hanyatlásnak indult nagy birodalomnak ezer sebtől vérző hatalmas testét látjuk meg-megvonaglni a könyörtelen életharcz csapásai alatt; a másikban pedig egy szülemelésben levő kicsiny, de nagy hivatású és jövőjű országnak felfelé törekvése bilincseli le érdeklődésünket. Amabban egy vallási, nyelvi, néprajzi szempontból heterogén elemekből álló népcsoport, emebben egy nyelvileg,

vallásilag egységes nemzet lép elénk. Törökországnak szakítania kell a multtal, ha élni akar; Bulgáriának tovább kell építenie azon az alapon, melyet a szerencsés közelmult lerakott számára.

Az oszmán birodalomról írt művében a szerző kimutatja, hogy Törökországnak joga és ereje van az élethez; a «beteg ember» nem halálosan beteg. A birodalomnak az élethez való jogot és erőt az államfenntartó török nemzet kiváló tulajdonságai szolgáltatják: a török hűséges, igazságszerető, jellemes nép. Jogot ad neki a szebb jövőhöz a dicső és zivataros mult, melyben századokon át egyedül a török elem áldozott vért és életet a közös hazáért, míg a nemzetiségek békében munkálhatták külön sorsukat.

Röviden, de teljes világossággal fejti ki a szerző az oszmán birodalom szerepét a világháborúban. Rámutat, hogy a Török-birodalom felosztása a berlini congressus óta elhatározott szándék volt az európai hatalmak között. Angol-, Orosz-, Olasz- és Franciaország habozás és aggodalom nélkül készültek a nagy osztozkodásra; Németország volt az egyetlen, a mely magasabb álláspontra helyezkedve Törökország fenntartása mellett szállt síkra. A szerző ebben látja a világháború keletkezésének egyik legsúlyosabb okát. Németország ez eljárása saját létérdekéből magyarázható; Törökország felosztásával a nyugati hatalmak minden utat elzártak volna előle a Keleten való érvényesüléshez.

A mű 18 fejezetben tárgyalja a Török-birodalom gazdasági és ethnographiai életét; a földművelés, állattenyésztés, erdőszet, bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés, igazságszolgáltatás s a pénz- és vámügy kérdéseit, majd a közoktatás állapotát, továbbá a birodalmi népeit és fontosabb városait.

Gyakorlati szempontból a könyvnek azon fejezetei fontosabbak, melyek gazdasági kérdésekkel foglalkoznak. A szerző itt ügyesen domborítja ki Törökország gazdasági értékét a közép-európai hatalmakra nézve, mind a most folyó háborúban, mind az ezutáni új alakulatokban. Az oszmán birodalommal való szorosabb kapcsolat mindenkorra meg fogja akadályozni az entente-államok abbeli törekvésének megvalósulhatását, hogy a közép-európai hatalmakat kiéheztetéssel kényszerítsék megadásra. Hogy a török birodalom kimeríthetetlen gazdasági forrásai kellőképen kiaknázzhatók legyenek, legsürgősebb teendő az aránytalanul megterhelt és oktalanul kiszípolozott török földműves nép jobb sorsba juttatása a modern gazdálkodás eszközeinek

segítségével. Ez csupán a német, magyar és osztrák tőkének részvételével volna elérhető, a mi az eddig túlsúlyban levő francia és angol pénzerőknek káros, állambomlasztó törekvéseit csökkentené. Meghatóan ecseteli a szerző a becsületes, szorgalmas és vallásos anatóliai paraszt évszázados szenvedéseit, néma túrését, szüntelen véráldozatát, a minek következménye a faji törökség számbeli megfogyatkozása olyannyira, hogy az oszmán törökség ma alig éri fel a magyar nemzet számát. A birodalom kedvezőtlen agrárviszonyainak főoka az egyházi vagyon (vakuf) túltengése, mely az ország művelhető területének nem kevesebb, mint fele részét teszi. A földnek ily óriás mértékben való elvonása a földművelő néptől nem maradhat veszedelem nélkül. Ezért tökéletesen igazat adhatunk a szerzőnek abban, hogy a vakuf felszabadítása Törökországra nézve életbevágó kérdés.

Fáj az ember szíve, ha a könyvnek gazdasági kérdésekkel foglalkozó részeit végigolvassa. Törökországot valóban csak az európai hatalmak versengése tartotta eddig életben. Az oszmán-ság faekével túrta a földet, pusztította őserdeit, rablógazdalkodást űzött a természet dús ajándékaival, a kereskedelem és ipar bőven jutalmazó ágait idegeneknek engedte át s szóltanul túrta a megalázó helyzetet, melybe saját népét az európaiaknak adott engedmények és kiváltságok taszították. A pénzügy rendezetlensége minden képzeletet meghaladt s az észszerűtlen és öngyilkos vámpolitika odavitte a birodalmat, hogy a török függetlenség csupán látszat volt s a török nép voltaképpen a legelnyomottabb nemzetiségek közé tartozott. Egyedül a háziipar, kivált a világhírű keleti szőnyegkészítés vet némi derűt a sötét képre, melyet a világháború kitörése előtti Törökország tár a szemlélő elé.

Lendülettel és szeretettel megírt fejezet a *Der orientalische Teppich* című. Kiterjeszkedik ez minden fontosabb mozzanatra, mely a keleti iparművészetnek erre az ágára vonatkozik. Vázolja a keleti szőnyegiipar eredetének és fejlődésének színes történetét s díszítő-motívumainak gazdagságát és symbolikus jelentését. Találóan jellemzi a szerző a keleti szőnyeget e szavakkal: «A keleti asszony csöndesen, elvonultan él otthonában. De lelkében rejtve virágzanak a keleti ember képzelődései. A keleti asszony és leány megereszti álmodozása és képzelete gyepőit, midőn a szövőszék mellett ül. Csomó sorakozik csomó mellés ezek seregéből alakul ki egy boldog vagy boldogtalan női léleknek színes képe. Minden, kézzel kötött szőnyeg magán hordja készítője

egyéniségének bélyegét. A szakértő megérzi: vajjon e szőnyeg csöndes munka közben egy szelid, ábrándos leánynak vagy pedig egy nyugtalan, szenvedélyes asszonynak kezéből került-e ki? Még akadnak félig vad törzsek keleten, melyeknek asszonyai és leányai a legsodásabb szőnyeget készítik. S honnan származik ezeknek a tudománya? Senki sem kormányozza kezüket s képzeletüknek buja színei mégis a legzavartalanabb összhangba olvadnak. A harmónia egyik főtulajdonsága a keleti szőnyegnek. S e tulajdonság, a mely majdnem megközelíthetetlen az utánczás technikájára nézve, az egyszerű, naiv munkásnak teremtető-erejéből önként folyik. A keleti leánynak egyetlen mestere a szőnyegkészítésben az édesanyja. Az ő gondos keze vezeti az első csomók kötésében. S e szeretet és gondosság, az anya és leánya közös törekvése, hogy a lehető legszebbet nyújtsák — van a szőnyegbe beleszöve. Mindez a szépség, mindez a pompa a keleti népek művészi erejének mélységéből ered; valóságos népköltészet.»

Sokan azt vitatják, hogy a szőnyeggyártás terén a török merőben utánczója a perzsának. Strausz kimutatja, hogy a török nép sok eredeti szépséggel gyarapította a keleti iparművészetnek e gazdag ágát, melyben a mohammedánoknak vallásuk által elfojtott műérzéke nyer kifejezést. Kár, hogy a nagy kereslet miatt egyre nagyobb arányt ölt a keleti szőnyegek iparszerű gyártása; főleg a chemiai festékanyag (anilin) használata jelent fenyegető veszedelmet e szép művészet jó hírére nézve. A régibb keleti szőnyegek kivétel nélkül növényi és állati anyagokból nyert festékekkel készültek; az ily természetes festékek színei ragyogóak és állandóak maradnak, a chemiai anyagokkal festett holmik rövid idő alatt elvesztik fényüket és színeik élénkségét.

Igen érdekes a turánizmusról szóló fejezet. A turánizmus az oszmán törökségnek az a nemzeti mozgalma, mely végeredményben az összes törökfajú népek egyesítésére törekszik. Körülbelül ötven millióra rug e népek lélekszáma, melyek Török- és Oroszországban, Perzsiában és Afganisztánban élnek, Mohammed vallását követik s a régi Turán őslakóitól származtatják magukat. Újabb időben nálunk is visszhangot keltett e mozgalom s a Turáni Társaságban (Magyar Keleti Kulturközpont) talált ápolásra. A törököknél ez eszme propagálása az ifjú-török mozgalomhoz fűződik, mely a teljesen vallási alapon fejlett gondolat- és érzésvilágban élő oszmán törökségben az új, népies irodalom segítségével fölkelte a nemzeti és faji öntudatot. A turánizmus

leglelkesebb vezére a jeles török költő, Mehemed Emin bej, kiről Strausz a következő jellemző epizódot beszél: «Húsz éve annak, hogy Konstantinápolyban egy török ifjú látogatott meg. Világos szőke, bátoratlan ember volt; azt mondta: vámhivatalnok s mellékesen verseket ír. Barátságosan fogadtam s kértem, hogy olvassa fel verseit. Őt gyöngédérzésű török költeményt olvasott fel. El voltam ragadtatva s módfelett magasztaltam a költőt. Miért nem adja ki e verseket? — kérdeztem. — Az ifjú mosolyogva felelt: Ha valamelyik lap kiadná verseimet, mindenki rám támadna és erősen bírálna. Miért? — kérdem. — Mert e költeményekben nincsenek idegen szavak, mert tiszta népies törökséggel vannak írva. Ez pedig oly szokatlan, hogy a műbíráló nem tudná megbocsátani.»

Strausz elkérte e verseket a költőtől s magyarrá fordítva a *Vasárnapi Ujságban* közölte, hol nagy tetszést arattak. Szerzőjük ma ünnepelt vezére az új török költészetnek.

Ez a kis eset jellemző az egész modern török életre. Mindenütt küzdelem a megcsontosodott conservativismus ellen, mely gátolni igyekszik a nemzeti érzés megerősödését, féltve az izlám érdekeit. Főkép a papság s az elégedetlen és az angoloktól bujtogatott arabság törekszik a turáni eszme terjedését elfojtani, mely a szűkebbkörű, de reálisabb török faji öntudatot plántálja a nemzetközi izlám helyébe. De az eszme már mély gyökeret vert a török értelmiség lelkében. Classikus tömörséggel fejezik ki Szia Gök Alpsz szavai: «Az érzések, melyek véremlen keringenek, történetem visszhangjai: Az én Attilám, az én Dzsingiszem — e hősi alakok, fajom büszkeségei, az (európai) történelemnek porlepte lapjain, e rosszakarattal és rágalommal színezett környezetben gyalázattal és szenynyel mocskolva jelennek meg, pedig a valóságban nem kisebbek Nagy Sándornál és Julius Cæsarnál. De szívem még jobban ismeri Oghuz khánt, ezt a történelem előtt homályos, alig ismert alakot. Oghuz khán az, a ki az én szívemet elbájolja, ihleti s felujjonganom kész. A törökök hazája nem Törökország, nem Turkesztán, hanem egy mérhetetlen, örökkévaló ország: Turán!»

E hatalmas eszme azonban csak a szoros értelemben vett törökséget lelkesíti; a többi oszmánt hidegen hagyja, a más vallású nemzetiségeket pedig ellenséges érzélemmel tölti el. Az erősen megkisebbedett oszmán birodalom ma a lakosság számára nézve meglehetősen jelentéktelen ország; alig van több tizenhat milliányi lakosságánál, melynek csak kevésel

több mint a fele török. A *Törökország népei* című fejezet sorra veszi az összes nemzetiségeket s röviden, de biztos vonásokkal festi meg a birodalom néprajzi képét, mely tarka, mint a keleti szőnyeg. Legbehatóbban és nagy szeretettel foglalkozik az oszmán törökkel, annak vonzó egyéniségével, mely élénk ellentétben áll az örmények és görögök furfangos, kapzsi természetével. A török ma nem úr a saját hazájában, hol a legtöbb terhet ő hordozza s a legkevesebb előnyt élvezi. A nemzetiségek megbizhatatlansága miatt a most dúló háborúban is neki kell legtöbb vért áldoznia. A borzasztó küzdelem után nem pihenés, hanem kemény munka vár e maroknyi népre, ha biztos otthont akar magának teremteni. Még a vele egy hitet valló, de más fajú arab nép is ellenséges érzést táplál a török iránt, kit a mohammedanismusban való vezérszereptől szeretne megfosztani azon a czímen, hogy a próféta arab vérből származott. Ezt a mozgalmat az angol keltette és szította, hogy aláaknázza a szultán tekintélyét és a török hegemoniát s megakadályozza a német befolyás erősödését, mely különösen a Berlin — Bagdad vasút gondolatában öltött fenyegető jelleget az angoloknak ázsiai mindenhatóságával szemben. Az a nagy politikai tőke azonban, melyet a törökség a világháborúban való sikeres részvételével szerzett, remélhetőleg elég erős lesz ahhoz, hogy az égető nemzetiségi kérdéseket kedvező megoldáshoz segítse.

Nem terjeszkedhetvén ki a részletekre, legalább pár szóval említjük meg *A török nő, Az iskolaügy s a Törökország gazdasági képe vilajetek szerint* című fejezeteket. Az első hivatva van számos régi félreértést eloszlatni a török nőkérdést illetőleg és sok érdekes szokást rajzol a török családi élet köréből. A török közoktatásról szóló sorokból fogalmat alkothatunk arról a gyökeres átalakulásról, melyen az eddigelé egészen vallási alapon álló iskolázás az utóbbi évtizedekben átment. A vilajetek szerinti gazdasági beosztás tudtunkkal itt jelenik meg először az irodalomban s nagy mértékben elősegítheti a központi hatalmaknak az oszmán birodalommal való gazdasági érintkezését. Ha még fölemlítjük a nevezetesebb városoknak (Konstantinápoly, Szmirna, Bagdad) színes rajzait — legalább főbb vonásokban vázlatos képet nyújtottunk a gazdag tartalmú könyvről.

A másik, némileg kisebb terjedelmű munka Nagybulgáriával foglalkozik. Bulgária korántsem kínál az írónak annyi érdekes anyagot, mint a nagymultú, exotikus Törökország, de a kit egy modern állam fejlődésének képe inkább vonz, az többet

fog e könyvben találni, mint az előbbiben. A gazdasági életnek minden mozzanatára kiterjeszkedik; tárgyalja a földművelést, állattenyésztést, erdészetet és bányászatot, az ipar, kereskedelem, közlekedés, bírászkodás, a pénz- és vámügy, a közoktatás- és közegészségügy kérdéseit; külön fejezetet szentel Maczedoniának és Dobrudzsának.

Az egész könyvön őszinte tiszteletből fakadó érzés vonul át: a hódolat Ferdinánd bolgár király iránt. S ez nem is lehet máskép. A modern Bulgária története elv拉斯zthatatlanul egybeolvad e kiváló uralkodó egyéniségével, úgy, hogy a szabad Bulgáriának és királya uralkodásának története tulajdonképen egy és ugyanaz. Idegen környezetből került az akkor kicsiny és gyöngye bolgár nép élére, de csakhamar egygyé lett vele érzésben, nyelvben és gondolkodásban. A fejedelmi trónra léptekor már tisztában volt országa nagy hivatásával. Tökéletesen igazat adhatunk Strauszának abban, a mit e könyve előszavában hangoztat, t. i., hogy a Balkánon nem az egyensúly, hanem éppen a hatalmi túlsúly biztosíthatja az állandó békét. Az európai béke szempontjából végzetes esemény volt a török uralom megtörése a Balkánon, melynek forrongó népelemei fékező és rendező erőre szorulnak. A megszünt török fennhatóság helyébe új tényezőt kell állítani. Az entente e tényezőt Szerbiában kereste, a központi hatalmak Bulgáriában. Bulgária hivatott arra, hogy a balkáni hegemoniát magának biztosítsa. A bolgár az egyetlen balkáni nemzet, mely földrajzi fekvésénél, történeténél és politikai helyzeténél fogva őszintén nyugat felé gravitál, ott keresi boldogulását. A legjelesebb bolgár államférfiak, (Sztambulov, Radoszlavov) elejétől fogva arra törekedtek, hogy hazájuk sorsát a nyugathoz kapcsolják. Politikájuknak legfényesebb győzelmét a világháború hozta meg. A balkáni háború lefolyása világossá tette, hogy Oroszország elejtette Bulgáriát s kiszolgáltatatta ellenségeinek, első sorban Szerbiának. Ezzel Oroszország maga vágta el a hála kötelékeit, melyek a bolgár népet egykori felszabadítójához fűzték. A bolgár nemzet a pánszlávismustól semmi jót sem várhatott. Ereiben turáni vér csörgedez, s a nyelvi és vallási közösség ellenére is annyira elütő a bolgár ethnikum a szlávtól, hogy a különbség minden figyelmes szemlélőnek feltűnik. Innen van, hogy a bolgár nemzet oly őszinte, nyílt loyaltással viseltetik fennkölt lelkű uralkodója iránt, ki a nyugati művelődés terére vezette a hosszú lethargiából fölébredt népét. Alig rázta le e nép az évszázados török igát, az események kényszere folytán őszintén

megbékélt hajdani elnyomójával, sőt annak hű szövetségese lett. A török iránti rokonérzésnek szép nyilvánulása az a kis történet, melyet szerzőnk eképp mond el: «Abban a dicsőséges időben történt, midőn a bolgár sereg Adrianopol és Csataldzsa között állt. Ferdinánd király egy hídfőnél pihent a Csorlu-patak mellett, a patak másik partján pedig megjelent a török hadügyminister. A jelenetet, mely itt lejátszódott, maga Ferdinánd király beszélte el nekem. — Azt mondtam, — beszélte a király — a török hadügyministernek, hogy fáj a lelkem, a miért ily derék néppel, mint a török, karddal kezemben kell szemben állanom. Én a törököket igen nagyra becsülöm s ennek tanujelét is óhajtom adni ön előtt. Látom: mennyit szenved a török sereg a kolerától. Tanácslom, állítson ön ide a ragálytól fertőzött Csorlu-patak mellé örököt s halálbüntetés terhe alatt tiltsa meg, hogy bárki is igyék a patak vizéből. A király ezután nagy csomó teát kldött át az ellenséges táborba a betegek enyhítésére».

Nem csoda, ha ily uralkodó alatt az ország jóléte egyre emelkedett. Kereskedelme, ipara, mezőgazdasága s kivált világhírű kertészete sok millióval gazdagította az állampénztárt és a népet s főképp Németországgal és monarchiánkkal állott Bulgária már évek óta élénk áruforgalmi viszonyban, mely a világháború tartama alatt még szorosabbá vált. Mindazok, kik az anyagi kérdések iránt érdeklődnek, szakszerű felvilágosítást találnak Strausz könyvében. Az ethnographust és történetíró leginkább a Macedoniáról írt fejezet érdekelheti, mely a sokat vitatott s oly gyakran hamis világitásba helyezett macedón kérdést tisztázza.

Az ókorban nagy szerepet vitt Macedónia régi népei mind beolvadtak a később ide települt görög, majd szláv törzsekbe. Mióta Bulgária fölszabadult, mindegyre jobban kiélesedett a vita: a macedón szlávok a szerb vagy a bolgár néphez tartoznak-e? E kérdést meglehetősen összebonyolította Szerbia erőlködése, mely mindent elkövetett, hogy e szlávokat szerbeknek tüntesse fel s a balkáni háborúban elfoglalt területeken lakó macedónokat a legkegyetlenebb módon kényszerítette, hogy évszázadok óta vallott bolgár voltukat megtagadva, szerbeknek mondják magukat. A bolgárok szenvedése e két év alatt kimondhatatlan volt, úgy, hogy a lakosság teljes lelkéből visszavágyott az emberséges török uralom alá. A mult évben egy füzet került a kezembe (*Die Wahrheit über Bulgarien*. Von Alexander Kipro v, in Sofia, 1916.), mely a bolgár-szerb viszály történetét

tárgyalja. Rajzolja a szerb erőszakosságot s közvetlen megfigyelés alapján eseteli a hatást, melyet a bolgár fegyverek győzelme keltett a szerbek által sanyargatott maczedónok lelkében. A győző bolgár sereget mindenütt ujjongással fogadta a lakosság s bevonulása nem egy hódító sereg előnyomulásához, hanem ünnepies diadalmenethez hasonlított. Nincs szó, mely híven rajzolhatná a lakosság örömét. Napokig zúgtak a harangok s a nép hatalmas áradatban özönlött a templomba. «A ki Maczedóniába megy — írja Ki prov — annak mindenütt szemébe tűnnek a szerb garázdálkodásnak szomorú nyomai. Nincs egyetlen ház, mely ne gyászolna lakói közül valakit, a kit a szerb elnyomók a halálba üldöztek. Az ember szinte azt a benyomást szerzi, hogy a szerb kormány célul tűzte ki magának az egész ország elpusztítását. Ha valamikor jegyzéket adnak ki erről, az emberiség meg fog dermedni az iszonyattól és borzalomtól». (31. l.)

Strausz Adolf könyvei tartalmas, világos és élvezetes munkák. Bizonyosan sokan lesznek, a kik ez eleven tollal és éles megfigyelő képességgel írt művekben okulást, útbaigazítást és szórakozást találnak. Kívánjuk, hogy erősödjék általuk az érdeklődés azon két derék nemzet iránt, melyet annyi közös érzés és emlék fűz hozzáink.

Bán Aladár.

Az életbiztosításról.

Havas Miksa: *Az életbiztosításról.* (A Szabad Lyceum 1916/17. évi kiadványainak 4. száma. Budapest, Lampel, 1917. 8°, 80 oldal, Ár 4 K.)

A Szabad Lyceumnak 1916-ban megindult új szabadegyetemi vállalkozása, a közgazdasági és kereskedelmi tanfolyamok elé nagy várakozással nézünk, mivel a gazdasági tanulmányoknak szélesebb körökben való ismertetése fontos törekvést jelent hazánkban. Az új munkásságnak eddigi eredményei nagyon kielégítőek; Novák Sándor előadásai a könyvviteltan és a revisió köréből tartott (1916/17 első félév), Havas Miksának itt tárgyalt fejtegetései az életbiztosításról (1916/17 második félév), majd Bogyó Samu előadásai a zálogleveles kölcsönökről (1917/18 első félév) mind tanulságosak voltak. Figyelemre méltó terve a Lyceum vezetőségének, hogy a tanfolyamon tartott előadásokat könyvalakban kiadja; ilyen módon rövid időn belül a monographiák értékes gyűjteménye áll elő. E füzetekben felújítását üdvözöljük a mindnyájunk sajnálatára abbanmaradt Schack-

féle *Magyar Kereskedők Könyvtára* című vállalatnak; az új kiadványok nem a szakemberhez, hanem a nagyközönséghez fognak szólni, átérezvén a gazdasági ismeretek ilyen irányú terjesztésének jelentőségét. Hangsúlyoznunk kell, hogy e téren a külföld mögött elmaradtunk és hogy a mélyebb gazdasági érdeklődés felkeltésének, kivált napjainkban, komoly jelentősége van.

Az előbbieken érintett feladatok tekintetében a biztosítási ügy területén legtöbb a tennivaló. A biztosítás ágazatainak hazai szakirodalma távolról sem követte azt a nagyszabású haladást, melyet a biztosítási üzlet terén észlelhetünk. A biztosítás gondolatának és üdvös hatásának elterjedése nagy mértékben függ attól, hogy a nagyközönség helyesen értékelje és gyakorlati vonatkozásában helyesen megértse a biztosítással kapcsolatos kérdéseket és alakulásokat, a biztosítás gazdasági és kulturális jelentőségét.

Havas Miksa könyve az első hazai kiadvány, mely e téren széleskörű érdeklődésre számíthat. Havas a magán életbiztosítás sokféle ágazó gazdasági kérdéseit fejtegeti, világos és szakszerű előadásban; könyvével mind a felvilágosítást kereső közönséget, mind a határozott vezetésre szoruló kezdőket helyes útra tereli. A kereskedelmi oktatás szempontjából értékes munkát végzett, midőn az elmélet gyakorlati alapjait, vagyis magát az üzleti életet állandóan szem előtt tartja. Szerencsésen egyesíti a szükséges előismeretek közlését az üzleti tudnivalók tárgyalásával a gyakorlatnak szánt útmutatással. Mivel az alapvető részletek nem önállóan szerepelnek, hanem megfelelő helyen az elméleti vizsgálódásba illeszkednek, czélszerű lett volna az ilyen módon feldolgozott bő anyag tárgymutatójának közlése a könyv végén.

Az előttünk levő munka a modern életbiztosítási üzlet legfontosabb mozzanataiba világít be, első ízben magyar nyelven. Az újabb irányok összetartozó feldolgozásával gazdasági szakirodalmunk is gazdagodott. Utalunk különösen a díjszámításnak és a díjtartalékszámításnak bemutatására; a nehezebb fogalomalkotások üzleti háttérének egyszerű alakban, de e mellett szakszerűen adott elemzése hozzájárulhat azoknak a félreértéseknek kiküszöböléséhez, melyek a biztosítás-technika tényleges gyakorlati megalapozásának fogyatékos ismeretéből erednek. Ebben az irányban várjuk e munka jó hatását.

A könyv tartalmáról megjegyezzük, hogy általános jellegű bevezetés után a valószínűségszámításnak és a halandósági

statisztikának vázlatos áttekintését nyújtja ; a kamatozás kérdéseinek tárgyunkkal kapcsolatos fejtegetését a díjszámítás és a díjtartalékszámítás legfontosabb megállapításai és részletekbe menő alkalmazásai követik. Külön, egy új kiadásban még bővítendő fejezet egészíti ki azután a technikai tudnivalók ismertetését az üzleti gyakorlat elemeivel ; végül rövid magyarázatokkal felsorolja a megoldásra váró nagyobb problémákat. Sajnáljuk, hogy az utolsó fejezet egybeállítását nagyon is szűk keretben adja, különösen az állami ellenőrzés és a biztosítási törvényhozás terén annyira sügőss tennivalókra, továbbá a magánbiztosítás államosításának kalandos tervezgetésére vonatkozó részt.

A Szabad Lyceum munka programjában a biztosítás többi nagy ágazatának is helye van ; továbbá a magánbiztosítás mellett a napjainkban egyre hatásosabb socialbiztosításról sem szabad megfeledkezni. A már életre hívott intézmények beható ismertetésével és a még teljesítés előtt levő fontos feladatoknak szélesebb körökben történő sürgetésével táplálhatjuk legbőségesebben nagyközönségünk socialpolitikai érdeklődését.

Goldziher Károly.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

496. SZÁM

1918 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A BOLGÁROK ÉS MAGYARORSZÁG. — Berzeviczy Alberttől	1
II. EGY ELFELEJTETT NAGY EMBERÜNK, THESSEDIK SÁMUEL EMLÉKEZETE. — Gaal Jenőtől	17
III. VÁLASZTÓJOGUNK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE. — Barabási Kun Józseftől	43
IV. AMERIKA BELSŐ ÉLETE. (II.) — Gróf Vay Pétertől	67
V. CORNÉLIA. (III.) — Elbeszélés. — Cervantes után, spanyolból Király Györgytől	104
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Papírhajó</i> . — Lévy Józseftől. — <i>Kevés a vetés</i> . — <i>Kora tél</i> . — Vargha Gyulától	121
VII. SZEMLE: <i>Színházi szemle</i> . (Shakespeare: <i>A hogy tetszik</i> . — Magyar darabok felújítása. — Lengyel Menyhért: <i>Charlotte kis- asszony</i> . — Kisbán Miklós: <i>Az erősebb</i> . — Biró Lajos: <i>Hôtel Imperiál</i> .) — V. G.-től	126
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Don Juan mondája</i> . (Heinrich Gusztáv: <i>A Don Juan-monda</i> .) — lyg.-től	
2. <i>Surányi Miklós új regénye</i> . (Surányi Miklós: <i>A szent hegy</i> .) — r. r.-től	
3. <i>A magyar nemzet története angol nyelven</i> . (A. B. Yolland: <i>Hungary</i> .) — Bolgár Elektől	
4. <i>Claude Farrère: Nyugati bestiák</i> . — Báró Wlassics Tibortól	
5. <i>Két kötet irodalmi kritika</i> . — (Schöpflin Aladár: <i>Magyar írók</i> . — Babits Mihály: <i>Irodalmi problémák</i> .) — s.-től	136

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

497. SZÁM

1918 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A NÉPMŰVELÉS BUDAPESTEN. — Gróf Klebelsberg Kunótól	161
II. A LENGYEL KÉRDÉS KÖZJOGI VONATKOZÁSAI. — Polner Ödöntől	177
III. A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL. (I.) — Moldovány Gergelytől	197
IV. KÖLCSEY, A KRITIKUS. — Császáz Eleméértől	227
V. MUNKÁS-KAMARÁK. — Pereszlényi Páltól	259
VI. EMBEREK ÉS ISTENEK. — Elbeszélés. — Scholem Asch jiddisch nyelven írt eredetijének német átírása után. — V.-től	281
VII. ŐSZ UTÓLJÁN. — I. <i>A palimpsest</i> . II. <i>Idegenben</i> . III. <i>Szük aratás</i> . — Költemények. — Radó Antaltól	288
VIII. SZEMLE: <i>Tárlat</i> . (Az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulat kiállítása. — Deák Ébner Lajos. — Hagyatéki és egyéb tárlatok.) — D.-től	291
IX. ÉRTESITŐ: 1. <i>Egy közgazdasági mű</i> . (Ifj. Leopold Lajos: <i>Elmélet nélkül</i> .) — Kovács Gábortól	
2. <i>Neugebauer Petőfi-fordítása</i> . (L. von Neugebauer: <i>Gedichte von Alexander Petőfi</i> .) — —rf.-től	
3. <i>Két kötet novella</i> . (Kiss Jenő Sándor: <i>A gép</i> . — Biró Lajos: <i>Lilla</i> .) — r. r.-től	
4. <i>Budapest gyári iparának bölcsőkorából</i> . (Siklóssy László: <i>Kuny Domokos, egy budai keramikus</i> .) — D.-től	
5. <i>Willmann Didaktikája</i> . (Willmann: <i>A műveltség, művelődés és oktatás elmélete</i> . I.) — Dékány Istvántól	
6. <i>Eszrevételek Zempléni Árpád bírálatára s a magyar vers-íróhoz</i> . — Vikár Bélától	298

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelti közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓ

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

498. SZÁM

1918 JUNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1918

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. THALY KÁLMÁN EMLÉKEZETE. — Márki Sándortól	321
II. A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA. — Báró Wlassics Gyulától	336
III. FINNORSZÁG JÖVŐJE. — Paasonen Henriktől	346
IV. SZÉCHENYI HATÁSÁNAK TITKA. — Ravasz Lászlótól	361
V. A ROMÁNOK ELSŐ BARÁTKOZÁSA AZ OROSZOKKAL. — (II.) Moldován Gergelytől	375
VI. VERANCSICS ANTAL, MINT MŰPÁRTOLÓ. — Siklóssy Lászlótól	394
VII. MAGYAROK ÉS LENGYELEK A XIX. SZÁZADBAN. — (I.) Divéky Adorjántól	421
VIII. A GYÉMÁNT. — Elbeszélés. Jizchok-Lejb Perez után, a jiddisch nyelven írt eredetinek német átírásából v.-től	437
IX. KÖLTEMÉNYEK: <i>Az élet vize. Örök rejtély. Ne tovább.</i> — Vargha Gyulától	442
X. SZEMLE: 1. <i>Az Akadémia újabb feladatai.</i> — Illosvay Lajostól 2. <i>Jövők és a tudomány.</i> — Bleyer Jakabtól	445
XI. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A magyar irodalom bölcselete.</i> (Beöthy Zsolt: <i>A magyar irodalom kis-tükre.</i>) — Császár Elemértől 2. <i>Sik Sándor költemény-kötete.</i> (<i>Sik Sándor költeményei.</i>) — k. 1.-től 3. <i>Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről.</i> (Strausz, A.: <i>Das osmanische Reich. — Groszbulgarien.</i>) — Bán Aladártól. 4. <i>Az életbiztosításról.</i> (Havas Miksa: <i>Az életbiztosításról.</i>) — Goldziher Károlytól	460

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s nintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor. Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szeliński György és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ára 4 korona

BATTHYÁNY TIVADAR GRÓF

NÉPJÓLÉTI MINISZTERIUM

Ára 3 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította GYULAI PÁL. Szerkeszti HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv.** A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly.** A történelem észszerűsége. Ford. Sas Andor dr.

1881—1883. **Fraknói Vilmos.** A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev.** Aszja. Fordította Trócsányi Zoltán.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM VAGY!

TŰZPRÓBA

Regény

Regény

Harmadik kiadás Ára 8 korona

Negyedik kiadás Ára 10 korona

SZINI GYULA

KÓBOR TAMÁS

PORCELLÁN MUZSIKA

BUDAPEST

Regény

Regény

Ára 6 korona

Második kiadás Ára 8 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

SZEMERE GYÖRGY

AZ ÜRGE

KÉT LEÁNY

Regény

Regény

Ára 5 korona

Két kötet Ára 10 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

885—886. **Marivaux.** Szerelem játéka. (Le jeu de l'amour et du hasard.)
Vígjáték három felvonásban. Fordította Radó Antal.

887—888. **Mauks Kornélia.** Képek Mikszáth Kálmán életéből. Függelékül:
Mikszáth a Magyar Könyvtárról.

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés.
Fordította Tomcsányi János.

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre.** A Mágócsy-csirkék története.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötete

BALANYI GYÖRGY dr.

VILÁGPOLITIKA

A VILÁGTÖRTÉNET LEGÚJABB FEJEZETE

1871—1917

Ára kötve 6 korona

KISS ÖDÖN

ELŐADÁSOK A TERMÉSZETFILOZÓFIA KÖRÉBŐL

Ára 4 korona

BATTHYÁNY TIVADAR GRÓF

NÉPJÓLÉTI MINISZTERIUM

Ára 3 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joél Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. **Sas Andor dr.**

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM VAGY!

Regény

Harmadik kiadás Ára 8 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

TÜZPRÓBA

Regény

Negyedik kiadás Ára 10 korona

SZINI GYULA

PORCELLÁN MUZSIKA

Regény

Ára 6 korona

KÖBOR TAMÁS

BUDAPEST

Regény

Második kiadás Ára 8 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

AZ ÜRGE

Regény

Ára 5 korona

SZEMERE GYÖRGY

KÉT LEÁNY

Regény

Két kötet Ára 10 korona

MÁGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL**.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

885—886. **Marivaux**, Szerelem játéka. (Le jeu de l'amour et du hasard.) Vigjáték három felvonásban. Fordította *Radó Antal*.

887—888. **Mauks Kornélia**, Képek Mikszáth Kálmán életéből. Függelékül: Mikszáth a Magyar Könyvtárról.

889—890. **Korolenko Vladimir**, Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés. Fordította *Tomcsányi János*.

891. **Berczik Árpád**, Négy kosár és egyéb víg történetek.

892—893. **Nagy Endre**, A Mágocsy-csirkék története.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKIRÓK

Kiadja a Magyar Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága

AMMIANUS MARCELLINUS REÁNK MARADT TÖRTÉNETI KÖNYVEI

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval ellátta

PIRCHALA IMRE

II. kötet

Ára 10 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1873—1877. **Heinrich Gusztáv**. A Don-Juan monda. 2-ik bővített kiadás.

1878—1880. **Joël Károly**. A történelem észszerűsége. Ford. *Sas Andor dr.*

1881—1883. **Fraknói Vilmos**. A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára.

1884—1887. **Turgenjev**. Aszja. Fordította *Trócsányi Zoltán*.

UNGARN

Land und Volk, Geschichte, Staatsrecht, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, bildende Künste.

Megírásában a legelső rendű írók és tudósok működtek közre

Berzeviczy Albert **dr. Marczali Henrik** **dr. Magyary Géza**
dr. Cholnoky Jenő **dr. Polner Ede** **dr. Rubinek Gyula**
dr. Gratz Gusztáv **dr. Alexander Bernát.**

A könyv a német közönség számára készült, de sok tanulsággal olvashatja a művelt magyar közönség németül tudó része is.

Ára 10 korona

A Franklin-Társulat kiadásában megjelen: 4s minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

ENYÉM, VAGY!

TÜZPRÓBA

Regény

Regény

Harmadik kiadás Ára 8 korona

Negyedik kiadás Ára 10 korona

SZINI GYULA

MOLNÁR FERENCZ

PORCELLÁN MUZSIKA

URI DIVAT

Regény

Vígjáték három felvonásban

Ára 6 korona

Ára 5 korona

ZSOLDOS LÁSZLÓ

SZEMERE GYÖRGY

AZ ÜRGE

KÉT LEÁNY

Regény

Regény

Ára 5 korona

Két kötet Ára 10 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 40 fillér. Minden füzet külön is kapható

885—886. **Marivaux.** Szerelem játéka. (Le jeu de l'amour et du hasard.) Vigjáték három felvonásban. Fordította Radó Antal.

887—888. **Mauks Kornélia.** Képek Mikszáth Kálmán életéből. Függelékül: Mikszáth a Magyar Könyvtárról.

889—890. **Korolenko Vladimir.** Makár álma. Zúg az erdő. Két elbeszélés. Fordította Tomcsányi János.

891. **Berczik Árpád.** Négy kosár és egyéb vig történetek.